

ΔΟΥΓΑΛΔ ΣΤΕΒΑΡΔΟΥ
(DOUGALD STEWARD)

Ἐγχειρίδιον Ἠθικῆς Φιλοσοφίας
Μετάφραση ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΒΑΜΒΑ

Ἐπιμέλεια
Παναγῆς Δ. Ἀλιπράντης

Εικόνα εξωφύλλου:
Ἡ Ἴονιος Ἀκαδημία
στὸ παλαιὸ φρούριο τῆς Κέρκυρας.
Ὑδατογραφία τοῦ Μάριου Πιέρρη.
Ἀναγνωστικὴ Ἐταιρεία Κερκύρας, Κέρκυρα.

ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ
ΗΘΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Ὁ Νεόφυτος Βάμβας
Ἐλαιογραφία Διονυσίου Τσόκου (1820-62), Ἀθήνα, Μουσείο Μπενάκη

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
– 110 –

ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-III

Δουγάλδ Στεβάρδου
(Dougald Steward)

ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ ΗΘΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Διδασκαλία στήν Ἴόνιο Ἀκαδημία 1829-1830

Μετάφραση
Νεοφύτου Βάμβα

Ἐπιμέλεια
Παναγῆς Δ. Ἀλιπράντης

ΑΘΗΝΑ 2009

Χορηγός τῆς ἔκδοσης:
Ίδρυμα Λίλιαν Βουδούρη

© Ίνστιτούτο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν / Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν
Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Ἀθήνα,
τηλ. 210 72.73.554, fax 210 72.46.212
e-mail: kne@eie.gr

ISBN 978-960- 7916-85-3

Στὸν Διονύση μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος Λίνου Γ. Μπενάκη	13
-------------------------------------	----

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

1. Ἡ διδασκαλία τῆς Φιλοσοφίας στὰ Ἐπτάνησα	17
2. Ἡ Σκωτική Σχολή	20
3. Ἡ θητεία τοῦ Νεοφύτου Βάμβα στὴν Ἴονιο Ἀκαδημία	24
4. Ἡ μετάφραση	37
5. Περιγραφή τοῦ χειρογράφου	42
6. Τὸ περιεχόμενο τοῦ χειρογράφου	44
7. Ὁ κάτοχος τοῦ χειρογράφου Ἡλίας Ἀλιπράντης	45
8. Τεχνικὲς παρατηρήσεις	50

Ἐγχειρίδιον Ἠθικῆς Φιλοσοφίας

Εἰσαγωγή

Τμῆμα Α'. Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς Φιλοσοφίας καὶ περὶ τῆς Μεθόδου τοῦ φέρεσθαι εἰς τὰς φιλοσοφικὰς ζητήσεις	53
Τμῆμα Β'. Ἐφαρμογὴ τῶν προειρημένων ἀρχῶν εἰς τὴν Φιλοσοφίαν τοῦ ἀνθρωπίνου Πνεύματος	56
Τμῆμα Γ'. Αἰτίαι τῆς βραδείας προόδου τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων καὶ ἰδιαίτερος τῆς Φιλοσοφίας τοῦ ἀνθρωπίνου Πνεύματος καὶ τῶν Ἐπιστημῶν, ὅσαι μὲ ταύτην ἔχουν ἄμμεσον σύνδεσιν	57

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΔΙΑΤΑΞΙΣ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΣ ΤΑΥΤΗΣ 59

Σχέδιον Ἠθικῆς Φιλοσοφίας

Μέρος Α'. Περὶ τῶν νοητικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου	61
Τμῆμα Α'. Συνείδησις	62
Τμῆμα Β'. Περὶ τῶν δυνάμεων τῆς ἐξωτερικῆς ἀντιλήψεως Ἄρθρον α'. Περὶ τῶν νόμων τῆς ἀντιλήψεως διὰ τῶν διαφορῶν αἰσθήσεών μας	62
Ἄρθροισι, Ἀφή, Ἀκοή	63
Ἀφή	64
Ἄρθροισι	65

Τμῆμα Β'. Περὶ τῶν δυνάμεων τῆς ἐξωτερικῆς ἀντιλήψεως Ἄρθρον 6'. Περὶ ἀντιλήψεως ἐν γένει	67
Τμῆμα Γ'. Περὶ προσοχῆς	71
Τμῆμα Δ'. Περὶ συλλήψεως	71
Τμῆμα Ε'. Περὶ ἀφαιρέσεως	72
Τμῆμα Στ'. Περὶ τῆς συζεύξεως τῶν ἰδεῶν	74
Τμῆμα Ζ'. Περὶ μνήμης	76
Τμῆμα Η'. Περὶ φαντασίας	78
Τμῆμα Θ'. Περὶ τοῦ κρίνειν καὶ συλλογίζεσθαι	79
Α'. Περὶ τῆς ἐπόπτου ἐναργείας	79
Β'. Περὶ τῆς ἐπαγωγικῆς ἐναργείας	80
Τμῆμα Ι'. Περὶ τῶν νοητικῶν δυνάμεων ἢ χωρητικότητων, αἱ ὁποῖαι μορφώνονται διὰ μερικωτέρων ἕξων σπουδῆς ἢ ἀσχολίας	83
Τμῆμα ΙΑ'. Περὶ τινων βοηθητικῶν δυνάμεων καὶ ἀρχῶν αἱ ὁποῖαι εἶναι οὐσιώδεις εἰς τὴν πνευματικὴν μας τελειοποίησιν ἢ στενὰ συνδεδεμένα μετ' αὐτὴν	86
Α'. Περὶ γλώσσης	86
Β'. Περὶ μιμητικῆς ἀρχῆς	88
Τμῆμα ΙΒ'. Περὶ τῶν νοητικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου ὡς πρὸς τὰς αὐθορμήσεις τῶν κτηνῶν	89

Ἐγχειρίδιον Ἠθικῆς Φιλοσοφίας

Μέρος Β'. Περὶ τῶν ἐνεργητικῶν καὶ ἠθικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου

Κεφάλαιον Α'. Διαίρεσις καὶ ἀνάλυσις τῶν ἐνεργητικῶν μας δυνάμεων	
Τμῆμα Α'. Περὶ τῶν ἐνεργητικῶν δυνάμεων ἐν γένει	93
Τμῆμα Β'. Περὶ τῶν ὀρέξεῶν μας	94
Τμῆμα Γ'. Περὶ τῶν ἐπιθυμιῶν μας	95
Α'. Ἡ ἐπιθυμία τοῦ μανθάνειν	95
Β'. Ἡ ἐπιθυμία τῆς συγκοινωνίας	96
Γ'. Περὶ τῆς ἐπιθυμίας τῆς ὑπολήψεως	97
Δ'. Ἡ ἐπιθυμία τῆς δυνάμεως	98
Ε'. Ἡ ἐπιθυμία τῆς ὑπεροχῆς	100
Τμῆμα Δ'. Περὶ τῶν παθήσεων	102

Α΄. Περὶ τῶν εὐμενῶν παθήσεων	102
Β΄. Περὶ τῶν δυσμενῶν παθήσεων	106
Τμῆμα Ε΄. Περὶ φιλαυτίας.	107
Τμῆμα Στ΄. Περὶ τῆς ἠθικῆς δυνάμεως	
Ἄρθρον α΄. Γενικαὶ παρατηρήσεις περὶ τῆς ἠθικῆς δυνάμεως, σκοπὸν ἔχουσαι κυρίως νὰ δεῖξωσιν ὅτι εἶναι γενικὴ τις ἀρχὴ τῆς φύσεως ἡμῶν καὶ μὴ ἀναλυομένη εἰς ἄλλην ἢ ἄλλας ἀπλουστέρας ἀρχάς	112
Τμῆμα Στ΄. Περὶ τῆς ἠθικῆς δυνάμεως	
Ἄρθρον β΄. Ἀνάλυσις τῶν ἠθικῶν μας ἀντιλήψεων καὶ αἰσθημάτων.	116
α. Περὶ τῆς ἀντιλήψεως τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου.	117
β. Περὶ τῶν εὐαρέστων ἢ δυσαρέστων αἰσθημάτων, τὰ ὅποια γεννῶνται ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου εἰς τὴν διαγωγὴν	124
γ. Περὶ τῆς ἀντιλήψεως τῆς ἀξίας καὶ ἀπαξίας	126
Τμῆμα Στ΄. Περὶ τῆς ἠθικῆς δυνάμεως	
Ἄρθρον γ΄. Περὶ τῆς ἠθικῆς ὑποχρέωσης.	127
Τμῆμα Ζ΄. Περὶ ἀρχῶν τινῶν αἰ ὅποια συνεργοῦν μὲ τὰς ἠθικὰς μας δυνάμεις, εἰς τὴν ἐπιρροὴν τὴν ὁποίαν ἔχουν ἐπάνω εἰς τὴν διαγωγὴν.	130
Α΄. Περὶ τοῦ πρέποντος ἢ περὶ εὐλαβείας τοῦ χαρακτήρος	131
Β΄. Περὶ συμπαθείας	132
Γ΄. Περὶ τοῦ αἰσθήματος τοῦ γελοίου	133
Δ΄. Περὶ τῆς γεύσεως, θεωρουμένης εἰς τὴν πρὸς τὰ ἠθικὰ σχέσιν της	134
Τμῆμα Η΄. Περὶ τοῦ αὐτεξουσίου τοῦ ἀνθρώπου	136

Ἐγχειρίδιον Ἠθικῆς Φιλοσοφίας

Μέρος Β΄. Περὶ τῶν ἐνεργητικῶν καὶ ἠθικῶν δυνάμεων
τοῦ ἀνθρώπου

Κεφάλαιον Α΄. Περὶ τῶν διαφόρων κλάδων τοῦ χρέους μας	139
Τμῆμα Α΄. Περὶ τῶν χρεῶν τῶν ἀναφερομένων πρὸς τὸν Θεὸν	139
Εἰσαγωγικὴ ἐξέτασις τῆς ἀρχῆς τῆς φυσικῆς δρασκείας	
Ἄρθρον α΄. Περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ	140
Α΄. Περὶ τῶν βάσεων τοῦ συλλογίζεσθαι ἐκ τοῦ ἀποτελέσματος, περὶ τῆς αἰτίας καὶ περὶ τῆς ἐναργείας τῆς ἐνεργητικῆς Δυνάμεως τὴν ὁποίαν μᾶς δείχνει τὸ Πᾶν	142

Β'. Περὶ τῶν ἐναργειῶν τοῦ ἐμφαινομένου σκοποῦ εἰς τὸ πᾶν	147
Τμῆμα Α'. Περὶ τῶν εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς φυσικῆς θρησκείας	
Εἰσαγωγικὴ ἐξέτασις εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς φυσικῆς θρησκείας	
Ἄρθρον β'. Περὶ τῶν ἠθικῶν ἰδιωμάτων τῆς θεότητος	157
α. Περὶ τῶν ἐναργειῶν τοῦ ἀγαθοποιῦ σκοποῦ εἰς τὸ Πᾶν.	157
β. Περὶ τῶν ἐναργειῶν τῆς ἠθικῆς κυβερνήσεως τοῦ Θεοῦ	165
Τμῆμα Α'. Περὶ τῶν εἰς Θεὸν χρεῶν	
Ζήτησις εἰσαγωγικὴ εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς Φυσικῆς θρησκείας	
Ἄρθρον γ'. Περὶ μελλούσης καταστάσεως	167
Α'. Περὶ τοῦ ἐπιχειρήματος τῆς μελλούσης καταστάσεως, τὸ ὁποῖον	
πηγάζει ἀπὸ τὴν φύσιν τοῦ πνεύματος	168
Β'. Περὶ τῶν ἐναργειῶν τῶν περὶ μελλούσης καταστάσεως αἱ ὁποῖαι	
πηγάζουν ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης συστάσεως καὶ ἐκ τῶν	
περιστάσεων εἰς τὰς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος ἐτέθη	172
Τμῆμα Β'. Περὶ τῶν εἰς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους χρεῶν	177
Ἄρθρον α'. Περὶ τῆς εὐνοίας.	178
Ἄρθρον β'. Περὶ δικαιοσύνης	181
α. Εἰλικρίνεια	182
β. Περὶ τῆς εὐθύτητος ἢ ἀκεραιότητος	185
Ἄρθρον γ'. Περὶ ἀληθοσύνης.	190
Τμῆμα Γ'. Περὶ τῶν εἰς ἑαυτοὺς χρεῶν	
Ἄρθρον α'. Γενικαὶ παρατηρήσεις εἰς τὴν τάξιν ταύτην τῶν χρεῶν μας. . .	195
Ἄρθρον β'. Περὶ τοῦ χρέους τὸ ὁποῖον ἔχομεν νὰ μεταχειριζώμεθα εἰς	
τὴν πρόδον τῆς εὐδαιμονίας μας τὰ μέσα τὰ ὑποκείμενα	
εἰς τὴν ἐξουσίαν μας	197
Ἄρθρον γ'. Περὶ εὐδαιμονίας	198
Α'. Δόξαι τῶν παλαιῶν περὶ τοῦ ἄκρου ἀγαθοῦ	199
Β'. Προσθήκη παρατηρήσεων περὶ εὐδαιμονίας.	202
Ἐπιρροὴ τῆς κράσεως ἐπάνω εἰς τὴν εὐδαιμονίαν	203
Ἐπιρροὴ τῆς φαντασίας ἐπάνω εἰς τὴν εὐδαιμονίαν.	206
Ἐπιρροὴ τῶν δοξῶν ἐπάνω εἰς τὴν εὐδαιμονίαν	207
Ἐπιρροὴ τῶν ἔξεων ἐπάνω εἰς τὴν εὐδαιμονίαν.	208
Τμῆμα Δ'. Περὶ τῶν γενομένων διαφορῶν θεωριῶν περὶ τοῦ	
ἀντικειμένου τῆς ἠθικῆς ἀποδοχῆς	211
Τμῆμα Ε'. Περὶ τοῦ γενικοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἀρετῆς	212

Τμήμα Στ'. Περὶ ἀμφιβολίας τινὸς εἰς τὰς λέξεις δίκαιον καὶ ἄδικον, ἀρετὴ καὶ κακία	213
Τμήμα Ζ'. Περὶ τοῦ ἔργου καὶ τῆς χρήσεως τοῦ λογικοῦ εἰς τὴν πράξιν τῆς ἠθικῆς	215

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Μέρος Γ'. Περὶ τοῦ ἀνθρώπου θεωρουμένου ὡς μέλους τοῦ πολιτικοῦ σώματος	217
--	-----

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΗΘΙΚΗΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τμήμ(α) Α'	223
Τμήμα Γ'	226
Συνείδησις	229
Σημειώσεις τινὲς περὶ τῆς ἀντιλήψεως ἀπὸ τὸν αὐτὸν συγγραφέα	230
Ὁρασις	237
Περὶ ἀντιλήψεως	243
Περὶ συλλήψεως	255
Τμήμα Ε'. Περὶ ἀφαιρέσεως.	259
Σύζευξις ἰδεῶν	267
Παραδείγματα συζεύξεων ἰδεῶν	269
Τμήμα Ζ'. Μνήμη.	271
Παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέως περὶ βοηθημάτων τῆς μνήμης	272
Τμήμα Η'. Φαντασία.	275
Ἐπιρροὴ τῆς φαντασίας εἰς τὸν χαρακτῆρα καὶ εἰς τὴν εὐτυχίαν	275
Λυπηρὰ ἐπακόλουθα τῆς ἀτάκτου φαντασίας.	278
Τμήμα Ι'	281
Ἀπὸ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ κυρίου Κουσίνου (Cousin).	285
Ἐκθεσις τῶν περὶ δικαίου καὶ ἀδίκου θεωριῶν (Cousin)	287
Τί εἶναι ἐποπτικὴ γνῶσις	290
Τί εἶναι ἡ ἀποδεικτικὴ γνῶσις (§2).	291
Ἀναθεώρησις περιληπτικὴ εἰς τὸ β' ἄρθρον, τμήμα στ', περὶ τῆς ἠθικῆς δυνάμεως	293
Τμήμα Στ'. Περὶ τῆς ἠθικῆς δυνάμεως	
Ἄρθρον γ'. Περὶ τῆς ἠθικῆς ὑποχρέσεως (§214)	295

Στοχασμοὶ	298
Δόξαι τῶν παλαιῶν περὶ τῆς ἐνσωματώσεως τῶν ψυχῶν	309
Μανιχαῖοι	309
Ὑπολογισμὸς τῶν κακῶν.	311
Στοχασμοὶ τινες ἀπὸ τὸν Κουσίνον	313
Μονόλογος ψυχῆς σκεπτομένης	315
Ἐνακεφαλαίωσις τοῦ μαθήματος τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας	
ὑπὸ Ν. Βάμβα.	324
ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	329
ΠΙΝΑΚΑΣ ΑΚΑΤΑΧΩΡΗΤΩΝ ΝΕΩΝ ΛΕΞΕΩΝ	332

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ βιβλιοθήκη-ἀρχεῖο τῶν ἀδελφῶν ἱερέων Ἀλιπράντη, μαθητῶν τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας στὴν τρίτη, τέταρτη καὶ πέμπτη δεκαετία τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα στὴν Κέρκυρα, ἀποδεικνύεται πραγματικὸ ἠθαιοφυλάκιο ἑλληνικῆς ἐπιστήμης καὶ παιδείας. Ὁ ἀπόγονός των Παναγῆς Ἀλιπράντης, καλὸς φιλόλογος μὲ ἀθρεία σήμερα στὴν Δευτεροβάθμια Ἐκπαίδευση ὡς Σχολικὸς Σύμβουλος Φιλολόγων στὴν Περιφέρεια Ἰονίων Νήσων, μᾶς ἔδωσε τὸ 2002 ἀπὸ τὴν ἴδια βιβλιοθήκη στὴν Λακίθρα τῆς Κεφαλληνίας (ποῦ τμῆμα τῆς σώθηκε εὐτυχῶς ἀπὸ τὸν καταστροφικὸ σεισμὸ τοῦ 1953) τὴν ἐξαιρετικὴ ἔκδοση τῶν *Μαθημάτων Φιλοσοφίας* τοῦ Ἀνδρέα Κάλβου στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία τοῦ 1840-41 (ἔκδοση τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν).

Τὰ *Μαθήματα Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* κατὰ Dugald Stewart σὲ μετάφραση καὶ διδασκαλία Νεοφύτου Βάμβα, ποῦ ἐκδίδονται τώρα γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν κ. Παναγῆ Ἀλιπράντη χάρις στὴν πρόθυμη σύμπραξη τοῦ Ἰνστιτούτου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, ἀνήκουν στὴν πρώτη δημιουργικὴ περίοδο τῆς διδασκαλίας φιλοσοφικῶν μαθημάτων τοῦ Νεοφύτου Βάμβα (Ἰόνιος Ἀκαδημία, Κέρκυρα 1828-1833).

Γιὰ τὸν φιλόσοφο, ἐκπαιδευτικὸ, σπουδαῖο παράγοντα τῆς ἐθνικῆς ἀναγέννησης μετὰ τὸν ἀγῶνα τῆς Ἐθνικῆς Ἀνεξαρτησίας Νεοφύτου Βάμβα δὲν ἔχουμε ἐξαντλητικὴ μονογραφία. Ὁ κ. Ἀλιπράντης ἀξιοποίησε ἐδῶ τίς διαδέσμιμες πηγές, διευρύνοντας τὸ δικό του σχεδίασμα γιὰ τὸν Βάμβα στὴν Εἰσαγωγή τῆς ἔκδοσης τοῦ Κάλβου, ὅπου καὶ παραπομπές μεταξὺ ἄλλων στὴν *Ἀναβίωση τοῦ Ἑλληνικοῦ Στοχασμοῦ* τοῦ G. P. Henderson (1970, Ἑλληνικὴ μετάφραση 1977, μὲ αὐστηρὲς καὶ μᾶλλον ἀρνητικὲς κρίσεις γιὰ τὸν

ἕστερο Νεόφυτο Βάμβα στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν), στὸ ἄρθρο τοῦ Ε. Α. Μουτσοπούλου, «Ὁ Νεόφυτος Βάμβας καὶ ἡ θέσις, αὐτοῦ ἐν τῇ ἐλληνικῇ διανοήσει τοῦ ἰδ' αἰῶνος» (1970), στὸ ἄρθρο τοῦ Χ. Γ. Πατρινέλη «Νεόφυτος Βάμβας» στὸ *Παγκόσμιο Βιογραφικὸ Λεξικὸ* τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν (1984), στὴν συμβολὴ τῆς Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντοσίνη «Ὁ Νεόφυτος Βάμβας καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας» στὸν Συλλογικὸ τόμο *Ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας στὸν Νεοελληνικὸ στοχασμὸ...*, Α' (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν 1996). Καὶ βεβαίωτατα στὰ πολλὰ καὶ σημαντικὰ γιὰ τὸν ἄνδρα καὶ τὸ ἔργο του, καθὼς καὶ γιὰ τὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία, ὅσα ἔχει δημοσιεύσει ὁ ὁμότιμος καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, πρωτοπρεσβύτερος Γεώργιος Μεταλληνός.

Σημαντικὸ ἐνδιαφέρον μὲ ἀξιολογικὲς κρίσεις ἔχουν ὅσα γράφει γιὰ τὸν Βάμβα ὁ Πασχάλης Κιτρομηλίδης στὸν *Νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸ* του (Ἑλληνικὴ ἔκδοση 1996): «Ἕνας ἀπὸ τοὺς λιγότερο ριζοσπάστες ἐπιγόνους τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ Νεόφυτος Βάμβας εἶχε ἀναπτύξει στὴν πραγματεία του *Στοιχεῖα τῆς Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς* (Βενετία 1818) τὸ λεξιλόγιό τοῦ πολιτικοῦ φιλελευθερισμοῦ στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, ἐκφράζοντας μὲ ἀρκετὴ αὐθεντικότητά τὸ πνεῦμα τοῦ Κοραῆ ... Ἡ πραγματεία εἰσήγαγε καὶ ἐξηγοῦσε τὶς ἔννοιες τῆς φυσικῆς κατάστασης, τῆς ἀρχικῆς ἰσότητος καὶ τῆς φυσικῆς ἐλευθερίας ὅλων τῶν ἀνθρώπων ... Ἡ πραγματεία περὶ Ἠθικῆς Φιλοσοφίας ἀποτελοῦσε πλεόν προπαίδεια γιὰ τὴν συμμετοχὴ σὲ μία κοινωνία ἐλευθέρων πολιτῶν καὶ γράφτηκε μὲ τὴν προοπτικὴ τῆς ἐπικείμενης ἐπιθυμητῆς ἀλλαγῆς στὴν πολιτικὴ κατάσταση τῶν Ἑλλήνων. Συνεπῶς τὸ νόημα τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας ἀποτελοῦσε τὸ σημαντικότερο περιεχόμενον τῆς νέας ἠθικῆς ἀγωγῆς» (Κεφάλαιο: Οἱ τύχες τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν Ἑλλάδα).

Γιὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Φιλοσοφίας στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐπιρροὴν τῆς Σκωτικῆς Σχολῆς στὸ διδακτικὸ ἔργο τῶν καθηγητῶν της τὰ σχετικὰ κεφάλαια τῆς Εἰσαγωγῆς τοῦ κ. Ἀλιπράντη στὸν παρόντα τόμο εἶναι ἐπαρκῶς διαφωτιστικά.

Ἔχει προηγηθεῖ ἄλλωστε ἡ διδακτορική διατριβή του στὸ Ἴόνιο Πανεπιστήμιο, *Ἡ Φιλοσοφία στὴν Ἴόνιο Ἀκαδημία (1824-1864): Τὰ Μαθήματα Φιλοσοφίας τοῦ Ἀνδρέα Κάλβου (1840-41)*, τ. 1-2, Κέρκυρα 1996. Ἐπιτραπεῖ στὸν ὑπογράφωντα νὰ προσδέσει ὅσα ἐξέθεσε στὸ ἄρθρο του «Νικόλαος Πίκκολος (1792-1865), ὁ πρῶτος καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας στὴν Ἴόνιο Ἀκαδημία καὶ μεταφραστὴς τοῦ Descartes» (*Περὶ Ἱστορίας*, Κέρκυρα, Ἴόνιος Ἐταιρεία Ἱστορικῶν Μελετῶν, τεύχ. 2, 1999) γιὰ τὸν πρῶτο καθηγητὴ Φιλοσοφίας στὴν Ἴόνιο Ἀκαδημία καὶ τὴν ἐντυπωσιακὴ συμβολή του στὴν κατάρτιση τῶν πολλῶν μαθητῶν του μὲ τὴν μετάφραση τοῦ *Λόγου περὶ τῆς μεθόδου* τοῦ Descartes (πρῶτη νεοελληνικὴ μετάφραση, τυπωμένη στὴν Κέρκυρα τὸ 1824).

Λίνος Γ. Μπενάκης

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

1. Ἡ διδασκαλία τῆς Φιλοσοφίας στὰ Ἐπτάνησα

Τὰ Ἐπτάνησα¹ συνέβαλαν, σὲ περιστάσεις πνευματικῆς στέρησης, γιὰ τὴν κυρίως Ἑλλάδα, στὴν ἐπιβίωση ὄλων τῶν ἐκφάνσεων τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἦταν ἡ πύλη, λόγω γεωγραφικῆς κατανομῆς, ποὺ εἰσῆλθαν στὴν Ἑλλάδα, ἐκτὸς τῶν ἄλλων πνευματικῶν, πολιτιστικῶν καὶ κοινωνικοπολιτικῶν κατακτήσεων, ὅλα τὰ νεότερα φιλοσοφικὰ ρεύματα καὶ, κυρίως, κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ.

Πλειάδα στοχαστῶν, ποὺ στὴν πλειοψηφία τους ἦταν Ἐπτανήσιοι μύησαν στὴ Φιλοσοφία τοὺς νέους τῶν Ἰονίων Νήσων μὲ τὴ διδασκαλία τους, δημόσια ἢ ἰδιωτικῆ, καὶ μὲ τὴ συγγραφὴ ἀξιόλογων πονημάτων².

Ἐπὶ Ἐπτανήσου Πολιτείας δίδαξε στὸ σχολεῖο τῆς Τενέδου Φιλοσοφία, κυρίως Ἠθικὴ Φιλοσοφία, ὁ Γαβριὴλ Στάμπιλε Παγά-

---

1. Γιὰ περισσότερα στοιχεῖα: Ι.Γ.Δελῆς «Ἡ Φιλοσοφία στὰ Ἐπτάνησα, Μία σύντομη ἐπισκόπησή της ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα μέχρι τὴν ἴδρυση τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας», *Κεφαλληνιακὰ Χρονικά*, τ. 9 (1999-2003), Ἀργοστόλι 2003, σ. 29-53, καὶ Ἀνδρέα Κάλβου, *Μαθήματα Φιλοσοφίας. Πανεπιστημιακὲς Παραδόσεις στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία, Κέρκυρα 1840-41*. Πρώτη ἐκδοση ἀπὸ τίς σημειώσεις τοῦ Ἱεροσπουδαστοῦ (Θεοκλήτου) Θεμιστοκλέους Ἀλιπράντη, μὲ ἐρμηνευτικὴ εἰσαγωγὴ ὑπὸ Παναγῆ Δ. Ἀλιπράντη, Ἐπιμέλεια Λίνου Γ. Μπενάκη, Προλεγόμενα Εὐαγγέλου Α. Μουτσοπούλου, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἀθῆνα 2002, σ. 11 κ.ἑξ.

2. Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, Ἀντώνιος Κατήφορος, Ἀλέξιος Νερούλης, Ἰωάννης Λίτινος, Νικόλαος Κούρσουλας, Εὐγένιος Βούλγαρις, Ἡλίας Μηνιάτης, Βικέντιος Δαμοδός, Ἱερεμίας Καθβαδίας, Νικηφόρος Θεοτόκης, Ἀντώνιος Μοσχόπουλος, Νεκτάριος Ζαμπέλης, Ἀντώνιος Μαρτελάος κ.ἄ..

νος³. Μὲ τὴ σύσταση τῶν Δευτερευόντων σχολείων, τὸ 1828, ἐπὶ Ἀγγλικῆς Προστασίας, ἐλήφθη χλιαρὴ μέριμνα γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς Λογικῆς καὶ τῆς Ἠθικῆς. Ἐπίσης διδάχτηκε ἡ Φιλοσοφία στὰ δύο προκαταρκτικὰ σχολεῖα, στὸ Ἐφηβεῖο τῆς Κέρκυρας ἀπὸ τὸν Χριστόφορο Φιλητᾶ, καὶ στὸ σχολεῖο τοῦ Κάστρου τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴν Κεφαλονιά, ἀπὸ τὸν Νεόφυτο Βάμβα. Σ' ἓνα περιορισμένο ἀριθμὸ μαθητῶν, σὲ προκαταρκτικὸ στάδιο, κατ' ἐντολὴ τοῦ Γκίλφορντ, δίδαξε Φιλοσοφία, τὸ 1823, ὁ Νικόλαος Πίκκολος⁴.

Ὁρόσημο γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς Φιλοσοφίας στὰ Ἐπτάνησα ἦταν ἡ ἴδρυση τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας 1824, ποὺ σὲ αὐτὴ διδάχτηκε, γιὰ πρώτη φορὰ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἐπίσημα καὶ ὑπεύθυνα, ἀπὸ διακεκριμένες προσωπικότητες, κάτω ἀπὸ δεσμοθετημένες ἀρχές, τὸ μάθημα αὐτό. Ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία θεωρεῖται τὸ λίκνο τῶν φιλοσοφικῶν σπουδῶν τῆς νεότερης Ἑλλάδας, ἀφοῦ τὰ περισσότερα φιλοσοφικὰ κείμενα τῆς περιόδου 1828-1875 προερχόταν ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς καὶ τοὺς μαθητὲς τῆς⁵. Στὶς 24 Μαΐου 1824 συστήθηκε,

---

3. Σπύρος Θεοτόκης, «Ἡ ἐκπαίδευσις ἐν Ἐπτανήσῳ (1453-1864)», *Κερκυραϊκὰ Χρονικά*, τ. 5, (1956), σ. 50 καὶ 63, καὶ Παναγῆς Δ. Ἀλιπράντης, «Παραδόσεις Μαθημάτων Ἠθικῆς Φιλοσοφίας στὴν Κέρκυρα τὸ 1806», *Πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου "Ἐπτάνησος Πολιτεία (1800-1807), 200 χρόνια ἀπὸ τὴν ἴδρυσή της (1800-2000), Ἀργοστόλι, 28-31 Ὀκτωβρίου 2000*, Ἀργοστόλι 2003, σ. 159 κ.ἑξ.

4. G.P. Henderson, *Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ (1620-1830)*. Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, μετάφρ. Φ.Κ. Βώρου, Ἀθήνα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, 1977, σ. 32, καὶ στὸ διεξοδικὸ μελέτημα τοῦ Λίνου Γ. Μπενάκη, «Νικόλαος Πίκκολος (1792-1865). Ὁ πρῶτος καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία καὶ μεταφραστὴς τοῦ Descartes (1824). Ἡ πολυτάραχη δρᾶση καὶ τὸ πλούσιο ἔργο του», *Περὶ Ἱστορίας, Ἰόνιος Ἐταιρεία Ἱστορικῶν Μελετῶν*. Περιοδικὴ ἔκδοσις γιὰ τὴν Ἱστορία καὶ τὶς βοηθητικὰς τῆς Ἐπιστῆμης, Κέρκυρα, τεύχος 2, Φεβρουάριος 1999, Ἐκδοσις ἀπόστροφος, σ. 5-24.

5. Ρωξάνη Δ. Ἀργυροπούλου: *Ἡ Φιλοσοφικὴ σκέψις στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ*

έπίσημα, ή Ίόνιος Ἀκαδημία, και κατά τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1824-25 πρωτοδιδάχθηκε ή Φιλοσοφία, ἀπὸ πανεπιστημιακὴ ἔδρα, μέχρι τὸ κλείσιμό της, τὸ 1864. Κατὰ τὴν τεσσαρακονταετία τῆς λειτουργίας της δίδαξαν Φιλοσοφία οἱ καθηγητές: Νικόλαος Πίκκολος (1824-25), Γεώργιος Ἰωαννίδης (1825-1828), Νεόφυτος Βάμβας (1828-1833), Ἀνδρέας Κάλβος (1836-37 καὶ 1840-41), Φραγκίσκος Ὀριόλι (1837-39) καὶ Πέτρος Βραΐλας - Ἀρμένης (1854-1864).

Μὲ βάση τὰ τελευταία στοιχεῖα τῆς ἔρευνας (Κάλβος⁶, Βάμβας) καὶ βοηθούμενοι ἀπὸ παλαιότερες πηγές, ή διδασκαλία τῆς Φιλοσοφίας στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία, κατὰ βάση, περιστράφηκε στὴ διδασκαλία τῆς Σκωτικῆς φιλοσοφικῆς Σχολῆς μὲ τρεῖς τρόπους: α) ἀπ' εὐθείας ἀπὸ μεταφράσεις τῶν ἐκπροσώπων της (Reid, Stewart, Brown), β) μέσω τῶν γαλλικῶν προσεγγίσεων. Πολλοὶ λόγιοι, ἐκεῖνο τὸν καιρὸ, σπούδασαν στὴ Γαλλία καὶ ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῶν Γάλλων καθηγητῶν (Collard, Cousin, Jouffroy), οἱ ὁποῖοι εἶχαν στρέψει τὸ ἐνδιαφέρον τους πρὸς τὶς ἀρχές τῆς σχολῆς αὐτῆς· καὶ γ) μέσω τοῦ ἐκλεκτισμοῦ τοῦ Πέτρου Βραΐλα, ὁ ὁποῖος ἄσκησε καὶ κριτικὴ στὴ σχολὴ αὐτή, μέσα ἀπὸ τὴ δική του ἐκλεκτικιστικὴ διδασκαλία καὶ σκέψη.

Ἡ Ἰδεολογία, πὸ εἶχε ἐπηρεάσει πολλοὺς Ἑλληνας τότε, σύμφωνα μὲ τὰ μέχρι τώρα στοιχεῖα, δὲν διδάχθηκε στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία, διότι περιεῖχε ἀκραῖες ιδέες καὶ δὲν ἦταν ἀρεστὴ στὸν Γκίλφορντ καὶ στοὺς Ἄγγλους προστάτες. Μὲ κάποιον τρόπο ὅμως διαπέρασαν, ἔμμεσα, ιδέες της, λόγω τῆς εὐρύτερης ἐπιρροῆς πὸ ἄσκησε στὴ σκέψη καὶ στὸ συναίσθημα, μέσα ἀπὸ τὴν πάλη καὶ τὴν ἀλληλεπίδραση τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν, ἀλλὰ καὶ λόγω τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν πὸ ἐπηρέασε, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 19ου αἰῶνα.

1828 ἕως τὸ 1992, τ. 1, *Εὐρωπαϊκὲς ἐπιδράσεις καὶ προσπάθειες γιὰ μίαν ἐθνικὴν φιλοσοφίαν 1828-1875*, Ἀθήνα, Γνώση, 1995, σ. 31-35.

6. Παναγῆς Δ. Ἀλιπράντης, *Ἀνδρέα Κάλβου, Μαθήματα Φιλοσοφίας*.

2. Ἡ Σκωτική Σχολή

Ἡ Σκωτική σχολή⁷ προέκυψε ἀπὸ ἀντίδραση στὸ σκεπτικισμὸ τοῦ Hume καὶ στὴν ἰδεοκρατία τοῦ Berkeley, καὶ ἀποτέλεσε, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 18ου αἰώνα, τὸ κυρίαρχο φιλοσοφικὸ κίνημα στὴ Σκωτία. Τοποθετεῖται, χρονολογικά, μεταξὺ τῆς ἐμπειριοκρατίας τοῦ Locke καὶ τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας, ἐνῶ στὸ σύνολό της ἔχει θεωρηθεῖ ὡς τὸ μεταβατικὸ στάδιο ποὺ ὀδήγησε ἀπὸ τὸ θείσμὸ τοῦ 17ου αἰώνα στὴν πνευματοκρατία τοῦ 19ου αἰώνα.

Ἡ φιλοσοφία αὐτὴ δημιουργήθηκε ἀπὸ ἠθικολόγους φιλοσόφους, ποὺ δέχονταν τὴν ὕπαρξη, ἐκ τῶν προτέρων, στοιχείων τῆς γνώσης καὶ στηρίζαν τὴ βεβαιότητα γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου σὲ μία προηγούμενη πίστη, ποὺ ἐξαριτόταν ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη φύση καὶ τὴν καλοπιστία τοῦ Δημιουργοῦ. Προσπάθησαν οἱ ἐκπρόσωποί της νὰ συμφιλιώσουν τὸν ἐμπειρισμὸ μὲ τὴ θρησκεία, τὴν ἐλευθερία τοῦ πνεύματος μὲ τὸ συντηρητισμὸ· ἐπεδίωξαν

---

7. Στὰ ἔργα τῆς Ἄθ. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Ἡ γνωσιοθεωρητικὴ θεμελίωση τῆς αἰσθητικῆς τοῦ Thomas Reid*, Διδ. Διατριβή, Ἀθήνα, Βιβλιοθήκη Σ. Σαριπόλου, Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1988.

- *Νεοελληνικὴ Αἰσθητικὴ καὶ Εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα, Διεθνὲς Κέντρο Φιλοσοφίας καὶ Διεπιστημονικῆς Ἑρευνας, 1989.

- «Ἡ ἐπίδραση τῆς Σκωτικῆς φιλοσοφίας στὴν Ἑπτανησιακὴ διάνοηση», *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία, Πρόσωπα καὶ Θέματα*, Ἀθήνα, ἐκδ. Τολίδη, 1993, σ. 121-157.

- «Ἡ διδασκαλία τῆς Φιλοσοφίας στὰ Ἐπτάνησα, τὸ πρόβλημα τῆς Μεθόδου», *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία, Πρόσωπα καὶ Θέματα*, Ἀθήνα, ἐκδ. Τολίδη, 1993, σ. 159-178.

Κωνσταντῖνος Ι. Λογοθέτης, *Νεωτέρα Φιλοσοφία, ὁ Ἀγγλικὸς καὶ ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς*, τ. 2, Ἐν Ἀθήναις, Ο.Ε.Δ.Β., 1964, σ. 677-703. Νικόλαος Κοτζιάς, *Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας. Ἀπὸ τῶν ἀρχαιωτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, τ. 4, Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τοῦ «Μέλλοντος», 1876, σ. 273-277.

Windelband W. - Heimsoeth H., *Ἐγχειρίδιον Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας*, τ. 2, *Ἡ Μεσαιωνικὴ Φιλοσοφία τῆς Ἀναγέννησης. Ἡ Φιλοσοφία τοῦ Διαφωτισμοῦ*, μετάφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1982, σ. 242-244.

ἀκόμη τὴν πλήρη ἀναλογία μεταξὺ φυσικῶν καὶ ἠθικῶν ἐπιστημῶν, καὶ υἰοθέτησαν, σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ Διαφωτισμοῦ, τὴν ἰδέα τῆς προόδου τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς κοινωνίας. Τὸ συμβιβαστικὸ αὐτὸ πνεῦμα τῆς Σκωτικῆς Φιλοσοφίας διέγινωσε ὁ Goethe, ποὺ ὑποστήριξε ὅτι ἦταν προσιτὴ σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἐπειδὴ προσπαθοῦσε νὰ συμφιλιώσῃ τὸ πραγματικὸ μὲ τὸ ἰδανικόν, τὴν αἰσθησιοκρατία μὲ τὴν πνευματοκρατία, τὴ νόηση μὲ τὴν πράξη.

Ἡ Σκωτικὴ Φιλοσοφία, γέννημα καὶ θρέμμα τῶν σκωτικῶν πανεπιστημίων, πέρα ἀπὸ ὅποιες ἐλλείψεις καὶ σφάλματα ποὺ τῆς ἀποδίδονται, διαδόθηκε εὐρύτατα σὲ ὅλη τὴν Εὐρώπη καὶ ἄσκησε ἐπίδραση στοὺς μεταγενέστερους⁸. Κατ' ἐξοχὴν συνάντησε πρόσφορο ἔδαφος στὴ Γαλλία, μέσω τῶν ἀνωτέρων πνευματικῶν ἰδρυμάτων τῆς. Ἡ Σκωτικὴ Φιλοσοφία ἔγινε ἡ ἀφορμὴ νὰ θεμελιωθεῖ πλατύτερο σύστημα μὲ τὸν τίτλο γαλλικὸς ἐκλεκτισμὸς⁹. Ὁ Reid πολιτογραφεῖται Γάλλος ἀπὸ τὸν Royer-Collard, καὶ διδάσκεται ἀπὸ ἔδρα¹⁰. Ὁ Cousin εἶδε αὐτὴ τὴ φιλοσοφία ὡς γέφυρα, ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὴν ἐμπειριοκρατία τοῦ Locke στὴν καντιανὴ φιλοσοφία. Ὁ Jouffroy ὑποστηρίζει τὴ θεωρητικὴ τῆς ὑπεροχὴ ἀπέναντι σὲ ἄλλα φιλοσοφικὰ συστήματα καὶ μεταφράζει τὰ ἔργα τοῦ Reid καὶ τοῦ Stewart, ὅπως ὁ Prevost καὶ ὁ L. Peisse.

Στὴν Ἑλλάδα εἰδικότερα ἔγινε γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἔδρα τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας, ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς Ν. Πίκκολο, Ν. Βάμβα, Α. Κάλβο, Π. Βράϊλα. Τὴ φιλοσοφία αὐτὴ, μέσα ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις του, φαίνεται νὰ ἐπικροτοῦσε ὁ Κίλφορντ καὶ γενικότερα ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ - ἡ ἴδια γραμμὴ διατηρήθηκε καὶ μετὰ τὸ

8. Κωνσταντῖνος Στρατούλης, *Πραγματεία Φιλοσοφίας, φιλοπονηθεῖσα καὶ συνταχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἀρχιμανδρίτου, θεολογοδιδάκτορος, ἐφημερίου τῆς ἐν Λιβερπούλῃ Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῶν Ἑλλήνων*, Ἐν Ἀθῆναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Γ. Καρυοφύλλη, 1864, σ. 291.

9. ὁ.π., σ. 8.

10. Γεράσιμος Βῶκος, *Φιλοσοφία καὶ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ. Ὁ καρτεσιανισμὸς στὴν γαλλικὴ παιδεία τὸν 19ο αἰώνα*, Ἀθῆνα 1987, σ. 34.

θάνατο του ιδρυτή της Ίονίου Ἀκαδημίας - γιατί δὲν προκαλοῦσε προβλήματα (πολιτικά-θρησκευτικά) οὔτε διήγειρε συνειδήσεις, μὲ τὸν ἥπιο χαρακτήρα της. Ὅρισμένοι διακεκριμένοι Ἕλληνες εἶχαν, τὴν ἐποχὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, γνώση τῆς Σκωτικῆς Φιλοσοφίας. Στὴν Ἀπολογία του, ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου, τὸ 1834, στὸ Ναύπλιο, ὁ Ζακύνθιος Γεώργιος Τερτσέτης ἀναφέρεται στὴν «ὠραία Σκωτικὴ Φιλοσοφία»¹¹.

Θεμελιωτὴς τῆς Σχολῆς αὐτῆς εἶναι ὁ Thomas Reid (1710-1796), τοῦ ὁποίου τὶς φιλοσοφικὲς ἀρχὲς ἀκολούθησαν, μὲ μικρὲς ἀποκλίσεις, οἱ διάδοχοί του. Ὁ σπουδαιότερος ἐκπρόσωπος τῆς σχολῆς, μετὰ τὸν Reid, εἶναι ὁ Dugald Stewart, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ὁ συστηματικότερος καὶ κριτικότερος ὄλων. Γεννήθηκε στὸ Ἐδιμβούργο τὸ 1753· ἀπὸ τὸ 1785 μέχρι τὸ 1810 δίδαξε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς γενέτειράς του Ἠθικὴ Φιλοσοφία. Ἀπὸ τὰ ἔργα του σπουδαιότερα εἶναι:

Στοιχεῖα τῆς Φιλοσοφίας περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ (Elements of the Philosophy of the Human Mind) (Α' 1792, Β' 1814, Γ' 1827).

Διαγράμματα Ἠθικῆς Φιλοσοφίας (Outlines of the Moral Philosophy 1793).

Φιλοσοφικὰ Δοκίμια (Philosophical Essays 1810-1818).

Φιλοσοφία περὶ τῶν ἐνεργητικῶν καὶ ἠθικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου (Philosophy of the Active and Moral Powers of Man, 1-2, 1828).

Τὰ Ἄπαντα τοῦ Stewart ἐξεδόθησαν σὲ 11 τόμους (1854-1858).

Ἄλλοι ἐκπρόσωποι τῆς Σχολῆς αὐτῆς εἶναι: James Beattie (1735-1805), James Oswald († 1793), Thomas Brown (1778-1820), J. Mackintosh (1765-1832).

---

11. Γ. Τερτσέτης, Ἄπαντα, Τὰ κατάγραφα. Ἡρωϊκὰ πρόσωπα καὶ κείμενα, ἀναστύλωσε Γ. Βαλέτας, Εἰσαγωγή Νίκου Α. Βέη, τ. 3, Ἐκδόσεις «Πηγὴ», Ἀθήνα, 1953, σ. 269.

Οί Σκῶτοι, γενικά, συμφωνοῦν ὅτι ἔργο τῆς Φιλοσοφίας εἶναι νὰ ἐξετάζει τὶς πνευματικὲς ἰκανότητες τοῦ ἀνθρώπου. Θεωροῦσαν ὡς πρωταρχικὰ ψυχικὰ περιεχόμενα στὸ σύνθετο, τὶς κρίσεις, τὰ δεδομένα τῆς ἐσωτερικῆς αἴσθησης, καὶ τὰ γενικὰ ἀντικείμενα. Ἐφάρμοσαν τὴν ἐπαγωγικὴ μέθοδο τοῦ Βάκωνα στὰ δεδομένα τῆς ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας, ὥστε μὲ τὴν ἀνάλυσή τους νὰ φτάσουν ὡς τὶς πρωταρχικὲς ἀλήθειες, ποὺ εἶναι ἐκ τῶν προτέρων δοσμένες μαζὶ μὲ τὴν οὐσία τῆς ψυχῆς καὶ ἐκδηλώνονται, κατὰ τὸ ξεδίπλωμα τῶν ψυχικῶν δραστηριοτήτων, ὡς καθοριστικὲς ἀρχές. Ὁ Stewart συμπληρώνει ὅτι δὲν ἀρκοῦν γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῶν γνώσεων μόνον οἱ λεγόμενες ἀρχές, ἀλλὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ δεδομένα τῆς πείρας.

Οἱ Σκῶτοι ἀνέπτυξαν μία σημαντικὴ ἰκανότητα παρατήρησης τῶν ἐσωτερικῶν διεργασιῶν καὶ μία πολὺ λεπτὴ αἴσθηση κατὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ οὐσιαστικοῦ περιεχομένου τους. Στὶς ἐκτενεῖς ἔρευνές τους ὑπάρχουν πλῆθος πολύτιμων παρατηρήσεων, γιὰ τὴ γενετική πορεία τῆς ψυχικῆς ζωῆς. Λεῖπει ὅμως ἡ ἐξέταση στὰ ἀδιάλυτα προβλήματα τῆς ὑπάρξεως τῶν ὄντων¹², καθὼς καὶ ἡ γόνιμη ἰδέα τῆς συγκεφαλαιωτικῆς ἀποδεικτικῆς δύναμης, γιὰτὶ οἱ στοχαστὲς αὐτοὶ συγχέουν τὴν ἀπόδειξη ἐκείνου ποὺ εἶναι δυνατὸ νὰ ἐντοπιστεῖ στὶς ψυχικὲς λειτουργίες, ὡς καθολικὰ ἔγκυρο περιεχόμενο, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι αὐτὸ πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἀπὸ γενετικὴ ἄποψη τὸ πρωταρχικὸ καὶ τὸ καθοριστικόν. Καὶ καθὼς τὸ φιλοσοφικὸ αὐτὸ ρεῦμα δέχεται μόνον τὸ ψυχικὸ γεγονός, ὡς τὴ μόνη ἀρχή, θεωρεῖ αὐτόνοητη ἀλήθεια, καθετὶ ποὺ εἶναι δυνατὸ νὰ ἐντοπιστεῖ ὡς πραγματικὸ περιεχόμενο τῆς ψυχικῆς δραστηριότητος.

Τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν ἀρχῶν χαρακτηρίζοταν ὡς κοινὸς νοῦς (common sense), ποὺ ἦταν καὶ τὸ δόγμα τους, καὶ τὸ θεωροῦσαν, γιὰ κάθε φιλοσοφικὴ γνώση, τὸ ὑπέρτατο κριτήριον.

---

12. Κωνσταντῖνος Στρατούλης, ὀ.π., σ. 291.

3. Ἡ θητεία τοῦ Νεοφύτου Βάμβας στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία (1828-1833)*

Στὴν Κέρκυρα ἐγκαταστάθηκε πρὶν ἀπὸ τὶς 20 Ἰουνίου 1828, ἀφοῦ τότε συστήθηκε ἡ «Γενικὴ Ἐπιτροπὴ Γενικῆς Παιδείας», καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ τρία μέλη τῆς ἦταν ὁ Βάμβας¹³. Ἔγινε ἐπιστάτης τοῦ Ἱεροσπουδαστηρίου καὶ καθηγητῆς τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῆς Ρητορικῆς. Ὁ φίλος καὶ προστατευόμενος τοῦ Κοραῆ, μαθήτευσε στὴ Σίφνο, Πάτμο, Χίο, Κωνσταντινούπολη καί, στὰ 1808, πῆγε στὸ Παρίσι γιὰ τὴν συμπλήρωση τῶν σπουδῶν του. Τὸ 1815, μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ Κοραῆ, γίνεται ἀρχιδιδάσκαλος στὸ Γυμνάσιο Χίου, καὶ ἐκεῖ μυεῖται στὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία¹⁴. Πέρασε κατόπιν στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα, ὅπου διετέλεσε γραμματέας τοῦ Δημητρίου Ὑψηλάντη¹⁵ καὶ ἀργότερα θρέθηκε στὴν Κεφαλονιά, 1823, ἢ ὅποια ὅπως καὶ ὅλα τὰ Ἰόνια Νησιὰ βρισκόταν ὑπὸ Ἀγγλικὴ Προστασία. Ἐκεῖ, δίδαξε, ἀρχικά, ἰδιωτικὰ στὸ Ἀργοστόλι, ἐκπαιδεύοντας τοὺς νέους τῆς ἀρχουσας τάξης καὶ κατόπιν στὸ σχολεῖο τοῦ Κάστρου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τὸ ὁποῖο συνέστησε ὁ Γκίλφορντ, γιὰ τὴν προετοιμασία τῶν μελλοντικῶν φοιτητῶν τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας. Παράλληλα μὲ τὶς τοπικὲς του ἐνασχολήσεις (διδασκαλία, κήρυγμα κ.ἄ.) ἔγραφε καὶ διατριβές,

* Μικρὸ μέρος αὐτοῦ τοῦ τμήματος τῶν Προλεγομένων, πρώτη φορὰ δημοσιεύθηκε στὸ βιβλίο: Ἀνδρέα Κάλβου, *Μαθήματα Φιλοσοφίας*, στὸ κεφάλαιο, «Οἱ καθηγητῆς τῆς Φιλοσοφίας στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία». Ἐδῶ διευρύνθηκε καὶ συμπληρώθηκε μὲ τὴν τελευταία βιβλιογραφία.

13. Γ. Τυπάλδος-Ἰακωβάτος, *Ἱστορία τῆς Ἰονίας Ἀκαδημίας*, ἔκδοση, εἰσαγωγή, σχόλια Σπύρος Ἀσδραχάς, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1982, σ. 71.

14. Ἡ μύση του στὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία ἔγινε ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Σοφιανόπουλο, ὁ ὁποῖος ἦταν καὶ ὁ γιατρός του: Δ. Παλαιολόγος, *Παναγιώτης Σοφιανόπουλος, Ὁ πρῶτος Ἑλληνας ὀραματιστῆς τοῦ Σοσιαλισμοῦ, 1786-1856*, Ἀθήνα, ἐκδ. Τολίδη 1988, σ. 34.

15. Ὁ ἴδιος ὁ Βάμβας αὐτοαποκαλοῦνταν «ἀρχικαγγελάριος» τοῦ Δημητρίου Ὑψηλάντη: Παναγιώτης Σοφιανόπουλος, *Ἡ Πρόσδος*, Ἐν Ἀθήναις 1832, σ. 160.

σήμερα δὰ τίς λέγαμε ἐπιφυλλίδες, στὰ Ἑλληνικά Χρονικά τοῦ Μεσολογίου¹⁶. Ἡ φύση τὸν προίκισε μὲ πολλὰ χαρίσματα: ὑπομονή, κατανόηση, παρατηρητικότητα, κρίση ἀρκετὴ καὶ φιλοδοξία μεγάλη¹⁷. Εἶναι γνωστὴ ἡ προσωπικότητα τοῦ ἀνδρός, ἡ ὁποία μελετήθηκε σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς καὶ σὲ ὅλες τίς φάσεις τῆς ἀπὸ γνωστούς ἐπιστήμονες¹⁸.

Τὸ δικό μας ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Νεόφυτο Βάμβα ἐστιάζεται μόνον στὴν πενταετία τῆς καθηγεσίας του στὴν Ἴονιο Ἀκαδημία (1828-1833), προσκομίζοντας νέα στοιχεία ποὺ συμπληρώνουν τὰ ὑπάρχοντα γιὰ τὴν δράση του στὸ Ἴδρυμα. Δὲν δὰ ἀναφερθοῦμε στὰ φιλοσοφικὰ ἔργα ποὺ ἐξέδωσε, ἀλλὰ δὰ στηριχτοῦμε σὲ αὐτὰ μόνον γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τοῦ νέου, ἄγνωστου, μέχρι σήμερα, ὑλικοῦ ποὺ ἀφορᾷ τὰ μαθήματα τὰ ὁποῖα δίδασκε στὴν Ἀκαδημία. Θὰ ἐπικαλεσθοῦμε, βέβαια, καὶ τὸν ἴδιο τὸν Βάμβα, ὁ ὁποῖος σὲ ἐπιστολὴ του, στίς 7 Ἰουλίου 1833, πρὸς τὸν Ἀνδρέα Μουστοξύδη, λίγο πρὶν ἐγκαταλείψει τὴν Κέρκυρα, ἀναφέρει ὅτι δίδαξε Ἠθικὴ Θεολογία, Ἠθικὴ Φιλοσοφία τοῦ Στουάρτ, τὴν Ἰδεολογία καὶ Φιλοσοφία τοῦ Γιώγου καὶ Φιλοσοφία τοῦ Θυρώτου¹⁹.

16. Σπυρ. Α. Κανίνιας, «Διατριβαὶ ἀνωνύμων εἰς τὰ Ἑλληνικά Χρονικά», *Μνημοσύνη*, τ. 3 (1970-71), Ἐν Ἀθήναις 1971, σ. 255 κ.έ. Ὁ Κουμανούδης ἀναφέρει ὅτι ὁ Βάμβας, μετὰ ἀπὸ χρόνια ἐνθυμεῖτο μὲ πολλὴ συγκίνηση τὴ διαμονή του στὰ Ἐπτάνησα καὶ κυρίως στὴν Κεφαλονιά [Σοφία Ματθαίου, «Ὁ Στέφανος Α. Κουμανούδης “Οἱ διδάσκαλοι τοῦ ἔθνους” καὶ ὁ ἐπικήδειος στὸν Νεόφυτο Βάμβα», *Ὁ Ἐρανιστής*, τ. 26, (2007), σ. 279].

17. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ ἐποχὴ του», *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1989⁵, σ. 372.

18. Κ. Ἄμαντος, Ε. Παπανοῦτσος, Κ.Θ. Δημαρᾶς, G.P. Henderson, Ε. Μουτσόπουλος, Γ.Δ. Μεταλληνός, Ἀθ. Γλυκοφρύδη-Λεοντοσίνη κ.ἄ.

19. Γεώργιος Μεταλληνός, «Τὸ πρόβλημα τῆς Θεολογικῆς Παράδοσης στὴν Ἴονιο Ἀκαδημία», *Πρακτικά Στ' Διεθνoῦς Πανιoνίου Συνεδρίου, Ζάκυνθος 23-27.9.1997*, τ. 4, Ἀθήνα 2004, σ. 187.

Μαρτυρεῖται, ἐπίσης, ὅτι ὁ Βάμβας, ὡς «διδάσκαλος» τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῆς Ἠθικῆς Θεολογίας, ἐξέτασε, στὰ τέλη τοῦ 1830, δύο ὑποψήφιους, γιὰ πανεπιστημιακὸ δίπλωμα, πάνω σὲ μία σειρὰ φιλοσοφικῶν μαθημάτων, τὰ ὁποῖα δὴ πρέπει νὰ τὰ εἶχε διδάξει: Θεμελιώδεις Ἀρχές τῆς Φιλοσοφίας, Ἰδεολογία, Λογική, Μεταφυσική, Ἠθικὴ Φιλοσοφία²⁰. Ἀκόμη σὲ πρόγραμμα σπουδῶν τῆς Ἀκαδημίας τοῦ ἔτους 1832-33 ἀναφέρεται ὅτι στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ ὁ Βάμβας διδάσκει Ἠθικὴ Θεολογία, καὶ στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Φιλοσοφία ἐν γένει καὶ Ρητορικὴ²¹.

Καὶ ὁ Γεώργιος Ἰακωβάτος, ποὺ παρακολούθησε τὰ μαθήματά του, μνημονεύει ὅτι στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ δίδασκε Ἠθικὴ²² καὶ στὴ Φιλοσοφικὴ «Στοιχεῖα Φιλοσοφίας, Ἰδεολογία, Λογική, Μεταφυσική, Εἰσαγωγὴ στὴ Φιλοσοφία, Ἠθικὰ Φιλοσοφία, Φιλοσοφία ἐν γένει, ἐπαράδωκε Σοάβε, Γιόγια, Στούαρτ, Τουρό»²³, ἀπὸ τὰ χειρόγραφα του.

Ἀναφέρθηκε πρὸ πάνω ὅτι στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ δίδαξε Ἠθικὴ, ὅπως καὶ σὲ ὅλα τὰ σχολεῖα ἀπὸ ὅπου πέρασε, καὶ τὸ 1818 ἐξέδω-σε, στὴ Βενετία, *Στοιχεῖα Ἠθικῆς*, ἐνῶ ὁ Κοραῆς, στὰ Προλεγόμενα τῶν *Πολιτικῶν* τοῦ Ἀριστοτέλη, στὰ 1821, ἀναφέρει ὅτι παρέ-διδε στὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου *Ἠθικὴ Φιλοσοφία*²⁴. Εἶναι βέβαιο,

20. G.P. Henderson, *Ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία*, μετάφραση Φ. Κ. Βόρου, Κέρκυρα, Κέντρον Ἑρευνῆς καὶ Διεθνoῦς Ἑπικοινωνίας «Ἰόνιος Ἀκαδημία», 1980, σ. 83.

21. Γ.Δ. Μεταλληνός, «Ἰόνιος Ἀκαδημία. (Κριτικὴ Παρουσίαση τοῦ ὁμo-νύμου βιβλίου τοῦ G.P. Henderson)» *Παρνασσός*, τ. 23, (1981), σ. 362-363.

22. Γ. Τυπάλδος-Ἰακωβάτος, ὁ.π., σ. 79.

23. ὁ.π., Τὰ κυριότερα ἔργα αὐτῶν τῶν φιλοσόφων εἶναι: Fr. Soave, *Instituzioni di Logica, Metaphisica ed Ethica*, 1792 - M. Gioia, *Elementi di filosofia*, 1818 - D. Stewart, *Elements of the Philosophy of the Human Mind*, 1-3, 1792-1827 - Fr. Thurot, *De l'entendement et de la raison. Introduction à l'étude de la philosophie*, 1-2, 1830.

24. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Προλεγόμενα εἰς τοὺς Ἀρχαίους Συγγραφεῖς*, Μ.Ι.Ε.Τ., τ. 2, Ἀθήνα 1988, σ. 726.

λοιπόν, ότι παρέδιδε Ἠθική καὶ στή Θεολογική καὶ στή Φιλοσοφική σχολή τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας, ἀλλὰ ἀργότερα καὶ στὸ Ἐθνικὸ Πανεπιστήμιο²⁵, ἀφοῦ τὸ ἀντικείμενο τῆς Ἠθικῆς πρέπει νὰ τὸ γνώριζε πολὺ καλά.

Θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἐπιβεβαιώσουμε, ἂν αὐτὰ πού μᾶς λέει ὁ Ἰακωβάτος, σχετικὰ μὲ τὰ μαθήματα πού δίδασκε στὴν Ἀκαδημία εἶναι ὀρθά, καὶ πρῶτα γιὰ τὸ μάθημα *Εἰσαγωγή στὴν Φιλοσοφία*. Ἀναφέρει, λοιπόν, ὅτι παρέδιδε «Τουρό», τοῦ ὁποῦ ὑπῆρξε μαθητής. Τὸ 1830, ὁ Fr. Thurot δημοσίευσε στὸ Παρίσι τὸ ἔργο του: *De l'entendement et de la raison. Introduction à l'étude de la philosophie*, σὲ δύο τόμους. Ὁ Ἰακωβάτος ἀναφέρει ὅτι: «τὸν Τουρό τοῦ τὸν ἔστειλ' ὁ Κοραῆς»²⁶ καὶ ἔχει δίκιο. Σὲ ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ ὁ Βάμβας, ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, πρὸς τὸν Κοραῆ, στὸ Παρίσι, στίς 19-8-1832, γράφει: «Τοῦ φιλτάτου Θυρώτου τὸ φιλοσοφικὸν σύγγραμμα μὲ ὑπερευχαρίστησε διὰ τὴν βαθειάν του κρίσιν καὶ φιλοσοφικὴν φρόνησιν, ὅθεν μετέφρασα αὐτὸ καὶ ἐδίδαξα εἰς τοὺς μαθητάς μου»²⁷. Ἀπὸ ποῦ ἄλλοῦ προμηθεύτηκε ὁ Βάμβας τὸ νέο ἔργο τοῦ Thurot τόσο γρήγορα; Ἡ ἀλληλογραφία τους ἔχει πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀποστολὴ βιβλίων πρὸς τὸν Βάμβα· ὅλοι οἱ φίλοι τοῦ Κοραῆ εἶναι ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴν ἄμεση ἀποστολὴ βιβλίων πρὸς αὐτόν.

Ὁ Κοραῆς ἐκφράζει τὴ βαθειά του ἱκανοποίηση, πρὸς τὸν ἀγαπημένο του φίλο, γιὰ τὴ μετάφραση πού ἔκανε ὁ Βάμβας σὲ αὐτὸ τὸ ἔργο τοῦ Thurot, τὴν ὁποία εἶχε προτείνει στὸν τέταρτο τόμο τῶν *Ἀτάκτων*²⁸. Ἡ χαρὰ τοῦ Κοραῆ εἶναι μεγάλη καὶ ἀποδεικνύε-

25. Ε. Μουτσόπουλος, «Ὁ Νεόφυτος Βάμβας καὶ ἡ θέσις αὐτοῦ ἐν τῇ ἑλληνικῇ διανοήσει τοῦ ΙΘ' αἰῶνος», *Φιλοσοφικοὶ Προβληματισμοί*, τ. 2, Ἀθῆνα 1978, σ. 390.

26. Γ. Τυπάλδος-Ἰακωβάτος, ὁ.π., σ. 79.

27. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, τ. 6, Ἀθῆνα, Ο.Μ.Ε.Δ., σ. 278.

28. ὁ.π., σ. 293.

ται ὅτι εἶναι αὐτὸ τὸ ἔργο τοῦ Thurot, ἀπὸ ἐπιστολὴ πάλι τοῦ Κοραῆ πρὸς τοὺς Ρῶτα καὶ Βλαστό, στίς 30-9-1832: «Εἶναι καὶ τοῦτο ἀπὸ τὰ σπάνια συμπύπτοντα. Εἰς τὰ Προλεγόμενα, σελ. στ', συμβουλευῶ τοὺς ὁμογενεῖς νὰ φροντίσωσι τὴν μετάφρασιν τοῦ τελευταίου συγγράμματος τοῦ Θυρώτου, ἐπιγραφομένου *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν σπουδὴν τῆς Φιλοσοφίας*, καὶ ἰδοὺ ἦτο μεταφρασμένον ἤδη ἀπὸ τὸν Βάμβα, ὡς μὲ τὸ γράφει αὐτὸς μὲ ἐπιστολὴ του 19 Αὐγούστου ἀπὸ Κερκύρας».

Εἶχε, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τότε, ἔτοιμη τὴ μετάφραση γιὰ τὸ κατοπινὸ τοῦ ἔργο *Στοιχεῖα Φιλοσοφίας*, 1838, τὸ ἀφιερωμένο στὴν ψυχὴ τοῦ Ἰαδαμαντιῦ Κοραῆ²⁹. Στὰ προλεγόμενα τῶν *Στοιχείων Φιλοσοφίας*, τοῦ 1838, ὁ Βάμβας ἀναφέρει τὶς πηγὲς ποὺ χρησιμοποίησε γιὰ τὸ ἔργο αὐτό³⁰: «Thurot, *Introduction à l'étude de la philosophie*. D. Stewart, *Elements de la philosophie de l'esprit humain*. Melchioro Givogno, *Elementi di filosofia*, Milano 1818. Φραγκίσκου Ἰακιέρου, *Λογικὴ*».

Ὅλα τὰ μαθήματα ποὺ δίδαξε καὶ τοὺς φιλοσόφους ποὺ ἀκολούθησε, τὰ ὁποῖα ἀναφέρει ὁ Ἰακωβάτος, συμπύπτον μὲ τὶς πηγὲς ποὺ χρησιμοποίησε γιὰ τὴ σύνταξη τῶν *Στοιχείων Φιλοσοφίας*. Θὰ παρακολουθήσουμε, πῶς κάτω, ὅτι καὶ οἱ παραδόσεις του, στὸ χρονικὸ διάστημα τῆς θητείας του στὸ ἴδρυμα, ἀκολουθοῦν αὐτές του τὶς ἐπιλογές.

Ὅπως εἶδαμε πῶς πάνω ὁ Ἰακωβάτος, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Βάμβας, μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ἐκτὸς τῶν ἄλλων «ἐπαρέδωσε Στούαρτ καὶ μεταξὺ τῶν μαθημάτων καὶ «Ἠθικιά» Φιλοσοφία. Πράγματι ἕνα νέο εὔρημα τὸν ἐπιβεβαιώνει. Πρόκειται γιὰ ἕνα χειρόγραφο

29. Ὁ Βάμβας στὴν Κέρκυρα εἶχε μεγάλη παραγωγή στὴ μετάφραση ἐπισημονικῶν ἔργων. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἐπισημαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν Γ. Γαζῆ, *Λεξικὸν τῆς Ἐπαναστάσεως*, ἐπιμέλεια Λ. Βρανούση, Ἰωάννινα, Ἐταιρεία Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν, 1971, σ. 24.

30. Νεόφυτος Βάμβας, *Στοιχεῖα Φιλοσοφίας*, Ἀθῆναι 1838, σ. ιε'.

τόμο σημειώσεων, τῶν παραδόσεων τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας: «Στι-ούαρτ, Ἐγχειρίδιον Ἠθικῆς Φιλοσοφίας». Κερκύρα 1829, Ὀκτωβρίου 16 Ε.Ν. Η(λία) Α(λιπράντης) (Οἱ παραδόσεις αὐτὲς τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας δὰ μᾶς ἀπασχολήσουν, ἰδιαιτέρα, πιὸ κάτω).

Σύμφωνα μὲ τὸ πρόγραμμα σπουδῶν, τοῦ 1832-33³¹, τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας, ὁ Βάμβας δίδασκε καὶ Ρητορική. Μὲ τὴ Ρητορική καταπιάστηκε, θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ, ἀπὸ νέος. Τύπωσε, τὸ 1813, στὸ Παρίσι τὴ *Ρητορική* του, ποὺ ὁ Κοραῆς δὲν ἦταν ἀμέτοχος τῆς συνδέσεως αὐτοῦ τοῦ βιβλίου³², ἀφοῦ οἱ ιδέες ποὺ περιεῖχε «εἰς τοῦ ὁποίου (Κοραῆ) τὰ γόνата συνερράπτοντο»³³. Πάντως εἶχε μεγάλη ἀδυναμία γιὰ τὴ Ρητορική, «παντοῦ μιλεῖ καὶ ρητορεύει»³⁴, καὶ ὅπου δίδαξε, δίδασκε Ρητορική. Ἀκόμη καὶ ὁ Κάλβος στίς διαλέξεις τοῦ Λονδίνου, τὸ 1818, τὸν ἀναφέρει ὡς καθηγητὴ τῆς Ρητορικῆς³⁵. Σώθηκαν χειρόγραφα τοῦ Ἠλία Ἀλιπράντη τῶν παραδόσεων τῆς *Ρητορικῆς*, τέσσαρες λόγοι τοῦ Δημοσθένη, μὲ μετάφραση τοῦ Βάμβα: *Περὶ Στεφάνου λόγος, Α' καὶ Β' Ὀλυνθιακοὶ καὶ ὁ Πρῶτος κατὰ Φιλίππου*.

Μὲ ἀφορμὴ ἓνα φύλλο ποὺ βρέθηκε ἀνάμεσα στίς παραδόσεις τοῦ Βάμβα, στὸ ὁποῖο ἀναγράφεται ὁ τίτλος, μὲ μορφή ψευδοτίτλου: *Δοκίμιον τῆς ἐπ' ἄμβωνος Ρητορικῆς*, πιθανολογοῦμε ὅτι ἦταν τὸ ἐξωτερικὸ προστατευτικὸ δίφυλλο τῶν σημειώσεων αὐτῶν τῶν παραδόσεων, οἱ ὁποῖες μέχρι τώρα δὲν ἐντοπίστηκαν, ἀπὸ τὸ ὑλικὸ τὸ ὁποῖο ἀναμένει τὴν καταγραφή του. Ἀπὸ τὸν τίτλο αὐτὸ καὶ τὸ κατοπινὸ βιβλίον τοῦ Βάμβα, *Ἐγχειρίδιον τῆς τοῦ Ἱεροῦ ἄμβωνος*

31. Γ. Τυπάλδος-Ἰακωβάτος, ὁ.π., σ. 79.

32. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Δυὸ Φίλοι, Κοραῆς καὶ Βάμβας*, Ἀθήνα 1953, σ. 21.

33. Νεόφυτος Δούκας, *Αἰσχίνου τοῦ Σωκρατικοῦ, Διάλογοι Τρεῖς*, Ἐν Βιέννῃ, 1814, σ. 318.

34. Γ.Δ. Μεταλληνός, «Τρεῖς ἀνέκδοτοι λόγοι τοῦ Ν. Βάμβα», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος*, τ. 62-64 (1980- 1982), Ἀλεξάνδρεια 1982, σ. 121.

35. Κ.Θ. Δημαρᾶς, «Γύρω στὸν Κάλβο καὶ τὸν Κοδρικᾶ», *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμός*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1982, σ. 121.

Ῥητορικῆς, Ἀθῆναι 1851, καὶ τῆς θέσης ποὺ ἀνευρέθηκε, ἀνάμεσα στὶς παραδόσεις τοῦ Βάμβα, ἃς μας ἐπιτραπεῖ νὰ εἰκάσουμε ὅτι, ἐκτὸς τῆς διδασκαλίας τῆς κλασσικῆς Ῥητορικῆς, ἐξασκοῦσε καὶ τοὺς μέλλοντες ἱερεῖς στὸ κήρυγμα τοῦ θείου λόγου.

Στὴ δὲ Θεολογικὴ Σχολὴ κατὰ τὸ πρόγραμμα τοῦ 1832-33 δίδασκε Ἡθικὴ Θεολογία, καὶ αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη ἀναφορὰ τοῦ Ἰακωβάτου: «Στὴ Θεολογία δὲ ἐζήτησε νὰ πάρ' ὁ Βάμβας τὴν Ποιμαντικὴ, ἀλλ' ὁ Τυπάλδος μὲ τὴ γνώμη τ' ἄρχοντα δὲ τοῦ ἔδωκε αὐτὴ, παρὰ τὴν Ἡθικὴ³⁶». Ἦρχεις τὶς παραδόσεις τοῦ στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τὸ ἔτος 1828-1829 μὲ τὸ μάθημα τῆς Ἡθικῆς Θεολογίας, τὸ ὁποῖο καὶ παρέδιδε ὅλο τὸ διάστημα τῆς καθηγεσίας του. Τὸ ἐπόμενο ἔτος 1829-1830 ἐξακολούθησε νὰ διδάσκει τὸ ἴδιο μάθημα ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου ἔμεινε τὸν προηγούμενο χρόνο, ἀφοῦ, ὅπως δείχνουν τὰ χειρόγραφα τοῦ Ἡλία Ἀλιπράντη, δὲν ὀλοκλήρωσε τὴν ὕλη, προφανῶς, λόγω ἀρχικοῦ προγραμματισμοῦ καὶ ὄχι ἐξ αἰτίας τῆς μεγάλης ἔκτασης τῆς ὕλης.

Δίδαξε ὁ Βάμβας καὶ Μεταφυσικὴ καὶ αὐτὸ προκύπτει ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πηγές, ποὺ ἀναφέραμε, καὶ ἀπὸ δύο ἀκόμη στοιχεῖα: ἀπὸ τὸ πιστοποιητικὸ σπουδῶν τοῦ σπουδαστῆ Διονυσίου Ἀραβαντινοῦ ἀναγνώστου, μὲ ἡμερομηνία 1 Φεβρουαρίου 1829³⁷, καὶ ἀπὸ ἓνα τμῆμα παραδόσεων, ποὺ σώθηκε, τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1828-29, «Περὶ ψυχῆς, ὅτι εἶναι οὐσία ἀπλῆ καὶ ἀθάνατος, Ὑπὸ Δ(ρ) Ν. Βάμβα εἰς τὸ Μέρος τῆς Μεταφυσικῆς προστεθέν». Ἐπίσης δίδαξε, καὶ βρέθηκε τμῆμα μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο, «τῶν Μεταφυσικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Genovesi», τοῦ ἔτους 1829-30. Ἄλλη μία φορά, ἐπιβεβαιώνεται ὁ Ἰακωβάτος, ὅτι ὁ Βάμβας δίδαξε «Γενοβέζην καὶ Σοάβιον». Μαρτυρεῖται ἐπίσης, ὅτι δίδασκε καὶ «Φυσικὴ Θεολογία».

Ἡ διδασκαλία τοῦ Βάμβα, στὰ μέρη ὅπου πέρασε, ἄφησε γενικὰ

36. Γ. Τυπάλδος -Ἰακωβάτος, ὁ.π., σ. 73.

37. Θ.Ι. Παπαδόπουλος, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1544-1863), προσθήκες καὶ συμπληρώσεις. Βιβλιογραφικὸ Ἔργαστήρι, Ἀθῆνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1992, σ. 108.

καλές αναμνήσεις. Υπάρχουν όμως και αρνητικές μαρτυρίες, που ανήκουν στον Γ. Ίακωβᾶτο: «Όσους χρόνους ἐπαράδωσε, τόσα διαφορετικά συστήματα ἄλλαξε· μάλιστα τὸν ἴδιο χρόνο, τὴν ἴδια μέρα ἔδινε δυὸ μαθήματα ἀντιφατικά»³⁸. Ἄν ἀναλογισθοῦμε τὸν ἀριθμὸ τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν μαθημάτων ποὺ ἀποδείχθηκε ὅτι παρέδιδε καὶ τὰ χρόνια τῆς θητείας του, τότε, βεβαίως, ὁ Ίακωβᾶτος ἔχει δίκιο. Αὐτὸ δὲν ἦταν τόσο ἀρνητικό, ἀφοῦ οἱ μαθητές του, στὰ πέντε χρόνια τῆς παραμονῆς του εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ διδαχθοῦν μία ποικιλία φιλοσοφικῶν μαθημάτων. Ἐπὶ ἐδῶ καὶ πέρα ὁ Ίακωβᾶτος ἀρχίζει μία σκληρὴ κριτικὴ ἐναντίον τοῦ Βάμβια· ἀναφέρει ὅτι δὲ γνώριζε τίποτε ἄλλο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἰδεολογία τοῦ Tracy, τὴν ὁποία ἤθελε νὰ διδάξει, ἀλλὰ δὲν τοῦ τὸ ἐπέτρεπαν. Τότε παρέδωσε «τὸ Σοάβε τὸν μεταφρασμένον» - τὸν μετέφρασε ὁ Κωνσταντᾶς τὸ 1804 - μαθητές του τοῦ σύστησαν τὸν Γιόγια καὶ τὸν Στούαρτ, τὸν δὲ Thurot, τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε μαθητῆς, τοῦ τὸν ἔστειλε ὁ Κοραῆς³⁹.

Ἐπὶ ὅλα αὐτὰ φαίνεται ὅτι, γιὰ νὰ πληρωθεῖ ἡ ἔδρα τῆς Φιλοσοφίας, δὲν τοποθέτησαν τὸν πλέον ἱκανὸ; Υπάρχουν σοβαροὶ λόγοι νὰ πιστεύουμε ὅτι ὁ Βάμβιας ἔπρεπε νὰ βρίσκεται ἐκεῖνο τὸν καιρὸ στὴν Κέρκυρα, γιὰ τὴ συνεργασία του μὲ τοὺς ἄγγλους προτεστάντες⁴⁰. Γιὰ τὸν Βάμβια ὅμως μαρτυροῦνται πολλὰ καὶ ἀντιφατικά. Βεβαίως, εἶχε τὰ προσόντα ἐκεῖνα, ποὺ τοῦ ἐπέτρεπαν νὰ διδάξει. Ἐπιπλέον εἶχε ὠριμότητα, διδακτικὴ πείρα, σπουδὲς στὸ ἐξωτερικό, μεγάλες γνωριμίες, ὑψηλοὺς προστάτες, στοιχεῖα ποὺ λίγοι ἐκεῖνο τὸν καιρὸ διέθεταν, ἀλλὰ εἶχε καὶ πολλοὺς ἐχθρούς, ποὺ τὸν πολέμησαν.

Δὲν ἦταν δυνατὸ καὶ δὲν μπορούμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι γνώριζε

38. Γ. Τυπάλδος - Ίακωβᾶτος, ὁ.π., σ. 79.

39. ὁ.π.

40. Γ.Δ. Μεταλληνός, *Τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἰς τὴν Νεοελληνικὴν κατὰ τὸν 19^ο αἰῶνα*, Ἀθῆναι, 1977, σ. 188, κ.έ.

μόνο τὸν Tracy, καὶ ἀφοῦ δὲν τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ τὸν διδάξει, νὰ διδάσκει ὅ,τι τοῦ πρότειναν οἱ μαθητές του, δηλαδή τὸν Gioja καὶ τὸν Stewart. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Ἰακωβάτος, ἴσως, νὰ μὴν πείθει, ἀλλὰ συνεχίζει τὴν κριτικὴ του: «μὲ τέτοιο σχέδιο δὲν εἶναι παράξενο, ἂν ἔλεγε τέσσαρες τὲς δυνάμεις τῆς ψυχῆς μὲ τὸν ἕνα συγγραφέα, ὀκτὼ μὲ τὸν ἄλλον ἢ δώδεκα μὲ τὸν τρίτον· κι ὅλα αὐτὰ τὰ ἐκήρυττ' ἀπὸ τὴν καθέδρα μὲ τόσην ἀδιαφορία, μάλιστα μὲ τόσο θάρρος, πὺ ἀμφιβάλλει κανεὶς πὼς δὲν ἐξεχώριζ' ἕνα σύστημ' ἀπ' ἄλλο»⁴¹.

Πάνω σ' αὐτὴ τὴν κρίση μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Βάμβας δὲν μπορούσε νὰ εἶναι τόσο ἀδιάφορος, ἀψηφώντας τὴ νοημοσύνη τοῦ ἀκροατηρίου του. Ὅσον ἀφορᾷ ὅμως τὴν ἀστάθεια τῶν ιδεολογικῶν του παρατηρήσεων, τόσο στὴ διδασκαλία του ὅσο καὶ στὰ βιβλία του, ἀργότερα, ὁ Παπανοῦτσος ἐκτιμᾷ ὅτι: «μέσα στοῦ μωσαϊκὸ τοῦτο ἐσωτερικὴ συγγένεια μπορούν νὰ παρουσιάσουν μόνο οἱ ἰδέες τοῦ Thurot καὶ τοῦ Stewart, γιατί ὁ γάλλος συγγραφέας εἶναι ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴ σύγχρονή του ἀγγλικὴ φιλοσοφία· οἱ ἄλλες πηγὲς ὅμως ἔχουν διαφορετικὴ προέλευση καὶ μόνο μέσα στοῦ ἔργο τοῦ Βάμβα συναντῶνται»⁴². Ἡ ἀντιπαράθεση πολλῶν ιδεῶν ἦταν φαίνεται προσφιλὴς στὸν Βάμβα, γιατί τὸ ἴδιο κάνει καὶ στὴ Ρητορικὴ, πὺ ἐκδίδει γιὰ δευτέρη φορὰ, τὸ 1841, παραδέτοντας ἀπόψεις ἀπὸ τοὺς Blair, Thurot, Stewart.

Ὁ Βάμβας κατηγορήθηκε «ὅτι συνηρανίζετο καὶ μετέφραζεν»⁴³, πάντοτε παρέμεινε πιστὸς στὴ μετακένωση, ὅπως τὴν ἔμαθε δίπλα στὸν Κοραῖ, «ἀλλὰ τίς τῶν παρ' ἡμῖν οὔτε μεταφράζει οὔτε συνηρανίζεται; τίνος τὰ διανοητικὰ προϊόντα εἶναι πρωτότυπα;»⁴⁴,

41. Γ. Τυπάλδος-Ἰακωβάτος, ὅ.π., σ. 79.

42. Ε. Παπανοῦτσος, *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία*, Βασικὴ Βιβλιοθήκη, Ζαχαρόπουλος, τ. 1, χ.χ., σ. 45.

43. Γ. Σουρίας, *Ὁ Νεόφυτος Βάμβας ἢ Λόγος ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὴν ἑναρξιν τῶν δημοσίων ἐξετάσεων τοῦ ἐν Ἐρμουπόλει Γυμνασίου*, Ἐν Ἐρμουπόλει, 1855, σ. 32.

44. ὅ.π.

ἀπαντοῦσε στίς πιὸ πάνω κατηγορίες ὁ Γ. Σουρίας. Καὶ ὁ Ἰακωβάτος συνεχίζει τὴν κριτικὴ του γιὰ τὸν τρόπο τῆς παράδοσης: «Στὴν παράδοση δὲ ἐδιάβαζε τὸ τετράδιό του, ἐσταμάταине σὲ κάθε κόμμα κι ἐκάρφωνε ἔδεκει τὸ νύχι του, ἔπειτ' ἀσήκωνε τὸ κεφάλι του νὰ ξηγάει τὴ λέξη»⁴⁵. Ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς διδασκαλίας δὲν ἦταν ὁ ἰδανικός. Οἱ περισσότεροί σχεδὸν μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο δίδασκαν, μὲ τὸν τρόπο τῆς ὑπαγόρευσης. Ὁ Ἰακωβάτος, παραδείγματος χάριν, μᾶς λέγει ὅτι ὁ Φαρμακίδης καὶ ὁ Πίκκολος τὴν μορφή αὐτὴ τῆς παράδοσης ἀκολουθοῦσαν⁴⁶.

Ὁ Ἰακωβάτος δὲν σταματᾷ ἐδῶ, συνεχίζει καὶ ἐπικρίνει τὸν Βάμβα ἀκόμη καὶ στὸ χαρακτῆρα του. Ποιοὶ ἦταν οἱ λόγοι ποὺ ὀδήγησαν τὸ νεαρὸ Ἰακωβάτο νὰ ἀσκεῖ τόσο αὐστηρὸ ἔλεγχος; Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Βάμβας δὲν ἦταν ἅγιος, ἡ δημιουργία του, ὅπως καὶ κάθε ἄλλη ἀνθρώπινη δημιουργία, δὲν εἶναι ὀλότελα χωρὶς μειονεκτήματα. Εἶχε μεγάλες φιλοδοξίες καὶ ἀνθρώπινες ἀδυναμίες, ὥστε νὰ ἀναρωτιοῦνται «ἂν ποτέ εἶχεν ἀρχάς»⁴⁷. Ὁ Θεόφιλος Καΐρης, ὁ ὁποῖος ποτέ, ἀκόμη καὶ τοὺς ἀντιπάλους του, ποὺ τὸν καταδίωξαν, δὲν εἶχε κατηγορήσει, τὸν Βάμβα, ὅταν τοῦ ἐπιτέθηκε, ἐπικρίνοντας τὰ φιλοσοφικά του βιβλία (*Γνωστικὴ*, 1849 καὶ *Στοιχεῖα Φιλοσοφίας*, 1854) στὴν ἐφημερίδα *Αἰών*, ὁ σοφὸς καὶ ἐνάρετος Ἄνδριος διδάσκαλος, σὲ ἐπιστολή του, δὲ δίστασε νὰ τὸν ψέξει: «καταπνίγει τὴν φωνὴν τῆς συνειδήσεως, διὰ λόγους ἀλόγους, ἵνα μὴ εἶπω διὰ τὰ ὑλικά καλούμενα συμφέροντα»⁴⁸.

Ἐκεῖνο ποὺ θάρυνε περισσότερο τὴν ἐκτίμηση τοῦ Ἰακωβάτου, ἦταν οἱ προστριβῆς τοῦ ἰσχυροῦ καὶ προστατευόμενου, ἀπὸ τοὺς

45. Γ. Τυπάλδος-Ἰακωβάτος, ὁ.π., σ. 79-80.

46. ὁ.π.

47. Κ.Θ. Δημαρᾶς, Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ ἐποχὴ του, σ. 136.

48. Δ.Ι. Πολέμης, «Βιβλιογραφικὲς διεκρινήσεις», *Πέταλον*, τ. 4, *Καίρικὰ Σύμμεικτα*, Ἐπὶ τῇ διακοσιετηρίδι τῆς γεννήσεως τοῦ Θεοφίλου Καΐρη 1784-1984, Ἄνδρος 1984, σ. 136.

ἄγγλους προστάτες, Βάμβα, μὲ τὸν ἀγαπημένο του ἀδελφό, τὸν Κωνσταντῖνο Τυπάλδο γιὰ τὰ ἀξιώματα, ποὺ ὁ Βάμβας κατέλαβε στὴν Ἴονιο Ἀκαδημία καὶ ποὺ προορίζονταν γιὰ τὸν Τυπάλδο, ἀλλὰ καί, βέβαια, τὸ ζήτημα τῆς μετάφρασης τῶν Ἱερῶν Γραφῶν. Ὅμως εἶναι καὶ ἄλλοι λόγοι: ὁ Ἰακωβάτος ἀντιπαθοῦσε τοὺς λογιότατους καὶ τὶς αὐθεντίες καὶ ἦταν ὀπαδὸς τῆς φυσικῆς γλώσσας. Δὲν συμπαθοῦσε τὸν Κοραῆ καὶ τοὺς ὀπαδοὺς του, γι' αὐτὸ καὶ ἔλεγε ὅτι, ὅλη ἡ σοφία τοῦ Βάμβα ἦταν αὐτὰ ποὺ περιεῖχε ἡ βιβλιοθήκη του, δηλαδή γραμματικὴ καὶ τὰ Προλεγόμενα τοῦ Κοραῆ⁴⁹. Ἴσως καὶ ἡ περιφρόνηση τοῦ Κοραῆ γιὰ τὸν ἀδελφό του Κωνσταντῖνο⁵⁰. Ὅλα αὐτὰ, ἴσως, καὶ ἄλλα ποὺ δὲν γνωρίζουμε, ὁδήγησαν τὸ νεαρό, ὀπαδὸ τῆς παράδοσης, στὴ σκληρὴ αὐτὴ κριτικὴ ἐναντίον τοῦ συνεργάτη τῶν μισσιοναρίων. Γεγονὸς εἶναι ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ Βάμβα, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων ὀπαδῶν τοῦ Κοραῆ, βρίσκεται στοὺς ἀντίποδες τῆς ἰδεολογίας τοῦ Ἰακωβάτου. Δὲν ξέρουμε πιὸ ἀποτέλεσμα θὰ εἶχε προκαλέσει στὴ φήμη τοῦ Βάμβα, ἂν ἡ Ἱστορία τῆς Ἰόνιας Ἀκαδημίας εἶχε ἐκδοθεῖ, ὅταν γράφτηκε, τὸ 1837, τότε ποὺ ὁ Βάμβας γίνεται καθηγητὴς στὸ Ἐθνικὸ Πανεπιστήμιο, ἢ ἀκόμη καὶ λίγο ἀργότερα, πῶς θὰ δέχονταν αὐτὸ τὸ βιβλίον ὁ Φαρμακίδης, ὁ Κωνσταντῖνος ὁ ἐξ Οἰκονόμων καὶ ἄλλοι, καὶ τί θὰ εἶχε ἐπιτύχει.

Μέσα στὴν Ἱστορία τῆς Ἰόνιας Ἀκαδημίας συναντᾶμε καὶ ἓνα ἀκόμη ἀρνητικὸ στοιχεῖο γιὰ τὰ φιλοσοφικὰ μαθήματα τοῦ Βάμβα: Ὁ συγγραφέας τῆς Ἱστορίας διασώζει τὴν ὀργὴν τοῦ καθηγητῆ τῆς Νομικῆς Σχολῆς Ἱερώνυμου Σαντόριο, γιὰ τὴν ἄγνοια ποὺ εἶχαν οἱ μαθητὲς του σὲ βασικὲς φιλοσοφικὲς θεωρίες, πράγμα τὸ ὁποῖο δυσκόλευε τὴν κατανόηση τῶν παραδόσεών του. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ θέλησε ὁ ἴδιος νὰ διδάξει ὅ,τι δὲν γνώριζαν, παίρνοντας τὴν ἄδεια

49. Γ. Τυπάλδος-Ἰακωβάτος, ὁ.π., σ. 79.

50. Γ.Δ. Μεταλληνός, «Ἀδ. Κοραῆς καὶ Κ. Τυπάλδος», *Χιακὰ Χρονικά*, τ. 10 (1978), σ. 69-84.

ἀπὸ τὸν ἄρχοντα τῆς Παιδείας καὶ ἐκθέτοντάς του τὴν «ἐλεεινότητα τοῦ Βάμβα καὶ τοῦ μαθημάτου του καὶ τὴν ἄμεση ἀνάγκη τῶν μαθητᾶδων τῶν ἐδικῶν του, ἐπῆρε τὴν ἄδεια, καθὼς ἤθελε, ὅθεν ἄρχισ' ἀμέσως τὴν παράδοση»⁵¹ καί, γιὰ τὸ λόγο αὐτό, πολλοὶ νέοι ἄφησαν τὶς παραδόσεις τοῦ Βάμβα καὶ παρακολουθοῦσαν αὐτὲς τοῦ Σαντόριο⁵². Ἐξ αἰτίας ὅμως τῶν γεγονότων ποὺ ἀκολούθησαν, ἀναγκάστηκε ὁ ἄρχοντας τῆς Παιδείας, Ἄγγελος Κόνδαρης νὰ παύσει ἀμέσως «τὸ Σαντόριο ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς φιλοσοφίας διὰ κάθε νέο περιστατικό»⁵³.

Ὁ Βάμβα ἐγκατέλειψε τὴν Κέρκυρα στὶς 19 Αὐγούστου τοῦ 1833 - ἀφοῦ προηγουμένως παρασημοφορήθηκε ἀπὸ τὴν Ἰόνιο Κυβέρνηση γιὰ τὶς ὑπηρεσίες του - γιὰ νὰ ἀναλάβει τὴ διεύθυνση τῶν σχολείων τῆς Σύρου. Ἡ μετάβασή του ἐκεῖ δὲν εἶναι ἄμοιρη σκοπιμότητας, ἀφοῦ τὸ κέντρο πᾶν τῶν προτεσταντῶν γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς μετάφρασης τῶν *Ἱερῶν Γραμμάτων*, μετατοπίστηκε, ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, στὴ Σύρο⁵⁴.

Στὸ διάστημα τῆς διδασκαλίας του στὴν Κέρκυρα, πέρα ἀπὸ κάθε εἶδους κριτικὴ ποὺ δέχθηκε, γιὰ πρώτη φορὰ οἱ σπουδαστὲς εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ ἀκούσουν μία πλούσια σειρά φιλοσοφικῶν μαθημάτων, νὰ γνωρίσουν τὶς θέσεις τῶν φιλοσόφων ποὺ δίδαξε, ἐμπλουτίζοντάς τε μετὰ σχόλια ἐρανισμένα ἀπὸ γνῶμες μεγάλων φιλοσόφων, ἀρχαίων καὶ νεοτέρων, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν προσωπικὴ κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖ σὲ θεωρητικὲς ἀπόψεις.

Ὡς παράγοντα μάθησης ἀκολούθησε μία μέθοδος σύμφωνα μετὰ τὶς ὑποδείξεις κατ' ἀρχὴν τοῦ Βάμβα «πεῖρα καὶ παρατήρησης» γιὰ τὴ συναγωγή τῆς ὕλης καὶ τὴν ἐπαγωγή γιὰ τὴν ἐπεξεργασία⁵⁵, τὶς ἀρχές

51. Γ. Τυπάλδος-Ἰακωβάτος, ὁ.π., σ. 81.

52. ὁ.π.

53. ὁ.π., σ. 81-82.

54. Γ.Δ. Μεταλληνός, *Τὸ ζήτημα*, σ. 234.

55. Νεόφυτος Βάμβα, *Στοιχεῖα Φιλοσοφίας*, σ. ια'.

της αναλυτικής ψυχολογίας του Thurot⁵⁶ και, βέβαια, τις θέσεις του Stewart που αντικατοπτρίζουν τις αρχές της Σκωτικής σχολής.

Από το χειρόγραφο των μαθημάτων της Ήδικης Φιλοσοφίας μεταφέρεται ἐδῶ τὸ ἐξῆς χαρακτηριστικὸ χωρίο: «Ἡ μέθοδος δὲ ἢ ἀσφαλεστέρα πρὸς τὴν εὕρεσιν εἶναι ἢ ἐπαγωγικὴ, ἐκεῖνη δηλαδὴ διὰ τῆς ὁποίας τὸ πνεῦμα ἐξετάζει τὰ ὑποπίπτοντα εἰς τὰς αἰσθήσεις φαινόμενα εἴδους τινός, τὰ παρατηρεῖ καθ' αὐτὰ εἰς τὰς ἰδιότητάς των, τὰ θεωρεῖ εἰς τὰς σχέσεις των ὡς πρὸς ἄλλα ὄντα, καὶ οὕτω ἀπὸ γνωστὰ διδόμενα ἀναβαίνει εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῶν ζητουμένων γενικῶν νόμων καὶ ἀρχῶν, μὲ τὰς ὁποίας ἐξηγοῦνται καὶ συνδέονται ὡς εἰς κοινὸν κέντρον».

Τὰ δετικὰ στοιχεῖα τῆς διδασκαλίας τοῦ Βάμβα προετοίμασαν ἀσφαλῶς τὰ πνεύματα γιὰ τὴν ὀριμότερη καὶ συστηματικότερη διδασκαλία τῆς Φιλοσοφίας στὴν Ἴονιο Ἀκαδημία ἀπὸ τὸν Πέτρο Βραΐλα-Ἀρμένη⁵⁷.

Πέρα ἀπὸ τὶς ἀρνητικὲς θέσεις μαρτυρεῖται ὅτι ἡ προσωπικότητά του καὶ τὰ ἔργα του εἶχαν μεγάλη ἐπίδραση στοὺς νέους⁵⁸, ἀλλὰ καὶ τὸ χάρισμα τοῦ δασκάλου, ποὺ διέθετε, μαρτυρεῖ ἀκόμη καὶ ὁ Ἄγγλος ἱστορικὸς Φίνλεϋ, γράφοντας ὅτι «ἡ φύση τὸν εἶχε προορίσει γιὰ δάσκαλο»⁵⁹. Ὁ Ἡλίας Ἀλιπράντης, ποὺ διέσωσε τὰ

56. Ἀθ. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Ἡ διδασκαλία τῆς Φιλοσοφίας στὰ Ἐπτάνησα, τὸ πρόβλημα τῆς μεθόδου», *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία, Πρόσωπα καὶ Θέματα*, ἐκδ. Τολίδη, 1993, σ. 171.

57. Ἀθ. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Ἡ ἐπίδραση*, σ. 147.

58. Παναγῆς Δ. Ἀλιπράντης, «Στοιχεῖα Διαφωτισμοῦ στὸ χωρὸ τῆς ἐκπαίδευσης στὴν Ἐπτάνησο: Μία ἐπιστολὴ τοῦ καθηγητῆ τῆς Θεολογίας τῆς Ἴονιο Ἀκαδημίας, Φωτίου Κάντα», Εἰσήγηση συνεδρίου 20-22 Μαΐου 2003: *Ἀπὸ τὸν Εὐρωπαϊκὸ Διαφωτισμὸ στὸν Ἐπτανησιακὸ Ριζοσπαστισμὸ καὶ στὸ νέο Ἑλληνικὸ Κράτος*, Ἐταιρεία Κεφαλληνιακῶν Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν, Συνεργασία τοῦ Πανεπιστημίου Πατρῶν (Πρακτικὰ ὑπὸ ἔκδοση).

59. Γεώργιος Φίνλεϋ, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Ἐπιμέλεια, σχόλια Τάσου Βουρνᾶ, τ. 1, Ἀθήνα, ἐκδ. «Ὁ κόσμος» 1953, σ. 249.

μαθήματά του στην Ἀκαδημία καὶ τὸν εἶχε δάσκαλο στὸ σχολεῖο τοῦ Κάστρου, εἶχε στὴν κατοχὴ του ὅλα τὰ ἔργα του, χρησιμοποιώντας αὐτὰ σὰν βοηθήματα, ὡς ἑλληνοδιδάσκαλος καὶ καθηγητὴς στὸ Γυμνάσιο Ἀργοστολίου, γεγονός που ἀποτελεῖ ἔνδειξη σεβασμοῦ καὶ ἀγάπης στὸ δάσκαλό του.

4. Ἡ μετάφραση

Ἐχει ἐπισημανθεῖ ὅτι ὁ Βάμβας «μετέφραζε καὶ συνερανίζετο»⁶⁰, εἶχε μείνει πιστός, μέχρι τὸ τέλος του, στὴ μετακένωση, ὅπως τὴν ἔμαθε πλάι στὸν Κοραῆ, κάτι ποῦ ἦταν κοινὸς τόπος γιὰ πολλοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Αὐτὸ ἔχει ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ τὰ τυπωμένα ἔργα του καὶ ἐπαληθεύεται μὲ τὸν καλύτερο τρόπο σὲ αὐτὲς τὶς παραδόσεις του, οἱ ὁποῖες εἶναι πιστὴ ἀπόδοση, προσαρμοσμένη στὸ προσωπικό του γούστο, στὸ ὕφος τῆς ἐποχῆς καὶ στὶς ἀνάγκες τῆς διδακτικῆς πρακτικῆς, ὁλόκληρου τοῦ *Ἐγχειριδίου τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας (Outlines of Moral Philosophy, 1793 καὶ 1863)* τοῦ Dugald Stewart, τοῦ ἐπιφανέστερου ἐκπροσώπου τῆς Σκωτικῆς φιλοσοφικῆς Σχολῆς, μετὰ τὸν Reid, καὶ γιὰ πρώτη φορά, μέχρι σήμερα, στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ὅπου ὁ συγγραφέας, «μὲ τὴν συντομίαν τῆς πραγματείας ταύτης» (σ. χφ 73), παρέχει σαφῆ ἐπισκόπηση τῶν ἠθικῶν του θέσεων.

Ἡ μετάφραση, στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, πρέπει νὰ ἔγινε ἀπὸ τὸ γαλλικὸ κείμενο τοῦ Th. Jouffroy, *Esquisses de Philosophie Morale*, traduit de l'anglais sur la IV édition, Paris 1826, γιὰ τὸ Βάμβας κατεῖχε καλὰ τὴ γαλλικὴ γλώσσα, ἐνῶ δὲ μαρτυρεῖται ὅτι ἤξερε τὴν ἀγγλική. Τὸ μόνο ποῦ γνωρίζουμε εἶναι, ὅτι, ὅταν σχολαρχοῦσε στὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου, εἶχε τὴν ἐπιθυμία νὰ μάθει τὴν ἀγγλικὴ γλώσσα ἀπὸ δύο μισσιοναρίους μαθητές του⁶¹.

60. Γ. Σουρίας, ὁ.π., σ. 32.

61. Richard Clogg, «Ὁ Parsons καὶ ὁ Fisk στὴν Χίο τοῦ 1820», *Ὁ Ἐρανιστής*, τ. 5, (1967), σ. 177-193.

Στήν προσωπική βιβλιοθήκη τοῦ Βάμβα, τῆς ὁποίας μέρος της ἐναπόκειται στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη, δὲν ὑπάρχουν τὰ ἔργα τοῦ Stewart στὸ πρωτότυπο κείμενο, παρὰ μόνο οἱ μεταφράσεις στὴ γαλλικὴ γλῶσσα τῶν Prevost καὶ Jouffroy. Ἀλλὰ καὶ στὴ βιβλιογραφία ποὺ παραδίδεται στὰ *Στοιχεῖα Φιλοσοφίας*, Ἀθῆναι 1838, τὸ ἔργο τοῦ Σκώτου φιλοσόφου ἀναφέρει μὲ τὸν γαλλικὸ τίτλο του, *Eléments de la philosophie de l'esprit humain*.

Ἀναλυτικότερα, ὅσον ἀφορᾷ τὸν τρόπο ποὺ ἐπεξεργάστηκε τὸ κείμενό του, μετὰ ἀπὸ ἓνα συγκριτικὸ ἔλεγχο, μὲ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ Stewart, διαπιστώνουμε ὁμοιότητες καὶ ἐλάχιστες διαφορὲς· διαφορὲς πρωτοβουλίας, γιὰ τὴν καλύτερη πρόσληψη καὶ κατανόηση τοῦ περιεχομένου ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν σπουδαστῶν: Ἀκολουθεῖ καὶ ἀριθμεῖ τὶς ἐνότητες πιστά, χωρὶς παραγράφωση. Ἐπίσης παραπέμπει στὸν ἀριθμὸ μιᾶς ἐνότητας, σημειώνοντάς την μέσα σὲ παρένθεση, ποὺ ἐξετάστηκε προηγουμένως ἢ θεωρία της, ὅταν χρειάζεται νὰ ἀνατρέξει γιὰ νὰ διασταυρωθεῖ τὸ περιεχόμενό της, μὲ τὸ ἀντίστοιχο τῆς νέας ἐνότητας, ὅπως ἀκριβῶς συναντᾶται στὸ ξένο κείμενο.

Οἱ διαφορὲς - πρωτοβουλίες μεθόδου τοῦ Βάμβα, ἔναντι τοῦ ξενόγλωσσου κειμένου, εἶναι:

Ἐπαναλαμβάνει, βοηθητικά, τίτλους καὶ ἐπικεφαλίδες, ἐνὸς τμήματος ἢ ἐνὸς κεφαλαίου, ὅταν αὐτὸ ἔχει μεγάλη ἔκταση, ὥστε νὰ μὴ διασπαστεῖ, ἀπὸ τοὺς σπουδαστές, ἢ συνέχεια τῆς θεωρίας. Ὑπογραμμίζονται στὸ χειρόγραφο ὅσες λέξεις, ὄρους κ.λπ., εὐρίσκονται στὸ πρωτότυπο μὲ τυπογραφικὰ στοιχεῖα ἄλλης οἰκογένειας. Χωρίζει σὲ ἐπὶ μέρους τμήματα (α, β, γ), μὲ δική του πρωτοβουλία, ἓνα τμήμα τὸ ὁποῖο χρῆζει ἰδιαίτερης διασάφησης.

Τὰ λατινικὰ ἀποσπάσματα ποὺ παραδίδεται ὁ Stewart, ὁ Βάμβας τὰ μεταφράζει στὰ ἑλληνικά, καὶ τὸ λατινικὸ κείμενο δέτει σὲ ὑποσελίδια σημείωση. Ὅπου δὲν παρατίθεται παραπομπὴ στὸ Stewart δὲν συναντᾶται καὶ στὸ Βάμβα (§ 330). Στὴν 152 ἐνότητα ὁ Βάμβας ἀναφέρει δύο ὀνόματα, τοῦ Οὐγκέρου καὶ τοῦ Θίρστου,

τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχουν στὸν Stewart. Οἱ ὑποσελίδιες διευκρινιστικὲς σημειώσεις, ποὺ εἶναι καταχωρισμένες στὸ χειρόγραφο, εἶναι ἀποκλειστικὰ τοῦ μεταφραστῆ.

Ὁ Βάμβας γνώριζε πολὺ καλὰ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα· σπούδασε ἀρχικὰ σὲ μέρη ποὺ ἀνέκαθεν καλλιεργοῦσαν τὰ κλασσικὰ γράμματα (Σίφνος, Πάτμος, Κωνσταντινούπολη) καὶ νέος συμμετεῖχε στὴ σύνταξη τῆς *Κιβωτοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*. Ὅταν ζοῦσε στὸ Παρίσι, πλάι στὸν Κοραῆ, ἐπιλέχθηκε, ὡς ὁ καταλληλότερος, γιὰ νὰ συντάξει μία ἐπιστολή, στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά, πρὸς τὸν Λόρδο Γκίλφορδ⁶². Ὑπὸ τὴν προστασία - καθοδήγηση τοῦ Κοραῆ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ θεωρία τοῦ προστάτη του. Ἀπαγκιστρωθεὶς ἀπὸ αὐτόν, καὶ πολὺ περισσότερο μετὰ τὸ θάνατό του, ἀπομακρύνθηκε σταδιακὰ ἀπὸ τὶς ἀπόψεις του, φθάνοντας νὰ γίνεῖ ἕνας ἀπὸ τοὺς συντηρητικότερους στὰ θέματα τῆς γλώσσας. Δικαιολογώντας, τὸ 1845⁶³, τὶς ριζικὲς ἀλλαγὲς ποὺ ἐπέφερε στὸ γλωσσικὸ του ὄργανο, ἀνέφερε ὅτι τὸ ἔπραξε ἐξ αἰτίας τῆς «γενομένης ἐξ ἐκείνου τοῦ χρόνου [1818] πρόοδον τῆς γλώσσης ἐπὶ τὸ ἑλληνικότερον». Ἡ πενταετία τῆς καθηγεσίας του στὴν Ἴονιο Ἀκαδημία, ἀπὸ γλωσσικῆς πλευρᾶς, εἶναι ἐνδιαφέρουσα, γιατί οἱ γλωσσικὲς του ἰδέες βρισκονται στὸ μεταβατικὸ στάδιο τῶν ζυμώσεων τοῦ περάσματος ἀπὸ τὶς κοραϊκὲς στὶς συντηρητικότερες γλωσσικὲς θέσεις.

Ἡ μετάφραση τοῦ *Ἐγχειριδίου τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* τοῦ Stewart, καί, θεβαίως, ἡ διδασκαλία της ἀπὸ τὴν ἔδρα τῆς Φιλοσοφίας στὴν Ἴονιο Ἀκαδημία, ἔγινε, ὅταν ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα βρέθηκε «εἰς τὴν μεταίχμιον ἐκείνην θέσιν, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρέθησαν ὅλων σχεδὸν τῶν νεωτέρων ἐθνῶν αἱ γλῶσσαι, ὅσαι μετέβησαν ἀπὸ

62. Γ.Δ. Μεταλληνός, «Γκίλφορδ - Βάμβας καὶ ἕνα ἱστορικὸ γράμμα», *Μικρὰ Ἱστορικά*, τ. 1, Λευκωσία, Πολιτιστικὸς ὄμιλος «Οἱ Ρίζες», 1988, σ. 99-107.

63. Νεόφυτος Βάμβας, *Στοιχεῖα Ἠθικῆς, Συνταχθέντα ὑπὲρ τῆς φιλομαθοῦς νεολαίας*, Ἐν Ἀθήναις, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Μνημοσύνης, 1845, σ. γ'.

μιᾶς εἰς ἄλλην κατάστασιν, ἀπὸ βίον, οὕτως εἶπειν, εἰς βίον⁶⁴». Ἦταν περίοδος, ποὺ ὁ καθένας λόγιος ἔγραφε ἢ μετέφραζε κατὰ τὸ δοκοῦν, προσπαθώντας νὰ γίνει ρυθμιστὴς ἢ νὰ συμβάλλει στὴν τακτοποίηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας⁶⁵.

Κατὰ τὴν ἐποχὴ, λοιπόν, αὐτὴ ποὺ δίδασκε στὴν Κέρκυρα, ὁ χῶρος αὐτὸς εἶχε τὶς γλωσσικὲς του ἰδιαιτερότητες καὶ ἡ γλώσσα ποὺ ἔγραφαν οἱ λόγιοι καὶ ποὺ ὁ καθένας τὴ διαμόρφωνε ἀνάλογα μὲ τὴν ἀρχαιομάθειά του⁶⁶, τοὺς ἀλληλοεπηρεασμούς του, τὶς προτιμήσεις του καί, στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, γιὰ τὶς διδακτικὲς ἀνάγκες, δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴ γλώσσα ποὺ χρησιμοποιήσε ὁ Βάμβαξ.

Σύμφωνα μὲ τὸ χειρόγραφο τοῦ μαθητῆ του, τὸ ὁποῖο ἔγραφε τὴν ὥρα ποὺ ὁ καθηγητὴς δίδασκε-ὑπαγόρευε, τὰ κοραϊκὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα εἶναι διάσπαρτα σὲ ὅλο τὸ μῆκος καὶ τὸ πλάτος τῶν παραδόσεων μὲ τὸ ὕφος καὶ τὸ ἔνδυμα τοῦ Βάμβα. Διακρίνουμε ὅμως καὶ δικές του πρωτοβουλίες μὲ λογιότερες λέξεις καὶ ἐκφράσεις, χωρὶς νὰ λείπουν οἱ ἰδιορρυθμίες τῆς ἐποχῆς καὶ οἱ δημοτικότεροι τύποι.

Πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη μας, καὶ εἶναι λογικὸ νὰ τὸ ὑποθέσουμε, ὅτι οἱ παραδόσεις δὲν προορίζονταν γιὰ δημοσίευση καὶ τὸ δέσιμο· ἴσως, καὶ τὸ γλωσσικὸ ὄργανο, στὴν ἀντίθετη περίπτωση, νὰ εἶχε φροντιστεῖ περισσότερο. Ὅπως, ὅμως, καὶ νὰ ἔχει, σὲ ἀνυποπτο χρόνο, καὶ μάλιστα ἀβίαστα ἀπὸ συνθῆκες καὶ ὑποχρεώσεις, χωρὶς νὰ τὸ ἐπιδιώξει, κατέχουμε τὴ γλωσσικὴ του ἔκφραση γιὰ περαιτέρω συγκρίσεις καὶ διερεύνηση.

64. Δ. Σκαρλάτος-Βυζάντιος, *Λεξικὸν Ἑλληνογαλλικὸν καὶ Γαλλοελληνικόν*, Ἀθήνησιν, 1846, σ. 15'.

65. ὁ.π.

66. Γεώργιος Κουρμούλης, «Ἡ γλῶσσα τοῦ Κάλβου», *Ἄπαντα Κάλβου*, Πρόλογος - Ἀναλύσεις Ἑλλῆς Ἀλεξίου, Ἱστορικὲς ἐκδόσεις Λογοτεχνίας, Ἀθήνα, Μέρμηγκας, χ.χ., σ. 49.

Λόγω τῆς ἐμπειρίας του στὴ μετάφραση καί, κυρίως, στὴν ἐπιλογή εὐστοχῶν ὄρων, ὅπως συνήθιζε⁶⁷, κατόρθωσε ἐπιτυχῶς νὰ συνδυάσει τὴ σαφήνεια μὲ τὴν καλλιέπεια, συγχρονίζοντας τὴν ἐρμηνεία του μὲ τὴ δεσμευτικὴ συντομία τοῦ Stewart. Παράλληλα, ἐνίσχυσε αὐτὴ τὴ σαφήνεια, γιατί δὲ συσκοτίσε τὴ φράση του μὲ τὴν κατὰ λέξη ἀπόδοση τοῦ πρωτοτύπου.

Σχετικὰ μὲ τὴν ὅλη ἔκφραση - διατύπωση τῶν μαθημάτων τοῦ Βάμβα παρατηροῦνται τὰ ἑξῆς:

Ἐνώνει –κάνει κατάχρηση, ἴσως– τὶς ἐπιρρηματικὲς ἐκφορές: καθαυτό, ἐξίσου, καθότι, ἐξεναντίας, ἐξαρχῆς, ἕωσοῦ, καταρχάς, τῶντι, ἐπιταυτοῦ, καθόσον, κατιδίαν, ἐνόσω, παραπολλή, περιπλέον.

Δημιουργεῖ πλῆθος νεολογισμῶν, ἀκολουθώντας καὶ σὲ αὐτὸ τὸ δάσκαλό του: διαφοροτροποποιῶμαι, ἀλλοιοτροπῶ, ἀναγκοδόξω, πολυπλασιάζω, γηρατεῖον, χασμήρυμα, ἀρρώστημα, βαθμικός, μεταναστικός, ἀντηδικός, εὐχαρησιτιτικός, συγκοινωνική, ἀναγκαστή, βορβολάκων. Ἀλλάζει τονισμὸ στὰ δηλुकὰ μετατρέποντάς τα σὲ παροξύτονα: ἐρημία, μοναξία, παραδοξία. Σχηματίζει νέες λέξεις, κρατώντας τὸ θέμα, θέτοντας διαφορετικὲς καταλήξεις, μετατρέποντας πολλὰς φορὲς τὸ γένος καὶ τὴν κλίση: ἐφάρμοσις, προσπάθησις, αὐθόρμησις, προσάρμοσις, πλησίασις, προσδιόρισις, πολλαπλασίασις, βάδισις, σύγκρισις, καθάρισις, ἀνακάτωσις, γνώρισις, ἀπότασις, μηδένωσις, συμπερασμός, βούλημα, ἀπόστημα (= ἀπόσταση), προοδικῶς.

Ἡ χρῆση τῶν νεολογισμῶν ἐκεῖνο τὸν καιρὸ, ποῦ ἡ γλῶσσα χαρακτηριζόταν ἀπὸ «ἄστατον στάσιν»⁶⁸, ἦταν κοινὴ συνήθεια τῶν λογίων. Στὸν Βάμβα συναντῶνται σὲ μεγάλο βαθμὸ, μάλιστα ἡ

67. Ἄθ. Γλυκοφρύδη-Λεοντοσίνη, *Νεοελληνικὴ Αἰσθητικὴ καὶ Εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμός*, σ. 101.

68. Δ. Σκαρλάτος-Βυζάντιος, ὁ.π., σ. ια΄.

μεγάλη τους πλειοψηφία είναι άκαταχώρητη στη *Συναγωγή*⁶⁹ του Κουμανούδη, και αυτό είναι λογικό, γιατί οί παραδόσεις δὲν ἦταν γνωστές, οὔτε και οί λέξεις αὐτὲς ἀνευρέθησαν σὲ ἔργα ἄλλων λογίων. Οί περισσότεροι ἀπὸ τοὺς καταχωρισμένους νεολογισμούς, ποὺ συναντῶνται στὸ *Ἐγχειρίδιον τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας*, εἶναι πολὺ μεταγενέστεροι τῶν παραδόσεων τοῦ Βάμβα (1830) καὶ μόνο τρεῖς προϋπήρχαν, ἀπὸ τὸν Κοραῆ*, καὶ τὸν Μπαλάνο Βασιλόπουλο.

Περιλαμβάνει καὶ δημοτικότερα στοιχεῖα: ἀποδειχναται, ἐπερίγραψε, ἐπιτυχαίνει κ.ἄ. Ὁ ἀναδιπλασιασμός καὶ ἡ αὐξηση δὲν ἀκολουθοῦν κανόνες, ἐπικρατεῖ ἔντονη χαλαρότητα. Πολλὲς φορὲς τίθεται τὸ προθετικὸ -α καὶ ἡ συλλαβικὴ αὐξηση -ε ποὺ ἀποτελεῖ ὀργανικὸ στοιχεῖο τῶν ρημάτων στὸ γλωσσικὸ ἔπτανησιακὸ ἰδίωμα. Συναντᾶται ἡ πρόσληψη τοῦ ἀρχικοῦ -ε στὴν ἀρχὴ τῶν κτητικῶν ἀντωνυμιῶν: ἐδικός μου, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐγρήγορα.

Οί καταλήξεις τῶν ρημάτων εἶναι ἀνομοιόμορφες (ουν, ουσιν, ωσιν), τὰ ἐπιρρήματα λήγουν σὲ -ως καὶ -α. Ἡ ἔκθλιψη καὶ ἡ κράση τηροῦνται καὶ ἡ σύνταξί του γενικὰ εἶναι ἀπλή, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀναφορικὴ ἀντωνυμία καὶ τὴ σύνταξη τοῦ προσωπικοῦ ἀντικειμένου, ποὺ δίνεται καὶ στὴν αἰτιατικὴ.

Ἡ ὀρθογραφία τοῦ κειμένου, δεῖγμα ἐποχῆς, σύμφωνα μὲ ὅσα ἀναφέρθησαν προηγουμένως, διατηρήθηκε πιστά.

5. Περιγραφή τοῦ χειρογράφου

Βιβλιοδετημένος, δερματόδετος τόμος σὲ καφετὶ ἀπόχρωση, μὲ

69. Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή Νέων Λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλαθεισῶν*, Ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, τ. 1-2, Ἐν Ἀθήναις, Βιβλιοθήκη Μαρασλῆ, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, 1900.

* Καταχωρισμένοι πρὶν ἀπὸ τὸ 1830: βαθμικὴ 1810, προσδιόρισις 1808, πολλαπλασιασίς 1803. Οί λέξεις προσάρμοσις καὶ προσπάθησις εἶναι καταχωρισμένες, ἀλλὰ δὲν ἀναγράφεται χρονολογία. Ὅλες αὐτὲς οί ἀκαταχώρητες λέξεις περιλαμβάνονται σὲ πίνακα στὸ τέλος τοῦ ἔργου.

μαύρη, δερμάτινη έτικέτα στη ράχη, πού αναγράφεται ό τίτλος ΗΘΙΚΗ / ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ (sic) / ΣΤΟΥΑΡ (sic) με τριπλές επίχρυσες όριζόντιες γραμμές. Στη μέση τής ράχης σημειώνεται ό άριθμός 1, ό άριθμός τού τόμου.

Τό χειρόγραφο δέν είχε σελιδαριθμηθεϊ· ή σελιδαρίθμηση έγινε για νά διευκολύνει τήν έπεξεργασία και τήν έκδοση τών παραδόσεων. Άποτελείται άπό 16 τετράδια (19,5 x 14,5): 12 είκοσιτετρασέλιδα, 2 είκοσασέλιδα, 2 δεκαεξασέλιδα. Σελίδες χειρογράφου: 1-360. Οί σελίδες 2, 206, 207, 208, 321, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360 είναι λευκές. Τά φύλλα είναι άρρίγωτα και φέρουν τέσσερα διαφορετικά ύδατόσημα: 1) όριζόντιες παράλληλες γραμμές, 2) όριζόντιες παράλληλες γραμμές και στο κέντρο τού φύλλου ύπάρχει θυρεός, φέροντας έμβλημα στο μέσον του, περιστεροειδή πτηνό σέ ήρεμη στάση, 3) όριζόντιες παράλληλες γραμμές και στο κέντρο τού φύλλου τά γράμματα V.C. και 4) όπως τό προηγούμενο, με γράμματα V.G.

Δέν ύπάρχει σελίδα ψευδοτίτλου, ή πρώτη σελίδα τού χειρογράφου είναι και ή προμετωπίδα, στην όποία σημειώνονται τά έξής: ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ / 'Ηθικής Φιλοσοφίας / Είσαγωγή / Κερκύρα 1829, 'Οκτωβρίου ιθ' Ε.Ν. / Η(λίας) Α(λιπράντης).

Τό χειρόγραφο, λόγω τής έπιμελημένης γραφής του, πρέπει νά έχει καθαρογραφηθεϊ άπό τό τετράδιο τής καταγραφής τού μαθήματος, κατά τή διάρκεια τής διδακτικής ώρας, πού ό καθηγητής ύπαγόρευε. Όμως είχε τήν άτυχία νά θραχει και για τό λόγο αυτό τά σημάδια τής ύγρασίας είναι διακριτά, στο μεγαλύτερο μέρος του· κυρίως, όμως, στις πρώτες 80 σελίδες είναι έντονότατα, με άποτέλεσμα ή γραφή νά καθίσταται δυσδιάκριτη. Μετά τις πρώτες 80 σελίδες τά σημάδια μειώνονται σταδιακά, αλλά και πάλι, προοδευτικά, επανέρχονται.

Τό χρώμα τού χαρτιού ποικίλει αναλόγως τής καταστάσεως πού θρίσκεται: μπέζ, άνοικτό ρόζ, ύποκίτρινο. Τό μελάνι είναι καστανό στο μέρος πού δέν έχει εισχωρήσει ή ύγρασία, και γίνεται

βαθμιαία ανοικτότερο, ανάλογα με την ποσότητα του ύγρου που απορρόφησε το χαρτί.

Ἡ γραφή, τοῦ πολὺ ταλαιπωρημένου αὐτοῦ χειρογράφου, εἶναι ἀπὸ πολὺ ἕως ἐξαιρετικὰ προσεγμένη καὶ αὐτὸ συντέινει, σημαντικά, στὴν ἀνάγνωση τοῦ ἔργου. Οἱ σειρὲς τῶν σελίδων κυμαίνονται ἀπὸ 22 μέχρι καὶ 28. Ἡ σταδιακὴ αὐτὴ αὐξηση μεταβάλλει τὴ γραφὴ σὲ πυκνότερη καὶ λεπτότερη. Τὰ συνήδη περιθώρια ὑπάρχουν καὶ στὰ τέσσερα μέρη τῆς κάθε σελίδας. Τὸ δεξιὸ καὶ τὸ ἀντίστοιχο ἀριστερὸ τῆς ἀπέναντι σελίδας κατέχουν ὑπερδιπλάσιο διάστημα τῶν ἄλλων. Οἱ σημειώσεις παρατίθενται ὑποσελίδια καὶ οἱ λίγες προσθήκες ποὺ γίνονται, καταλαμβάνουν τὸ χῶρο τοῦ μεγάλου πλαϊνοῦ περιθωρίου τῆς σελίδας (παρασελίδια). Στὸ χεῖρόγραφο βρίσκονται δυὸ ἀναπαραστάσεις: ἡ μία τοῦ ἀνθρωπίνου ὀφθαλμοῦ καὶ ἡ ἄλλη τοῦ φαινομένου τῆς διαθλάσεως.

6. Τὸ περιεχόμενο τοῦ χειρογράφου

Οἱ παραδόσεις - μαθήματα χωρίζονται σὲ δύο μεγάλα τμήματα: Τὸ πρῶτο περιλαμβάνει τὴ θεωρία τοῦ *Ἐγχειριδίου τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας*: σελίδες χειρογράφου 1-205. Τὸ δεύτερο τμήμα περιλαμβάνει τὶς «Σημειώσεις» τῆς θεωρίας (πρώτου τμήματος), καὶ τὴν «Ἀνακεφαλαίωσιν» τῶν μαθημάτων. Τὸ πρῶτο μέρος διαιρεῖται σὲ μέρη καὶ τὸ κάθε μέρος σὲ τμήματα· τὸ κάθε τμήμα σὲ ἐνότητες, ἀλλὰ ἀρκετὲς φορὲς τὰ τμήματα χωρίζονται σὲ ἄρθρα καὶ κεφάλαια καὶ αὐτὰ πάλι σὲ ἐνότητες. Ἡ θεωρία τοῦ *Ἐγχειριδίου τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* διαλαμβάνει: «Περὶ τῶν νοητικῶν δυνάμεων, περὶ τῶν ἐνεργητικῶν δυνάμεων, περὶ τῶν ἠθικῶν δυνάμεων καὶ περὶ τῶν εἰς ἑαυτοὺς χρεῶν».

Στὸ δεύτερο τμήμα γίνεται ἀπὸ τὸν Βάμβα ὁ σχολιασμός, σὲ ὅ,τι κατὰ τὴ γνώμη του χρειάζεται περαιτέρω ἐπεξεργασία. Παραδέτει γνώμες - θέσεις φιλοσόφων, ὥστε νὰ καταστήσει τὴ βραχεία θεωρία τοῦ Stewart, ποὺ ἀναγνωρίζει καὶ ὁ ἴδιος τὴ συντομία τῆς,

καταληπτή στους σπουδαστές. Παράλληλα, άσκει κριτική στις θεωρίες πολλών φιλοσόφων ή δέχεται τις έκτιμήσεις τους, παρουσιάζοντας, με αυτό τον τρόπο, έμμεσα, τις απόψεις του, και έτσι μās δίνεται ή εύκαιρία να συμπληρώσουμε την εικόνα, πού έχουμε για τόν Βάμβα από τὰ τυπωμένα έργα του.

7. Ό κάτοχος του χειρογράφου Ήλίας Άλιπράντης

Ό Ήλίας Άλιπράντης γεννήθηκε στη Λακήδρα της Κεφαλονιάς, στις 18 Φεβρουαρίου 1808⁷⁰, από τόν Σπυρίδωνα Άλιπράντη και τήν Ίουλία Τραυλου-Τζανετάτου. Έλαβε τήν έγκύκλια εκπαίδευση από τούς συγγενείς ίερείς, Νεόφυτο και Φραγκίσκο Άλιπράντη⁷¹, και παρακολούθησε άργότερα τὰ μαθήματα του Νεοφύτου Βάμβα, στο σχολείο του Κάστρου του Άγίου Γεωργίου, από τὸ 1825 μέχρι τὸ 1827. Είχε συσπουδαστές τούς κατοπινοὺς ήγέτες του ριζοσπαστικού κινήματος: Ήλία Ζερβό-Ίακωβάτο, Ίωσήφ Μομφεράτο – εκεί πού ὁ Βάμβας έρριξε τὸ σπόρο τῶν ριζοσπαστικῶν ιδεῶν⁷²– καθώς επίσης και τούς Ίωάννη Μενάγια, τόν εισηγητὴ τῆς έγγελιανῆς φιλοσοφίας στα Έπτάνησα, και τόν Άνδρέα Λασκαράτο. Ό διδάσκαλος έξετίμησε τὰ χαρίσματα τῆς έπιμέλειας και τῆς φιλομάθειας του Ήλία και τόν προέτρεψε να μεταβεί στην Κέρκυρα (1827), να σπουδάσει τὰ Θεολογικά Γράμματα, στην Ίόνιο Άκαδημία, αφού είχε προαποφασίσει να ακολουθήσει τὸ άποστολικὸ έργο.

70. Παναγῆς Δ. Άλιπράντης, «Νέα στοιχεία για τὰ ἀλληλοδιδασκτικά σχολεία στην Κεφαλονιά από ἀνέκδοτες πηγές», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 8, Άφιέρωμα στον Γιώργο Γ. Άλισανδράτο, Άργοστόλι 1998, σ. 303.

71. Παναγῆς Δ. Άλιπράντης, «Παραδόσεις Μαθημάτων Ήθικῆς Φιλοσοφίας στην Κέρκυρα τὸ 1806», *Έταιρεία Κεφαλληνιακῶν Ίστορικῶν Έρευνῶν*, Πρακτικά συνεδρίου *Έπτάνησος Πολιτεία (1800-1807) 200 χρόνια από τήν ίδρυσή της (1800-2000)*, Άργοστόλι 28-31 Ὀκτωβρίου 2000, Άργοστόλι 2003, σ. 157-162.

72. Παναγῆς Δ. Άλιπράντης, *Στοιχεῖα Διαφωτισμοῦ στο χῶρο τῆς εκπαίδευσης στην Έπτάνησο (ύπό έκδοση)*.

Τὸ 1828, ὁ Βάμβας ἀναλαμβάνει τὴν ἐπιστοασία τοῦ Ἱεροσπουδαστηρίου στὴν Κέρκυρα καὶ ὁ Ἥλιος συγκαταλέγεται στοὺς μαθητές, οἱ ὅποιοι θρίσκονταν πλησιέστερα στὸ διδασκαλο, πὸν ἀποτελοῦσε μία «ὀμάδα», ἡ ὁποία διακρίθηκε ἀργότερα στὸν ἐκκλησιαστικὸ καὶ κοινωνικὸ βίῳ τῆς πατρίδας τους⁷³.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν σπουδῶν του, ἐκτὸς τοῦ Βάμβα, εὐτύχησε νὰ ἀκούσει τὰ μαθήματα τῶν: Κωνσταντίνου Τυπάλδου-Ἰακωβάτου, Χριστοφόρου Φιλητᾶ, Κωνσταντίνου Ἀσωπίου, Ἰωάννου Καρανδηνοῦ κ.ἄ., ὅπου κατέγραψε καὶ διέσωσε τὶς παραδόσεις τους.

Τὸ 1831 ὀλοκλήρωσε τὶς σπουδές του (ἡμερομηνία πτυχίου, 7 Ἰανουαρίου 1831) καὶ ἐπέστρεψε στὴν Κεφαλονιά, ὅπου «περιεβλήθη τὸν ἱερὸν τοῦ κληρικῶ μανδύα»⁷⁴: στὶς 28 Ἀπριλίου 1832 χειροτονήθηκε Ἱεροδιάκονος καί, σὲ 20 ἡμέρες, στὶς 19 Μαΐου, σὲ Ἱερέα ἀντίστοιχα ἀπὸ τὸν Μητροπολίτη Κεφαλληνίας, Παρθένιο Μακροῦ, τὸν Πασούμακα (1824-1842)⁷⁵. Ὑπηρέτησε τὴν ἐκκλησία πάνω ἀπὸ 55 χρόνια σὲ διάφορες θέσεις: ἐφημέριος, σύμβουλος⁷⁶ «συνετὸς»⁷⁷ τοῦ Ἀρχιερέως, μέλος τοῦ Ἱεροδικαστηρίου καὶ Ἱεροεφετείου, Ἱεροκήρυκας κ.ἄ.

73. Σπυρίδων Δε-Βιάξης, *Αἰωνία Σου ἡ μνήμη Μακάριε Πάτερ*, Ἐν Ζακύνθῳ τῇ 13 Φεβρουαρίου 1881, σ. 5.

74. *Λόγοι Ἐπιτάφιοι εἰς τὸν σεβάσμιον Ἱερέα καὶ Καθηγητὴν τῶν Ἱερῶν Μαθημάτων Ἥλιαν Ἀλιπράντην, ἐκφωνηθέντες ὑπὸ τοῦ Σεβασμιωτάτου, Ἀρχιεπισκόπου Κεφαλληνίας Γερμανοῦ καὶ Μ. Βαμβακέρου, Γυμνασιάρχου, ἐν Κεφαλληνίᾳ, τύποις Προόδου, 1885, σ. 4.*

75. *Βιβλίον Χειροτονιῶν Ἀρχιερέων καὶ Ἱερέων ἀπὸ τὸ 1823 (φυλάσσεται στὴν Ἱερά Μητρόπολη Κεφαλληνίας)* καὶ Παναγῆς Δ. Ἀλιπράντης, «Ἐνας ἄγνωστος καὶ ἀνέκδοτος Ἐπίτομος Ἀρχιερατευσάντων Κεφαλληνίας, Ζακύνθου καὶ Ἰθάκης, ἀπὸ τὸ 1450 ἕως τὸ 1873», *Ἑπτανησιακὰ Φύλλα*, τ. Κ', τχ.5, Ζάκυνθος, Καλοκαίρι 2000, σ. 515-525.

76. Ἥλιος Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα*, τ. 2, Ἀθῆναι 1960, σ. 175.

77. *Λόγοι Ἐπιτάφιοι*, σ. 9.

Ἡλίας ἱερέας Ἀλιπράντης
(Ἐλαιογραφία σὲ μουσαμά, ἔργο τοῦ ζωγράφου Ἰωάννη Διαλησιᾶ)
Ἰδιωτικὴ συλλογὴ, Λακίθρα Κεφαλονιάς

Παράλληλα με τὸ ἐκκλησιαστικό του ἔργο, στὸ ὁποῖο διακρίθηκε, διέπρεψε καὶ στὸν ἐκπαιδευτικὸ τομέα.

Περατώνοντας τὶς σπουδές του ἐπέστρεψε στὴν πατρίδα, καὶ ἀφοῦ εἰσῆλθε στὶς τάξεις τοῦ ἱεροῦ κλήρου, ὅπως ἀναφέρθηκε, σύστησε στὴ γενέτειρά του, τὴ Λακίθρα, ἰδιωτικὸ σχολεῖο καί, συγχρόνως, «μετήρχειτο» τὸν οἰκοδιδάσκαλο στὴν πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ⁷⁸. Τὸ 1834, τὸ ἰδιωτικὸ αὐτὸ σχολεῖο ἀριθμοῦσε 19 μαθητὲς καὶ ὁ Ἡλίας δίδασκε: Μαθηματικά, ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ Ἰωάννη Καρανθηνοῦ, Ἀρχαῖα Ἑλληνικά, ἀπὸ τὰ *Στοιχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, τοῦ Φ. Ἰακωβσίου (Λυσίας, Ξενοφῶν, Πλούταρχος), Γραμματικὴ, ἀπὸ τὴν *Ἑλληνικὴ Γραμματικὴ* τοῦ Φιλίππου Βουτμάνου, Ἱστορία, ἀπὸ τὴν *Ἱστορία τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος*, τοῦ Π. Πετρίδη καὶ τὴν *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, τοῦ Γόλδσμινθ, τὴν *Ὁρθόδοξη Διδασκαλία*, τοῦ Μητροπολίτη Μόσχας, Πλάτωνος, σὲ μετάφραση Ἀδ. Κοραῆ καὶ Γεωγραφία, ἀπὸ τὴν *Γεωγραφία* τοῦ Μελετιίου⁷⁹.

Ἀργότερα διορίζεται, ἀπὸ τὴν Ἴονικὴ Κυβέρνηση, καταρχήν, διδάσκαλος στὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο δηλέων Ἀργοστολίου· μετὰ τὸ χρόνο τοποθετήθηκε διευθυντὴς τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου Ἀργοστολίου καὶ συγχρόνως ἐπόπτης ὄλων τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων τῆς Κεφαλονιάς⁸⁰. Μὲ τὴν ἔνωση τῆς Ἐπτανήσου, 1864, ὁ Ἡλίας ἀνέφερε τὴν κατάστασι τῆς Παιδείας καὶ παρέδωσε κατάλογο τοῦ προσωπικοῦ τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων τῆς Κεφαλονιάς στὸν ἀπεσταλμένον τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, Θρ. Ζαΐμη. Προσέφερε τὶς ὑπηρεσίες του ἀκόμη, ὡς Ἑλληνοδιδάσκαλος, στὸ Ληξούρι καὶ στὸ Ἀργοστόλι, καὶ τέλος

78. ὁ.π., σ. 4.

79. Παναγιώτα Μοσχονᾶ, «Ἡ ἐκπαίδευση στὴν Κεφαλονιά τὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 19ου αἰώνα», *Κεφαλλονιακὰ Χρονικά*, τ. 8, Ἀργοστόλι 1999, σ. 314· καὶ Παναγιῆς Ἀλιπράντης, «Ἱστορικὴ ἐξέλιξι τοῦ μικτοῦ διταξίου Δημοτικοῦ Σχολείου Λακίθρας», *Κεφαλλονιακὰ Χρονικά*, τ. 10, Ἀργοστόλι 2003, σ. 442 κ.έ..

80. Ἀγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, *Ἡ Παιδαγωγικὴ Προστασία*, Ἀργοστόλι 1985, σ. 343.

ἔγινε καθηγητὴς τῶν «Ἱερῶν Μαθημάτων» στὸ Γυμνάσιο Ἄργου-
στολίου, μέχρι τὸ θάνατό του.

Ὁ Ἡλίας, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἦταν καὶ βιβλιόφιλος· κατόρθωσε
νὰ ἀποκτήσει μία σπουδαιότατη βιβλιοθήκη γιὰ τὴν ἐποχὴ του, μὲ
μοναδικὰ παλαιότυπα βιβλία, κυρίως ἑλληνικά· ἐμπλουτισμένη
ἀκόμη μὲ ἰταλικά, γαλλικά καὶ ἀγγλικά ἔντυπα. Ἐπίσης ἦταν συλ-
λέκτης κωδίκων καὶ χειρογράφων. Τῆς περιφέρειας αὐτῆς, γιὰ τὴν
ἐποχὴ, βιβλιοθήκης καταστράφηκε τὸ μεγαλύτερο μέρος, τὸ 1953,
μὲ τοὺς καταστρεπτικὸς σεισμούς. Συνέτεινε σιωπηρὰ σύμφωνα
μὲ τὶς δυνάμεις του, ἀλλὰ ἀποτελεσματικά, ὅπως τελικὰ φάνηκε,
ν' ἀποφύγει ὁ Ἀνδρέας Λασκαράτος, μετὰ τὸν ἀφορισμὸ του,
περαιτέρω διώξεις ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς πολιτείας⁸¹.

Ἦταν ἐπίσης ὁ ἐμπνευστὴς, σχεδιαστὴς, ὀργανωτὴς, καὶ ὁ
συντάξας τὸν *Διοργανισμὸν τοῦ Ἱεροῦ Ταμείου τῶν ἐνδεῶν Ἱερέων*,
στὴν Κεφαλονιά, τὸ 1858, μὲ μεγάλη ἐπιτυχία, γιὰ τὴν ἀναβάθμι-
ση καὶ τὸ γόητρο τοῦ τοπικοῦ κλήρου, ἐπιτυχία ποὺ καταχωρήθη-
κε στὸν Μητροπολίτη Σπυρίδωνα Κοντομίχαλο, ἀφοῦ τὸ γεγονὸς
αὐτὸ ἀναφέρεται ἀκόμη καὶ στὴν ἐπιτύμβια στήλη του.

Στις 19 Φεβρουαρίου 1846, ὑπογράφει μετὰξὺ 9 διακεκριμένων
προσωπικότητων «Tanto attestano i qui presenti Nobili Signori ...
sacerdote. Elia Alibrante del Sre Spiridione...», τὴν πιστοποίηση
τῆς καλῆς διαγωγῆς τοῦ Γερασίμου Ρωσσόλυμου, ἀπὸ τὸ Ἄργο-
στόλι, γιὰ νὰ μεταβεῖ στὴν Ἰταλία γιὰ σπουδές⁸².

81. Παναγῆς Δ. Ἀλιπράντης, «Μυστικὲς προσπάθειες ἀντίστασης, μερίδας
τοῦ Ἱεροῦ Κλήρου τῆς Κεφαλονιάς, κατὰ τοῦ ἀφορεσμοῦ τοῦ Ἀνδρέα Λασκα-
ράτου». *Πρακτικά, Ἐπιστημονικὲς ἀνακινώσεις τοῦ Διεθνoῦς συνεδρίου*
«Ἀνδρέας Λασκαράτος» 100 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του (1901-2001), καὶ
ἄλλες ἐκδηλώσεις Ἄργουστόλι - Ληξούρι, 28-31 Ὀκτωβρίου 2001, Ἄργουστόλι
2004, σ. 349-353.

82. Ἀλὸη Σιδέρη, *Οἱ Ἑλληνες φοιτητὲς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πίζας (1806-
1821)*, τ. 2, σ. 584. Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Γενικὴ Γραμματεία Νέας
Γενιάς - 21 - Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ε.Ι.Ε., Ἀθῆνα 1989-1994.

Γνώρισε και είχε προσωπικές, κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις με σημαίνοντα πολιτικά και εκκλησιαστικά πρόσωπα της εποχής του, τόσο της Έπτανήσου όσο και της Ελλάδος. Άρκετες φορές έστάλη για συνεννοήσεις και ανταλλαγή απόψεων περί εκπαιδευτικών θεμάτων, αλλά και για τὸν κατευνασμὸ πολιτικῶν, ἠθικῶν και θρησκευτικῶν καταστάσεων⁸³ (Εξέγερση Σκάλας).

Πέθανε στὸ Ἄργοςτὸλι στὶς 20 Μαρτίου 1885.

ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Τὸ χειρόγραφο, γιὰ τὴν καλύτερη καταγραφή του, σελιδαριθμήθηκε: δηλώνεται ἡ ἀρχὴ και τὸ τέλος κάθε σελίδας τοῦ χειρογράφου.

Ὅ,τι τέθηκε μέσα σὲ παρενθέσεις, εἴτε στὸ κείμενο εἴτε, κυρίως, στὶς ὑποσελίδιες σημειώσεις εἶναι συμπληρώματα λέξεων και διευκρινιστικὲς προσθηκὲς τοῦ ἐκδότη. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ποὺ ὑπῆρχε ἤδη παρένθεση, χρησιμοποιήθηκαν ἀγκύλες.

Παρέμειναν, ὡς ἔχουν, τὰ ῥήματα σὲ -ενω μὲ -ε, σὲ -ονω μὲ -ο και ἡ δάσυνση τοῦ ρ (ῥ).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὀρθογράφηση τῶν Προλεγομένων, καθὼς και τῶν ὑποσημειώσεων, τηρήθηκε ἡ ὀρθογραφία τοῦ Μ. Τριανταφυλίδη και στὰ κύρια ὀνόματα ἡ ἀντίστοιχη τῆς ἐποχῆς.

Παναγῆς Δ. Ἄλιπράντης

---

83. Παναγιώτης Χιώτης, *Ἱστορία τοῦ Ἰονίου Κράτους, ἀπὸ συστάσεως αὐτοῦ μέχρις Ἐνώσεως, ἔτη 1815-1864*, τ. 2, Περιέχων τὰ ἀπὸ ἀρμοστικῆς Ἐκδοτικῆς Ἰδρυματικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Ἐπτανήσου ἔκδοσις 1824 ἕως Ἐνώσεως 1864, Ἐν Ζακύνθῳ 1877, σ. 173· και Παναγῆς Δ. Ἄλιπράντης, «Νέα στοιχεῖα γιὰ τὰ ἀλληλοδιδακτικὰ σχολεῖα στὴν Κεφαλονιά», σ. 297 κ.έ.

Ἐγχειρίδιον
Ἠθικῆς Φιλοσοφίας

Κερκύρα 1829 Ὀκτωβρ(ίου)ιβ' Ε.Ν
Η(λίας) Α(λιπράντης)

Ὁ Dugald Stewart
(Ἀπὸ τῆ μετάφραση τοῦ Th. Jouffroy,
Oeuvres de Dugald Stewart, τ. 1, Bruxelles 1839)

Ἐγχειρίδιον Ἠθικῆς Φιλοσοφίας

Εἰσαγωγή

Τμῆμα Α΄

Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς Φιλοσοφίας καὶ
περὶ τῆς Μεθόδου τοῦ φέρεσθαι εἰς
τὰς φιλοσοφικὰς ζητήσεις

1. Ὅλα τὰ διάφορα εἶδη τῆς φιλοσοφικῆς ζητήσεως, καὶ ὅλη ἐκείνη ἢ πρακτικὴ γνῶσις, ἢ ὁποῖα ὀδηγεῖ τὴν εἰς τὸν βίον διαγωγὴν μας, προϋποθέτει τοιαύτην τινὰ συστημένην τάξιν εἰς τὴν διαδοχὴν τῶν γενομένων, ὥστε νὰ ἐμπορῶμεν ἀπὸ τὴν παρατήρησιν τοῦ περασμένου νὰ κάμνωμεν εἰκασίας περὶ τοῦ μέλλοντος.
2. Εἰς μὲν τὰ φαινόμενα τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, καὶ εἰς πολλὰ τοῦ πνεύματος, προσμένομεν μὲ τὴν πλέον τελείαν πεποίθησιν, ὅτι θέλουσιν προέλθῃν τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα, ὅταν αἱ αὐταὶ περιστάσεις συντρέξωσι. Οἱ νόμοι ὅμως, κατὰ τοὺς ὁποίους φέρονται τὰ ἀνθρώπινα πράγματα, ἔχουν πολὺ μεγαλητέραν τὴν δυσκολίαν. Πλὴν ἀκόμη καὶ εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῶν γενομένων ἐμπορεῖ πολλάκις νὰ προσδιορίζεται τοιοῦτός τις βαθμὸς τάξεως, ὥστε νὰ μᾶς δίδῃ γενικοὺς // κανόνας μεγάλης πρακτικῆς ὠφελείας, καὶ ἡ τάξις αὕτη καταστένεται τόσον πλέον ἐμφανῆς, ὅσον γενικεύομεν τὰς παρατηρήσεις μας.
3. Ἡ περὶ τῶν φυσικῶν νόμων γνῶσις μας εἶναι ὀλοκλήρως παρατηρήσεως καὶ πείρας ἀποτέλεσμα, διότι δὲν εἶναι κανὲν παράδειγμα, εἰς τὸ ὁποῖον νὰ βλέπωμεν τοιαύτην ἀναγκαίαν σύνδεσιν μεταξὺ δύο διαδοχικῶν γενομένων, ὥστε νὰ ἐμπορῶμεν τὸ ἐν ἀπὸ τὸ ἄλλο νὰ συμπεραίνωμεν, ἐπιχειροῦντες ἐκ τῶν προ-

τέρων. Εύρισκομεν ἐκ πείρας ὅτι γινόμενά τινα εἶναι τόσον σταθερὰ ἐνωμένα, ὥστε βλέποντες τὸ ἐν προσμένονεν τὸ ἄλλο. Πλὴν ἡ γνῶσίς μας, εἰς τὰς τοιαύτας περιστάσεις, δὲν ἐκτείνεται περαιτέρω ἀπὸ τὸ γινόμενον.

4. Τὸ μέγα τῆς Φιλοσοφίας ἔργον εἶναι: νὰ δείχνη βεβαίως τὰς συσταθεῖσας ταύτας ἐνώσεις τῶν διαδοχικῶν γινόμενων, αἱ ὁποῖαι συγκροτοῦν τὴν τάξιν τοῦ παντός. Νὰ καταγράφη τὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα ἐκδέτει τοῦτο τὸ πᾶν εἰς τὴν παρατήρησίν μας καὶ νὰ ἀνάγη εἰς τοὺς νόμους των.

Ὁ Βάκων πρῶτος ἐγνώρισεν ἐντελῶς τὴν ὠφέλειαν τῆς θεμελιώδους ταύτης ἀληθείας. Οἱ παλαιοὶ ἐδωροῦσαν τὴν Φιλοσοφίαν ὡς ἐπιστήμην τῶν αἰτιῶν, καὶ ἐντεῦθεν ἔπεσαν εἰς θεωρίας, αἱ ὁποῖαι εἶναι παντάπασιν ἔξω τῆς σφαίρας τῶν ἀνθρωπίνων δυνάμεων.

- [5] 5. Τὸ ἔσχατον ἀντικείμενον τῆς φιλοσοφικῆς ζητήσεως εἶναι // τὸ αὐτὸ μὲ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον πᾶς ἄνθρωπος στοχαστικὸς προβάλλει εἰς τὸν ἑαυτὸν του, ὅταν θεωρῇ τὰ ὑποπίπτοντα εἰς τὴν παρατήρησίν του γινόμενα, μὲ σκοπὸν νὰ συνάγη διὰ τὸ μέλλον κανόνας τῆς διαγωγῆς του. Ὅσας πλειοτέρας γνώσεις ἀποκτῶμεν τοῦ εἴδους τούτου, τόσον καλῆτερα ἐμποροῦμεν νὰ προσαρμόζωμεν τὰ σχέδιά μας εἰς τὴν συστημένην τάξιν τῶν πραγμάτων καὶ νὰ ὠφελούμεθα ἀπὸ τὰς φυσικὰς δυνάμεις καὶ μέσα, μεταχειριζόμενοι αὐτὰ εἰς ἐκπλήρωσιν τῶν σκοπῶν μας.
6. Ἡ γνῶσις τοῦ φιλοσόφου διαφέρει ἀπὸ τὴν νόησιν ἐκείνων, ἥτις ὀδηγεῖ τοὺς ἀπαιδευτούς εἰς τὰς βιωτικὰς ὑποθέσεις, ὅχι κατὰ τὸ εἶδος, ἀλλὰ κατὰ τὸν βαθμὸν καὶ κατὰ τὸν τρόπον, μὲ τὸν ὁποῖον ἀποκτᾶται. Ὁ φιλόσοφος πρῶτον μὲν διὰ τεχνητῶν συνδυασμῶν περιστάσεων ἢ, μὲ ἄλλας λέξεις, διὰ πειραμάτων ἀνακαλύπτει πολλὰς φυσικὰς συνενώσεις, εἴτε συνδρομάς, αἱ ὁποῖαι αὐτομάτως δὲν ἤθελεν συμπέσειν εἰς τὴν παρατήρησίν του. Δεύτερον, ἀνιχνεύων τοὺς γενικοὺς φυσικοὺς νόμους καὶ ἐπιχειρῶν ἐκ τούτων συνθετικῶς, ἐμπορεῖ πολλάκις νὰ διαγράψῃ μίαν

τινά κανονικὴν τάξιν, ὅπου δὲν ἤθελεν ἰδεῖν παρὰ ἀνωμαλίαν, ὅστις παρατηρεῖ ἀπλῶς τὰ γενόμενα. Ἡ δευτέρα αὕτη τοῦ πνεύματος ἐργασία τιμᾶται ἰδιαιτέρως μὲ τῆς Φιλοσοφίας τὸ ὄνομα, καὶ τὸ ἀντικείμενον τῶν κανόνων τοῦ φιλοσοφεῖν εἶναι νὰ δείχνωσι, μὲ ποῖον τρόπον τὸ πνεῦμα πρέπει νὰ φέρεται.

- [6] 7. Τῶν φυσικῶν γενομένων ἢ γνῶσις, ἣτις ἀποκτᾶται διὰ μόνης // παρατηρήσεως, εἶναι πολλὰ περιορισμένη καὶ δὲν ἐκτείνεται παρὰ ὅπου τῶν παρατηρηθέντων φαινομένων ἢ ὁμοιότης, ὑποπίπτει εἰς τὰς αἰσθήσεις μας. Συμβαίνει δὲ τοῦτο, ἢ ὅταν εἷς μόνος ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς νόμους ἐνεργῇ καθ' ἑαυτόν, ἢ ὅταν διάφοροι νόμοι εὐρίσκωνται πάντοτε συνθεμένοι κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Πολλάκις ὅμως, ἐνῶ διάφοροι νόμοι ἐνόνωνται ὁμοῦ, τὸ ἀποτέλεσμα γεννᾶται διάφορον εἰς πᾶσαν ἰδιαιτέραν σύμπτωσιν, κατὰ τὰς διαφόρους περιστάσεις τῆς ἐνώσεως καὶ δὲν ἢ-μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ προείπη, παρὰ γνωρίζων ποιοὶ ἐκ τούτων τῶν νόμων ἀποτείνονται εἰς τὸ προσδοκώμενον φαινόμενον, καὶ θεωρῶν πῶς ὁ εἷς τοῦ ἄλλου ἀλλοιοτροπεῖ τὰ ἀποτελέσματα.
8. Ἐντεῦθεν ἔπεται, ὅτι εἰς τὴν φιλοσοφικὴν σπουδὴν τὸ πρῶτον βῆμα εἶναι νὰ γνωρίσῃ κανεὶς βεβαίως τοὺς ἀπλοῦς καὶ γενικοὺς νόμους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους κρέμονται τὰ συμπεπλεγμένα φαινόμενα τοῦ παντός. Τοὺς νόμους τούτους γνωρίζοντες, ἐμποροῦμεν τότε ἀσφαλῶς νὰ κρίνωμεν περὶ τοῦ προερχομένου ἀπὸ τὴν δοθεῖσαν αὐτῶν σύνθεσιν ἀποτελέσματος. Εἰς μὲν τὴν πρώτην περίστασιν λέγεται, ὅτι κάμνομεν τὰς ζητήσεις μας ἀναλυτικῶς, εἰς δὲ τὴν δευτέραν συνθετικῶς.
- [7] 9. Ἡ μέθοδος αὕτη τοῦ φιλοσοφεῖν, ἢ ὁποία κοινῶς λέγεται // μέθοδος ἐπαγωγῆς, ἐπέφερεν εἰς τὰς φυσικὰς γνώσεις τὴν τόσον ταχεῖαν πρόοδον ἀπὸ τὸν καιρὸν τοῦ Βάκωνος, τοῦ ὁποίου τῶν συγγραμμάτων ἢ ἔκδοσις συστένει μίαν ἀπὸ τὰς πλέον ἀξιολόγους ἐποχὰς εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐπιστημῶν. Μὲ τοῦτο ὅμως δὲν ἐννοεῖται ὅτι ἡ ἐπιγενομένη μεταρρύθμισις εἰς τὸ σχέδιον τῶν φιλοσοφικῶν ζητήσεων, πρέπει ὀλόκληρος ν' ἀποδίδεται εἰς

αυτόν, διότι, ἂν καὶ ὑπὲρ πάντα ἄλλον ἐνήργησεν, εἰς τὸ νὰ ἐπιταχυνθῆ, πλὴν καὶ εἰς τὸ πνεῦμα καὶ εἰς τὰ συγγράμματά του, φαίνεται ὅτι ἔλαβαν μεγάλην ἐπιφόρην αἱ περιστάσεις καὶ ὁ χαρακτήρ τοῦ αἰῶνος, εἰς τὸν ὁποῖον ἤκμαζεν. Ὅθεν δὲν εἶναι σχεδὸν ἀμφιβολία, ὅτι μόνον ἐπιτάχυνεν ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἦτον ἤδη προετοιμασμένον ἀπὸ τὴν συνδρομὴν πολλῶν αἰτιῶν.

Τμῆμα Β'

Ἐφαρμογὴ τῶν προειρημένων ἀρχῶν εἰς τὴν Φιλοσοφίαν τοῦ ἀνθρωπίνου Πνεύματος

- [8] 10. Ἡ γενομένη μεταρρύθμισις εἰς τὸ σχέδιον τῶν φιλοσοφικῶν ζητήσεων, κατὰ τὰς δύο τελευταίας ἑκατονταετηρίδας, ἂν καὶ δὲν ἐπεριωρίσθη ὀλοκλήρως εἰς τὰ φυσικά, ἐξίσου ὅμως δὲν ἐξαπλώθη καὶ εἰς τὰς ἄλλας ἐπιστήμας, ὡς φαίνεται ἀρκετὰ ἀπὸ τὸν ἐπικρατήσαντα σκεπτικισμόν, περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς Μεταφυσικῆς καὶ τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας. Ὁ σκεπτικισμὸς οὗτος // ἔμπορεῖ νὰ διορθωθῆ διὰ μόνης τῆς ἐπαγωγικῆς Μεθόδου, ἐφαρμοζομένης εἰς τὰ ἀντικείμενα ταῦτα.
11. Ὡς αἱ περὶ τοῦ ὑλικοῦ κόσμου γνώσεις ἡμῶν ἐπαναπαύονται τελευταῖον εἰς γενόμενα ἀπὸ τὴν παρατήρησιν βεβαιωμένα, οὕτω καὶ περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος τελευταῖον στήριγμα ἔχουν γενόμενα, περὶ τῶν ὁποίων μᾶς βεβαιώνει τῆς συνειδήσεως ἡμῶν ἡ ἐνάργεια. Τῶν γενομένων τούτων ἡ ἀκριβὴς ἐξέτασις θέλει ἀνακαλύψει ἐν καιρῷ τὰς γενικὰς ἀρχὰς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, καὶ βαθμηδὸν θέλει συγκροτήσῃ ἐπιστήμην τοῦ πνεύματος, ὅχι κατωτέραν εἰς τὴν βεβαιότητα παρὰ τὴν ἐπιστήμην τῆς ὕλης. Πολλὰ ἀξιόλογα παραδείγματα τοῦ εἴδους τούτου τῆς ἀνιχνεύσεως μᾶς δίδουν τοῦ Δρ. Ρεϊδ τὰ συγγράμματα.
12. Αἱ γενόμεναι ἀπὸ συγγραφεῖς τινὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος ἀντιρρήσεις εἰς τὰ συμπεράσματα τῶν μεταφυσικῶν ἐκεῖνων, οἵτινες ἐπεχείρησαν νὰ ἐφαρμόσωσι τὴν ἐπαγωγικὴν μέθοδον εἰς τὴν ἐ-

πιστήμην τοῦ πνεύματος, ὁμοιάζουν ἀπαράλλακτα μὲ τὴν κατηγορίαν τὴν γενομένην καταρχὰς ἐναντίον εἰς τὴν περὶ βαρύτητος Νευτωνιακὴν θεωρίαν, ὡς ἀνανεοῦσαν τὰς ἀποκρύφους ποιότητας τῶν Ἀριστοτελικῶν¹.

[9] Εἰς ὅλας ἡμῶν τὰς ζητήσεις ἡ φιλοσοφικὴ ἀσχολία περιορίζεται, // εἰς τὸ νὰ ἀνάξῃ γεγόμενα μερικὰ εἰς ἄλλα γενικώτερα· καὶ αἱ πλεον ἐπιτυχεῖς ἀνιχνεύσεις πρέπει πάντοτε νὰ τελευτῶσιν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν φυσικοῦ τινος νόμου, τοῦ ὁποίου κάμμια ἐξηγήσεις δὲν ἐμπορεῖ νὰ δοθῇ.

Τμῆμα Γ

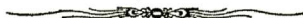
Αἰτίαι τῆς βραδείας προόδου τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων,
καὶ ἰδιαιτέρως τῆς Φιλοσοφίας τοῦ ἀνθρωπίνου
Πνεύματος καὶ τῶν Ἐπιστημῶν, ὅσαι μὲ
ταύτην ἔχουν ἄμεσον σύνδεσιν

13. Τινὲς τῶν κυριωτέρων ἐκ τούτων ἐμποροῦν νὰ ἀναχθῶσιν εἰς τὰ ἀκόλουθα κεφαλαίωδη:
- α. Εἰς τὰς ἀτελείας τῆς γλώσσης, ἥτις θεωρεῖται καὶ ὡς ὄργανον σκέψεως καὶ ὡς μέσον συγκοινωνίας.
  - β. Εἰς τὰς ἀπάτας, αἱ ὁποῖαι ἔγιναν εἰς τὸ καθ' αὐτὸ ἀντικείμενον τῆς Φιλοσοφίας καὶ εἰς τὴν μέθοδον τῶν φιλοσοφικῶν ζητήσεων.
  - γ. Εἰς τὴν κλίσιν τοῦ ἐναγκαλιζέσθαι γενικὰς ἀρχάς, χωρὶς τὴν προηγητέαν σπουδὴν τῶν μερικῶν γενομένων.
  - δ. Εἰς τὴν δυσκολίαν τοῦ νὰ ἐπιβεβαιώνωμεν γεγόμενα, μάλιστα εἰς τὰς ἐπιστήμας, ὅσαι εἶναι ἀμέσως συνδεδεμένα μὲ τὴν Φιλοσοφίαν τοῦ ἀνθρωπίνου Πνεύματος.

---

1. Οἱ παλαιοὶ φιλόσοφοι ἀπέδιδον εἰς δυνάμεις, αἰτίας, ποιότητας, ἀποκρύφους καὶ μυστηριώδεις, ὅσα φαινόμενα δὲν ἐμποροῦσαν νὰ ἐξηγηθῶσι.

- ε. Εἰς τὴν ἀνάλωσιν τοῦ πλείοτερου μέρους τῆς ζωῆς τὴν γενομένην διὰ φιλολογικὰς ἀνωφελεῖς κατακτήσεις. //
- [10] στ. Εἰς τὰς προλήψεις, αἱ ὁποῖαι γεννῶνται ἀπὸ τὸ σέβας τῶν ἐπισήμων ὀνομάτων καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῶν ἐντοπίων διατάξεων.
- ζ. Εἰς τὴν ἀγάπην τὴν πρὸς τὰς παραδόξους καὶ ἀσυνηθίστους δόξας.
- η. Εἰς τὴν διάθεσιν τὴν πρὸς τὸν ἀπεριόριστον Πυρρῶνισμόν.

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΔΙΑΤΑΞΙΣ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΣ ΤΑΥΤΗΣ

1. Τὸ ἀντικείμενον τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας εἶναι νὰ συστήσῃ τοὺς γενικοὺς κανόνας, κατὰ τοὺς ὁποίους ὁ ἄνθρωπος ἐμπορεῖ νὰ περνᾷ φρόνιμον καὶ ἐνάρετον βίον, ἀνακαλύπτουσα αὐτούς, καθ' ὅσον εἶναι δυνατόν, διὰ μόνον τοῦ φυσικοῦ φωτός, ἤγουν, διὰ τῆς ἐξετάσεως τῶν ἀρχῶν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ τῶν περιστάσεων, εἰς τὰς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος εἶναι τεθειμένος.

2. Μὲ τὸν σκοπὸν τοῦτον, ἐξετάζοντες τὰς ἀρχὰς τῆς ἀνθρωπίνης ἡμῶν φύσεως, ἐμποροῦμεν εἰς τρία κεφαλαιώδη μέρη νὰ διατάξωμεν τὰς ζητήσεις μας, ἀνάγοντες αὐτάς:

α. Εἰς τὰς νοητικὰς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου. //

[11] β. Εἰς τὰς ἐνεργητικὰς καὶ ἠθικὰς δυνάμεις αὐτοῦ, καὶ

γ. Εἰς τὸν ἄνθρωπον θεωρούμενον ὡς μέλος πολιτικοῦ σώματος.

3. Ἀπὸ τὰ ἄρθρα ταῦτα, τὰ δύο πρῶτα συμπίπτουν μὲ τὴν κοινὴν διαίρεσιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, εἰς τὰς νοητικὰς καὶ βουλευτικὰς δυνάμεις· διαίρεσιν ἀρχαιοτάτην, καὶ εἰς τὴν ὁποίαν (χωρὶς νὰ θεωρῶνται τὰ ἀποτελέσματα τῶν πολιτικῶν συστάσεων) ἐξαντλεῖται ὁλόκληρος ἡ Ἠθικὴ Φιλοσοφία. Ἄλλ' ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος, ἔξω τῆς πλέον ἀγροικικῆς αὐτοῦ καταστάσεως, εὐρέθῃ πάντοτε συνδεδεμένος μὲ πολιτικὴν κοινότητα, αἱ συνιστῶσαι τὴν βάσιν τοῦ εἴδους τούτου τῆς ἐνώσεως ἀρχαί, ἐμποροῦν νὰ θεωρῶνται καὶ αὐταὶ ὡς γενικαὶ καὶ οὐσιώδεις ἀρχαὶ τῆς φύσεώς μας καὶ χωρὶς τὴν ἐξέτασίν των εἶναι ἀδύνατον νὰ ἔχωμεν σωστὴν ἰδέαν τῆς εἰς τὸν κόσμον θέσεώς μας καὶ τῶν κυριωτέρων χρεῶν, τὰ ὁποῖα χρεωστοῦμεν νὰ ἐκπληρῶμεν πρὸς ἀλλήλους. Τὸ τελευταῖον τοῦτο μέρος τῆς ὑποθέσεως ἔχει πρὸς τούτοις καὶ συνάφειαν μὲ τὰ ἄλλα δύο πολὺ στενωτέραν, παρ' ὅσον ἤθελε νομισθῆν κατ' ἀρχάς, διότι ἡ φύσις, διὰ τῆς πολιτικῆς ἐνώσεως καὶ τῆς βαθμικῆς τελειοποιήσεως, τῆς ὁποίας ἡ ἐνωσις αὕτη εἶναι ἐπιδεκτικὴ, ἐπρονόησεν ὑπὲρ τῆς βαθμικῆς ἀναπτύξεως τῶν νοητικῶν καὶ ἠθικῶν μας δυνάμεων καὶ ὑπὲρ τοῦ ἀναλόγου πλατυσμοῦ τῆς εἰς τὰς ἀπολαύσεις τοῦ βίου χωρη-

[12] τικότητός μας, // και διὰ τῶν ἰδιαιτέρων μορφῶν τῶν πολιτικῶν συστημάτων προσδιορίζονται κυρίως τὰ φρονήματα ἐκεῖνα καὶ αἱ ἕξεις, ἐκ τῶν ὁποίων μορφόνονται οὕτω πως τὰ ἤδη τῶν ἔθνων. Ἄλλὰ ταῦτα πόσον στενὰ εἶναι συνδεδεμένα μὲ τὴν πρόοδον καὶ εὐδαιμονίαν τοῦ ἔθνους, θέλει φανῆν εἰς τὰ ἀκόλουθα.

4. Ἡ ἔρευνα τῆς ἡδονῆς καὶ λύπης, τῶν ὁποίων εἴμεθα ἐπιδεκτικοί, ἐμποροῦσε νὰ δώσῃ ἀντικείμενον τετάρτης θεωρίας περὶ τοῦ ἀνθρώπου, θεωρουμένου ὡς αἰσθητικοῦ ὄντος. Πλήν, ἀντὶ νὰ σκοπεύωμεν εἰς τόσον μεγάλον βαθμὸν ἀναλυτικῆς διακρίσεως, θέλει εὐρεθῆν ἀρμοδιώτερον νὰ συμπεριλάβωμεν τὸ μέρος τοῦτο τῆς Φιλοσοφίας τοῦ ἀνθρωπίνου Πνεύματος μὲ τὰ ἄλλα τρία, τὰ ὁποῖα ἤδη διετάχθησαν, συνάπτοντες ὁμοῦ, ὅσας παρατηρήσεις ἐμποροῦν νὰ συμπέσωσι περὶ τῶν ἡδονῶν ἢ λυπῶν, μὲ τὰς νοητικὰς ἐκεῖνας ἢ ἠθικὰς ἀρχάς, ἀπὸ τὴν γύμνασιν τῶν ὁποίων προέρχονται.

Σχέδιον Ἡθικῆς Φιλοσοφίας

Μέρος Α΄

Περὶ τῶν νοητικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου

Αἱ πλέον ἀξιόλογοι ἀπὸ ταύτας περιλαμβάνονται εἰς τὴν ἀκόλουθον ἀπαρίθμησιν: //

- [13] α. Συνείδησις
β. Δυνάμεις ἐξωτερικῆς ἀντιλήψεως
γ. Προσοχὴ
δ. Σύλληψις
ε. Ἀφαίρεσις
στ. Συνάφεια ἰδεῶν
ζ. Μνήμη
η. Φαντασία
θ. Δυνάμεις κρίσεως καὶ λογισμοῦ
5. Σιμὰ τῶν νοητικῶν τούτων δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι κατὰ τινα βαθμὸν εἶναι κοιναὶ εἰς ὅλον τὸ ἀνθρώπινον εἶδος, εἶναι καὶ ἄλλαι πλέον συμπεπλεγμένα δυνάμεις ἢ χωρητικότητες, βαθμηδὸν μορφούμεναι διὰ μέσου ἰδιαιτέρων ἕξεων σπουδῆς ἢ ἐνασχολήσεως. Τοιαῦτα εἶναι: ἡ Γευστικὴ Δύναμις τοῦ πνεύματος, ἡ φύσις διὰ τὴν Ποιητικὴν, Ζωγραφικὴν, Μουσικὴν, Μαθηματικὴν συμπεριλαμβανομένων τῶν διαφόρων νοητικῶν ἕξεων, αἱ ὁποῖαι ἀποκτῶνται εἰς τὰ διάφορα ἐπαγγέλματα τοῦ θίου. Ἡ ἀνάλυσις τῶν τοιούτων συνδέτων δυνάμεων εἰς τὰς ἀπλουτέρας καὶ γενικωτέρας ἀρχὰς τῆς φύσεώς μας, συνιστᾷ ἓν ἀπὸ τὰ πλέον ἀξιόλογα ἀντικείμενα τῆς φιλοσοφικῆς ἐρεῦνης.
- [14] 6. Εἰς τὸ μέρος τοῦτο τῆς φύσεώς μας ἐμποροῦν ὁμοίως νὰ ἴνα // χθῶσιν αἱ βοηθητικαὶ ἐκεῖνα δυνάμεις καὶ ἀρχαί, αἱ ὁποῖαι εἶναι οὐσιώδεις εἰς τὴν πνευματικὴν μας τελειοποίησιν, ἢ πολλὰ στενὰ συνδεδεμένα μὲ αὐτήν, καὶ μάλιστα ἡ δύναμις τοῦ νὰ συµμεταδίδωμεν τὰς ἰδέας μας διὰ σημείων αὐθαιρέτων, καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς μιμήσεως.

Τμήμα Α΄

Συνείδησις

7. Ἡ λέξις αὕτη σημαίνει τὴν ἄμεσον γνῶσιν, τὴν ὁποίαν τὸ πνεῦμα ἔχει τῶν αἰσθημάτων αὐτοῦ καὶ ἔννοιῶν, καὶ ὄλων ἐν γένει τῶν ἤδη γενομένων ἐργασιῶν του.

8. Ἡ συνείδησις εἶναι ἀχώριστος συνοπαδὸς ὄλων τῶν ἤδη γενομένων ἐργασιῶν τοῦ πνεύματος.

9. Ἡ πίστις ἢ ὁποία παρέπεται εἰς τὴν συνείδησιν, ἐδωρηθῆ πάντοτε ὡς τὸ πλέον ἀναντίρροτον πρᾶγμα, εἰς τρόπον ὥστε τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ἐναργείας ποτὲ δὲν ὑπέπεσεν εἰς ἀμφισβήτησιν, καὶ ὅμως ἐπιστηρίζεται εἰς τὴν αὐτὴν βάσιν μὲ πᾶν ἄλλο εἶδος πίστεως, εἰς τὸ ὁποῖον προσδιορίζομεθα ἀπὸ τὴν σύστασιν τῆς φύσεώς μας.

10. Δὲν ἐμποροῦμεν κυρίως νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἔχομεν συνείδησιν τῆς ὑπάρξεώς μας, διότι ἡ γνῶσις αὐτῆς εἶναι ἀναγκαίως ὑστέρα κατὰ τὸν χρόνον ἀπὸ τὴν συνείδησιν τῶν αἰσθημάτων ἐκείνων, ἐκ τῶν ὁποίων μᾶς ὑπαγορεύεται. //

[15] 11. Ἀπὸ τὴν συνείδησιν καὶ μνήμην λαμβάνομεν τὴν ἔννοιαν καὶ βεβαιότητα τῆς προσωπικῆς ἡμῶν ταυτότητος.

Τμήμα Β΄

Περὶ τῶν δυνάμεων τῆς ἐξωτερικῆς ἀντιλήψεως

ἜΑρθρον α΄

Περὶ τῶν νόμων τῆς ἀντιλήψεως διὰ
τῶν διαφορῶν αἰσθήσεων μας

12. Αἱ αἰσθήσεις μας ἀριθμοῦνται γενικῶς πέντε, καὶ τὸν αὐτὸν ἀριθμὸν ἐδέχθησαν οἱ πλέον ἐπίσημοι φιλόσοφοι. Συγγραφεῖς τινες ἐπεχείρησαν νὰ ἀναλύσωσιν ὅλας τὰς αἰσθήσεις μας εἰς τὴν

τοῦ αἰσθάνεσθαι. Αὕτη ὅμως ἡ θεωρία προῆλθε φανερά ἀπὸ μίαν ὑπέρμετρον λεπτότητα, χωρὶς νὰ συστεινῇ ποσῶς εἰς τὸ νὰ διασαφήσῃ τὸ ἀντικείμενον τῆς ζητήσεως.

13. Ἀπὸ τὰς πέντε αἰσθήσεις μας δύο εἶναι, ἡ ἀφή δηλαδή καὶ ἡ γεῦσις, εἰς τῶν ὁποίων τὰ ὄργανα πρέπει νὰ γίνεται ἄμεσος ἐπίθεσις τοῦ ἀντικειμένου. Εἰς δὲ τὰς ἄλλας τρεῖς ἡ ἀντίληψις τοῦ ἀντικειμένου γίνεται ἐν διαστήματι διὰ τινος ὑλικοῦ μέσου.

- [16] 14. Διὰ νὰ λάβωμεν ἀκριβῆ ἰδέαν τῶν μέσων, διὰ τῶν ὁποίων // ἀποκτῶμεν τὴν γνῶσιν τῶν ἐξωτερικῶν πραγμάτων, εἶναι ἀνάγκη νὰ προσέξωμεν εἰς τὰς διακεκριμένας σημασίας τῶν λέξεων, αἴσθημα καὶ ἀντίληψις. Ἡ μὲν πρώτη σημαίνει ἀπλῶς τὴν προξενουμένην εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ πνεύματος ἀλλοίωσιν ἔκ τινος ἐντυπώσεως, γενομένης εἰς ἐν τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων (τῆς ὁποίας ἀλλοίωσις ἐμποροῦμεν νὰ ἐννοήσωμεν, ὅτι τὸ πνεῦμα λαμβάνει συνείδησιν, χωρὶς κάμμιν γνῶσιν τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων). Ἡ δὲ ἀντίληψις φανερόναι τὴν διὰ τῶν αἰσθημάτων γνῶσιν τῶν ποιότητων τῆς ὕλης. Ἡ μὴ διακεκριμένη χρῆσις τῶν δύο τούτων λέξεων εἰσήξε μεγάλην σύγχυσιν εἰς τὰς φιλοσοφικὰς ζητήσεις.

Ὁσφρησις, Ἀφή, Ἀκοή

15. Αἱ ποιότητες, τὰς ὁποίας ἀντιλαμβανόμεθα διὰ τῆς ὀσφρήσεως, γεύσεως καὶ ἀκοῆς, γνωρίζονται εἰς ἡμᾶς μόνον ὡς αἰτίαι τινῶν αἰσθημάτων. Ὅθεν ἀντιδιαστέλλονται μὲ τὸ ὄνομα δευτερεύουσαι ποιότητες, ἀπὸ ἐκείνας τῶν ὁποίων τὴν φύσιν μανθάνομεν κατ' εὐθείαν καὶ ἀμέσως ἔκ τῶν αἰσθημάτων τῶν συνδεδεμένων μὲ αὐτάς. Τοῦ τελευταίου τούτου εἴδους εἶναι ἡ ἔκτασις καὶ τὸ σχῆμα, εἰς τὰς ὁποίας ὁμοῦ καὶ μὲ ἄλλας τινάς, οἱ φιλόσοφοι ἔδωκαν τὸ ὄνομα πρωτεύουσαι ποιότητες τῆς ὕλης.

- [17] 16. Χωρὶς τῶν ἄλλων ἀντιληπτικῶν ὀργάνων μας, ἡ // ὀσφρησις, ἡ γεῦσις καὶ ἡ ἀκοή, δὲν ἤθελαν ἐμπορεῖν νὰ μᾶς δώσωσι κάμμιν διάγνωσιν τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων.

17. Ἐκάστη ὅμως τῶν αἰσθήσεων τούτων ἡδύνατο νὰ διεγείρῃ εἰς τὸ πνεῦμα (ἢ νὰ δώσῃ ἀφορμὰς νὰ μορφώσωμεν) τὰς ἀπλᾶς ἰδέας ἢ ἐννοίας τοῦ ἀριθμοῦ, τοῦ χρόνου, τῆς αἰτιότητος, τῆς ὑπάρξεως, τῆς προσωπικῆς ταυτότητος καὶ πολλῶν ἄλλων.

Ἄφῃ

18. Ἡ αἴσθησις τῆς ἀφῆς ἐξαπλώνεται εἰς ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ σώματος· ἡ χεὶρ ὅμως κατ' ἐξαίρετον ἰδιάζει εἰς τὸν τρόπον τοῦτον τῆς ἀντιλήψεως, μέρος μὲν διὰ τὴν ἀνατομικὴν αὐτῆς κατασκευὴν, μέρος δὲ διὰ τὴν μεγαλητέραν προσοχήν, τὴν ὁποίαν δίδομεν εἰς τὰς γενομένας εἰς αὐτὴν ἐντυπώσεις.

19. Ἀπὸ τὰς ποιότητας τῶν ὁποίων λαμβάνομεν ἀντίληψιν, διὰ τῆς αἰσθήσεως ταύτης, ἄλλαι μὲν εἶναι πρωτεύουσαι, ἄλλαι δὲ δευτερεύουσαι. Εἰς ὅλας ὅμως τὰς διαφόρους ταύτας ἀντιλήψεις παρατηρεῖται κοινῶς ὅτι εἰδοποιούμεθα, ὄχι μόνον περὶ τῆς ὑπάρξεως τούτων ἢ ἐκείνων τῶν ποιότητων, ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ ἰδιαίτερου μέρους τοῦ σώματος, εἰς τὸ ὁποῖον προσβάλλει τὸ ἐξωτερικὸν ἀντικείμενον. // Τοῦτο πιθανῶς κάμνει νὰ ἀναφέρωμεν εἰς τὴν ἀφὴν αἰσθήματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν μικρὰν ἢ οὐδεμίαν ὁμοιότητα πρὸς ἄλληλα, ὡς θερμότητα, κνησμόν, πόνον, κ.τ.λ. Ὅλα ταῦτα ὑποδεικνύουν εἰς ἡμᾶς τὴν τοπικὴν θέσιν τῶν αἰτιῶν, ἀπὸ τὰς ὁποίας διεγείρονται, καὶ ἐντεῦθεν τὰ ἀναφέρομεν εἰς τὴν αὐτὴν κλάσιν.

[18]

20. Ἡ χεὶρ εἶναι χρήσιμος διττῶς: Πρῶτον, εἰς τὸ νὰ ἐξετάζωμεν τὰς ἰδιότητας τῶν σωμάτων καὶ τοὺς νόμους τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, τῶν ὁποίων ἰδιοτήτων καὶ νόμων κάμμία ἀπὸ τὰς ἄλλας αἰσθήσεις, χωρὶς τὴν βοήθειαν τῆς Ἄφῆς, δὲν ἤθελε μᾶς δίδειν κάμμian ἀκριβῆ γνῶσιν. Δεύτερον, εἰς τὴν πρᾶξιν τῶν μηχανικῶν τεχνῶν. Τόσον μεγάλα εἶναι αἱ ὠφέλειαι, τὰς ὁποίας λαμβάνομεν εἰς ταῦτα ἀπὸ αὐτῆν, ὥστε φιλόσοφοί τινες, ἔρασταὶ τῶν παραδόξων φρονημάτων, ἀπέδωκαν εἰς ταύτην ὀλοκλήρως τὴν πρὸς τὰ κτήνη νοητικὴν ἡμῶν ὑπεροχήν.

21. Ἡ ἀξιολογότης τοῦ ὄργανου τούτου εἰς τὸν ἄνθρωπον δείχνει ἀρκετὰ τοὺς σκοποὺς τῆς φύσεως, περὶ τοῦ εἰς τὸν κόσμον βαθμοῦ του, καὶ ἀναιρεῖ τὰς θεωρίας ἐκεῖνας, αἱ ὅποια ἐπιχειρήσθησαν νὰ τὸν καταβιάσωσιν εἰς τὴν τάξιν τῶν τετραπόδων.//

[19]

Ὅρασις

22. Ἡ περιγραφή τοῦ ὀφθαλμοῦ καὶ τοῦ τρόπου κατὰ τὸν ὅποιον οἱ ἀπὸ τὰ διάφορα σημεῖα τοῦ ὄρατοῦ ἀντικειμένου, προερχόμενοι ἀκτινωτοὶ κάλαμοι, συνέρχονται διὰ τῶν διαθλαστικῶν δυνάμεων τῶν ὑγρῶν, διὰ νὰ μορφώσωσι τὴν εἰκόνα τοῦ ἀντικειμένου εἰς τὸν ἀμφιβληστροειδῆ χιτῶνα, ἀνήκει κυρίως εἰς τὴν Ὀπτικήν. Εἶναι ὅμως πολλὰ ζητήματα ἀπὸ τὸ ἀντικείμενον τοῦτο προκύπτοντα, τὰ ὅποια συνδέονται στενὰ μὲ τὴν Φιλοσοφίαν τοῦ ἀνθρωπίνου Πνεύματος, καὶ οἱ ὀπτικοὶ συγγραφεῖς ματαιῶς ἐπεχείρησαν νὰ τὰ λύσωσι κατὰ τὰς κοινὰς ἀρχὰς τῆς ἐπιστήμης των. Τοιαῦτα εἶναι ὅλα τὰ ζητήματα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τοὺς πλέον ἀπλοῦς καὶ γενικοὺς νόμους τῆς ὀράσεως. Οὗτοι δὲ οἱ νόμοι εἶναι πράγματα, τὰ ὅποια ὁ ὀπτικὸς πρέπει νὰ λαμβάνῃ ὡς βάσιν τῶν ὑπολογισμῶν του, ὅχι ὡς δυσκολίας, τὰς ὁποίας προσκαλεῖται νὰ διαλύσῃ.

[20]

23. Ἐκ τῶν φαινομένων τῆς ὀράσεως, τῶν πλέον ἀμέσως συνδεδεμένων μὲ τὴν Φιλοσοφίαν τοῦ ἀνθρωπίνου Πνεύματος, τὰ ἀξιολογότερα εἶναι ἐκεῖνα, τὰ ὅποια κρέμανται ἀπὸ τὴν διάκρισιν τὴν μεταξὺ τοῦ ἀρχετύπου καὶ τῆς γενομένης ἀπὸ τὴν ὄρασιν ἀντιλήψεως. Ἐπειδὴ ἡ ὄρασις εἶναι προτέρα τῆς πείρας, ὅλα ὅσα ἀντιλαμβανόμεθα διὰ τῆς αἰσθήσεως ταύτης, εἶναι ἔκτασις ἐπιφαινομένη καὶ σχῆμα μὲ ποικίλας χρώματος καὶ φω // ταυγείας. Ἀπὸ τὴν σύγκρισιν ὅμως τὴν ὅποιαν κάμνομεν ἔπειτα, μεταξὺ τῶν ἀντιλήψεων τῆς ὀράσεως καὶ τῆς ἀφῆς, αἱ ὄψεις τῶν ἀντικειμένων ὁμοῦ μὲ τὰ ἀνταποκρινόμενα εἰς ταύτας παθήματα τοῦ αἰσθητηρίου τῆς ὀράσεως, καταστένονται σημεῖα τῶν ὀπτικῶν ποιότητων αὐτῶν καὶ

τῶν ἀπὸ τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀποστημάτων. Ἐνίοτε ἡ κρίσις μας φέρεται εἰς πολλὰς ἐκ τούτων τῶν περιστάσεων συντιθεμένων ὁμοῦ, καὶ ὅμως ἡ νοερὰ ἐργασία ἐκτελεῖται μὲ τόσην ταχύτητα, ὥστε ἡ ἀντίληψις φαίνεται καθαυτὸ στιγμιαία.

24. Ἡ διάκρισις αὕτη, ἡ μεταξὺ τοῦ ἀρχετύπου καὶ τῶν γενομένων ἀντιλήψεων τῆς ὁράσεως, μᾶς ὁδηγεῖ εἰς ἐξήγησιν πολλῶν περιέργων φαινομένων, τὰ ὅποια πολὺν καιρὸν ἐσύγχυσαν τοὺς ὀπτικούς ἐκείνους, οἵτινες περιορίζουν τὴν προσοχὴν των εἰς τὰς μαθηματικὰς ἀρχὰς τῆς Διοπτρικῆς. Εἰς τὸν σπουδαστὴν ὅμως τῆς Ἑθικῆς Φιλοσοφίας εἶναι ἀξία λόγου μάλιστα, καθότι δίδει ψηλαφητὴν καὶ ὁμολογουμένην ἀπόδειξιν, ὅτι τὸ πνεῦμα ἐμπορεῖ νὰ κάμνη νοερὰς ἐργασίας, αἱ ὅποια δὲν ἀφίνουν κανὲν ἴχνος εἰς τὴν μνήμην.

25. Δύο ἄλλα περίφημα ζητήματα, εἰς τὴν ὄρασιν ἀναφερόμενα, εἶναι στενὰ συνδεδεμένα μὲ τὴν Φιλοσοφίαν τοῦ Πνεύματος, καὶ συμβάλλουν πολὺ εἰς τὸ νὰ μᾶς δείξωσι τὰ ὅρια, τὰ ὅποια ἡ φύσις [21] ἔβαλεν εἰς τὰς περὶ ἀντιλήψεως ἐξετάσεις μας. // Τὸ μὲν εἶναι, ὅτι βλέπομεν τὰ ἀντικείμενα ὀρθά, διὰ μέσου εἰκόνων ἀνεστραμμένων εἰς τὸν ἀμφιβληστροειδῆ χιτῶνα, τὸ δὲ ἄλλο, ὅτι μὲ δύο ὀφθαλμοὺς τὰ βλέπομεν μοναδικά.

26. Ἐκ τῶν ποιότητων, τὰς ὁποίας διὰ τῆς ὁράσεως ἀντιλαμβανόμεθα, ἄλλαι μὲν εἶναι πρωτεύουσαι, ἄλλαι δὲ δευτερεύουσαι· ἔκτασις καὶ σχῆμα ἀνήκουν εἰς τὴν πρώτην τάξιν, χρῶμα καὶ διάφοροι βαθμοὶ φωταυγείας εἰς τὴν δευτέραν.

27. Τὸ ἀνωτέρω ἄρθρον φέρει φυσικὰ τὴν προσοχὴν μας εἰς τὴν γενικὴν προσάρμοσιν τοῦ ζωικοῦ μας διοργανισμοῦ μὲ τὰς νοητικὰς ἡμῶν δυνάμεις. Περὶ τούτου, τὰ ἀκόλουθα ἰδιαίτερα ἐμποροῦν νὰ δώσωσιν ἀφορμὴν εἰς ὠφελίμους σκέψεις:

α. Ἡ τοπικὴ διάταξις τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων μας.

β. Ἡ ἐφάρμοσις τῶν ἀντιληπτικῶν μας δυνάμεων μὲ τὰς ιδιότητας καὶ τοὺς νόμους τοῦ ὑλικοῦ κόσμου.

γ. Ἡ σχέσις τοῦ ἀναστήματος καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ ἀνθρώπου

πρὸς τὰς φυσικὰς διατάξεις, ἐπάνω εἰς τὸν πλανήτην τοῦτον, μὲ τὸν ὅποιον συνέχεται.

δ. Τὸ εὐκαμπτον τῆς φύσεώς του, τὸ ὅποιον τὸν κάμνει ἐπιτήδειον νὰ ζῆ εἰς διάφορα κλίματα. //

[22]

Τμῆμα Β΄

Περὶ τῶν δυνάμεων τῆς ἐξωτερικῆς ἀντιλήψεως

Ἔαρθρον β΄

Περὶ ἀντιλήψεως ἐν γένει

28. Αἱ περὶ σώματος καὶ πνεύματος γνώσεις μας εἶναι ἀπλῶς σχετικαί, ἤγουν, δὲν ἐμποροῦμεν νὰ ὀρίσωμεν τὸ σῶμα παρὰ διὰ τῶν ποιότητων, τὰς ὁποίας ἀντιλαμβανόμεθα διὰ τῶν αἰσθήσεων· οὐδὲ τὸ πνεῦμα παρὰ διὰ τῶν ἐργασιῶν αὐτοῦ, τῶν ὁποίων ἔχομεν τὴν συνείδησιν.

29. Ἐπειδὴ αἱ σωματικαὶ ποιότητες δὲν ἔχουν κάμμίαν ὁμοίότητα μὲ τὰς ἐργασίας τοῦ πνεύματος, τοῦτο μᾶς κάμνει ἀφεύκτως νὰ τὰς θεωρῶμεν ὡς δύο παντάπασι διακεκρυμένα ἀντικείμενα τῆς γνώσεώς μας, ἕκαστον τῶν ὁποίων πρέπει νὰ σπουδάξωμεν μὲ τὸν ἰδιαίτερον τρόπον του· χωριστὰ παρατηροῦντες τὰ ὑποκείμενα τῆς συνειδήσεώς μας καὶ χωριστὰ τὰ ἀντικείμενα τῶν ἀντιλήψεών μας. Τοῦτο δὲν εἶναι ὑπόθεσις ἀλλὰ πρᾶγμα ὁμολογούμενον, καὶ ἀπὸ μόνας τὰς ἐννοίας τὰς ὁποίας δυνάμεθα νὰ συλλάβωμεν περὶ σώματος καὶ πνεύματος.

[23]

30. Ἀπὸ τὰ φαινόμενα ὅμως τῆς ἀντιλήψεως, ὁμοίως // καὶ ἀπὸ τὰ τῆς ἐδελοῦσιου κινήσεως, φαίνεται ὅτι τοῦ σώματος καὶ πνεύματος ἡ σύνδεσις εἶναι στενωτάτη, καὶ διάφοροι θεωρίαι ἐπροβλήθησαν εἰς ἐξήγησιν τοῦ τρόπου τῆς συνδέσεως ταύτης. Πλὴν ὅλα ταῦτα εἶναι θεωρίαι περὶ ὑποκειμένου, ὑπερβαίνοντος τὰ ὅρια τῶν δυνάμεών μας, καὶ δὲν εἶναι δυνατόν περὶ τούτου νὰ γνωρίσωμεν

ἄλλο μὲ θεβαιότητα, παρὰ τοὺς νόμους κατὰ τοὺς ὁποίους ἡ σύνδεσις αὕτη διοικεῖται.

31. Κατὰ τὴν ἡδὴ γενομένην [(§)15] διάκρισιν, μεταξὺ εἰς τὰς πρωτεύουσας καὶ δευτερευούσας ποιότητας τῆς ὕλης, αἱ ἔννοιαι τὰς ὁποίας λαμβάνομεν τῶν δευτέρων, εἶναι ἀπλῶς σχετικάί, διότι τὰ ἀναφερόμενα εἰς ταύτας αἰσθήματα δὲν μᾶς γνωστοποιοῦν ἄλλο, παρὰ τὴν ὑπαρξιν ἀγνώστων τινῶν αἰτιῶν, ἀπὸ τὰς ὁποίας προέρχονται, καὶ ὅ,τι ἐξεύρομεν περὶ τῶν αἰτιῶν τούτων, πηγάζει ἀπὸ ἐπιγινόμενας φιλοσοφικὰς ἐξετάσεις. Εἰς ὅλας δὲ τὰς γλώσσας τὰ σημαντικὰ τῶν δευτερευουσῶν ποιοτήτων ὀνόματα εἶναι ἀμφίβολα, διότι ἡ αὕτη λέξις ἐκφράζει καὶ τὸ αἶσθημα καὶ τὴν ἀγνοστον αἰτίαν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν προέρχεται. Ἐντεῦθεν ἐγεννήθη ἡ παράδοξος καρτεσιανὴ δόξα, ὅτι θερμότης, ψῦχος, ὄσμή, ἤχος καὶ χρῶμα δὲν ὑπάρχουν.

[24] 32. Αἱ πρωτεύουσαι ποιότητες τῆς ὕλης, ὡς ἡ ἕκτασις, παραδείγματος χάριν, καὶ τὸ σχῆμα, ἂν καὶ τὰς ἀντιλαμβανόμεθα ἀπὸ αἰσθημάτων τινα, διεγειρόμενα εἰς τὸ πνευμά μας, πάντοτε // ὅμως θεωροῦνται ὡς ἐξωτερικά καὶ ἀνεξάρτητοι ὑπάρξεις, καὶ αἱ ἔννοιαι αὐτῶν γενικῶς δὲν ἀναφέρονται ποσῶς εἰς τὰ αἰσθήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα διεγείρονται εἰς ἡμᾶς. Φαίνεται δὲ ὅτι τὸ ἀληθινὸν εἶναι τοῦτο: Δηλαδή, ὅτι τῆς φύσεως ὁ σκοπὸς ἦτον τὰ αἰσθήματα ταῦτα νὰ χρησιμεύσωσιν ἀπλῶς ὡς σημεῖα, χωρὶς νὰ ἐπισύρῳσιν εἰς ἑαυτὰ κάμμίαν ἰδιαίτεραν ἔννοιαν. Καὶ ἐπειδὴ σπανίως συντροφεύονται μὲ ἡδονὴν ἢ πόνον, συνηθίζομεν ἀπὸ βρεφικῆς ἡλικίας νὰ μὴ δίδωμεν κάμμίαν προσοχὴν εἰς αὐτά, τὴν ὁποίαν συνήθη ἀπροσεξίαν εἶναι δύσκολον νὰ νικήσωμεν ὕστερον.

33. Ἐπειδὴ τὰ αἰσθημάτα μας δὲν ἔχουν κάμμίαν ὁμοιότητα μὲ τὰς ποιότητας τῆς ὕλης, ἐστάθη ἄπορον εἰς τοὺς φιλοσόφους νὰ ἐξηγήσωσι, τίνι τρόπῳ ἀποκτῶμεν τὰς ἐννοίας τῶν πρωτευουσῶν ποιότητων. Ἡ δυσκολία αὕτη ἐγέννησε τὸν νεώτερον σκεπτικισμὸν περὶ τῆς ἀνυπαρξίας τῆς ὕλης.

34. Κατὰ τὴν ἀρχαίαν θεωρίαν τῆς ἀντιλήψεως, ἀντιλαμβανόμεθα

τὰς αἰσθητὰς ποιότητας διὰ μέσου εἰκόνων ἢ εἰδῶν, ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα διαδιδομένων εἰς τὸ πνεῦμα διὰ τῶν αἰσθήσεων. Αἱ εἰκόνες αὗται, αἱ ὁποῖαι ἀπὸ τὸν καιρὸν τοῦ Καρτεσιῦ ὠνομάσθησαν κοινῶς ἰδέαι, ὑπετίθετο ὅτι εἶναι ὁμοιότητες τῶν αἰσθητῶν ποιότητων καὶ ὅτι κατὰ τὸ γενόμενον ἐπάνω εἰς τὸν κηρὸν ἐκτύπωμα τῆς σφραγίδος, // μεταδίδουν τὴν μορφήν αὐτῶν, χωρὶς τὴν ὕλην. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη διακρίνεται τὴν σήμερον κοινῶς μὲ τὸ ὄνομα ἰδεαϊκὴ θεωρία.

[25] 35. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς θεωρίας ταύτης ὁ Βερκλεῖς ἀπέδειξεν ὅτι ἡ ὑπαρξις τῆς ὕλης εἶναι ἀδύνατος, διότι, ἂν δὲν ἔχωμεν κάμμίαν γνῶσιν τινος πράγματος, τὸ ὁποῖον δὲν ὁμοιάζει τὰς ἰδέας ἢ τὰ αἰσθήματά μας, ἔπεται ὅτι δὲν ἔχομεν κάμμίαν γνῶσιν τινος πράγματος, τοῦ ὁποίου ἡ ὑπαρξις εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὰς ἀντιλήψεις μας.

36. Ἄν δεχθῶμεν τὴν ἰδεαϊκὴν θεωρίαν, τὸ κατὰ τῆς ὑπάρξεως τῆς ὕλης ἀνωτέρω ἐπιχείρημα ἔχει τὸν τόπον του, πλὴν ἡ θεωρία αὕτη δὲν ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐνάργειαν, ἀλλ' ἐξεναντίας εἶναι καὶ ἀπαράδεκτος εἰς τὸν νοῦν. Ὅτι ἔχομεν ἐννοίας ἐξωτερικῶν ποιότητων διόλου ἀνομοίους μὲ τὰ αἰσθήματά μας, ἢ μὲ ἄλλο ὅποιον-δήποτε πρᾶγμα, τοῦ ὁποίου λαμβάνομεν ἄμεσον συνείδησιν, τοῦτο εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ ὁμολογούμενον. Οὐδὲ πρέπει νὰ ἀμφισβητῶμεν περὶ τῆς πραγματικότητος ἐκείνων τὰ ὁποῖα ἀντιλαμβανόμεθα, ἐπὶ λόγῳ ὅτι δὲν ἐμποροῦμεν νὰ συμβιβάσωμεν τὸ πρᾶγμα μὲ τὰ φιλοσοφικά μας συστήματα.

[26] 37. Ὁ Δρ. Ρέϊδ, ὅστις πρῶτος ὑπέβαλεν εἰς ἐξέτασιν τὴν ἰδεαϊκὴν θεωρίαν, δὲν φέρει κἀνὲν ἐπιχείρημα, διὰ ν' ἀπο // δείξη ὅτι ὑπάρχει ὁ ὕλικὸς κόσμος, ἀλλὰ θεωρεῖ τὴν περὶ τούτου πίστιν ὡς ἔσχατον γενόμενον εἰς τὴν φύσιν μας. Αὕτη ἐπιστηρίζεται εἰς τὴν αὐτὴν βάσιν, ὅπου καὶ ἡ πίστις τῆς πραγματικότητος τῶν αἰσθημάτων μας, περὶ τῆς ὁποίας κἀνεὶς δὲν ἀμφισβητεῖ.

38. Πλὴν τῆς ἰδεαϊκῆς θεωρίας, ἐπεχειρίσθησαν ἀκόμη νὰ ἐξηγήσωσι τίνι τρόπῳ γίνεται ἡ συγκοινωνία μεταξὺ πνεύματος καὶ ὕλης,

ἐνῶ ἀντιλαμβανόμεθα. Τῆς προϋπαρχούσης Ἄρμονίας, τὸ σύστημα τοῦ Λεϊθνιτίου, λαμβάνον, ὡς διδόμενον, ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ ἔχωσιν ἄμεσόν τινα σύνδεσιν δύο ὄντων κατ' οὐσίαν διάφορα, παραστένει τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα καὶ τὸ ἀνθρώπινον σῶμα ὡς δύο μηχανὰς ἀνεξαρτήτους, αἱ ὁποῖαι ἀπὸ τὴν πρώτην αὐτῶν μόρφωσιν εἶναι οὕτω συνηρμοσμένοι, ὥστε νὰ ἔχωσιν ἀμετάβλητον ἀνταπόκρισιν συναλλήλως, ὡς δύο κώδωνες κατασκευασμένοι, διὰ νὰ συμφωνῶσιν εἰς ὅλας αὐτῶν τὰς κινήσεις. Διὰ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως ἐπεχειρήσθη νὰ ἐξηγήσῃ καὶ τὴν ἐκούσιον κίνησιν.

39. Οἱ ἀκόλουθοι εἶναι οἱ ἀξιολογώτεροι γενικοὶ νόμοι τῶν ἀντιλήψεών μας, ὅσον εἶναι δυνατὸν νὰ συνάξωμεν αὐτοὺς ἀπὸ γενόμενα ὁμολογούμενα:

[27] α. Τὸ ἀντικείμενον, εἴτε ἀμέσως εἴτε διὰ τινος ὑλικοῦ // μέσου, πρέπει νὰ κάμνη ἐντύπωσιν εἰς τὸ αἰσθητήριον ὄργανον.

β. Διὰ τοῦ αἰσθητηρίου ὄργανου γίνεται ἐντύπωσις εἰς τὰ νεῦρα.

γ. Διὰ τῶν νεύρων γίνεται ἐντύπωσις εἰς τὸν ἐγκέφαλον.

40. Ἄλλὰ τίνι τρόπῳ ἐκτελεῖται τοῦτο, καὶ ποῖαί τινες ἀλλοιώσεις γίνονται εἰς τὰ νεῦρα καὶ εἰς τὸν ἐγκέφαλον, ἐνῶ ἀντιλαμβανόμεθα; μᾶς εἶναι ἄγνωστον μέχρι τοῦδε. Οὐδὲ φαίνεται κάμμία πιθανότης ὅτι θέλομεν τὸ γνωρίσειν ποτὲ εἰς βαθμὸν ἀρκετὰ καταπειστικόν. Οἱ φυσιολόγοι, ὡς καὶ οἱ μεταφυσικοί, ἀπεμακρύνθησαν εἰς τοῦτο πολλάκις ἀπὸ τοὺς ὀρθοὺς κανόνας τοῦ φιλοσοφεῖν, καὶ ἐπρότειναν πολλοὺς συμπερασμούς, οἱ ὁποῖοι ὄχι μόνον δὲν δίδουν κάμμίαν ἐξήγησιν τῶν προκειμένων εἰς ἐξέτασιν φαινομένων, ἀλλ' ἐνίοτε ἐστάθησαν ἀφορμὴ καὶ συμπερασμάτων ἐπικινδύνων.

Τμήμα Γ'

Περὶ προσοχῆς

- [28] 41. Ἀπὸ τὰς ἀντιλήψεις τῆς ὀράσεως φαίνεται ὅτι ἐμποροῦν νὰ γίνωνται στοχασμοὶ τοῦ πνεύματος, χωρὶς ν' ἀφίνωσι κἀνὲν ἴχνος εἰς τὴν μνήμην. Καὶ πολλὰ γενόμενα ἀποδείχνουν ὁμοίως ὅτι ἐμποροῦν νὰ γίνωνται ἐντυπώσεις εἰς τὰ αἰσθητήρια ὄργανα, καὶ μ' ὅλον τοῦτο νὰ λησμονῶνται εὐθὺς. Εἰς τοιαύτας περιστάσεις ἢ ἔλλειψις τῆς ἐνδυμήσεως ἀποδίδεται, // καθὼς τὸ λέγουν καὶ εἰς τὴν συνήθη ὁμίλιαν, εἰς τὴν ἀπουσίαν τῆς προσοχῆς, εἰς τρόπον ὥστε φαίνεται ἀξίωμα ἀρκετὰ ἐπιβεβαιούμενον ἀπὸ τὴν κοινὴν πεῖραν. Ὅτι εἶναι μία τις πρᾶξις τοῦ πνεύματος ἀναγκαία, διὰ νὰ στερεώσῃ εἰς τὴν μνήμην τοὺς στοχασμοὺς καὶ τὰς ἀντιλήψεις, τῶν ὁποίων ἔχομεν τὴν συνείδησιν. Ἡ πρᾶξις αὕτη εἶναι μία ἀπὸ τὰς πλέον ἀπλᾶς ἐργασίας τοῦ Πνεύματός μας, καὶ ὅμως πολλὰ ὀλίγον ἐπαρατηρήθη ἀπὸ τοὺς πνευματολόγους συγγραφεῖς.
42. Ἀφοῦ ἐσυστήσαμεν τὴν βεβαιότητα τοῦ γενικοῦ γενομένου, ἐξ' ἐπαγωγῆς τῶν μερικῶν, δυνάμεθα, καθ' ὅλους τοὺς κανόνας τῆς Ὑγιαινούσης Φιλοσοφίας νὰ μεταχειρισθῶμεν αὐτὸ ὡς ἀρχήν, διὰ νὰ ἐξηγήσωμεν ἄλλα φαινόμενα. Πολλὰ περιέργα, τὰ ὁποῖα κοινῶς ἀποδίδονται εἰς ἄλλας αἰτίας, ἐμποροῦν διὰ τῆς ἀρχῆς ταύτης νὰ ἐξηγηθῶσι, μὲ τρόπον ἀπλοῦν ἐξίσου καὶ ἀποχρῶντα.

Τμήμα Δ'

Περὶ συλλήψεως

43. Τὰ μὲν ἄλλα ζῶα, ὅσον δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν, περιορίζονται διόλου εἰς τὰ παρόντα αὐτῶν αἰσθήματα καὶ ἀντιλήψεις. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως ἔχει ἰδιαιτέραν δύναμιν νὰ παραστένη εἰς ἑαυτὸν αἰσθήματα, τῶν ὁποίων ἔλαβε πρότερον συνείδησιν, καὶ

[29] ἐξωτερικὰ ὁμοίως ἀντικείμενα, τῶν ὁποίων // ἔλαβεν ἄλλοτε ἀντίληψιν. Ἡ δύναμις αὕτη ἐμπορεῖ καταλλήλως νὰ διακρίνεται μὲ τὴν λέξιν σύλληψις.

44. Τὰ ἀντικείμενα αἰσθήσεών τινων συλλαμβάνονται εὐκολώτερα παρὰ τὰ τῶν ἄλλων, καὶ ἐξαιρέτως πάντων τὰ ἀντικείμενα τῆς ὁράσεως. Εἰς ὅλας ὅμως τὰς αἰσθήσεις ἢ συλληπτικὴ δύναμις ἐμπορεῖ διὰ τῆς πείρας νὰ λάβῃ μεγάλην τελειοποίησιν.

45. Φρονεῖται κοινῶς ὅτι ἡ σύλληψις δὲν συντροφεύεται ἀπὸ κάμμιαν πίστιν τῆς ὑπάρξεως τῶν ἀντικειμένων τῆς, διάφοροι ὅμως στοχασμοὶ κάμνουν τὴν γνώμην ταύτην ὀλίγον ἀμφίβολον.

46. Ἡ δύναμις αὕτη ἔχει φανερὰ στενωτάτην συνάφειαν μὲ τὸ σῶμα· ἡ σύλληψις ὀξέος τινὸς χυμοῦ γεννᾷ εἰς τὸ στόμα σίελον. Ἡ σύλληψις βασανιστικοῦ τινος ἐργαλείου, ἐπιβαλλομένου εἰς κἀνὲν μέρος τοῦ σώματος, προξενεῖ ἐντύπωσιν ὁμοίαν, μὲ τὴν ὁποίαν ἤθελε προξενήσειν ἢ πραγματικὴ αὐτοῦ προσβολή.

Τμῆμα Ε΄

Περὶ ἀφαιρέσεως

[30] 47. Διὰ τῶν ἀντιληπτικῶν δυνάμεων γνωρίζομεν μόνον τὰ μερικὰ εἴτε ἀτομικὰ ἀντικείμενα. Αὕτη ὅμως ἡ ἀτομικὴ γνώσις εἶναι ἐλάχιστον μέρος ἐκείνων τῶν ἀντικειμένων, εἰς τὰ ὁποῖα // καταγίνονται οἱ στοχασμοὶ μας. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, αἱ κρίσεις μας ἀναφέρονται εἰς κλάσεις ἢ γένη ἀντικειμένων ἢ γενομένων.

48. Ἡ ἐργασία δὲ τοῦ γενικεύειν ὑποδέτεi δύναμιν τινα, διὰ τῆς ὁποίας τὸ πνεῦμα δίδει τὴν προσοχὴν του εἰς ποιότητάς τινας ἢ περιστάσεις τῶν ἀντικειμένων καὶ γενομένων, τὰ δὲ λοιπὰ παραβλέπει. Ἡ δύναμις αὕτη ὀνομάζεται ἀπὸ τοὺς Λογικοὺς ἀφαίρεσις. Ἐμπορεῖ δὲ νὰ ὀρισθῇ μὲ γενικωτέρας λέξεις: «δύναμις, διὰ τῆς ὁποίας τὸ πνεῦμα χωρίζει τὰ παραστενόμενα εἰς αὐτὸ σύνθετα ὄντα, μὲ σκοπὸν νὰ ἀπλοποιήσῃ, τὰ ἀντικείμενα τῆς θεωρίας του».

49. Ἡ προσηγορικὴ ἢ γενικὴ λέξις εἶναι ὄνομα ἐφαρμοζόμενον κοινῶς εἰς ἀριθμὸν τινα ἀτόμων, τὰ ὅποια κατ' ἄλλα μὲν συμφωνοῦν συναλλήλως, κατ' ἄλλα δὲ διαφέρουν.

Διὰ τῶν τοιούτων λέξεων ἐμποροῦμεν νὰ κάμνωμεν θεωρίας, περὶ κλάσεων ἀντικειμένων καὶ περὶ κλάσεων γενομένων, καὶ οὕτω νὰ φθάνωμεν εἰς γενικὰ συμπεράσματα, περιλαμβάνοντα πλῆθος ἀληθειῶν μερικῶν. Ἡ γενομένη εἰς τὴν Ἄλγεθραν χρῆσις τῶν ἀλφαθητικῶν γραμμάτων σαφηνίζει κάλλιστα τὴν φύσιν τοῦ γενικῶς συλλογίζεσθαι καὶ τῶν ἀρχῶν, κατὰ τὰς ὁποίας προσδεύει. Αἱ ἀρχαὶ αὗται κακῶς ἐννοοῦντο πολὺν καιρὸν ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους, οἵτινες // ἐφαντάζοντο ὅτι ἡ γενικὴ λέξις παραστένει πραγματικὴν ὑπαρξιν, διακεκριμένην ἀπὸ τὰ ἄτομα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ γένος συντίθεται· καὶ ὅτι τὸ πνεῦμα ἔχει τινὰ δύναμιν νὰ διευθύνῃ τὴν προσοχὴν του εἰς ταύτην τὴν γενικὴν ἰδέαν ἢ οὐσίαν, χωρὶς τὸ μέσον τῆς γλώσσης. Ἐντεῦθεν ἐπήγασαν πολλὰ μυστηριώδη, τὰ ὅποια ἐπικρατοῦν ἀκόμη εἰς τὰς ἀφηρημένας ἐπιστήμας.

[31] 50. Ἐπειδὴ διὰ μόνης τῆς γλώσσης δυνάμεθα νὰ κάμνωμεν γενικούς συλλογισμούς, ἐν ἀπὸ τὰ ἀξιολογώτερα μέρη τῆς Λογικῆς εἶναι τὸ περὶ χρήσεως λέξεων· ὀλίγη ὅμως προσοχὴ ἐδόθη, μέχρι τοῦδε, εἰς τοῦτο τὸ ἀντικείμενον.

51. Ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ νὰ φυλαττώμεθα ἀπὸ τὴν ἀπάτην, ὅταν συστένωμεν τὴν ἀλήθειαν τῶν γενικῶν μας ἀρχῶν. Ὅσον ὀρδαὶ καὶ ἂν ἐμπορῶσι νὰ εἶναι καθ' ἑαυτὰς αἱ ἀρχαὶ αὗται, ἐξεταζόμεναι ὡς θεωρητικὰ ἀξιώματα, πρέπει πάντοτε νὰ ἐφαρμόζονται εἰς τὸ πρακτικὸν μὲ τὴν πλέον μεγάλην προφύλαξιν. Ἡ παράστασις τῶν ὠφελειῶν, αἱ ὁποῖαι πηγάζουν ἀπὸ τὴν ὀρθὴν χρῆσιν αὐτῶν, καὶ τῶν ἀπατῶν ἐξεναντίας, αἱ ὁποῖαι γεννῶνται ἀπὸ τὴν κατάχρησιν, ἤθελε συνδέσειν ἐν ἄλλο ἀξιόλογον ἄρθρον φιλοσοφικοῦ συστήματος Λογικῆς.

[32] 52. Ἡ συνήθεια τοῦ νὰ κάμνωμεν ἀφηρημένας θεωρίας, χωρὶς τὴν ἐκ τῆς πείρας διόρθωσιν, καὶ ἡ ἄλλη τοῦ ν' ἀ // κολουθῶμεν πραγματικὴν ἀφώτιστον, χωρὶς τὴν βοήθειαν τῶν γενικῶν ἀρχῶν, εἶναι

δύο ἐναντία ἄκρα, εἰς τὰ ὁποῖα εἵμεθα ὑποκείμενοι νὰ πίπτωμεν κάμνοντες χρῆσιν τῶν νοητικῶν μας δυνάμεων. Ὀλίγοι ἄνθρωποι εὐρίσκονται, οἵτινες νὰ μὴ ἀποκτήσουν ἐξαρχῆς φανεράν τινα ῥοπήν εἰς τὸ ἓν ἢ εἰς τὸ ἄλλο ἐλάττωμα.

Τμῆμα Στ΄

Περὶ τῆς συζεύξεως τῶν ἰδεῶν

53. "Ἐν ἀπὸ τὰ πλέον γνωστὰ γενόμενα τῶν ἐργασιῶν τοῦ πνεύματος μας εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς συνηθείας, εἰς τὸ νὰ συνδέωμεν ὁμοῦ διαφόρους ἐννοίας, εἰς τρόπον ὥστε ἡ μία νὰ φαίνεται ὅτι αὐτομάτως ἀκολουθεῖ τὴν ἄλλην. Εἰς τὸν νόμον τοῦτον τῆς ἀνθρωπίνης ἡμῶν φύσεως, οἱ νεώτεροι φιλόσοφοι ἔδωκαν τὸ ὄνομα σύζευξις² ἰδεῶν. Ἐσχάτως ἐμεταχειρίσθησαν τὴν λέξιν ταύτην κατὰ σημασίαν πλέον ἐκτεταμένην, διὰ νὰ φανερόνῃσιν τὴν ῥοπήν, τὴν ὁποίαν ἔχουν τὰ νοήματά μας, εἰς τὸ νὰ διαδέχωνται ἄλληλα κατὰ σειράν τινα τακτικὴν, εἴτε ἀπὸ συνηθειαν εἶναι συστημένη ἢ μεταξύ των σύνδεσις εἴτε ἀπὸ ἄλλην τινὰ ἐνωτικὴν ἀρχὴν προερχομένη.

[33] 54. Ἀλλὰ ποῖαι εἶναι αἱ διάφοροι περιστάσεις, αἱ ὁποῖαι κανονίζουν τὴν διαδοχὴν τῶν νοημάτων μας; ἀδύνατον ἴσως εἶναι // νὰ τὰς ἀπαριθμήσωμεν ἐντελῶς. Ἀπὸ τὰς πλέον ἀξιοπαρατηρήτους εἶναι αἱ ἀκόλουθοι: ὁμοιότης, ἀναλογία, ἐναντιότης, πλησίασις τοπικὴ, πλησίασις χρονικὴ, σχέσις αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος, σχέσις μέσων καὶ τέλους, σχέσις ἡγουμένων καὶ συμπεράσματος. "Ἄν τινες ἐξ αὐτῶν δὲν ἐμπορῶσι νὰ ἀναλυθῶσιν εἰς ἄλλας, τοῦτο δὲν εἶναι καθαυτὸ ὑπόθεσις τόσον ἀξία ζητήσεως. Ἡ ἰσχυροτέρα ὅμως ἀπ' ὅλας τὰς ἐνωτικὰς ἀρχὰς εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ συνηθῆεια· καὶ αὕτη μᾶς φέρει εἰς τὰ πλέον ἀξιόλογα ζητήματα τοῦ πρακτικοῦ εἴδους.

---

2. Association (Les idées)

55. Μεταξὺ τῶν ἤδη ἀπαριθμημένων ἐνωτικῶν ἀρχῶν εἶναι τις ἀξία λόγου διάκρισις. Ἄλλαι μὲν σχέσεις, ἐπάνω εἰς τὰς ὁποίας τινὲς τῶν ἀρχῶν τούτων θεμελιόνονται, εἶναι πρόδηλοι καὶ συνδέουν τὰ νοήματά μας, ἐνῶ ἡ προσοχὴ δὲν διευθύνεται ἰδιαιτέρως εἰς κἀνὲν ἀντικείμενον. Ἄλλαι δὲ μετὰ ἐπίμονον μελέτην ἢ σπουδὴν ἀνακαλύπτονται. Τοῦ πρώτου εἴδους εἶναι αἱ σχέσεις τῆς ὁμοιότητος καὶ ἀναλογίας, τῆς ἐναντιότητος τῆς χρονικῆς καὶ τοπικῆς πλησιάσεως. Τοῦ δευτέρου εἶναι αἱ σχέσεις τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος, τῶν μέσων καὶ τοῦ τέλους, τῶν ἡγουμένων καὶ τοῦ συμπεράσματος. Ἀπὸ τὴν διάκρισιν ταύτην προέρχεται, ὅτι αἱ μεταβάσεις, αἱ ὁποῖαι εἰς τὰ φιλοσοφικὰ συγγράμματα ἤθελαν εἶσθαι πολλὰ πειρακτικά, εἰς τὴν ποιητικὴν εἶναι αἱ πλέον εὐάρεστοι. //

[34] 56. Ὅσον μακρὰν καὶ ἂν φέρεται ἡ σειρὰ τῶν νοημάτων μας ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς συζεύξεως, τοῦτο κρέματα ἀπὸ αἰτίας, τῶν ὁποίων τὴν φύσιν ἀγνοοῦμεν, καὶ δὲν ἔχομεν ἐπάνω εἰς αὐτὰς κάμμιαν ἄμεσον ἐξουσίαν. Ἄλλ' ἐν ταυτῷ εἶναι φανερόν ὅτι ἡ βούλησις ἔχει τινὰ ἐπιρροὴν εἰς τὸ μέρος τοῦτο τῆς ἀνθρωπίνης ἡμῶν φύσεως. Ὁ προσδιορισμὸς τῆς ἐκτάσεως καὶ τῶν ὁρίων τῆς ἐπιρροῆς ταύτης εἶναι πρόβλημα ἐξίσου περιέργον καὶ ἀξιόλογον.

57. Δὲν εἶναι εἰς τὴν ἐξουσίαν μας νὰ διεγείρωμεν εἰς τὸ πνεῦμά μας ἴδιόν τινα στοχασμόν, ἕως οὗ ὁ στοχασμὸς οὗτος πρῶτος παρῶρησι-σθεὶς νὰ κινήσῃ τὴν παρατήρησίν μας. Μεταξὺ ὅμως τῶν πολλῶν, οἱ ὁποῖοι μᾶς παρῶρησιάζονται ἀφ' ἑαυτῶν, δυνάμεθα νὰ ἐκλέξωμεν καὶ νὰ ἀπορρίψωμεν. Δυνάμεθα νὰ κρατήσωμεν ἰδιαιτερόν τινα καὶ οὕτω νὰ διακόψωμεν τὴν σειρὰν, ἥτις ἀλλέως ἤθελε λάβειν γέννησιν.

58. Ἡ ἔμεσος ἐπιρροὴ τῆς βουλήσεως ἐπάνω εἰς τὴν σειρὰν τῶν στοχασμῶν μας εἶναι μεγαλωτάτη. Ἐκτελεῖται δὲ κυρίως κατὰ δύο τρόπους:

α. Μὲ ἐπίμονον προσοχὴν δυνάμεθα νὰ διακόψωμεν τὸν αὐτόμα-τον δρόμον τῶν ἰδεῶν μας καὶ νὰ δώσωμεν δραστικότητα εἰς τὰς ἐνωτικὰς ἐκεῖνας ἀρχάς, αἱ ὁποῖαι ὑπερισχύουν εἰς πνεῦμα σπου-δαστικὸν καὶ σκεπτικόν.

[35] β. Μὲ τὴν πρᾶξιν δυνάμεθα νὰ ἰσχυροποιήσωμεν τόσον ἰδία //
 τέραν τινὰ ἐνωτικὴν ἀρχήν, ὥστε νὰ ἀποκτήσωμεν κυριότητα
 ἐπάνω εἰς χωριστὴν τινα κλάσιν τῶν ἰδεῶν μας.

59. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἔξεως, ὅταν συνηθίσωμεν νὰ ὑποτάττωνται
 εἰς τὴν βούλησιν αἱ νοεραὶ αὐτὰ κινήσεις, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἡ βάση
 τῆς ἀγχινοίας τοῦ μηχανικοῦ μέρους τῆς ποιητικῆς (ἢ, μὲ ἄλλας
 λέξεις, τῶν δυνάμεων τοῦ στιχουργεῖν καὶ ῥυθμίζειν), τῆς ποιη-
 τικῆς φαντασίας, τοῦ ἐφευρετικοῦ εἰς τὰς τέχνας καὶ ἐπιστήμας,
 καὶ ὑπὲρ πάντα τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἔξεως εἰς τὸ νὰ μορφῶνῃ τὸ
 προτέρημα τῆς αὐτοσχεδίου ῥητορείας, μᾶς δίδει ἰσχυρότατα
 παραδείγματα τῆς τελευταίας ταύτης παρατηρήσεως.

60. Ἄπ' ὅλα δὲ τὰ διάφορα μέρη τῆς ἀνθρωπίνης ἡμῶν φύσεως,
 δὲν εἶναι κανὲν τόσον ἀξιόλογον, εἰς τὸν σπουδαστὴν τῆς Ἠθικῆς
 Φιλοσοφίας, ὅσον οἱ νόμοι, οἱ ὁποῖοι κανονίζουν τὴν σύζευξιν τῶν
 ἰδεῶν. Ἄπὸ τὰς στενάς καὶ σχεδὸν ἀδιαλύτους συνθέσεις, τὰς
 ὁποίας ὀδηγοῦμεθα, οὕτω νὰ μορφῶνωμεν εἰς τὴν παιδικὴν καὶ
 νεανικὴν ἡλικίαν μας, ἐμποροῦν νὰ ἐξηγηθῶσι πολλὰ ἀπὸ τὰς
 θεωρητικὰς ἀπάτας μας. Πολλὰ ἀπὸ τὰς πλέον ἰσχυρὰς πρα-
 κτικὰς ἀρχὰς μας, πολλὰ κακὰ κρίσεις τῆς Ἠθικῆς μας, καὶ πολ-
 λὰ ἀπὸ ἐκείνας τὰς προλήψεις αἱ ὁποῖαι μᾶς ἀποπλανοῦν ἀπὸ τὸ
 ὀρθὸν εἰς τὴν διαγωγὴν τῆς ζωῆς μας. Ἡ ἐπιδεκτικότης τοῦ παιδι-
 [36] κοῦ πνεύματος ἐμποροῦσε // διὰ φρονίμου ἀνατροφῆς νὰ σταθῇ
 ὠφέλιμος, ὄχι μόνον εἰς τὴν ἡθικὴν βελτίωσιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν
 αὔξησιν καὶ πολλαπλασiasίν τῶν εἰς εὐθυμίαν διαδέσεών μας.

Τμῆμα Ζ'

Περὶ μνήμης

61. Αἱ θεωραὶ, αἱ ὁποῖαι ἐπιχειροῦν νὰ ἐξηγήσωσι τὰ φαινόμενα
 τῆς μνήμης δι' ἐντυπώσεων καὶ ἰχνῶν, γενομένων εἰς τὸν ἐγκέφα-
 λον, εἶναι διόλου ὑποθετικαὶ καὶ δὲν δίδουν κανὲν φῶς εἰς τὸ

πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἐπαγγέλλονται νὰ ἐξηγήσωσι.

62. Ἡ δύναμις αὕτη φαίνεται τῇ ἀληθείᾳ ὅτι κρέμαται ἀπὸ τὴν κατάστασιν τοῦ σώματος, ὅσον ἐμποροῦμεν νὰ συμπεράνωμεν ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῆς μέθης, τῶν ἀρρώστιων καὶ τοῦ γηρατείου. Ἀπὸ τὴν παρατήρησιν τῶν ἀποτελεσμάτων τούτων, καὶ ὅσον διαφοροτροποιοῦνται εἰς διαφόρους περιστάσεις, ἂν ἐσυνάπτετο ἐν ἄθροισμα γενομένων, ἤθελε κάμειν πολυτίμον τινα προσθήκην εἰς τὰς γνώσεις μας καὶ ἐμποροῦσε νὰ μᾶς φέρῃ εἰς ἀξιόλογα συμπεράσματα.

63. Ἐάν θεωρήσῃ κανεὶς ἐπιπολαίως τὸ πρᾶγμα, αἱ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἀρχοειδεῖς διαφοραὶ εἰς τὰς μνημονικὰς αὐτῶν χωρητικότητας, ἤθελαν φανῆν ἄπειροι. Ἐμπορεῖ τις ὅμως μὲ λόγον νὰ στοχασθῇ ὅτι αἱ διαφοραὶ αὗται πληθύνονται κοινῶς ὑπὲρ τὸ μέτρον, καὶ ὅτι ἀριθμῆθησαν ὡς διαφοραὶ αἱ πολυειδεῖς // [37] ὅψεις, τὰς ὁποίας εἰς τοῦτο δείχνει τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἀναγκαίως, διότι εἶναι συνέπειαι τῶν διαφόρων δρόμων τῆς παρατηρήσεως καὶ τῆς σπουδῆς, εἰς τοὺς ὁποίους τὸ ἀνθρώπινον γένος φέρεται, μέρος μὲν ἀπὸ φυσικὴν ῥοπήν, μέρος δὲ ἀπὸ περιστατικὴν κατάστασιν.

64. Χωριστὰ ἀπὸ τὰς ἀνισότηας τῆς ἀρχοειδοῦς χωρητικότητος, εἶναι ἀξιοπαρατήρητοι ποικιλίαι μνήμης, αἱ ὁποῖαι συστένουν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων διαφορὰς μεγάλας κατὰ τὸν νοητικὸν χαρακτῆρα.

65. Αἱ ποικιλίαι αὗται πηγάζουν ἐξαίρετως ἀπὸ τοὺς διαφόρους τρόπους, κατὰ τοὺς ὁποίους αἱ συστατικαὶ ποιότητες τῆς μνήμης συντίθενται εἰς διαφόρους περιστάσεις. Ἡ τελειότης δὲ τῆς μνήμης στέκει, εἰς τὸ νὰ ἔχῃ δεκτικότητα, κράτησιν καὶ ἐτοιμότητα. Τοιαύτη ὅμως συνδρομὴ εἶναι σπανία, καὶ πᾶσα ἐξαίρετος τελειοποίησις μιᾶς τινος ἐκ τούτων τῶν ποιοτήτων ἀποκτᾶται γενικῶς μὲ ζημίαν τῶν ἄλλων.

Τμήμα Η'

Περὶ φαντασίας

66. Τὸ ἔργον τῆς φαντασίας εἶναι νὰ ἐκλέγῃ ποιότητας καὶ περιστάσεις ἀπὸ πολλὰ διάφορα ἀντικείμενα, καὶ συνθέτουσα καὶ διατάττουσα αὐτὰς νὰ μορφώσῃ ἰδικὰ τῆς νέα δημιουργήματα. Κατὰ [38] τὴν ἰδιάζουσαν ταύτην σημασίαν τῆς // λέξεως, ἡ φαντασία συμπίπτει μὲ τὴν λεγομένην ἀπὸ συγγραφεῖς τινὰς δημιουργικὴν ἢ ποιητικὴν φαντασίαν.

67. Ἡ δύναμις αὕτη δὲν εἶναι ἀπλῆ, ἀλλὰ συνίσταται ἀπὸ πολλὰς ἄλλας διαφορὰς εἰς τὴν σπουδὴν. Π.χ. τοῦ ζωγράφου, ὅταν συνδέτῃ φανταστικὴν τινὰ ἀγρογραφίαν, συντρέχει σύλληψις, διὰ τῆς ὁποίας παραστένει εἰς ἑαυτὸν τὰς ὠραίας ἐκεῖνας φυσικὰς σκηνάς, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἔχει νὰ κάμῃ τὴν ἐκλογὴν του. Ἀφαίρεσις, ἡ ὁποία ἀποχωρίζει τὴν ἐκλεχθεῖσαν ὕλην ἀπὸ τὰς ποιότητας καὶ περιστάσεις, αἱ ὁποῖαι εὐρίσκονται μὲ αὐτὴν συνδεδεμέναι εἰς τὴν μνήμην, καὶ κρίσις ἢ νοητικὴ γεῦσις, ἡ ὁποία ἐκλέγει τὴν ὕλην καὶ διευθύνει τὴν σύνθεσίν της.

68. Ἡ φύσις καὶ τὸ ἔργον τῆς φαντασίας δείχνονται φανερὰ εἰς τὰς τέχνας, αἱ ὁποῖαι καθηδύνουν τὸ πνεῦμα διὰ μέσου νέων τροποποιήσεων καὶ συνθέσεων τῶν ἀρχετύπων ὠραιότητων, τὰς ὁποίας διὰ τῆς ὁράσεως ἀντιλαμβάνομεθα. Αἱ ἐργασίαι τῆς φαντασίας εἰς τὴν ἰδιαιτέραν ταύτην περίστασιν, χρησιμεύουν νὰ μᾶς ἐξηγήσωσι τοὺς νοεροὺς δρόμους, διὰ τῶν ὁποίων τὸ πνεῦμα ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὰ ἀρχέτυπα, τὰ ὁποῖα ἡ πείρα παρῆρησιάζει εἰς αὐτό, καὶ μορφώνει εἰς τὸν ἑαυτὸν του νέα καὶ ἀδοκίμαστα ἀντικείμενα σκοποῦ. Νὰ μᾶς ἐξηγήσωσι, λέγω, τοὺς δρόμους του εἰς τὰς ἀναλόγους [39] ἐκεῖνας, // πλὴν ὀλιγωτέρων ψηλαφητὰς περιστάσεις, αἱ ὁποῖαι ὑποβάλλονται εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ ἡθικολόγου. Τῶν δρόμων τούτων (οἱ ὁποῖοι, ὅσον ὀλίγον καὶ ἂν ἐμποροῦμεν νὰ τοὺς ἐξιχνιάσωμεν, γίνονται συνήθως εἰς τοὺς στοχασμοὺς ὄλων τῶν ἀνθρώπων) παρε-

πόμενον εἶναι ἢ τόσον πολυάσχολος καὶ ποικίλη σκηνὴ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, τείνουσά ποτε μὲν εἰς τὸ καλλήτερον, πότε δὲ εἰς τὸ χειρότερον, κατὰ τὰς ὀρθὰς ἢ ἐσφαλμένας ἐννοίας, τὰς ὁποίας συλλαμβάνομεν τοῦ καλοῦ καὶ τῆς εὐδαιμονίας.

Τμῆμα Θ'

Περὶ τοῦ κρίνειν καὶ συλλογίζεσθαι

69. Ἡ κρίσις ὀρίζεται, ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῆς Λογικῆς, πρᾶξις τοῦ πνεύματος, διὰ τῆς ὁποίας καταφάσκει τι ἢ ἀποφάσκει ἄλλου τινός. Ὁ ὀρισμὸς οὗτος, ἂν καὶ ὄχι χωρὶς ἐξαίρεσιν, εἶναι ὅμως καλός, ὅσον ἡ φύσις τοῦ ὑποκειμένου ἐπιδέχεται.

70. "Ἄλλοτε μὲν αἱ κρίσεις μας γίνονται εὐθύς, ὅταν ἀκούσωμεν τοὺς ὅρους τῆς προτάσεως, ἢ γεννῶνται τόσον ἀναγκαίως ἐκ τῆς πρώτης φυσικῆς συστάσεως τοῦ πνεύματος, ὥστε τὰς κάμνομεν ἀπὸ τὴν πλέον μικρὰν ἡλικίαν μας, χωρὶς νὰ τὰς ἔχωμεν ἀντικείμενον σκέψεως. "Ἄλλοτε δὲ πάλιν μορφόνονται μὲ προηγουμένην σκέψιν, προχωροῦσαν κατὰ διαδοχὴν ἀπὸ βῆμα εἰς βῆμα· ἐντεῦθεν διακρίνεται ἡ ἐνάργεια εἰς ἔποπτον καὶ ἐπαγωγικὴν. //

[40] Α' Περὶ τῆς ἐπόπτου ἐναργείας

71. "Ἄν ὄχι ὅλα, τοῦλάχιστον τὰ ἀξιολογώτερα εἶδη τῆς ἐπόπτου ἐναργείας, ἐμποροῦν νὰ συμπεριληφθῶσιν εἰς τὰ ἀκόλουθα τρία κεφάλαια:

α. Εἰς ἐνάργειαν ἀξιωμαίων.

β. Εἰς ἐνάργειαν συνειδήσεως, ἀντιλήψεως καὶ μνήμης.

γ. Εἰς ἐνάργειαν τῶν βασίμων ἐκείνων νόμων τῆς ἀνθρωπίνης πίστεως, οἱ ὅποιοι συστήνουν ἐν ἀπὸ τὰ οὐσιώδη μέρη τῆς λογικῆς ἡμῶν φύσεως, καὶ τῶν ὁποίων ἡ τελεία πεποιθησίς μας ἐννοεῖται ὑποτιθεμένη, ὄχι μόνον εἰς ὅλους τοὺς θεωρητικοὺς ἡμῶν συλλογισμοὺς, ἀλλὰ καὶ εἰς ὅλην τὴν διαγωγὴν τοῦ πρακτικοῦ βίου. Τῆς

τάξεως ταύτης εἶναι ἢ περὶ τῆς προσωπικῆς ἡμῶν ταυτότητος ἐνάργεια, ἢ περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ὕλικου κόσμου, ἢ περὶ τῆς ἐξακολουθήσεως τῶν νόμων ἐκείνων, τοὺς ὁποίους ἐγνωρίσαμεν διὰ τῆς παρελθούσης πείρας, ὅτι κανονίζουν τὴν διαδοχὴν τῶν φαινομένων. Τοιαύτας ἀληθείας κάνεις ποτὲ δὲν στοχάζεται νὰ τὰς προβάλλῃ εἰς ἑαυτὸν ὡς ζητήματα, ἀλλὰ ἡ διαγωγή μας ὅλη καὶ ὅλοι μας οἱ συλλογισμοὶ τὰς ὑποθέτουν ὡς ὁμολογουμένας. Ἡ πίστις αὐτῶν εἶναι ἀναγκαία εἰς τὴν προφύλαξιν τῆς ζωικῆς ἡμῶν ὑπάρξεως, καὶ ἐπομένως σύγχρονος μὲ τὰς πρώτας ἐργασίας τοῦ νοός. //

- [41] 72. Οἱ Νεώτεροι Σκεπτικοὶ διεύθυναν τὰς προσβολὰς τῶν ἐξαιρέτως κατὰ τῶν τελευταίων τούτων ἐπόπτων ἀληθειῶν, τὰς ὁποίας ἤδη ἐπεριγράψαμεν. Νεώτεροὶ τινες συγγραφεῖς, οἱ ὅποιοι ἐπεχείρησαν νὰ ὑπερασπισθῶσι τὸ κύρος τῶν ἀληθειῶν τούτων, ὠνόμασαν αὐτάς, ἀρχὰς κοινῆς αἰσθήσεως, καὶ τὰ μὲν συμπεράσματα αὐτῶν εἶναι γενικῶς στερεὰ καὶ ἀξιόλογα. Τὸ ἄστατον ὅμως τῆς ὀνομασίας κοινῆ αἰσθησις, ἢ ὁποία εἰς τὴν κοινὴν ὁμιλίαν λαμβάνεται γενικῶς κατὰ σημασίαν πολλὰ διάφορον ἀπὸ ἐκείνων, κατὰ τὴν ὁποίαν εἰσῆχθη τὴν πρώτην φοράν εἰς τοιαύτην τὴν ἀμφισβήτησιν, ἔδωκεν εἰς τοὺς ἐναντίους τῶν ἀφορμὰς νὰ κάμωσιν εὐπρόσωπόν τινα ψευδοπαράστασιν τῆς προκειμένης θεωρίας, ὅτι τάχα ἤθελε νὰ προφυλάξῃ τὰς δημῶδεις προλήψεις ἀπὸ ἐλευθέρων ἐξέτασιν, καὶ νὰ συστήσῃ ἔκκλησιν ἀπὸ τὰς ἀποφάσεις τῆς φιλοσοφίας εἰς τὴν φωνὴν τοῦ λαοῦ.

Β' Περὶ τῆς ἐπαγωγικῆς ἐναργείας

73. Μὲ ὅλην τὴν κοινῶς παραδεδειγμένην θεωρίαν, περὶ τῆς ἀρχικῆς διαφορᾶς, τὴν ὁποίαν ἔχει ἡ ἐποψία πρὸς τὸν συλλογισμόν, ἐμπορεῖ νὰ ἀμφιβάλλεται, ἂν ἡ μία τῶν δυνάμεων τούτων δὲν ὑποτίθεται μέσα εἰς τὴν ἄλλην. Ἐὰν εἶναι ἀληθινόν, ὅτι ἡ τελεία ἀπόδειξις συνίσταται ἀπὸ ἄλυσον κρίσεων, εἰς τὴν ὁποίαν [42] ὅλοι οἱ κρίκοι εἶναι συνδεδεμένοι μὲ ἔποπτον // ἐνάργειαν, ἔπεται

ὅτι ἡ δύναμις τοῦ συλλογίζεσθαι, προϋποθέτει τὴν δύναμιν τῆς ἐποψίας. Ἐπὶ τὸ ἄλλο δὲ μέρος, αἱ δυνάμεις τῆς ἐποψίας καὶ τῆς μνήμης δὲν εἶναι τάχα ἰκαναὶ νὰ ἐξηγήσωσι τὰς συλλογιστικὰς ἐκείνας ἐργασίας, αἱ ὁποῖαι διὰ τινος σειρᾶς συνεπειῶν, φέρουν τὸ πνεῦμα ἀπὸ τὰς ἡγουμένας εἰς τὸ συμπέρασμα.

74. «Ὅταν τὸ πνεῦμα, λέγει ὁ Λόκκιος, ἀντιλαμβάνεται τὴν συμφωνίαν ἢ διαφωνίαν δύο ἰδεῶν ἀμέσως, χωρὶς ἄλλης τινὸς μεσολάβησιν, ἢ γνῶσιν τοῦ ἐμπορεῖ νὰ λέγεται ἔποπτος. Ὅταν δὲν ἐμπορῇ νὰ συνάψῃ οὕτω τὰς ἰδέας του, ὥστε μὲ τὴν ἄμεσον σύγκρισιν αὐτῶν, ἢ τρόπον τινὰ ἐπίθεσιν καὶ ἐφαρμοσιν τῆς μιᾶς εἰς τὴν ἄλλην, νὰ γνωρίζῃ τὴν συμφωνίαν ἢ διαφωνίαν των. Τότε βιάζεται διὰ τῆς μεσολαβήσεως ἄλλων ἰδεῶν (μιᾶς ἢ πλειοτέρων, ὡς ἀκολουθεῖ) νὰ ἀνακαλύψῃ τὴν συμφωνίαν ἢ διαφωνίαν, τὴν ὁποίαν ζητεῖ, καὶ τοῦτο εἶναι ὁ λεγόμενος συλλογισμὸς». Κατὰ τοὺς ὁρισμοὺς τούτους, ὑποτεθέντος ὅτι ἀντιλαμβανόμεθα τὴν ἰσότητά δύο γραμμῶν A καὶ B ἐκ τῆς ἐφαρμοσέως των, ἢ κρίσιν τοῦ πνεύματος εἶναι ἔποπτος. Ὑποτεθέντος δέ, ὅτι ἡ A ἐφαρμόζεται μὲ τὴν B καὶ ἡ B μὲ τὴν Γ, ἀντιλαμβανόμεθα διὰ συλλογισμοῦ τὴν μεταξὺ A καὶ Γ σχέσιν.

[43] 75. Τοῦτο δὲν συμφωνεῖ βέβαια μὲ τὴν κοινὴν γνώμην. // Ἡ ἀλήθεια τῶν μαθηματικῶν ἀξιωματικῶν ὑπετέθη πάντοτε ὅτι εἶναι ἐπόπτως φανερά· καὶ τὸ πρῶτον τούτων, κατὰ τὴν ἀπαρτίδωσιν τοῦ Εὐκλείδου, βεβαιοῖ ὅτι, ἂν τὸ A εἶναι ἴσον μὲ τὸ Γ καὶ τὸ B μὲ τὸ αὐτὸ Γ, A καὶ B εἶναι ἴσα.

76. Ἄλλ' ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι τοῦ Λοκκίου οἱ ὁρισμοὶ εἶναι ἀληθεῖς, εὐκόλως ἠδύνατο νὰ δειχθῇ, ὅτι ἡ δύναμις, ἢ ἀντιλαμβανομένη τὴν μεταξὺ A καὶ Γ σχέσιν, εἶναι ἡ αὐτὴ μὲ τὴν ἀντιλαμβανομένην τὴν μεταξὺ A καὶ B σχέσιν, καὶ τὴν μεταξὺ B καὶ Γ. Ὅταν μίαν φορὰν ἀντιληφθῇ τὸ πνεῦμα τὴν σχέσιν τῆς ἰσότητος μεταξὺ A καὶ B, A καὶ B καταστένονται διάφορα ὀνόματα διὰ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα.

77. Ὅτι ἡ δύναμις τοῦ συλλογίζεσθαι, ἢ, ὡς ὀνομάσθη ἐνίοτε, διανοητικὴ (discursive) δύναμις, ἐμπεριλαμβάνεται εἰς τὰς

δυνάμεις τῆς ἐποψίας καὶ μνήμης, γίνεται φανερά καὶ ἀπὸ τὴν παρατήρησιν τῆς πλοκῆς τοῦ συλλογισμοῦ. Εἶναι ἀδύνατον νοῦς ἀνθρώπινος νὰ ἀντιληφθῇ τὴν ἀλήθειαν τῆς μείζονος προτάσεως καὶ τῆς ἐλάσσονος, καὶ νὰ μὴν ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀλήθειαν τοῦ συμπεράσματος. Ἐπειδὴ τῶντι εἰς τὸν τρόπον τοῦτον τοῦ ἐκδέ-
τειν τὴν ἀπόδειξιν, τὸ πνεῦμα φέρεται ἀπὸ τὰ γενικὰ εἰς τὰ μερι-
κά, ἢ ἀλήθεια τοῦ συμπεράσματος πρέπει νὰ ἐστάθῃ γνωστή, πρὶν ἢ μείζων πρότασις μορφωθῇ. //

[44] 78. Ἡ ἐπαγωγικὴ ἐνάργεια εἶναι δύο εἰδῶν: ἀποδεικτικὴ καὶ πιθα-
νὴ. Ἡ μὲν πρώτη ἀναφέρεται εἰς ἀναγκαίαις, ἢ δὲ δευτέρα εἰς
ἐνδεχομένας ἀληθείας. Ἡ ἀκριβῆς τούτων ἐξέτασις καὶ σύγκρισις
εἶναι ὠφελιμωτάτη εἰς ὅλους, τοὺς ἐπιχειροῦντας ἠθικὰς ζητήσεις.
Πλὴν ἢ ὑπόθεσις αὕτη διὰ τὴν μεγάλην τῆς ἔκτασιν δὲν ἐμπορεῖ
ἐδῶ νὰ εἰσαχθῇ.

79. Ἡ γενομένη τοῦ πνεύματος βάδισις πρὸς ἀνακάλυψιν ἀποδει-
κτικῶν μέσων, διὰ νὰ συστήσωμεν τὴν ἀλήθειαν τῶν ἀμφιβόλων
προτάσεων, ὁμοίως καὶ ἐκείνης διὰ τῆς ὁποίας ἐξάγομεν εἰς τὸ φῶς
νέας ἀληθείας, λέγεται κυρίως εὐρεσις. Ἀξιοσημείωτοι ἀνισό-
τητες τῆς δυνάμεως ταύτης παρατηροῦνται μεταξὺ διαφόρων
ἀνθρώπων· κατὰ δὲ τὴν χωρητικότητα τοῦ ἐννοεῖν τοὺς λόγους τῶν
ἄλλων, ὅλοι οἱ ἄνθρωποι φαίνονται σχεδὸν ἰσοδύναμοι.

80. Ἡ λέξις λογικὴ λαμβάνεται ἀπὸ τοὺς νεωτέρους συγγραφεῖς
κατὰ δύο πολλὰ διαφόρους σημασίας:

α. Διὰ νὰ σημαίῃ τὴν σχολαστικὴν τέχνην τοῦ συνδέειν συλλο-
γισμούς, ἢ ὁποία ἀναφέρεται εἰς τὸν Ἀριστοτέλην, ὡς εὐρετὴν
αὐτῆς.

β. Διὰ νὰ σημαίῃ τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς Φιλοσοφίας τοῦ ἀνθρωπί-
νου Πνεύματος, τὸ ὁποῖον ἔχει ἀντικείμενόν του νὰ μᾶς προφυ-
λάττῃ ἐναντίον εἰς τὰς διαφόρους ἀπάτας, εἰς τὰς ὁποίας εἴμεθα
[45] ὑποκείμενοι, ἐνῶ κάμνωμεν χρῆσιν // τῶν λογικῶν μας δυνάμεων·
νὰ βοηθῇ τὸ εὐρετικόν μας καὶ νὰ τὸ διευθύνῃ εἰς τὴν ἔρευναν
τῆς ἀληθείας. Καὶ τῶν δύο τούτων εἰδῶν τῆς λογικῆς ὁ γενικὸς

σκοπὸς εἶναι ὁ αὐτός· διαφέρουν μόνον εἰς τὴν ἀκρίβειαν τῶν ἀρχῶν, ἐπάνω εἰς τὰς ὁποίας βαδίζουν. Τὸ ἀνωφελὲς τῆς πρώτης εἶναι τὴν σήμερον γενικῶς σχεδὸν γνωρισμένον καὶ δὲν σύρει κυρίως τὴν προσοχὴν μας, παρὰ ὡς περιέργον μέρος εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐπιστήμης. Τὸ ἄλλο εἶναι ἀκόμη εἰς τὴν νηπιότητά του, πλὴν ἔγιναν ἤδη εἰς τοῦτο, ἀπὸ τὸν Βάκωνα καὶ ἄλλους, πολλαὶ ἀξιόλογοι παρατηρήσεις.

Τμῆμα Ι΄

Περὶ τῶν νοητικῶν δυνάμεων ἢ χωρητικότητων,
αἱ ὁποῖαι μορφώνονται διὰ μερικωτέρων
ἔξων σπουδῆς ἢ ἀσχολίας

81. Αἱ ποικιλίαι τοῦ νοητικοῦ χαρακτηῆρος, μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, προέρχονται ἀπὸ τὰς διαφοροὺς ἐνδεχομένας συνθέσεις καὶ τροποποιήσεις τῶν δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι κατὰ βαθμὸν μᾶλλον ἢ ἥττον μεγαλῆτερον, εἶναι εἰς ὅλους κοιναί. Ὑποτεθέντος, ὅτι αἱ δυνάμεις αὗται εἶναι κατὰ τὴν ἀρχὴν τῶν αἰ αὐταὶ εἰς πάντα ἄνθρωπον, ἄπειροι διαφοραὶ πνευματικῶν μορφώσεων ἔμελλαν ἀναγκαίως νὰ γεννηθῶσιν ἐκ τῶν διαφορῶν καταστάσεων, εἰς τὰς ὁποίας οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τὰς περιστάσεις τοῦ βίου δίδονται. //

[46] 82. Αἱ νοεραὶ ἔξεις, αἱ ὁποῖαι μορφώνονται ἀπὸ τὴν σπουδὴν τῶν ἐπιστημῶν ἢ τῆς Φιλολογίας, εἶναι πολλὰ διάφοροι ἀπὸ τὰς γενομένας ἐκ τῆς πρακτικῆς ἐνασχολήσεως εἰς τὰ πράγματα. Εἶναι καὶ ἄλλαι πλεον λεπτὰ μερικότητες, αἱ ὁποῖαι πηγάζουν ἀπὸ ἰδιαιτέρας σπουδᾶς καὶ διακρίνουν ἀπ' ἀλλήλων τὰς διαφοροὺς κλάσεις τῶν πεπαιδευμένων. Ὁ μεταφυσικός, ὁ μαθηματικός, ὁ ἀρχαιολόγος, ὁ ποιητής, ὁ κριτικός, ἰσχυροποιοῦν ἕκαστος, διὰ τῶν ἰδίων αὐτοῦ σπουδῶν, ἰδιαιτέρας τινὰς δυνάμεις καὶ ἀρχάς, ἐνῶ ὑποφέρουν νὰ μένωσιν εἰς αὐτοὺς ἄλλαι, χωρὶς τὴν ὀφειλομένην γύμνασιν.

83. Ἡ ἐξέτασις τῶν προερχομένων ἀποτελεσμάτων εἰς τὸ νοητικὸν

τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ διαφορῶν ἐπιστήμας καὶ ἀπὸ διάφορα πρακτικὰ ἐπαγγέλματα, ἤθελεν ὑπαγορεύσειν πολλοὺς ἀξιολόγους κανόνας διὰ τὴν βελτίωσιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ πνεύματος, καὶ διὰ νὰ προφυλάττωσιν ὅλας τὰς διαφορῶν δυνάμεις, εἰς ἐκείνην τὴν πρὸς ἀλλήλας δικαίαν συμμετρίαν, ἣτις συστένει τὴν τελειοποίησιν τῆς νοητικῆς μας φύσεως.

[47] 84. Ταχύτης, ὀξύτης, διαβατικότης, παρουσία πνεύματος, αἴσθησις καλή, ἀγχίνια, καταληπτικότης, βαθύτης, ὅλα ἐκφράζουν ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς νοήσεως, // κατὰ τὰ ὁποῖα οἱ ἄνθρωποι διακρίνονται ἀπ' ἀλλήλων καὶ προσφέρουν ὑποκείμενον παρατηρήσεως καὶ σπουδῆς, ὄχι μᾶλλον ἀξιοσπούδαστον εἰς τὸν φιλόσοφον, παρὰ εἰς ἐκείνους οἱ ὁποῖοι λαμβάνουν πρακτικὴν ἀσχολίαν εἰς τὰς ὑποθέσεις τοῦ κόσμου. Δὲν εἶναι ὀλιγώτερον ἄξια σπουδῆς καὶ αἱ ἔνδεια τοῦ πνεύματος, εἰς τὰς ὁποίας ἀντίκεινται σχετικῶς αἱ ποιότητες αὗται.

85. Μὲ τὰς τελευταίας ταύτας θεωρίας συνέχονται ἐγγύθεν αἱ φιλοσοφικαὶ ἐκεῖναι ζητήσεις, τῶν ὁποίων τὸ ἀντικείμενον εἶναι νὰ ἀναλύσωσιν εἰς τὰς συστατικὰς αὐτῶν ἀρχάς, τὰ διάφορα εἶδη τῆς νοητικῆς ἐπιδεξιότητος, τὰ ὁποῖα ἀναφαίνονται εἰς τὰς διαφορῶν ἐπιστήμας καὶ τέχνας. Τοιαῦτα ζητήσεις, ὄχι μόνον ἀνοίγουν στάδιον ἀνιχνεύσεως περιέργου καὶ ὠφέλιμον, ἀλλὰ καὶ συντείνουν φανερὰ εἰς τὸ νὰ σμικρύνωσι τὸν τυφλὸν ἐκείνον θαυμασμὸν τῶν ἰδιομόρφων πνευμάτων, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ μέγιστα ἐμπόδια τῆς τελειοποιήσεως τῶν τεχνῶν καὶ τῆς προόδου τῶν γνώσεων.

[48] 86. Μεταξὺ τῶν νοητικῶν δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι μορφώνονται ἀπὸ ἰδιαίτεραν τινὰ γύμνασιν τῶν ἀρχικῶν μας, ἡ δύναμις τῆς νοητικῆς γνώσεως εἶναι μία ἀπὸ τὰς πλέον ἀξιολόγους. Οἱ μεταφυσικοὶ τὴν ἐδεδώρησαν καταρχὰς ὡς // ἀπλὴν ἀρχὴν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, καὶ μ' ὅλας τὰς ἐπιδεξιόους ἐπιχειρήσεις, αἱ ὁποῖαι ἔγιναν ἐσχάτως, διὰ νὰ τὴν ἀναλύσωσιν εἰς τὰ συνθετικά της στοιχεῖα, ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νὰ θεωρῆται, ὡς στοιχειῶδες γενόμενον εἰς τὴν σύστασιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος.

Ἡ μεγάλη ἐπιφρόνη, τὴν ὁποίαν ἔχει εἰς τὴν τοιαύτην κατάστασιν τῆς ἀνθρωπίνης συγκοινωνίας, ὁποία εἶναι ἡ ἰδική μας, ὄχι μόνον ἐπάνω εἰς τὰς σκοπεύσεις τῶν ἀφιερωμένων εἰς τὴν σπουδὴν τῆς Φιλολογίας καὶ τῶν Λεπτῶν Τεχνῶν, ἀλλὰ καὶ ἐπάνω εἰς τὰς ἀπολαύσεις παντὸς ἀνθρώπου, μετέχοντος ἀπὸ τὴν γενικὴν λεπτότητα τῶν τρόπων τοῦ βίου, ἐμποροῦσε νὰ δικαιολογήσῃ τὴν προσφορὰν ἐνὸς χωριστοῦ ἄρθρου, πρὸς ἐξήγησιν τῆς νοερᾶς ἀναπτύξεως, μὲ τὴν ὁποίαν μορφώνεται.

Τοιαύτη ὅμως παρέκβασις ἀναγκαιῶς ἤθελε συνεπισύρειν ἄλλας τινὰς συζητήσεις, ἀκόμη στενώτερα συνδεδεμένας μὲ τὸ ἀντικείμενον τοῦ πρώτου τούτου μέρους τῆς σειρᾶς. Ἄλλ' ἡ στενὴ σχέση, τὴν ὁποίαν ἔχουν μεταξύ των ἡ γευστικὴ δύναμις καὶ αἱ ἠθικαὶ μας ἀρχαί, θέλει δώσειν καὶ ἄλλην ἀρμοδιωτέραν εὐκαιρίαν νὰ ἐπαναλάβωμεν τὴν θεωρίαν ταύτην.

[49] 87. Εἰς τὸ παρόν, ἀρκεῖ νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι, ἂν καὶ αἱ βάσεις τῆς νοητικῆς γεύσεως πρέπει νὰ εἶναι // αἱ ἀρχικαὶ ποιότητες τοῦ πνεύματος, μ' ὅλον τοῦτο ἡ δύναμις αὕτη εἶναι ὄψιμον προῖδον τῆς πείρας, ἡ ὁποία καθ' ἕξιν καὶ μὲ προσοχὴν περιστρέφεται εἰς ὀρισμένον τι εἶδος ἀντικειμένων εὐαρέστων. Ἡ στιγμιαία ταχύτης τῶν κρίσεών της δείχνει ἐνίοτε ἄμεσόν τινα ἀντίληψιν, καὶ ἐντεῦθεν ἔλαβε τὸ ὄνομα εἰς τὰς γλώσσας τῆς Νεωτέρας Εὐρώπης ἀπὸ μίαν τῶν ἐξωτερικῶν αἰσθήσεων.

Ἡ εἰς τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν χρῆσις τῆς λέξεως ἀφή (tact), διὰ νὰ σημαίνωσιν ἐκείνην τὴν λεπτὴν αἴσθησιν τοῦ καθήκοντος, ἦτις κάμνει τὸν ἄνθρωπον νὰ αἰσθάνεται τὸ ποιητέον εἰς τὰς δυσκόλους περιστάσεις, εὐγενικῆς τιнос συναναστροφῆς, φαίνεται ὅτι ὑπηγορεύθη ἀπὸ παρομοίους στοχασμούς. Ἡ δύναμις αὕτη, ὡς καὶ ἡ ἄλλη, εἶναι φανερὰ ἐπίκτητος, καὶ ἡ σύγκρισις αὐτῶν ἐμποροῦσε νὰ ὠφελήσῃ εἰς ἐξήγησιν τῆς φύσεως καὶ γενέσεως καὶ τῶν δύο.

Τμήμα ΙΑ΄

Περί τινων βοηθητικῶν δυνάμεων καὶ ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι εἶναι
οὐσιώδεις εἰς τὴν πνευματικὴν μας τελειοποίησιν
ἢ στενὰ συνδεδεμένα με αὐτὴν

- [50] 88. Ἡ μορφή καὶ τὸ ἀνάστημα τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, καὶ τὰ διάφορα αὐτῶν αἰσθητήρια ὄργανα, ἔχουν φανεράν σχέσιν με τὴν λογικὴν τοῦ ἀνθρώπου φύσιν, καὶ εἶναι κάλλιστα // προσαρμοσμένα, διὰ νὰ ἐμψυχόνωσι καὶ νὰ εὐκολύνωσι τὴν πνευματικὴν του τελειοποίησιν. Τοιαύτη παρατήρησις ἐμπορεῖ νὰ ἐκτανθῇ καὶ εἰς ἄλλα πολλὰ μέρη τῆς ἀνθρωπίνης ἡμῶν φύσεως, ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ. Εἶναι ὅμως δύο, τὰ ὁποῖα ζητοῦν ἐξαιρέτως τὴν προσοχὴν μας: ἡ δύναμις τοῦ παριστάνειν διὰ τῆς γλώσσης τὰ νοήματα μας καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ μιμεῖσθαι.

Α΄ Περί γλώσσης

89. Ἄρκετὰ φανερά εἶναι ἡ συνάφεια τῆς ὑποθέσεως ταύτης με τὴν τῶν προηγουμένων τμημάτων. Ἀπὸ τὴν χρῆσιν τῶν τεχνητῶν σημείων [(§)49] ἔχομεν ὅλα τὰ γενικά μας συμπεράσματα, καὶ χωρὶς ταύτην ὅλαι μας αἱ γνώσεις ἤθελεν εἶσθαι περιωρισμένα εἰς ἄτομα. Διὰ τῆς χρήσεως ὁμοίως τῶν σημείων ἀποκτῶμεν ὅλας ἐκείνας τὰς γνώσεις, αἱ ὁποῖαι δὲν γεννῶνται ἀπὸ τὴν ἄμεσον ἰδικὴν μας πείραν, καὶ διὰ ταύτης αἱ νοεραὶ μας κατακτήσεις διαδίδονται ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, τὸ ὁποῖον εἶναι ἡ βάσις τῆς διαδοχικῆς τελειοποιήσεως τοῦ ἀνθρωπίνου εἴδους.
90. Ἡ μόρφωσις τῆς τεχνητῆς γλώσσης, ὡς ἐπαρατήρησεν ὁ Δρ. Ρεΐδ, προϋποθέτει τὴν χρῆσιν τῶν φυσικῶν σημείων. Ταῦτα δὲ συνίστανται εἰς ἐκφράσεις τινὰς τοῦ προσώπου, εἰς σχήματα τοῦ σώματος καὶ εἰς τόνους τῆς φωνῆς. //
- [51] 91. Φαίνεται ὅτι εἶναι εἰς τὸν ἀνθρωπον μία τις δύναμις νὰ ἐξηγῇ αὐθορμήτως τινὰς ἀπὸ τὰς ἐκφράσεις ταύτας. Περί τούτου ἔγινε

μὲν ἐσχάτως ἀμφισβήτησις. Πλὴν ἐμποροῦσε κάνεις νὰ ἀναφέρῃ διαφοροὺς λόγους, οἱ ὅποιοι δικαιολογοῦν τὴν κοινὴν γνώμην περὶ τοῦ πράγματος, ὅταν τροποποιηθῇ μὲ διορθώσεις τινὰς καὶ ὄρια.

92. Καθόσον αἱ ἰδέαι πολλαπλασιάζονται, αἱ ἀτέλειαι τῆς φυσικῆς γλώσσης γίνονται αἰσθηταὶ καὶ οἱ ἄνθρωποι καταλαμβάνουν τὴν ἀνάγκην τοῦ νὰ ἐφεύρωσι τεχνητὰ σημεῖα, τῶν ὁποίων ἡ σημασία προσδιορίζεται μὲ κοινὴν συμφωνίαν. Ὅσον δὲ ἡ τεχνητὴ γλώσσα προχωρεῖ, ἡ φυσικὴ πίπτει εἰς βαθμὸν, ὥστε εἰς τὴν τοιαύτην κατάστασιν τῆς ἀνθρωπίνης συγκοινωνίας, ὅποια εἶναι ἡ ἰδική μας, χρειάζεται μεγάλη σκέψις καὶ σπουδὴ, διὰ νὰ ἀναλάβῃ κάνεις τὴν χρῆσιν τῆς. Ἡ σπουδὴ αὕτη εἶναι, κατὰ μέγαν βαθμὸν, ἡ βάσις τῶν τεχνῶν καὶ τοῦ σκηنيκοῦ τοῦ ῥήτορος.

93. Τὰ τεχνητὰ σημεῖα ἐμποροῦν νὰ διαιρεθῶσιν εἰς σημεῖα ὀράσεως καὶ ἀκοῆς. Τὰ τῆς ἀκοῆς ἐσύστησαν μεταξὺ ὄλων τῶν ἔθνων, τὸ συνηθισμένον μέσον τῆς νοεραῆς συγκοινωνίας.

[52] 94. Ἐπειδὴ δὲν ἔχομεν κάμμίαν περιγραφὴν τῶν θημάτων, διὰ τῶν ὁποίων πᾶσα μία ἀπὸ τὰς λαλουμένας γλώσσας, μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ἔφθασαν εἰς τὴν μόρφωσίν τῆς, συγγρα // φεῖς τινες ἐμεταχειρίσθησαν τὴν ἀγγίνοίαν των εἰς τὸ νὰ ἐξιχνιάσωσιν ἀπὸ τὰς δυνάμεις τοῦ πνεύματος τὴν ἀρχὴν τῶν διαφορῶν μερῶν τοῦ λόγου, καὶ νὰ ἐξηγήσωσι τὴν βαθμικὴν πρόοδον τῶν γλωσσῶν, προερχομένην ἀπὸ τὴν γενικὴν πρόοδον τῆς συγκοινωνίας.

Τοιαῦται εἰκαστικαὶ θεωρίαι περὶ τῶν φυσικῶν προόδων τοῦ ἀνθρωπίνου εἴδους, εἰς πάντα ἰδιαιτέρον βαθμὸν ἐπιδόσεως, ἐμποροῦν νὰ διακρίνωνται μὲ τὸ ὄνομα θεωρητικαὶ ἱστορίαι.

95. Αἱ ἀτέλειαι τῶν γλωσσῶν τούτων, αἱ ὅποια ἐγεννήθησαν ἀπὸ τὴν δημῶδη χρῆσιν, ἐνέπνευσαν εἰς φιλοσόφους τινὰς τὴν ἰδέαν μιᾶς τινος γλώσσης συνθεμένης ἐπιταυτοῦ διὰ τὰς ἐπιστήμας. Ὅτι ἕως τὴν σήμερον δὲν ἑκατορθώθη ἡ ἐπιχειρήσις τοῦ πράγματος, τοῦτο δὲν εἶναι ἀποφασιστικὸς λόγος ἐναντίον εἰς τὴν δυνατότητα τοῦ σκοποῦ.

96. Ἡ τέχνη τοῦ γράφειν εἶναι εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν γλωσσῶν ἀξιό-

λογον βῆμα, καὶ ἰσχυρότατον βοήθημα εἰς τὴν πρόοδον τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων.

97. Αἱ ὠφέλειαι τῆς τέχνης ταύτης ἐξαπλώθησαν θαυμασίως μετὰ τὴν τυπογραφικὴν, ἣτις δικαίως ἐμπορεῖ νὰ θεωρῆται, ὅχι μόνον ὡς τὸ πλέον εὐτυχὲς μέσον διὰ τὴν ἐκ ταύτης εὐκολίαν τῆς πνευματικῆς συγκοινωνίας τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ ὡς τὸ πλέον ἀξιόλογον ἀπ' ὅσα συνέβησαν εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων. //

[53] Β' Περὶ τῆς μιμητικῆς ἀρχῆς

98. Ὅσάκις βλέπομεν ἔκφρασιν τινα, ἢ γενικῶς ἀλλοίωσιν, εἰς τὸ πρόσωπον ἄλλου ἀνθρώπου, κλίνομεν φυσικὰ εἰς τὸ νὰ ἀναλάβωμεν τὴν αὐτὴν ἔκφρασιν ἢ ἀλλοίωσιν εἰς τὸ ἰδικόν μας.

Καθεὶς αἰσθάνεται τοῦτο, ὅταν βλέπῃ τινὰ εἰς μεγάλην ὀργήν, ἢ εἰς παροξυσμὸν γέλωτος, ἢ εἰς βαθεῖαν μελαγχολίαν. Καὶ δὲν κλίνομεν εἰς τὸ νὰ μιμούμεθα ἀπλῶς τὴν φαινομένην ὄψιν τῶν ἄλλων, ἀλλ' αὐθορμήτως μιμούμεθα τὰς φωνὰς τῶν συντρόφων μας, τὸν τόνον, τὴν προσφδίαν, καὶ τοὺς τρόπους τῆς προφορᾶς των.

99. Ἡ φυσικὴ εἰς τὸν ἀνθρώπον αὐτὴ ῥοπή πρὸς τὴν μίμησιν συνεπιφέρει ἀξιολόγους ὠφελείας. Διὰ ταύτης φαίνεται ὅτι τὰ βρέφη ἀποκοτῶν τὴν χρῆσιν τοῦ λόγου καὶ ὅτι δι' αὐτῆς μανθάνουν ἀνεπαισθήτως νὰ ἐξομοίωσι τὰς συνηθείας των μετὰ τὰ κινήματα καὶ μετὰ τοὺς τρόπους ἐκείνων μετὰ τοὺς ὁποίους ζοῦν.

100. Ἐπειδὴ τῆς μιμητικῆς ἀρχῆς ἡ ἀκμὴ εἶναι εἰς τὴν μικρὰν ἡλικίαν, διὰ τοῦτο ἔχομεν τότε καὶ τὴν πλέον δυνατὴν κλίσιν εἰς τὸ νὰ τὴν εὐχαριστῶμεν. Ἀπὸ τὴν φυσικὴν ταύτην κλίσιν, τὴν ὁποίαν μέχρι τινὸς βαθμοῦ ἔχουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, οἱ μῖμοι ὠφελοῦμενοι κατανοοῦν διὰ τῆς συχῆς γυμνάσεως νὰ ἀποκτήσωσι δύναμιν τοῦ μιμεῖσθαι εἰς βαθμὸν // ἀνώτερον, παρ' ὅσον ἡδύνατο νὰ ἔχωσιν ἐξαρχῆς. Ἡ, μᾶλλον εἰπεῖν, ἴσως αὐτοὶ μόνον κατορθόουν νὰ κρατῶσι διὰ βίου τὴν μιμητικὴν δύναμιν, ἢ ὁποία κοινῶς εἰς τοὺς

[54]

πλειοτέρους ἀνθρώπους σβύνεται ὁμοῦ μετὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν.
 101. Ἡ μεταδοτικὴ φύσις τῆς μωρίας, τῶν σπασμῶν, τῶν ὑστερικῶν ἀταξιῶν, τῶν πανικῶν φόβων, καὶ ὄλων τῶν διαφόρων εἰδῶν τοῦ ἐνδουσιασμοῦ, φαίνεται ὅτι ἔχει στενὴν σύνδεσιν μετὰ τὴν μιμητικὴν ἀρχήν. Εἰς τὰ γενόμενα ταῦτα ἐπροστέθη ἐσχάτως καὶ ἄλλο ἀξιοπαρατήρητον ἀπὸ τὰς γενομένας, εἰς τὴν πόλιν τῶν Παρισίων, φιλοσοφικὰς ζητήσεις περὶ τῶν πιστευομένων θεραπειῶν διὰ τοῦ ζωϊκοῦ μαγνητισμοῦ.

Τμῆμα IB'

Περὶ τῶν νοητικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου
 ὡς πρὸς τὰς αὐθορμήσεις τῶν κτηνῶν

[55] 102. Ὅτι τὰ κτήνη ὑπόκεινται εἰς τὴν πλέον ἄμεσον ὄδηγιαν τῆς φύσεως, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος μέχρι τινὸς μεγάλου βαθμοῦ εἶναι ἀφειμένος εἰς τὸ νὰ κυβερνᾷ αὐτὸς ἑαυτὸν διὰ τῆς χρήσεως τοῦ λογικοῦ, εἶναι πρᾶγμα τόσον φανερόν, ὥστε δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτησιν. Τίνι τρόπῳ ἐνεργεῖ εἰς τὴν περίστασιν ταύτην ἡ φύσις; διόλου μᾶς εἶναι ἄγνωστον! Φαίνεται ὅμως ὑπερβέβαιον ὅτι τὰ κτήνη ὀδηγοῦνται εἰς τὰ τέλη των, ὅχι μετὰ ἐκλο // γὴν συλλογισμένην εἰς τὸν ἑαυτὸν μας, οὐδὲ σκέπτονται περὶ τῶν μέσων τοῦ τέλους, μετὰ κανένα τρόπον ἀνάλογον μετὰ τὸ λογικόν μας.

103. Εἰς τὴν ἄγνωστον ταύτην ἀρχήν, ἣτις ὀδηγεῖ τὰς ἐργασίας τῶν ζῴων δίδομεν τὸ ὄνομα αὐθόρμησις, καὶ διακρίνεται ἀπὸ τὸ λογικὸν διὰ τῶν δύο τούτων περιστάσεων:

α. Διὰ τῆς ὁμοιοτροπίας, τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ εἰς ὅλα τὰ ὁμοειδῆ ἄτομα, καὶ

β. Διὰ τῆς ἀπαρατρέπτου βεβαιότητος, μετὰ τὴν ὁποίαν ἐκτελεῖ τὸ ἔργον του πρὸ πάσης πείρας.

104. Πλὴν ἂν καὶ εἰς τοιαύτας περιστάσεις δὲν ἀποδίδομεν λογικότητα ἢ τέχνην εἰς τὰ κτήνη, αἱ ἐργασίαι τῆς αὐθορμήσεως δείχνουν φανερὰ νόησιν εἰς ἐκεῖνο τὸ ὄν, τὸ ὁποῖον τὰ ἐδημιούργη-

σε καὶ τὸ ὁποῖον προσαρμόζουν, οὕτω θαυμασίως τὴν φύσιν αὐτῶν, εἰς τοὺς νόμους τοῦ ὑλικοῦ κόσμου. Ἔδειξεν ἐνότητα σκοποῦ, ἣτις μαρτυρεῖ ὅτι ὅλα τὰ διάφορα μέρη τοῦ παντός ἔμψυχα καὶ ἄψυχα, εἶναι ποιήματα τοῦ αὐτοῦ Ποιητοῦ.

[56] 105. Ἡ σοφία τοῦ Ποιητοῦ ἐμφαινομένη εἰς τὰς αὐθορμήσεις τῶν κτηνῶν, παραστένεται ἀκόμη τρανότερα εἰς ἐκείνας τὰς φυλάς, αἱ ὁποῖαι συζοῦν μὲ πολιτικὰς συγκοινωνίας, ὁποῖα εἶναι αἱ μέλισσαι καὶ οἱ κάστορες. Ἐδῶ βλέπομεν ζῷα, τὰ ὁποῖα ἀτομικῶς μὲν θεωρούμενα δὲν δείχνουν παρὰ ἓνα τινὰ // μικρὸν βαθμὸν νυκτικότητος, συντρέχουν ὅμως ὁμοῦ ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τυφλῆς τινος ὠδήσεως, εἰς τὸ νὰ κάμνωσιν ἀποτελέσματα θαυμάσια, διὰ τὸ μέγεθός των καὶ διὰ τὴν εἰς αὐτὰ φαινομένην πολὺπλοκον ἐπίνοιαν.

106. Εἶναι ὅμως καὶ ζῷα τινὰ, τὰ ὁποῖα διὰ τῆς πείρας ἀποκοτῶν μικράν τινὰ τελειοποίησιν, ὡς φαίνεται ἀρκετὰ εἰς φυλάς τινὰς ἀπὸ τὴν νοητικότητα τῶν μεγαλητέρων, συγκρινομένην μὲ τὴν ἀμάθειαν τῶν νεωτέρων, καὶ ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα τινὰ ἐξ' αὐτῶν ἐμποροῦν νὰ δίδωσιν μὲ τὴν γύμνασιν καὶ ἀνατροφὴν.

107. Εἰς τί λοιπὸν στέκει ἡ διαφορὰ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ἀλόγων ζῴων; Αἱ δυνάμεις αὐτῶν διαφέρουν μόνον κατὰ τὸν βαθμὸν ἢ εἶναι διαφορὰ τις οὐσιώδης μεταξὺ λογικῆς καὶ ἀλόγου φύσεως;

108. Οἱ Καρτεσιανοί, Γάλλοι φιλόσοφοι, ἐδέχοντο τὴν δευτέραν γνώμην, καὶ μάλιστα ἔφθασαν ἕως εἰς τὸ νὰ στοχάζωνται τὰ ζῷα ὡς ἀπλᾶς μηχανάς. Οἱ διάδοχοί των γενικῶς ἐπέρασαν εἰς τὸ ἄκρον ἐναντίον καὶ ἐμεταχειρίσθησαν ὅλην των τὴν ἀγχίνουαν, διὰ νὰ δεῖξωσιν τὴν μέγалаυχον τοῦ ἀνθρώπου ὑπεροχὴν, ὅτι προέρχεται ἀπὸ τυχηρὰς περιστάσεις τοῦ σωματικοῦ του ὀργανισμοῦ ἢ ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν του κατάστασιν.

[57] 109. Ἐναντίον εἰς τὰς δόξας ταύτας τῶν νεωτέρων ὑλιστῶν, πολλοὶ // καὶ διάφοροι λόγοι ἀποδείχνουν, ὅτι ἡ φύσις ἡμῶν κατὰ τὰς νοητικὰς καὶ ἠθικὰς ἀρχάς, δὲν ἐπιδέχεται σύγκρισιν μὲ κανὲν ἄλλο ζῷον τῆς γῆς, ἐπειδὴ ἡ διαφορὰ τοῦ ἰδικοῦ μας συστήματος πρὸς τὸ τῶν ἄλλων ζῴων, δὲν εἶναι διαφορὰν εἰς βαθμὸν, ἀλλὰ εἰς

εἶδος. Ἴσως τοῦτο εἶναι τὸ μόνον παράδειγμα, εἰς τὸ ὁποῖον πίπτει διόλου ἢ τακτικὴ ἐκείνη κλίμαξ, τὴν ὁποίαν καθ' ὅλα τὰ ἄλλα βλέπομεν εἰς τὸ πᾶν, πλὴν ἢ ὑπόθεσις αὕτη εἶναι πολλὰ ἐκτεταμένη, ὥστε τὸ Ἐγχειρίδιον τοῦτο, δὲν ἐπιδέχεται νὰ πραγματευθῶμεν περὶ αὐτῆς.

OEUVRES
DE
DUGALD STEWART.

TRADUIT DE L'ANGLAIS,
PAR TH. JOUFFROY.

TOME PREMIER.

Bruxelles.
SOCIÉTÉ BELGE DE LIBRAIRIE,
HAUMAN ET COMP^o.

1839.

Ἡ προμετωπίδα τοῦ πρώτου τόμου τῆς γαλλικῆς μετάφρασης τῶν ἔργων τοῦ D. Stewart

Ἐγχειρίδιον Ἠθικῆς Φιλοσοφίας

Μέρος Β΄

Περὶ τῶν ἐνεργητικῶν καὶ ἠθικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου

110. Τὸ μέρος τοῦτο τῆς ὑποθέσεως διαιρεῖται φυσικὰ εἰς δύο κεφάλαια: Τὸ πρῶτον ἀναφέρεται εἰς τὴν διάταξιν καὶ ἀνάλυσιν τῶν ἐνεργητικῶν καὶ ἠθικῶν μας δυνάμεων· τὸ δεύτερον, εἰς τὰ διάφορα εἶδη τοῦ χρέους μας. //

[58]

Κεφάλαιον Α΄

Διαιρέσεις καὶ ἀνάλυσις τῶν ἐνεργητικῶν μας δυνάμεων

Τμῆμα Α΄

Περὶ τῶν ἐνεργητικῶν δυνάμεων ἐν γένει

111. Ἡ λέξις ἐνέργεια δίδεται κυρίως εἰς ἐκείνας τὰς πράξεις, αἱ ὁποῖαι γεννῶνται ἀπὸ τὴν βούλησιν, εἴτε ὡς ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα γίνεται ἢ πρᾶξις, εἴτε εἰς τὰς νοερὰς ἐργασίας μας περιορίζεται. Οὕτω λέγομεν ὅτι τὸ πνεῦμα εἶναι εἰς ἐνέργειαν, ὅταν καταγίνεται εἰς σπουδὴν τινα. Εἰς τὴν συνήθη ὅμως ὁμιλίαν συγχέομεν πολλάκις τὴν ἐνέργειαν μὲ τὴν κίνησιν. Ἐπειδὴ δὲ αἱ γενόμεναι εἰς τὰ πνεύματα τῶν ἄλλων ἀνθρώπων ἐργασίαι εἶναι εἰς ἡμᾶς ἀγνώριστοι, δὲν ἐμποροῦμεν νὰ κρίνωμεν περὶ τῆς ἐνεργητικότητός των, παρὰ ἐκ τῶν αἰσθητῶν αὐτῆς ἀποτελεσμάτων. Ἐντεῦθεν λέγομεν ἐνεργητικούς, ἐκείνους τῶν ὁποίων ἡ σωματικὴ ἐνεργητικότης εἶναι ἢ πλέον ἀξιοπαρατήρητος, καὶ διακρίνομεν τοὺς ἀνθρώπους εἰς δύο τάξεις: εἰς ἐνεργητικούς (ἢ πρακτικούς) καὶ θεωρητικούς. Ἐνταῦθα δὲ ἡ λέξις ἐνεργητικότης λαμβάνεται εἰς τὴν πλέον ἐκτεταμένην σημασίαν της, ἐφαρμοζομένη εἰς πᾶσαν ἐκούσιον ἐπιχείρησιν. //

- [59] 112. Αί πρώτισται λοιπὸν πηγαὶ τῆς ἐνεργητικότητός μας εἶναι αἱ περιστάσεις, ὅσαι ἔχουν ἐπιφύροῦν εἰς τὴν βούλησιν. Ἐκ τούτων εἶναι τινες αἱ ὁποῖαι κάμνουν μέρος τοῦ φυσικοῦ συστήματός μας καὶ διὰ τοῦτο λέγονται ἐνεργητικαὶ ἀρχαί. Τοιαῦτα εἶναι ἡ πείνα, ἡ δίψα, ἡ περιέργεια, ἡ φιλοδοξία, ὁ οἶκτος, ἡ ὀργή (ὁ χόλος)· αἱ πλέον ἀξιοπαρατήρητοι ἀρχαὶ τοῦ εἴδους τούτου, ἐμποροῦν νὰ ἀναχθῶσιν εἰς τὰ ἀκόλουθα κεφαλαιώδη:
- α. Ὁρέξεις
  - β. Ἐπιθυμίαι
  - γ. Πάθησις (διάθεσις)
  - δ. Φιλαυτία
  - ε. Ἡθικὴ δύναμις

Τμῆμα Β΄

Περὶ τῶν ὀρέξεων μας

113. Ἡ τάξις αὕτη τῶν ἐνεργητικῶν μας ἀρχῶν, διακρίνεται διὰ τῶν ἀκολουθῶν περιστάσεων:
- α. Λαμβάνουν τὴν ἀρχὴν τῶν ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ εἶναι κοιναὶ εἰς ἡμᾶς μὲ τὰ ἄλογα ζῷα.
  - β. Δὲν εἶναι μόνιμοι, ἀλλὰ διαλειπτικά.
  - γ. Συντροφεύονται ἀπὸ ἀνήσυχον αἴσθημα, μᾶλλον ἢ ἥττον δυνατόν, κατὰ τὴν μεγαλητέραν ἢ μικροτέραν δύναμιν τῆς ὀρέξεως. //
- [60] 114. Αἱ ὀρέξεις μας εἶναι τρεῖς: πείνα, δίψα καὶ ἔρωσ. Ὁ σκοπὸς τῶν δύο πρώτων εἶναι ἡ διατήρησις τοῦ ἀτόμου, τῆς δὲ τρίτης ἡ ἐξακολούθησις τοῦ εἴδους. Χωρὶς τὰς ὀρέξεις ταύτας ὁ λόγος μόνος ἤθελεν εἶσθαι ἀνίκανος εἰς ἐκπλήρωσιν τῶν μεγάλων τούτων σκοπῶν.
115. Αἱ ὀρέξεις μας δὲν ἐμποροῦν κυρίως νὰ λέγωνται ἰδιοτελεῖς, διότι ἀποτείνονται ἐκάστη εἰς τὸ ἴδιόν της ἀντικείμενον, ὡς εἰς ἔσχατον τέλος, καὶ πρέπει ὅλοι κατὰ πρῶτον νὰ ἐνήργησαν χωρὶς κάμμειαν πείραν, τῆς προερχομένης ἀπὸ τὴν εὐχαρίστησιν των

ἡδονῆς. Συχνὰ καὶ αὐτὴ ἡ φιλαυτία θυσιάζεται εἰς τὴν ὄρεξιν, ὅταν ἀμέσως συγκατανεύωμεν εἰς ἀπόλαυσίν τινα, τὴν ὁποίαν γνωρίζομεν ὅτι πιθανῶς ἐμπορεῖ νὰ ἐπιφέρῃ βλαβερὰ ἐπακόλουθα.

116. Πλὴν τῶν φυσικῶν ὀρέξεων ἔχομεν καὶ πολλὰς ἐπικτήτους, τοιαῦται εἶναι: ἡ ὄρεξις τοῦ ταβάκου, τοῦ ὀπίου καὶ τῶν μεθυστικῶν ποτῶν. Γενικῶς πᾶν ὅ,τι διεγείρει τὸ νευρικὸν σύστημα, ἐπιφέρει χαύνωσιν, ἣτις γεννᾷ ὄρεξιν ἐπαναλήψεως.

117. Αἱ εἰς ἐνέργειαν καὶ ἀνάπαυσιν κλίσεις μας ἔχουν εἰς πολλὰ ἀναλογίαν μὲ τὰς ὀρέξεις μας. //

[61]

Τμῆμα Γ'

Περὶ τῶν ἐπιθυμιῶν μας

118. Αὗται διακρίνονται ἀπὸ τὰς ὀρέξεις μας διὰ τῶν ἀκολουθῶν περιστάσεων:

α. Δὲν λαμβάνουν τὴν ἀρχὴν τῶν ἀπὸ τὸ σῶμα.

β. Δὲν ἐνεργοῦν περιοδικῶς μετὰ διαστήματά τινα καὶ δὲν παύουν, ἀφ' οὗ ἐπιτύχωσι τὸ ζητούμενον ἀντικείμενον.

119. Αἱ πλέον ἀξιοπαρατήρητοι ἐνεργητικαὶ ἀρχαί, εἰς τὴν τάξιν ταύτην ἀνήκουσαι, εἶναι:

α. Ἡ ἐπιθυμία τοῦ μανθάνειν ἢ ἡ ἀρχὴ τῆς περιεργείας.

β. Ἡ ἐπιθυμία τῆς συγκοινωνίας.

γ. Ἡ ἐπιθυμία τῆς ὑπολήψεως.

δ. Ἡ ἐπιθυμία τῆς δυνάμεως ἢ ἡ ἀρχὴ τῆς φιλοδοξίας.

ε. Ἡ ἐπιθυμία τῆς ὑπεροχῆς ἢ ἡ ἀρχὴ τῆς ἀμίλλης.

Α' Ἡ ἐπιθυμία τοῦ μανθάνειν

120. Ἡ ἀρχὴ τῆς περιεργείας φαίνεται εἰς τὰ παιδιά πολλὰ πρόϊμα, καὶ εἶναι κοινῶς ἀνάλογος μὲ τὸν βαθμὸν τῆς χωρητικότητός των. Ἡ διεύθυνσις αὐτῆς κανονίζεται ἀπὸ τὴν φύσιν κατὰ τὴν τάξιν τῶν χρειῶν καὶ ἀναγκῶν μας, κατ' ἀρχὰς μὲν περιορισμένη

- εἰς ἐκεῖνας τὰς ἰδιότητες τῶν ὑλικῶν ἀντικειμένων, καὶ εἰς ἐκεῖ-
 νους τοὺς νόμους τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, τῶν ὁποίων ἡ γνῶσις εἶναι
 [62] οὐσιώδης πρὸς τὴν διατήρησιν τῆς ζωικῆς μας ὑπάρξεως. // Ἄλλ’
 ἔπειτα ἀναπτύσσεται εἰς ἕκαστον ἄτομον, κατὰ τοῦτον ἢ ἐκεῖνον
 τὸν δρόμον, καὶ γεννᾷ ἄπειρον ποικιλίαν εἰς τὰ ἐπιτηδεύματά των.
 Ἄν ἡ ποικιλία αὕτη προέρχεται ἀπὸ φυσικὴν προδιάθεσιν ἢ ἀπὸ
 πρῶμιον ἀνατροφήν, ἢ περὶ τοῦτου ἀπόφασις δὲν φέρει κάμμίαν
 ἀξιόλογον συνέπειαν, διότι, ὅπως καὶ ἂν ὑποτεθῆ, μία τις προπα-
 ρασκευὴ γίνεται διὰ τοῦτο εἰς τὴν ἀρχικὴν σύστασιν τοῦ πνεύμα-
 τος, ἢ ὅποια συνδυάζεται μὲ τὰς περιστάσεις τῆς ἐξωτερικῆς ἡμῶν
 θέσεως. Τὰ τέλη αὐτῆς εἶναι ὁμοίως ἀρκετὰ φανερά, διότι αὕτη
 προσηλώνει τὴν ἰδιαιτέραν προσοχὴν καὶ σπουδὴν ἐκάστου, καὶ
 βάλλει τὰ θεμέλια ὄλων τῶν ὠφελειῶν, τὰς ὁποίας ἡ συγκοινωνία
 λαμβάνει ἀπὸ τὴν διαίρεσιν καὶ ὑποδιαίρεσιν τοῦ νοεροῦ κόπου.
 121. Ἡ ἐπιθυμία τοῦ μανθάνειν δὲν εἶναι ἰδιοτελής ἀρχή· καθὼς δὲ
 τὸ ἀντικείμενον τῆς πείνας δὲν εἶναι εὐδαιμονία, ἀλλὰ τροφή,
 οὕτω τὸ ἀντικείμενον τῆς περιεργείας δὲν εἶναι εὐδαιμονία, ἀλλὰ
 τὸ μανθάνειν.

Β’ Ἡ ἐπιθυμία τῆς συγκοινωνίας

122. Πλὴν τῶν παθημάτων ἐκείνων τὰ ὅποια μᾶς κάμνουν νὰ μὴν
 ἀδιαφορῶμεν εἰς τὴν εὐτυχίαν τῶν ἄλλων, καὶ ὄλων τῶν ἐκ τῆς κοι-
 νωνικῆς ἐνώσεως ὠφελειῶν, φερόμεθα ἀκόμη καὶ ἀπὸ φυσικὴν τινα
 [63] καὶ αὐθόρμητον ἐπιθυμίαν, // εἰς τὸ νὰ ζῶμεν κοινωνικὴν ζωὴν. Ἡ
 ἀρχὴ αὕτη εὐκόλως παρατηρεῖται εἰς τὰ πνεύματα τῶν παιδιῶν,
 καὶ εἶναι κοινὴ εἰς τὸν ἄνθρωπον μὲ πολλὰ ἐκ τῶν ἀλόγων ζῴων.
 123. Ἄφ’ οὗ τφόντι δοκιμάσωμεν τὰς ἡδονὰς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς,
 ἢ ἐπιβρόῃ τῆς ἕξεως καὶ ἡ γνῶσις τῶν ἀχωρίστων τῆς κοινωνίας
 βοηθειῶν συντρέχουν πολὺ, εἰς τὸ νὰ αὐξάνωσιν τὴν αὐθόρμητον
 ἐπιθυμίαν. Καὶ ἐντεῦθεν συγγραφεῖς τινες ἐπαραινῆθησαν νὰ
 μεταχειρισθῶσιν ὄλην τὴν ἀγγίνοιαν, ἀντιλέγοντες εἰς τὴν

ὑπαρξίν της. Ἄλλ' ὅποια καὶ ἂν εἶναι ἢ περὶ τοῦ θεωρητικοῦ τούτου ζητήματος γνώμη, ἢ ἐπιθυμία τῆς κοινωνίας ἔχει ἐξίσου τὸ δικαίωμα νὰ συναριθμηταὶ μεταξὺ εἰς τὰς φυσικὰς καὶ γενικὰς ἀρχὰς τοῦ φυσικοῦ συστήματός μας.

124. Πόσον δυνατὰ ἐνεργεῖ αὕτη ἡ ἀρχή, φαίνεται ἀπὸ τὰ προερχόμενα ἐκ τῆς ἐρημίας ἀποτελέσματα εἰς τὸ πνεῦμα. Αἰσθανόμεθα τὸν ἑαυτὸν μας εἰς ἀφύσικον κατάστασιν, καὶ κάμνοντες συντρόφους χειροῆθη ζῶα, ἢ προσκολλώμενοι εἰς ἄψυχα ἀντικείμενα, πασχίζομεν νὰ ἀναπληρώσωμεν, τὴν ὅποιαν συναισθανόμεθα ἔλλειψιν.

125. Πολλὰ ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ἡ συνάφεια, τὴν ὅποιαν ἔχει ἡ ἐπιθυμία τῆς κοινωνίας μὲ τὴν τοῦ μανθάνειν. Ἡ δευτέρα, ἀπὸ τὰς [64] δύο ταύτας ἀρχὰς, συντροφεύεται πάντοτε ἀπὸ πόθον, //τοῦ νὰ μεταδίδωμεν εἰς τοὺς ἄλλους τὰς γνώσεις μας. Καὶ τόσον, ὥστε ἔγινεν ἀμφισβήτησις, ἂν ἡ περιέργειά τινος ἀνθρώπου ἤθελεν εἶσθαι ἀρκετὴ νὰ τὰ ὑποχρέωση εἰς ἐπίμονον σπουδὴν κατ' ἐξακολούθησιν, ἐὰν ἐκόπτετο εἰς αὐτὸν πᾶσα ἐλπίς κοινωνικῆς μεταδόσεως. Οὕτω γίνεται μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἀξιόλογος πρόβλεψις, διὰ τὴν ἀμοιβαίαν ἀνταλλαγὴν τῶν νοερῶν ἀποκτησέων των.

Γ' Περὶ τῆς ἐπιθυμίας τῆς ὑπολήψεως

126. Ἡ ἀρχὴ αὕτη ἀνακαλύπτεται πολλὰ πρῶίμα εἰς τὰ παιδιά. Πρὶν ἀκόμη σταθῶσιν ἀρκετὰ νὰ συλλογίζωνται τὰ ἐκ τῆς καλῆς ὑπολήψεως τῶν ἄλλων προξενούμενα καλά, πρὶν μάλιστα ἀποκτήσωσιν τὴν χρῆσιν τοῦ λόγου, δείχνουν αἰσθητῶς τὴν λύπην των εἰς πᾶσαν ἔκφρασιν παραμελήσεως ἢ καταφρονήσεως.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι εἶναι εἰς τὴν φύσιν μας ἀρχὴ καθ' ἑαυτὴν, ἥγουν, ὅτι δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἀναλυθῇ εἰς λόγον καὶ πείραν ἢ εἰς ἄλλην τινὰ γενικωτέραν ἀρχήν, παρὰ τὸν ἑαυτὸν της. Τοῦτο ἀποδείχεται ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν πολλὰ δυνατὴν ἐπιρροήν, τὴν ὅποιαν ἔχει ἐπάνω εἰς τὸ πνεῦμα. Ἐπιρροὴν πλέον θαυμαστήν, παρὰ πάσης ἄλλης ἐνεργη-

τικῆς ἀρχῆς. Καὶ αὕτη ἡ ἀγάπη τῆς ζωῆς ὑποχωρεῖ καθ' ἡμέραν εἰς τὴν ἐπιθυμίαν τῆς ὑπολήψεως, καὶ ὑπολήψεως μάλιστα τοιαύτης, ἥτις, ἐπειδὴ ἀποβλέπει μόνον εἰς τὴν περὶ ἡμῶν // μνήμην, δὲν ἔμπορεῖ νὰ ὑποτεθῆ, ὅτι κινεῖ τὴν φιλαυτίαν μας. Τίνι τρόπῳ ἡ σύζευξις τῶν ἰδεῶν ἤθελε γεννήσειν, ἀπὸ τὰς ἄλλας ἀρχὰς τῆς φύσεώς μας, νέαν ἀρχὴν ὑπὲρ πάσας δυνατωτέραν; τοῦτο εἶναι δύσκολον νὰ τὸ καταλάβωμεν.

127. Ὡς αἱ ὀρέξεις τῆς πείνης καὶ δίψης, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἰδιοτελεῖς ἀρχαί, προξενοῦν ὅμως ἄμεσον τὴν ὠφέλειαν εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ ἀτόμου. Οὕτω ἡ ἐπιθυμία τῆς ὑπολήψεως, ἂν καὶ δὲν εἶναι κοινωνικὴ ἢ εὐνοϊκὴ ἀρχή, εἶναι ὅμως κατ' εὐθειαν ἐπωφελῆς εἰς τὸ καλὸν τῆς συγκοινωνίας.

Δ' Ἡ ἐπιθυμία τῆς δυνάμεως

128. Ὅσακις θεωροῦμεν τὸν ἑαυτὸν μας, ὡς ποιητὴν τινος ἀποτελέσματος, αἰσθανόμεθα ὑψηλὴν τινα ἀγαλλίασιν ἀπὸ τὴν συνείδησιν τῆς δυνάμεως, καὶ ἡ ἡδονὴ μας εἶναι γενικῶς ἀνάλογος μὲ τὸ μέγεθος τοῦ ἀποτελέσματος, συγκρινόμενον μὲ τὴν σμικρότητα τῆς ἐναργείας μας.

129. Τὸ βρέφος, εἰς τὰς ἀγκάλας ἀκόμην εὐρισκόμενον, ἠδύνεται νὰ ἐνεργῇ τὴν μικρὰν του ἰσχὺν εἰς ὅ,τι ἀντικείμενον ἀπαντᾷ, καὶ δυσαρρεσεῖται, ὅταν κἀνὲν συμβεβηκὸς ἐξελέγη τὴν ἀδυναμίαν του. Τὰ ἀθύρματα τῶν παιδίων, σχεδὸν χωρὶς ἐξαιρέσεων, διεγείρουσιν εἰς αὐτὰ τὴν ἰδέαν τῆς δυνάμεώς των. Ἡ αὐτὴ παρατήρησις ἔμπορεῖ νὰ ἐκτανθῆ, ἕως εἰς τὰς διατριβάς καὶ εἰς τὰς ἀθλητικὰς γυμνάσεις τῶν νέων καὶ τῶν ἀνδρῶν. //

[66] 130. Καθόσον προχωροῦμεν εἰς ἡλικίαν καὶ αἱ ζωϊκαὶ δυνάμεις μας χάνουσι τὴν ἐνεργητικότητα καὶ ἀκμὴν των. Βαθμηδὸν σκοπεύομεν νὰ ἐκτείνωμεν τὴν ἐπιρροήν μας ἐπάνω εἰς τοὺς ἄλλους, ἢ διὰ τῆς ὑπεροχῆς τῆς τύχης καὶ καταστάσεως, ἢ διὰ τῆς ἔτι ἡδονικωτέρας ὑπεροχῆς τῶν πνευματικῶν χαρισμάτων, διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ

νοός μας, διὰ τῆς πολυμαθείας, διὰ τῆς τέχνης τοῦ πείθειν, ἢ διὰ τῶν τελειοτήτων τῆς ἐπιδεξιότητος. Τί ἄλλο παρὰ τὴν ἰδέαν τῆς δυνάμεως καθιδύνει τὸν ῥήτορα εἰς τὴν συνείδησιν τῆς ῥητορείας του, ὅταν μὲ ὑπέροχον δυνατότητα κατασιγάξῃ τὸ λογικὸν τῶν ἄλλων, κάμπτει εἰς τοὺς σκοπούς του τὰς ἐπιθυμίας αὐτῶν καὶ τὰ πάθη, καὶ χωρὶς τὴν βοήθειαν τῆς βίας ἢ τῆς λαμπρότητος τοῦ ἀξιώματος καταστένεται πληρεξούσιος τῆς τέχνης τῶν ἐθνῶν;

131. Εἰς τὴν αὐτὴν ἀρχὴν ἠμποροῦμεν νὰ ἀνάξωμεν, τοῦλάχιστον κατὰ μέρος, καὶ τὴν ἡδονήν, τὴν προερχομένην ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψιν τῶν γενικῶν θεωρημάτων. Πᾶσα τοιαύτη ἀνακάλυψις μᾶς ἐπιφέρει τὴν ἀπόκτησιν μυρίων ἰδιαιτέρων ἀληθειῶν ἢ γενομένων, καὶ μᾶς δίδει πρόχειρον κυριότητα τοσοῦτου πλήθους γνώσεων, εἰς τὰς ὁποίας πρότερον δὲν εἶχαμεν κάμμίαν εἴσοδον. Οὕτω λοιπὸν εἰς τὴν πρόοδον τοῦ λογικοῦ καὶ τῆς πείρας ἢ ἐπιθυμίας τῆς δυνάμεως // [67] ἐπέρχεται, διὰ νὰ ἐνεργῇ ὡς σύμμαχος τῆς αὐθορμητοῦ ἐπιθυμίας τοῦ μανθάνειν.

132. Ἡ ἰδέα τῆς δυνάμεως εἶναι, τοῦλάχιστον κατὰ μέρος, ἡ θάσις τῆς προσκολλησεῶς μας εἰς τὴν ἰδιοκτησίαν. Δὲν ἀρκεῖ εἰς ἡμᾶς νὰ ἔχωμεν τὴν χρῆσιν τινος ἀντικειμένου, ἀλλ' ἐπιθυμοῦμεν νὰ τὸ ἔχωμεν ὀλοκλήρως εἰς τὴν διάθεσίν μας, χωρὶς νὰ εἴμεθα ὑπεύθυνοι εἰς κανένα ὅποιονδῆποτε ἄνθρωπον.

133. Ἡ φιλαργυρία εἶναι ἰδιαιτέρα τις τροποποιήσις τῆς ἐπιθυμίας τῆς δυνάμεως, προερχομένη ἀπὸ τὰς διαφόρους χρήσεις τοῦ πλοῦτου εἰς τοὺς ἐμπορικοὺς τόπους. Ἡ ἐπιβρόχῃ αὐτῆς, ὡς ἐνεργητικῆς ἀρχῆς, αὐξάνεται πολὺ ἀπὸ τὴν ἕξιν καὶ σύζευξιν τῶν ἰδεῶν.

134. Ὁ ἔρωσ τῆς ἐλευθερίας προέρχεται κατὰ μέρος ἀπὸ τὴν αὐτὴν πηγὴν, ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ νὰ ἐμπορῶμεν νὰ κάμνωμεν, ὅ,τι εἶναι σύμφωνον μὲ τὴν κλίσιν μας· ἡ δουλεία μᾶς δυσαρεστεῖ, διότι περιορίζει τὴν δυνάμιν μας.

135. Καὶ αὐτὸς ὁ ἔρωσ τῆς ἡσυχίας καὶ μοναξίας εἰς τὴν αὐτὴν ἀρχὴν ἀνελύθη ἀπὸ τὸν Κικέρωνα: «πολλοὶ δὲ καὶ εἶναι καὶ ἐστά-

- δησαν, οί όποιοι ταύτην τήν ήσυχίαν, τήν όποίαν λέγω, επιθυμούντες, ήθελαν άπομακρυνθην άπό τά δημόσια πράγματα, και [68] καταφύγουν εις τήν άπραγμοσύνην. Ούτοι έχουσι // τόν αυτόν σκοπόν με τούς βασιλείς, να μη στερούνται τίποτε, να μην υπόκεινται εις κανένα, να έχωσιν έλευθερίαν, τής όποίας ίδιον εΐναι να ζήσ, όπως και άν δέλης. "Οθεν, ένφω τούτο εΐναι κοινόν τών επιθυμούντων τήν έξουσίαν, με τούς ρηθέντας άπράγμονας, οί μεν στοχάζονται ότι έμπορούν να τó άποκτήσωσιν, άν έχωσι χρήματα πολλά, οί δέ, άν μένωσιν εύχαριστημένοι, εις τά ίδια και όλίγα». ³
136. Η ιδέα τής δυνάμεως εΐναι όμοίως, κατά τινα βαθμόν, ή θάσις τής ήδονής, τήν όποίαν ή άρετή προξενεί. Επιθυμοϋμεν να εΐμεθα έλεύθεροι εις τó ν' άκολουθώμεν τās κλίσεις μας, χωρίς ευθύνας άνωτέρου, αλλά τούτο μόνον δέν άρκεί προς τήν εύδαιμονίαν μας. "Όταν άπό τās κακάς έξεις ή άπό τήν όρμήν τινός πάθους φερώμεθα εις τó να πράξωμέν τι, τó όποϊόν ό λόγος άποδοκιμάζει, αισθανόμεθα μίαν τινά λυπηράν δουλείαν εις τās κατωτέρας άρχάς τής φύσεώς μας, και γνωρίζομεν τήν σμικρότητα και άδυναμίαν μας.
- [69] Αΐσθημα έλευθερίας και ανεξαρτησίας, ύψος πνεύματος // και ή ευγένεια τής άρετής εΐναι τά φυσικά αισθήματα τού ανθρώπου, όστις γνωρίζει εις τόν έαυτόν του, ότι δύναται εις όλας τās περιστάσεις να καταπραΰνη τούς θορύβους τών παθών και να ύπακούη εις τās σεμνάς ύπαγορεύσεις τού χρέους και τής τιμής.

Ε' Η επιθυμία τής ύπεροχής

137. Η άμιλλα έξυναριδημήθη ένίοτε με τά πάθη· φαίνεται όμως

---

3. Multi autem et sunt et fuerunt, qui eam, quam dico, tranquillitatem expetentes, à negotiis publicis seremoverint, ad otiumque perfugerint. His idem propositum fuit, quod vegibus; ut ne quare egerent, ne cui parerent libertate uteventur; cujus proprium est, sic vivere, ut vetis. Quare cum hoc commune sit potentiae cupidorum cum iis, quos dixi, otiosis; alteri se adipisci id posse arbitrantur, si opes magnas habeant; alteri, si contenti sint et suo, et parvo.

ὅτι ὑπάγεται μᾶλλον εἰς τὸν ὀρισμὸν τῶν ἐπιθυμιῶν μας, πλὴν ἡ ἐνεργητικὴ ἀρχὴ εἶναι ἡ ἐπιθυμία τῆς ὑπεροχῆς, τὸ δὲ πάθος τῆς κακονοίας εἶναι μόνον συνακόλουθος περίστασις.

138. Τὸ πάθος τῆς κακονοίας δὲν εἶναι μάλιστα ἀναγκαῖος συνακόλουθος τῆς ἐπιθυμίας τῆς ὑπεροχῆς. Εἶναι βέβαια δυνατὸν νὰ ἐννοήσωμεν (ἂν καὶ σπανίως ἐμπορῇ νὰ συμβαίῃ) ὅτι ἡ ἄμιλλα λαμβάνει χώραν καὶ μεταξὺ ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι εἶναι ἐνωμένοι μὲ τὴν πλέον καθαρὰν φιλίαν, καὶ χωρὶς παραμικρὸν αἰσθημα κακονοίας νὰ ταράττῃ τὴν ἁρμονίαν των.

[70] 139. Ὅταν ἡ ἄμιλλα συντροφεύεται μὲ κακόνοιαν, τότε λέγεται φθόνος. Τὴν διαφορὰν τῶν δύο τούτων ἐνεργητικῶν ἀρχῶν ἐπερίγραψε μὲ ἀκριβείαν ὁ Δρ. Βυλτέρος: «ἄμιλλα // εἶναι ἡ ἐπιθυμία τοῦ νὰ ὑπερέχωμεν τοὺς ἄλλους, μὲ τοὺς ὁποίους συγκρίνομεν τὸν ἑαυτὸν μας. Τὸ δὲ νὰ ἐπιθυμῶμεν τὴν ἀπόκτησιν τῆς ὑπεροχῆς ταύτης, μεταχειριζόμενοι ἰδιαίτερα μέσα διὰ νὰ κρημνίσωμεν τοὺς ἄλλους, εἶναι ὁ διαγνωστικὸς χαρακτήρ τοῦ φθόνου. Ἐντεῦθεν εἶναι εὐκόλον νὰ ἴδωμεν ὅτι τὸ πραγματικὸν τέλος, εἰς τὸ ὅποιον ἀποτείνεται τὸ φυσικὸν πάθος, ἡ ἄμιλλα, καὶ τὸ παράνομον, ὁ φθόνος, εἶναι ἀκριβῶς τὸ αὐτό· καὶ ἐπομένως ὅτι ἡ κακοποίησις δὲν εἶναι τὸ τέλος τοῦ φθόνου, ἀλλὰ τὸ μέσον τὸ ὅποιον μεταχειρίζεται, διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὸ τέλος του».

140. Μικρά τινα συμπτώματα ἀμίλλης ἐμποροῦν νὰ παρατηρηθῶσι μεταξὺ εἰς τὰ ζῶα, πλὴν τὰ ἐντεῦθεν ἀποτελέσματα εἶναι διόλου ἀσήμαντα. Εἰς ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους ἐνεργεῖ κατὰ μυρίας διευθύνσεις, καὶ εἶναι μία ἀπὸ τὰς πρώτας πηγὰς τῆς ἀνθρωπίνης ἐπιδόσεως.

141. Ὡς ἔχομεν τεχνητὰς ὀρέξεις, οὕτω καὶ τεχνητὰς ἐπιθυμίας. Ὅ,τι φέρει εἰς τὴν ἀπόκτησίν τινος ἀντικειμένου, ἐπιθυμίας φυσικῆς, ἐπιθυμεῖται καθαυτό, διὰ τὴν πρὸς τὸ τέλος τοῦτο ὠφελειάν του, καὶ συχνὰ ἀκολουθεῖ μὲ τὸν καιρὸν νὰ ἀποκτᾷ εἰς τὴν ὑπόληψίν μας ἰδίαν τιμὴν. Οὕτω τὰ χρήματα καταστένονται εἰς πολλούς, ὡς ἔσχατον ἀντικείμενον σπουδῆς, ἐνῶ χωρὶς ἀμφιβολίαν ἐτιμῶντο κατ'

- [71] ἀρχάς, // ὡς μέσα ἀπλῶς εἰς ἀπόκτησιν ἄλλων ἀντικειμένων. Μὲ τὸν αὐτὸν τρόπον φέρονται οἱ ἄνθρωποι, εἰς τὸ νὰ ἐπιθυμῶσιν ἐνδύματα, ἀμάξας, ἀκολούθους, ἔπιπλα, διὰ τὴν ἐκτίμησιν, τὴν ὁποίαν ὑποτίθεται ὅτι ὁ κόσμος κάμνει περὶ αὐτῶν. Τοιαῦται ἐπιθυμίαι ὠνομάσθησαν ἀπὸ τὸν Δρ. Οὐτκεσὼν, ἐπιθυμίαι δευτερεύουσαι· ἡ γέννησίς των εὐκόλως ἐμπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς συζεύξεως τῶν ἰδεῶν.

Τμῆμα Δ΄

Περὶ τῶν παθήσεων

142. Ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦτον περιλαμβάνονται ὅλαι ἐκεῖνα αἱ ἐνεργητικαὶ ἀρχαί, τῶν ὁποίων τὸ ἄμεσον καὶ καθ' αὐτὸ ἀντικείμενον εἶναι νὰ προξενῶσιν εἰς τοὺς ὁμοίους μας λύπην ἢ χαράν. Κατὰ τοῦτο λοιπὸν τὸν ὀρισμὸν ἢ ὀργή, ἢ ἐκδίκησις, τὸ μῖσος, ἀνήκουν εἰς τὴν κλάσιν τῶν παθήσεών μας, ὡς καὶ ἡ εὐγνωμοσύνη ἢ ὁ ἔλεος. Ἐντεῦθεν τὰ πάθη διαιροῦνται εἰς εὐμενῆ καὶ δυσμενῆ.

Α΄ Περὶ τῶν εὐμενῶν παθήσεων

- [72] 143. Διάφοροι εἶναι αἱ εὐμενεῖς παθήσεις μας, καὶ ἴσως δὲν ἤθελεν εἶσθαι εὐκόλον νὰ τὰς ἀπαριθμήσωμεν ἐντελῶς. Ἀπὸ τὰς ἀξιολογώτερας εἶναι αἱ πατρικαὶ καὶ υἱικαί, αἱ συγγενικαί, ὁ ἔρωσ, ἡ φιλία, ὁ πατριωτισμὸς, ἡ φιλανθρωπία, ἡ εὐγνωμοσύνη, ὁ ἔλεος. Πλὴν τούτων εἶναι καὶ ἄλλαι // ἰδιαιτέραι εὐμενεῖς παθήσεις, αἱ ὁποῖαι τοὺς κάμνουν ἀγαπητούς, σεβαστούς ἢ θαυμασμοῦ ἀντικείμενα.

144. Εἰς τὴν ἀνωτέρω ἀπαρίθμησιν δὲν πρέπει νὰ ἐννοῆται, ὅτι ὅλαι αἱ ἰδιαιτέρως σημειωθεῖσαι εὐμενεῖς παθήσεις ἀναφέρονται ὡς πρῶται ἀρχαί ἢ ὡς ἔσχατα γινόμενα εἰς τὸ ἀνθρώπινον σύστημα μας. Ἐξεναντίας δὲν εἶναι σχεδὸν ἀμφιβολία, ὅτι πολλὰ ἐκ τούτων ἐμποροῦν νὰ ἀναλυθῶσιν εἰς τὴν αὐτὴν γενικὴν ἀρχήν,

διαφόρως τροποποιημένην κατὰ τὰς περιστάσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἐνεργεῖ. Πλὴν τοῦτο (ἂν καὶ ἐνίοτε ἐστάθη ἀντικείμενον περι-σπούδαστον) δὲν εἶναι κυρίως παρὰ ζήτημα διατάξεως. Εἴτε ὑποθέσαμεν τὰς ἀρχὰς ταύτας, ὅτι εἶναι ἔσχατα γενόμενα, εἴτε ὅτι τινὲς ἐξ' αὐτῶν ἐμποροῦν νὰ ἀναλυθῶσιν εἰς ἄλλας γενικωτέρας, ἐξίσου πρέπει νὰ θεωροῦνται ὡς μέρη συστατικὰ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Καὶ καθοποιανδήποτε ὑπόθεσιν τὸν αὐτὸν λόγον ἔχομεν, ὥστε νὰ θαυμάζωμεν τὴν σοφίαν, μὲ τὴν ὁποίαν ἡ φύσις αὕτη εἶναι προσαρμοσμένη μὲ τὴν κατάστασιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐτέθη.

Οἱ νόμοι, κατὰ τοὺς ὁποίους γίνονται αἱ ἀντιλήψεις τῆς ὁράσεως, εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, μέρος τοῦ ὀργανισμοῦ μας ἐξίσου ὡς καὶ οἱ κανονίζοντες ἐκάστην τῶν πρώτων μας ἀντιλήψεων. Καὶ μ' ὄλον ὅτι ἀπαιτοῦν διὰ τὴν ἀνάπτυξίν των // βαθμὸν τινα πείρας καὶ παρατη-
 [73] ρήσεως εἰς τὸ ἄτομον, ἡ ὁμοιότης τοῦ ἀποτελέσματος δείχνει, ὅτι δὲν εἶναι τίποτε εἰς τὴν ἀρχὴν των χωρὶς λόγον, οὐδὲ ὡς ἔτυχε.

145. Τὸ περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν διαφορῶν ἡμῶν παθήσεων ζήτημα φέρει τῶντι εἰς περιέργους τινὰς συζητήσεις. Πλὴν πολὺ ὠφελι- μώτεραι τούτου εἶναι αἱ ἐξετάσεις, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν φύσιν αὐτῶν, εἰς τοὺς νόμους καὶ εἰς τὰς χρήσεις. Μ' ὄλον τοῦτο εἰς πολλὰ φιλοσοφικὰ συστήματα ἐθεωρήθη, ὡς τὸ πλέον ἀξιόλογον ἀντικείμενον ἐρεύνης, συνεχόμενον μὲ τὸ μέρος τοῦτο τοῦ ἀνθρω- πίνου συστήματος.

146. Τὸ νὰ πραγματωθῶμεν λεπτομερῶς περὶ τῆς φύσεως, περὶ τῶν νόμων καὶ τῶν χρήσεων τῶν εὐμενῶν παθήσεών μας, εἶναι φανερὰ ἀσυμβίβαστον μὲ τὴν συντομίαν τῆς πραγματείας ταύτης, τὴν ὁποίαν τὸ σχέδιόν της περιορίζει εἰς ἕκθεσιν ὀρισμῶν καὶ διαιρέ- σεων, καὶ τοιούτων τινῶν παρατηρήσεων ὁποῖαι εἶναι ἀναγκαῖαι πρὸς ἐξήγησιν τῆς διατάξεως, κατὰ τὴν ὁποίαν προβαίνει.

Ἡ ἀπαρίθμησις τὴν ὁποίαν ἤδη ἀναφέραμεν [(§)143], ὑπαγορεύει τὴν τάξιν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐμπορεῖ τις νὰ πραγματευθῇ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην εἰς σειρὰν μαθημάτων Ἠθικῆς Φιλοσοφίας. Τὰ ἀκόλουθα ἡμποροῦν ἐξίσου νὰ ἐφαρμοσθῶσιν εἰς ὅλας τὰς δια-

- φόρους ἀρχάς, αἱ ὁποῖαι ὑπάγονται εἰς τὴν γενικὴν περιγραφὴν. //
- [74] 147. Ἡ γύμνασις ὄλων τῶν εὐμενῶν παθήσεών μας συντροφεύεται μετ' αἰσθημάτων ἢ συγκινήσιν τινα εὐάρεστον. Τόσον τῇ ἀληθείᾳ μέρος τῆς εὐδαιμονίας μας προέρχεται ἀπὸ τὴν πηγὴν ταύτην, ὥστε οἱ συγγραφεῖς ἐκεῖνοι, τῶν ὁποίων τὸ ἀντικείμενον εἶναι νὰ προσφέρωσι διατριβὰς εἰς τὸ πνεῦμα, μεταχειρίζονται εὐστόχως τὰς παθήσεις ταύτας, ὡς ἐν ἀπὸ τὰ πρῶτιστα μέσα τῆς ἡδονῆς. Ἐντεῦθεν ἔχει τὴν ἀρχὴν τοῦ τοῦ κυριώτερον θέλημα τῆς τραγωδίας. Ἄλλ' ἕως πόσον εἶναι χρήσιμον νὰ χωρίξῃ κανεὶς μετ' ὁν τρόπον τοῦτον τὴν πολυτέλειαν τοῦ ἐλέου ἀπὸ τοὺς καιροὺς τῆς πρακτικῆς γυμνάσεως, ἴσως ἐμπορεῖ ν' ἀμφιβάλλεται.
148. Αἱ ἡδοναὶ τῶν εὐμενῶν παθήσεων δὲν περιορίζονται εἰς τοὺς ἐναρέτους, ἀλλ' ἐμβαίνουν καὶ εἰς τὰς ἐγκληματικὰς μας συγκαταβάσεις, καὶ συχνὰ πλανοῦν τὸν νέον καὶ ἀστόχαστον μετ' τὰ δέλητρα, τὰ ὁποῖα δίδουν εἰς τὴν κακίαν καὶ ἀνοησίαν.
149. Ἀκόμη καὶ ὅταν ψαυσθῶσιν αἱ παθήσεις αὗται εἰς τὴν ἐπίτευξιν τῶν ἀντικειμένων των, ἐνώνεται μετ' τὴν λύπην καὶ βαθμὸς τις ἡδονῆς καὶ ἐνίοτε ἢ ἡδονὴ ὑπερτερεῖ πολὺ τὴν λύπην.
- [75] 150. Ἡ τελικὴ αἰτία τῆς εὐαρέστου συγκινήσεως, ἣτις συνέχεται μετ' τὴν πρᾶξιν τῆς εὐμενείας εἰς ὅλας τῆς τὰς // μορφάς, ἔπρεπε φανερὰ νὰ μᾶς παρακινήσῃ εἰς τὸ νὰ γυμνάζωμεν μετ' ἰδιαιτέραν τινα ἐπιμέλειαν τὰς τοιαύτας ἐνεργητικὰς ἡμῶν ἀρχάς, αἱ ὁποῖαι ἔχουν τόσον ἄμεσον τὴν ἐπιβρόχον εἰς τὴν εὐδαιμονίαν τῆς ἀνθρωπίνης συγκοινωνίας.
151. Μ' ὄλην τὴν ἡδονὴν, τὴν προερχομένην ἀπὸ τὴν περίθαλψιν τῶν εὐμενῶν παθήσεων, αἱ παθήσεις αὗται δὲν ἔχουν εἰς τὴν ἀρχὴν των τίποτε ἰδιοτελέες, ὡς ἀπεδείχθη ἐντελῶς ἀπὸ διαφόρους συγγραφεῖς. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο, ἂν ἐναντίον μετ' τὰ συστήματα πολλῶν φιλοσόφων, ἀρχαίων καὶ νεωτέρων, εἶναι ὅμως ὄχι μόνον σύμφωνον μετ' τὴν φανερὰν ὄψιν τοῦ γενομένου, ἀλλὰ καὶ ἰσχυρῶς ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἀναλογίαν τῶν ἄλλων ἐνεργητικῶν δυνάμεων, τὰς ὁποίας ἤδη ἐθεωρήσαμεν.

152. Εύρήκαμεν ὅτι ἡ διατήρησις τοῦ ἀτόμου καὶ ἡ ἐξακολουθήσις τοῦ εἴδους, δὲν εἶναι ἐμπιστευμένα εἰς μόνην τὴν φιλαυτίαν καὶ τὸ λογικόν, ἀλλ' ὅτι ἔχομεν ἀπὸ τὴν φύσιν καὶ διαφόρους ὀρέξεις, αἱ ὁποῖαι χωρὶς κάμμίαν σκέψιν ἀπὸ μέρους μας, μᾶς σύρουσιν ἐκάστη εἰς τὸ ἴδιόν της ἀντικείμενον.

[76] Εύρήκαμεν ὁμοίως περὶ τῆς ἀποκτήσεως τῶν γνώσεων, ἀπὸ τὴν ὁποίαν οὐσιωδῶς κρέματα ἡ τελειοποίησις τοῦ ἀτόμου καὶ ἡ βελτίωσις τοῦ εἴδους, ὅτι δὲν εἶναι ἐμπιστευμένη μόνον εἰς τὴν φιλαυτίαν καὶ εἰς τὴν εὐμένειαν, // ἀλλ' ὅτι διεγειρόμεθα εἰς ταύτην καὶ ἀπὸ τὴν ἔμφυτον ἀρχὴν τῆς περιεργείας. Φαίνεται ἀκόμη, ὅτι εἰς τὸ αἴσθημα τοῦ χρέους ἐπροστέθη ἀπὸ τὴν φύσιν καὶ ἔν ἄλλο προτρεπτικόν εἰς τὴν καλὴν διαγωγὴν, ἡ ἐπιθυμία τῆς ὑπολήψεως, ἡ ὁποία εἶναι ὄχι μόνον μία ἀπὸ τὰς πλέον δυνατὰς ἐνεργητικὰς ἀρχάς, ἀλλὰ καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐνεργῇ μὲ πλήρη δύναμιν, ἕως τὴν τελευταίαν στιγμὴν τῆς ζωῆς μας.

Τώρα λοιπόν, ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι ἦσαν φανερά προωρισμένοι νὰ ζῶσιν εἰς συγκοινωνίαν, καὶ ἐπειδὴ ἡ συγκοινωνικὴ ἔνωσις δὲν ἠδύνατο νὰ βασταχθῇ, χωρὶς ἀμοιβαίαν συναλλαγὴν δουλεύσεων, δὲν ἤθελεν εἶσθαι εὐλόγον νὰ προσμένωμεν συμφώνως μὲ τὴν ἀναλογίαν τῆς φύσεώς μας, ὅτι τόσον ἀξιόλογον τέλος δὲν ἔπρεπε νὰ παραδοθῇ εἰς τὰ ἀργὰ συμπεράσματα τοῦ λογικοῦ ἢ εἰς τὰς μεταφυσικὰς λεπτότητας τῆς φιλαυτίας. Ἄλλ' ὅτι ἔπρεπε νὰ γένη τις πρόβλεψις διὰ τοῦτο μὲ ἰδιαιτέρας τινὰς ἐνεργητικὰς ἀρχάς, αἱ ὁποῖαι νὰ ἐμπορῶσιν, ὡς αἱ ὀρέξεις καὶ ἐπιθυμίαι μας νὰ ἐνεργῶσιν ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τὴν σκέψιν μας.

Τὸ νὰ εἶπω τοῦτο περὶ τῆς πατρικῆς παθήσεως ἢ περὶ τοῦ ἐλέου, εἶναι, ὡς νὰ λέγω ὑπὲρ αὐτῶν, ὄχι ποτὲ περισσότερον ἀπὸ ὅ,τι εἶπεν ὁ Οὐγκέρος καὶ Θίρστος, ὅτι δηλαδὴ μᾶς κινοῦν εἰς ἰδιαίτερα ἀντικείμενα, χωρὶς νὰ ἀποβλέπωμεν εἰς κάμμίαν ἰδίαν ἡμῶν ἀπόλαυσιν. //

[77] Β' Περί τῶν δυσμενῶν παθήσεων

153. Αἱ παθήσεις, εἰς τὴν κοινὴν ὁμιλίαν, λαμβάνουν διάφορα ὀνόματα: μῖσος, ζηλοτυπία, φθόνος, ἐκδίκησις, μισανθρωπία. Ἐμπορεῖ ὅμως ν' ἀμφιβάλλεται, ἂν εἶναι κάμμία ἀρχὴ τοῦ εἴδους τούτου, ἐμφυτευμένη ἀπὸ τὴν φύσιν εἰς τὸ πνεῦμα, ἐξαιρουμένης τῆς ἀρχῆς τοῦ χόλου, διότι τὰ ἄλλα ἐπάνω εἰς τὸν κορμὸν τοῦτον ἐγκεντρώνονται ἀπὸ τὰς ἀπατημένας μας δόξας καὶ κακὰς ἔξεις.

154. Ἐδιάκριαν τὸν χόλον εἰς αὐθόρμητον καὶ εἰς ἐσκεμμένον. Ὁ πρῶτος ἐνεργεῖ εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀπαράλλακτα, ὡς εἰς τὰ ἄλογα ζῷα, καὶ ὁ σκοπὸς αὐτοῦ ἦτο φανερά νὰ μᾶς προφυλάτῃ ἐναντίον εἰς αἰφνίδιον βίαν, εἰς περιστάσεις εἰς τὰς ὁποίας τὸ λογικὸν ἤθελεν ἐλθεῖν πολλὰ ἀργὰ εἰς βοήθειάν μας. Τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ χόλου παύει εὐθύς, ὅταν πληροφορηθῶμεν ὅτι δὲν ἐσκοπεύετο κάμμία βλάβη ἐναντίον μας.

155. Ὁ ἐσκεμμένος χόλος διεγείρεται μόνον ἀπὸ βλάβην βεβουλεωμένην, ὅθεν ἐμπεριλαμβάνει αἴσθημα δικαιοσύνης ἢ ἠθικοῦ καλοῦ καὶ κακοῦ.

[78] 156. Ὁ διεγειρόμενος χόλος ἀπὸ βλάβην, γενομένην εἰς ἄλλο πρόσωπον, λέγεται κυρίως ἀγανάκτησις. Καὶ εἰς τὰς δύο ὅμως περιστάσεις ἡ ἐνεργητικὴ ἀρχὴ φαίνεται ὅτι // εἶναι οὐσιωδῶς ἡ αὐτή, καὶ ὅτι ἔχει ἀντικείμενόν της, ὅχι νὰ κακοποιήσῃ ὃν αἰσθητικόν, ἀλλὰ νὰ παιδεύσῃ ἀδικίαν καὶ σκληρότητα.

157. Ὡς ὅλαι αἱ εὐμενεῖς παθήσεις συντροφεύονται μὲ ἀρίστας συγκινήσεις, οὕτω ἐξ' ἐναντίας ὅλαι αἱ δυσμενεῖς εἶναι πηγαὶ λύπης καὶ ἀνησυχίας. Τοῦτο ἀληθεύει καὶ περὶ τοῦ χόλου, ὅσον δικαίως καὶ ἂν διεγείρεται ἀπὸ τὸ ὑβριστικὸν φέρισμον τῶν ἄλλων.

158. Εἰς τὴν ἀνωτέρω ἐξέτασιν τῶν ἐνεργητικῶν μας δυνάμεων, δὲν ἀναφέραμεν ποσῶς περὶ τῶν παθῶν μας. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ λέξις αὕτη κυρίως δὲν ἀνήκει εἰς κἀνὲν εἶδος τούτων τῶν ἀρχῶν, ἀλλ' ἐμπορεῖ νὰ λέγεται εἰς ὅλα κοινῶς, ὅταν ἀφίνωνται νὰ ἐκβαίνωσιν

ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς μετριότητος. Εἰς ταύτην δὲ τὴν περίστασιν γεννᾶται μία τις αἰσθητὴ ταραχὴ ἢ κλονισμὸς τοῦ σώματος· τὸ λογικὸν μας συγχύζεται, χάνομεν εἰς βαθμὸν τινα τὴν ἡγεμονικὴν δύναμιν καὶ κινούμεθα εἰς τὸ πράττειν ἀπὸ ὧθησίν τινα σχεδὸν ἀκράτητον.

[79] Ἡ φιλοδοξία, ἡ ἐπιθυμία τῆς φήμης, ἡ φιλαργυρία, ἡ συμπάθεια, ὁ ἔρωσ, ἡ εὐγνώμοσύνη, ὁ χόλος, ἡ ἀγανάκτησις, ὅλα ἐμποροῦν εἰς περιστάσεις τινὰς νὰ λέγωνται πάθη. Ὅταν δὲ γενικῶς λέγωμεν πάθος, ἐννοοῦμεν κοινῶς τὸ πάθος τοῦ χόλου· // ἴσως διότι τοῦτο συγχύζει περισσότερον τὸ λογικὸν καὶ σμικρύνει τὴν εἰς ἑαυτοὺς ἡγεμονικὴν δύναμιν, μᾶλλον παρὰ πᾶσαν ἄλλην ἐνεργητικὴν ἀρχὴν τῆς φύσεώς μας.

Τμῆμα Ε΄

Περὶ φιλαυτίας

159. Ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου, ἐὰν ἐσυνίστατο ἀπλῶς ἀπὸ τὰς ἐνεργητικὰς ἀρχάς, τὰς ὁποίας μέχρι τοῦδε ἀναφέραμεν, ἤθελεν εἶσθαι ἀνάλογος μὲ τὴν τῶν ζώων. Τὸ λογικὸν του ὅμως καταστένει τὴν φύσιν αὐτοῦ καὶ κατάστασιν οὐσιωδῶς διάφορον, ἀπὸ τὴν ἐκείνων κατὰ τὸ ὄλον.

160. Τὰ ζῶα δὲν ἔχουν τὴν δύναμιν νὰ προβλέπωσι συνεπειάς, ἢ νὰ συγκρίνωσιν ὁμοῦ τὰς διαφόρους εὐχαριστήσεις, τῶν ὁποίων εἶναι ἐπιδεκτικά, καὶ ἐπομένως, καθ' ὅσον εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίσωμεν, ἀκολουθοῦν πᾶσαν ἐνεστῶσαν ὧθησιν. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως δύναται νὰ θεωρῇ συνοπτικῶς τὰς διαφόρους του ἐνεργητικὰς ἀρχάς, καὶ νὰ μορφῶν ἰδίον σχέδιον διαγωγῆς εἰς ἀπόκτησιν τῶν ποδουμένων του ἀντικειμένων. Εἰς ἕκαστον δὲ τοιοῦτον σχέδιον ἐννοεῖται, ὅτι ἔχει δύναμιν⁴ νὰ ἀρνηται κατὰ περίστασιν εἰς ἰδιαιτέρας ἐνεργητικὰς ἀρχάς, τὴν ζητουμένην ἀπὸ αὐτὰς εὐχαρίστησιν.

4. Ἡ δύναμις αὕτη εἶναι ἡ φιλαυτία: (σημείωσις στὸ περιθώριον τοῦ χειρογράφου).

- [80] 161. Κατὰ τὴν ἰδιαιτέραν ἀρχήν, εἰς τῆς ὁποίας τὴν ἐπιφόρῳν ὑποτάσσεται συνήθως ἡ διαγωγὴ τοῦ ἀνθρώπου, λαμβάνει καὶ ὁ χαρακτήρ αὐτοῦ τὸ ὄνομα φιλάργυρος, φιλόδοξος // φιλεργὸς ἢ τρυφηλός, καὶ ἡ διαγωγὴ του εἶναι μᾶλλον ἢ ἤττον συστηματικὴ, κατὰ τὴν σταθερότητα ἢ ἀστασίαν μὲ τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ τὸ γενικόν του σχέδιον.
162. Ἡ συστηματικὴ σταθερότης εἰς τὴν ζήτησιν σκοπομένου τινὸς τέλους, ἐνῶ εἶναι ἀναγκαῖα εἰς ἐκπλήρωσιν τοῦ κυριεύοντος πάθους μας, συμβάλλει πολὺ πλεόν καὶ εἰς τὴν γενικὴν ἐπίδοσιν τοῦ πνεύματος, παρὰ ὁ διασκορπισμὸς τῆς προσοχῆς, ὅστις προέρχεται ἀπὸ τὴν γενομένην ἀστάτως ἐκλογὴν μεταξὺ τῶν διαφορῶν σπουδῶν, τὰς ὁποίας μᾶς παρῶρησιάζει ὁ ἀνθρώπινος βίος. Καὶ αὐτὸς ὁ συστηματικὸς τρυφηλὸς ἐμπορεῖ νὰ ἔχη εἰς τὴν ὑποταγὴν του πολὺ μεγαλητέραν ποικιλίαν σαρκικῶν ἀπολαύσεων, καὶ νὰ τὰς ἐξακολουθῇ εἰς ἡλικίαν πολὺ πλεόν προχωρημένην, παρὰ ὁ ἀστατος ἄσωτος. Καὶ ὅσον ταπεινὰ καὶ ἄν εἶναι, τὰ ἐνασχολοῦντα τὸν νοῦν αὐτοῦ ἀντικείμενα, ἐπειδὴ ὅμως τὰ ὑποβάλλει συνήθως εἰς διεύθυνσίν τινα, σπανίως λείπουν ἀπὸ τοῦ νὰ δίδωσι βαθμὸν τινα ἀναπτύξεως εἰς τὰς νοητικὰς του δυνάμεις.
163. Ἡ μόνη ἐξαίρεσις ἴσως, τὴν ὁποίαν ἐμπορεῖ τις νὰ κάμῃ εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην παρατήρησιν, εἶναι περὶ ἐκείνων τῶν ἀνθρώπων, τῶν ὁποίων ἡ ἐπικρατοῦσα ἐνεργητικὴ ἀρχὴ εἶναι ἡ ματαιότης. Οἱ μάταιοι κυρίως δὲν ἀκολουθοῦν μίαν ἀρχήν, διότι ὁ κανὼν τῆς διαγωγῆς των εἶναι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἄστατος καὶ οἱ ὅποιοι, ὡς ἔξωθεν δανειζόμενοι τὸν κανόνα τῆς διαγωγῆς των, πρέπει ἐπομένως, ἔξ' αὐτῆς ταύτης τῆς περιστάσεως, νὰ κυματίζονται ἀκατάπαυστα
- [81] καὶ νὰ // ἀστατῶσιν εἰς τὰς σπουδὰς των. Ὅθεν δέλει εὐρεθῆν, ὅτι τοιοῦτοι ἄνθρωποι, καὶ ἂν πολλάκις ἔκαμαν λαμπρὰς πράξεις, σπανίως ὅμως ἀπόκτησαν ὑπεροχὴν εἰς κἀνὲν ἰδιαιτερον στάδιον, ἔξω ὅταν ἀπὸ σπάνιόν τινα συνδρομὴν περιστάσεων τὸ στάδιον τοῦτο ἐστερεώθῃ εἰς αὐτοὺς διὰ βίου ἀπὸ τὴν κοινὴν δόξαν.

164. Ἡ συστηματικὴ διαγωγὴ τοῦ βίου, σταθερὰ διευθυνομένη εἰς ἀντικείμενά τινα, συμβάλλει μᾶλλον εἰς τὴν εὐτυχίαν, παρὰ ἐκείνη εἰς τὴν ὁποίαν λαμβάνει ἐπιβρόχον συμπτωματικὴ τις κλίσις καὶ ὄρεξις. Καὶ ἐκεῖνος ἀκόμη, ὅστις ἀποφασιστικὰ καὶ ἀμετάτρεπτα μένει χωρὶς ἀρχήν, εἶναι ἐλεύθερος ἀπὸ πολὺ μέρος τῆς ἀνησυχίας, ἢ ὁποία ταράττει τοὺς ἔχοντας χαρακτῆρα πλεόν σύμμικτον καὶ ἄστατον.

165. Ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἀκόμη καὶ ταύτην τὴν ἄλλην καὶ μεγίστην διαφορὰν, ὡς πρὸς τὴν φύσιν τῶν ζώων. Ἐμπορεῖ νὰ ὠφελῆται ἀπὸ τὴν περασμένην πείραν, εἰς τὸ νὰ φεύγῃ τὰς ἀπολαύσεις ἐκείνας, τὰς ὁποίας γνωρίζει ὅτι ἔχουν λύπην ἐπακολουθοῦσαν καὶ εἰς τὸ νὰ δέχεται μικρότερα δεινὰ, τὰ ὁποία γνωρίζει ὅτι εἶναι μέσα διὰ νὰ ἀπολαύσῃ μεγαλῆτερα ἀγαθά. Ἐμπορεῖ εἰς ἓνα λόγον νὰ σχεδιάσῃ εἰς τὸν ἑαυτὸν τοῦ σύστημα εὐτυχίας καὶ νὰ σκεφθῇ περὶ τῶν ἀρμοδιωτέρων μέσων εἰς ἐπίτευξιν αὐτῆς.

[82] 166. Εἰς τὴν ἰδέαν τῆς εὐτυχίας ἐννοεῖται ὅτι πρόκειται // ἐπιθυμητόν τι ἀντικείμενον, ὅθεν ἡ φιλαυτία εἶναι ἐνεργητικὴ ἀρχή, πολὺ διαφέρουσα ἀπὸ τὰς μέχρι τοῦδε θεωρηθείσας. Αὗται μὲν, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ἐμποροῦν νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα αὐθαιρέτων φυσικῶν προσδιορισμῶν, ὅθεν ὠνομάσθησαν ἀρχαῖ ἔμφυτοι, ἐμπεφυτευμένα. Ἡ ἐπιθυμία ὅμως τῆς εὐτυχίας ἐμπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ λογικὴ ἐνεργητικὴ ἀρχή, ὡς ἰδιάζουσα εἰς λογικὴν φύσιν καὶ ἀχωρίστως συνδεδεμένη μὲ αὐτήν.

167. Εἰς τὸ τμήμα τοῦτο, προτάττοντες τὸν τίτλον φιλαυτία, ἠκολουθήσαμεν τὴν συνήθη γλῶσσαν τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας. Ἡ ἔκφρασις ὅμως ὑπόκειται εἰς ἐξαίρεσιν, διότι ὑπονοεῖ ἀναλογίαν τινὰ (ἐνῶ δὲν ὑπάρχη κάμμία) μεταξὺ τῆς ἐπιμελείας, τὴν ὁποίαν χρεωστῆ ἀναγκαιῶς νὰ ἔχη, πᾶν λογικὸν ὄν ὑπὲρ τῆς ἰδίας του εὐτυχίας καὶ ἐκείνων τῶν εὐμενῶν παθήσεων, τὰ ὁποία μᾶς προσκολλοῦν εἰς τὰ ὁμοειδῆ μας ποιήματα. Ἡ ὁμοιότης ὡσαύτως τῶν λέξεων φιλαυτία καὶ

ιδιοτέλεια⁵, εισηξε μεγάλην σύγχυσιν εἰς τὰς ἠθικὰς συζητήσεις. 168. Ἡ λέξις ἰδιοτέλεια λαμβάνεται πάντοτε ἐπὶ κακοῦ, καὶ ἐντεῦθεν συγγραφεῖς τινες ὑπέθεσαν, ὅτι αὕτη ἡ κακία εἶναι ὑπερβολικὴ ἀγάπη τῆς ἰδικῆς μας εὐτυχίας. Εἶναι ὅμως ἀξιοπαρατήρητον ὅτι, ἂν καὶ δίδωμεν τὸ ἐπίθετον ἰδιοτελής εἰς τὴν [83] φιλαργυρίαν, καὶ εἰς τὴν ταπεινὴν καὶ ἰδίαν αὐτοῦ // σαρκοπάθειαν, πλὴν ποτε δίδομεν αὐτὸ εἰς τὴν ἔφρῃσιν τῆς μαθήσεως, ἢ εἰς τὰς σπουδὰς τῆς ἀρετῆς, τὰ ὁποῖα εἶναι χωρὶς ἀμφιβολίαν πηγὰὶ ἡδονῆς εὐφραντικωτέρας, παρὰ τὴν ὁποῖαν ἐμποροῦν τὰ πλούτη ἢ ἡ σαρκοπάθεια νὰ χαρίσωσι.

169. Γενομένης ἐξετάσεως, θέλει φανῆν πιθανῶς ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι αὕτη. Ἡ λέξις ἰδιοτέλεια, ὅταν δίδεται εἰς σπουδὴν τινα, δὲν ἀναφέρεται ποσῶς εἰς τὸ αἴτιον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἡ σπουδὴ πηγάζει, ἀλλὰ εἰς τὸ ἀποτέλεσμα τὸ ἐκ ταύτης γερόμενον εἰς τὴν διαγωγὴν μας. Οὐτε αἱ σαρκικαὶ ὀρέξεις, οὐτ' ἡ φιλαργυρία, οὐτ' ἡ περιέργεια, οὐτε τῆς ἠθικῆς ἐπιδόσεως ἡ ἔφρῃσις, γεννῶνται ἀπὸ τὴν φιλαυτίαν. Τινὲς ὅμως ἀπὸ τὰς ἐνεργητικὰς ταύτας ἀρχὰς μᾶς χωρίζουν ἀπὸ τὴν συγκοινωνίαν μᾶλλον παρὰ ἄλλαι, καὶ ἐπομένως, ἂν καὶ δὲν δείχνωσιν ὅτι ἔχομεν μεγαλητέραν προσκόλλησιν εἰς τὴν ἰδικὴν μας εὐτυχίαν, ἀνακαλύπτουν ὅμως μεγαλητέραν ἀδιαφορίαν περὶ τῆς εὐτυχίας τοῦ πλησίον μας.

Αἱ σπουδαὶ τοῦ φιλαργύρου δὲν ἔχουν κάμμίαν συμμέθεξιν τῶν κοινωνικῶν παθῶν, ἀλλ' ἐξεναντίας τὸν κάμνουν νὰ ἔχη πάντοτε τὸ ἰδικόν του συμφέρον ἐναντίον μὲ τὸ τῶν ἄλλων. Αἱ ἀπολαύσεις

---

5. Jelf-love καὶ Jelfishnefs. Ἡ λέξις φιλαυτία λαμβανομένη ἐπὶ κακοῦ σημαίνει, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον οἱ Ἕλληνοὶ ἐννοοῦν μὲ τὴν λέξιν Jelfishnefs, ἦγουν τὸ νὰ δέλη τις νὰ ὑποτάτῃ τὰ πάντα εἰς τὴν ἀνάπαυσίν του, τὸ νὰ θεωρῇ τὸν ἑαυτὸν του ἀντικείμενον καὶ τέλος πάσης ἐνεργείας, καὶ ὡς κέντρον, εἰς τὸ ὁποῖον πρέπει καὶ αὐτὸς καὶ ὅλα τὰ περὶ αὐτὸν ν' ἀποτείνονται. Τὴν τοιαύτην ἔννοιαν τῆς κακῆς φιλαυτίας ἐμποροῦμεν μὲ φαίνεται, νὰ τὴν παραστήνωμεν μὲ τὴν λέξιν ἰδιοτέλεια, αὐτὴν δὲ τὴν Jelfish μὲ τὴν ἰδιοτελής. Ὁ Μεταφρ.(αστῆς) Β.(ἀμβας).

τοῦ τρυφηλοῦ ἐξοδεύονται εἰς αὐτὸν μόνον καὶ διὰ τοῦτο καταγι-
νόμενος πάντοτε εἰς τὴν ζήτησιν αὐτῶν, πρέπει ἀναγκαίως νὰ
ἀμελῇ τὰ πρὸς τὸν ἄνθρωπον χρέη του.

[84] Τὸ ἀνάπαλιν ὅμως συμβαίνει εἰς τὴν ἔφεσιν τῆς // μαθήσεως, τὴν
ὁποίαν συντροφεύει πάντοτε ἰσχυρὰ ἐπιθυμία μεταδόσεως. Καὶ
εἰς τὸν ἔρωτα τῆς ἠθικῆς ὑπεροχῆς, ἥτις, εἰς τὴν πρακτικὴν τῆς
κλίσιν, τόσον συμπίπτει μὲ τὴν φιλαγαθίαν, ὥστε πολλοὶ συγγρα-
φεῖς ἐπεχείρησαν νὰ ἀναλύσωσι τὴν μίαν εἰς τὴν ἄλλην.

170. Ὅτι ἡ λέξις ἰδιοτέλεια δὲν εἶναι κατ' οὐδένα λόγον συνώνυ-
μος μὲ τὴν ἀγάπην τῆς προσωπικῆς μας εὐτυχίας. Φαίνεται ἀκόμη
καὶ ἐκ τούτου, ὅτι ἡ γενομένη μέμψις εἰς τὰς προσπαθήσεις, αἱ
ὁποῖαι κοινῶς ὀνομάζονται ἰδιοτέλεια, ἐπιστηρίζεται κατὰ μέρος
εἰς τὸν στοχασμὸν, τοῦ ὅτι θυσιάζουν τὰ ἀληθινὰ μας συμφέροντα,
εἰς ἀρχὰς κατωτέρας τῆς ἀνθρωπίνης ἡμῶν φύσεως. Ὅταν βλέπω-
μέν τινα, παραδείγματος χάριν, δεδουλωμένον εἰς τὰς σαρκικὰς
ὀρέξεις, ὄχι μόνον δὲν τὸν θεωροῦμεν ὡς ὑποτεταγμένον εἰς τὴν
ἐπιβρόχην ὑπερβολικῆς φιλαυτίας, ἀλλὰ καὶ τὸν λυπούμεθα καὶ τὸν
περιφρονοῦμεν, ὡς ἀμελοῦντα τὰς εὐγενεστέρας ἀπολαύσεις, αἱ
ὁποῖαι εἶναι εἰς τὴν ἐξουσίαν του.

Τμήμα Στ'

Περὶ τῆς Ἠθικῆς δυνάμεως

Ἔαρθρον α'

Γενικαὶ παρατηρήσεις περὶ τῆς Ἠθικῆς δυνάμεως, σκοπὸν ἔχουσαι κυρίως νὰ δείξωσιν ὅτι εἶναι γενικὴ τις ἀρχὴ τῆς φύσεως ἡμῶν καὶ μὴ ἀναλυομένη εἰς ἄλλην ἢ ἄλλας ἀπλουστέρας ἀρχάς. //

- [85] 171. Τὰ γενόμενα, τὰ ὅποια ἀναφέραμεν εἰς τὴν τελευταίαν παράγραφον τοῦ ἀνωτέρω τμήματος, ἔκαμαν φιλοσόφους τινὰς νὰ συμπεράνωσιν, ὅτι αἰσθημα χρέους καὶ λογικὴ φιλαυτία δὲν διαφέρουν παρὰ εἰς τὰς λέξεις. Φυσικὸν νὰ θεωρῶσιν οὕτω τὸ πρᾶγμα, διότι εὐρίσκομεν τὰς δύο ταύτας ἀρχάς, ὅτι γενικῶς φέρουν εἰς τὸν αὐτὸν πρακτικὸν δρόμον· καὶ ἔχομεν πάντα λόγον νὰ πιστεύωμεν, ὅτι τὸ αὐτὸ ἤθελε κάμνειν εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις, καὶ ἂν ἡ περὶ τοῦ παντὸς γνῶσις μας ἦτο πλέον ἐκτεταμένη.
172. Ἄλλ' ὅτι ἔχομεν αἰσθημα χρέους, τὸ ὅποιον δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἀναλυθῇ εἰς ἀγάπην τῆς εὐτυχίας μας, φαίνεται ἀπὸ διαφόρους λόγους:

A. Εἰς ὅλας τὰς γλώσσας εἶναι λέξεις ἰσοδύναμοι μετὰ τὰς χρέος καὶ συμφέρον, τὰς ὁποίας οἱ ἄνθρωποι σταθερὰ διακρίνουν εἰς τὴν σημασίαν των. Συμπίπτουν γενικῶς εἰς τὰς ἐφαρμοσθεῖς των, πλὴν σημαίνουν πολλὰ διαφόρους ἰδέας.

B. Τὰ διεγερόμενα αἰσθήματα, ἀπὸ τὴν θεωρίαν τοῦ ὀρθοῦ καὶ ἡμαρτημένου εἰς τὴν διαγωγὴν, εἶναι καὶ κατὰ βαθμὸν καὶ κατ' εἶδος διάφορα ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ ὅποια γεννᾷ ἡ ἡσυχος ἀγάπη τῆς εὐτυχίας μας. Τοῦτο μάλιστα παρατηρεῖται εἰς τὰ διεγερόμενα αἰσθήματα ἀπὸ τὴν ἠθικὴν διαγωγὴν τῶν ἄλλων. Διότι ἡ ἐπιρροὴ τῆς ἀπάτης τοῦ ἑαυτοῦ μας εἶναι // τοιαύτη, ὥστε ὀλίγοι ἄνθρωποι κρίνουν περὶ τῶν ἰδίων αὐτῶν πράξεων μετὰ ταχεῖαν ἐιλικρίνειαν.

[86]

Τὰ διεγερόμενα αἰσθήματα, ἀπὸ χαρακτῆρας παραστενομένους

εἰς ἱστορίας καὶ μυθιστορικὰ διηγήματα, εἶναι ἐνίοτε ἀκόμη ἰσχυρότερα, παρὰ ἐκεῖνα τὰ ὅποια δοκιμάζομεν ἀπὸ ὁμοίους χαρακτηριστικῆς, ἀνακαλυπτομένους εἰς τὰς συναναστροφὰς τῶν γνωρίμων μας, διότι ἡ κρίσις ὑπόκειται ὀλιγώτερον εἰς τὸ νὰ παρεκτρέπεται ἀπὸ φιλοπροσωπίαν ἢ πρόληψιν. Αἱ θεατρικαὶ δὲ παραστάσεις μᾶς δίδουν τὴν πλέον καλὴν εὐκαιρίαν, διὰ νὰ παρατηρήσωμεν τὸ ἀποτέλεσμά των.

Ἐπειδὴ πᾶν εἶδος ἐνδουσιασμοῦ ἐνεργεῖ πολὺ ἰσχυρότερα, ὅταν οἱ ἄνθρωποι εἶναι συναγμένοι ὁμοῦ, διὰ τοῦτο τὰ ἠθικὰ μας αἰσθήματα διεγείρονται εἰς τὸ θέατρον δυνατώτερα παρὰ κατιδίαν. Καὶ ἐπομένως, ἡ πλέον ἑλαφρὰ νύξις τοῦ ποιητοῦ ἐξάπτει τὰ πάθη τῶν θεατῶν καὶ βιάζει εἰς ἀκούσια δάκρυα καὶ τοὺς πλέον ἐγκρατεῖς καὶ προσεκτικούς τοῦ πρέποντος.

Γ. Ἐὰν καὶ οἱ φιλόσοφοι ἔδειξαν, ὅτι τὸ αἶσθημα τοῦ χρέους καὶ ἡ φωτισμένη ἀγάπη τῆς εὐτυχίας μας, συμφωνῶσι πολλάκις καὶ δίδωσι τὴν αὐτὴν διεύθυνσιν εἰς τὴν διαγωγὴν μας, ὥστε νὰ καταστένωσιν ἀναμφίβολον, ὅτι καὶ εἰς τὸν κόσμον τοῦτον ὁ ἐνάρετος βίος εἶναι καθαυτὸ φρόνησις, πλὴν τοῦτο εἶναι μία ἀλήθεια, ὅχι κοινὴ εἰς πάντα ἄνθρωπον, ἀλλὰ // συναγομένη ἀπὸ πολυχρόνιον πείραν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, καὶ ἀκριβῆ ἐξιχνίασιν τῶν πλέον μακρυνῶν συνεπειῶν τῶν διαφορῶν μας πράξεων. Ὅθεν ἀπὸ τὴν πείραν καὶ σκέψιν μανθάνομεν ὅτι ἡ ἀρετὴ συντείνει εἰς τὴν αὔξησιν τῆς εἰς τὸν κόσμον εὐτυχίας μας, καὶ ὅτι ἐπομένως τὰ μεγάλα μαθήματα τῆς Ἠθικῆς, τὰ ὅποια ἐμπορεῖ νὰ ἀποκτήσῃ ὁ ἄνθρωπος, δὲν ἐμποροῦν νὰ εἶναι εἰς αὐτὸν ὑπαγορευμένα, ἀπλῶς ἀπὸ τὴν ἀγάπην τοῦ ἰδίου τοῦ συμφέροντός τους⁶.

6. Δὲν ἐμπορεῖ λοιπὸν κανεὶς νὰ ἀποδώσῃ εἰς τὴν βραδείαν ταύτην καὶ ἀρκετὰ σπανίαν γνῶσιν τῆς ὠφελείας τῆς ἀρετῆς τὸ αἶσθημα τοῦ χρέους, τὸ ὁποῖον εἶναι κοινὸν εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, καὶ γεννᾶται ἀπὸ τὴν πρώτην ἀκόμη περίοδον τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, εἰς αὐτὴν τὴν νηπιότητα, πρὶν ὁ ἄνθρωπος γένη ἰκανὸς νὰ ὑπόνοιται εἰς τὴν γενικὴν ἔννοιαν τῆς ἐντελείας. (V. Cousin).

Δ. Τὸ αὐτὸ συμπέρασμα βεβαιόνηται ἰσχυρὰ καὶ ἀπὸ τὴν πρωϊνήν περίοδον τῆς ζωῆς, εἰς τὴν ὁποίαν αἱ ἠθικαὶ κρίσεις μας ἀρχίζουσι νὰ φαίνωνται, πολὺ δηλαδὴ πρότερον, πρὶν τὰ παιδία φθάσωσι εἰς κατάστασιν νὰ μορφώσωσι εἰς ἑαυτὰ τὴν γενικὴν ἔννοιαν τῆς εὐτυχίας, καὶ εἰς τὴν κατ' αὐτὸ τῶντι νηπιότητα τοῦ λογικοῦ των.

173. Διὰ νὰ ἐκφύγῃ τὴν δύνάμιν τινων ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω ἐπιχειρήματα, ὑπέδρασάν τινες ὅτι οἱ κανόνες τῆς Ἡθικῆς ἀνεκαλύφθησαν τὴν ἀρχὴν ἀπὸ βαδύνοας φιλοσόφους καὶ πολιτικούς καὶ ὅτι κατὰ συνέπειαν ἀπλῶς τῆς ἐπιβρόης, τὴν ὁποίαν ἡ ἀνατροφή ἔχει, φαίνονται ὅτι συστένουν μέρος στοιχειῶδες τοῦ ἀνθρωπίνου συστήματος. Αἱ μεταξὺ τῶν διαφόρων ἔθνων διάφοροι δόξαι, περὶ τῆς ἠθικότητος τῶν μερικῶν πράξεων, ἐδωρήθησαν ὡς ἰσχυρὰ ἐπιβεβαίωσις τοῦ δόγματος τούτου. //

[88] 174. Ἄλλ' ἡ δύνάμις τῆς ἀνατροφῆς, ἂν καὶ μεγάλη, περιέχεται ὅμως εἰς ὄριά τινα, διότι συνεργοῦσα μὲ τὰς φυσικὰς ἀρχὰς τοῦ πνεύματος, παράγει τὰ ἀποτελέσματά της. Αὐτὴ μάλιστα ἡ ἐπιδεκτικότης τῆς ἀνατροφῆς, ἡ ὁποία ὁμολογεῖται ὅτι ἀνήκει γενικῶς εἰς τὸν ἄνθρωπον, προῦποθέτει τὴν ὑπαρξιν ἀρχῶν τινων, αἱ ὁποῖαι εἶναι κοινὰ εἰς ὅλον τὸ ἀνθρώπινον γένος.

175. Ἡ ἐπιβρόη τῆς ἀνατροφῆς, διαφοροτροποῦσα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τὰ φαινόμενα, κρέματα ἀπὸ τὸν νόμον ἐκεῖνον τοῦ συστήματός μας, ὅστις ὠνομάσθη προτῆτερα σύζευξις ἰδεῶν. Καὶ ὁ νόμος οὗτος ὑποθέτει πάντοτε ὅτι εἶναι δόξαι καὶ αἰσθήματα οὐσιώδη εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, μὲ τὰ ὁποῖα συντιθέμεναι αἱ ἐξωτερικὰ περιστάσεις κυριεύουσι τὸ πνεῦμα καὶ τὸ προσαρμόζουσι μὲ τὴν τυχηρὰν θέσιν του.

176. Ἡ ἀνατροφή ἐμπορεῖ εἰς περιστάσεις ἰδιαιτέρας νὰ διαφοροτροπῇ τὰς δόξας τῶν ἀνθρώπων περὶ τοῦ ὠραίου καὶ ὑψηλοῦ. Δὲν ἐμποροῦσεν ὅμως νὰ δημιουργήσῃ τὰς ἐννοίας μας περὶ κάλλους καὶ ἀμορφίας, περὶ μεγαλείου ἢ ποταπότητος. Ὡσαύτως ἡ ἀνατροφή ἐμπορεῖ νὰ διαφοροτροπῇ τὰ περὶ ἰδιαιτέρων πράξεων αἰσθημάτων μας. Δὲν ἐμποροῦσεν ὅμως νὰ δημιουργήσῃ τὰς ἐννοί-

- ας μας, περι ὀρθοῦ καὶ ἡμαρτημένου, περι ἀξίας καὶ ἀπαξίας. //
- [89] 177. Τὰ ἱστορικὰ γενόμενα, τὰ ὅποια ἀναφέρθησαν, διὰ τὰ δεῖξω-
σιν ὅτι αἱ ἠθικαὶ κρίσεις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι διόλου ἐπείσακτοι,
ἐξετασθέντα θέλουν εὐρεθῆν, ὅτι εἶναι ἢ κακῆς παραστάσεως γεν-
νήματα, ἢ ὅτι ὀδηγοῦν εἰς συμπέρασμα κατευθεῖαν ἐναντίον μὲ
ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον ἔσυραν ἀπὸ αὐτά, ἂν θεωρηθῶσι μὲ ὅλην τὴν
ἀκρίβειαν. Πρῶτον, διὰ τὰς διαφόρους περιστάσεις τοῦ ἀνθρώπου,
εἰς τὰς διαφόρους περιόδους τῆς συγκοινωνίας· δεύτερον, διὰ τὴν
διαφορὰν τῶν θεωρητικῶν γνωμῶν τῶν ἀνθρώπων, καὶ τρίτον, διὰ
τὴν διαφορὸν ἠθικὴν συντέλειαν, τὴν ὅποιαν παραστένει ἢ αὐτὴ
πρᾶξις, θεωρουμένης εἰς διάφορα συστήματα ἐξωτερικῆς διαγωγῆς.
178. Ὅλα ταῦτα τὰ φρονήματα, ὅσον καὶ ἂν ἦσαν πλανεμένα,
ἐβαστάχθησαν ἀπὸ συγγραφεῖς, ὅχι ἐχθροὺς τοῦ συμφέροντος τῆς
ἠθικότητος. Πλὴν Ἡθικολόγοι τινὲς ἀχαλίνωτοι ἐπροχώρησαν
πολὺ μακρύτερα, καὶ ἐπιχειρήθησαν τὰ δεῖξωσιν ὅτι τὰ αἷτια ὅλων
τῶν ἀνθρώπων εἶναι οὐσιωδῶς τὰ αὐτά, καὶ ὅτι εἶναι ἀπλῶς
ὑπόκρισις, ἐκεῖνο τὸ ὅποιον κοινῶς ὀνομάζομεν ἀρετὴν.
179. Ἡ ἀηδὴς ἐντύπωσις, τὴν ὅποιαν ἀφίνουν εἰς τὸ πνεῦμα τοι-
αῦται παραστάσεις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, δίδει ἀρκετὴν ἀνα-
σκευὴν τῆς ἀληθείας των. Ἄν τφόντι δὲν εἶναι κάμμία οὐσιώδης
διάκρισις μεταξὺ ἀρετῆς καὶ κακίας, πόθεν προέρχεται ὅτι ἡμεῖς
[90] συλλαμβάνομεν ἠθικὰς τινὰς // ποιότητας, ὅτι εἶναι καλήτεροι καὶ
τιμιώτεροι ἀπὸ ἄλλας; Διὰ τί θεωροῦμεν τὴν ὑπερηφανίαν, τὴν
ματαιότητα ἢ τὴν ἰδιοτέλειαν, ὅτι εἶναι ὀλιγώτερον ἄξια αἷτια διὰ
τὴν διαγωγὴν μας, παρὰ ὃ ἀφιλοκερδῆς πατριωτισμὸς ἢ ἡ φιλία ἢ
ἡ σταθερὰ προσκόλλησις, εἰς ἐκεῖνο τὸ ὅποιον στοχαζόμεθα χρέος
μας. Διὰ τί τὸ ἀνθρώπινον γένος μᾶς φαίνεται πλέον ἀξιαγάπητον
εἰς ἓν φιλοσοφικὸν σύστημα παρὰ εἰς ἄλλο;
180. Κοινὴ πλάνη ἐστάθη μεταξὺ τῶν ἀχαλινώτων Ἡθικολόγων τὰ
συγγέωσι τὸ ζήτημα, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν γενομένην δια-
φθορὰν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, μὲ τὸ περὶ τῆς πραγματικότητος
τῆς ἠθικῆς διακρίσεως καὶ τὰ σατυρίζωσι τὴν κακίαν καὶ ἀνοησίαν,

ἀντὶ νὰ ἐξιχνιάζωσι φιλοσοφικῶς τὰς ἀρχὰς τῆς φύσεως ἡμῶν. Καὶ ἂν δεχθῶμεν ὡς δικαίαν τὴν εἰκόνα, τὴν ὁποίαν ἐνίστε ἔκαμαν τῆς πραγματικῆς διαφθορᾶς τοῦ κόσμου, ἢ κατῆφεια καὶ δυσἀρεσκεία, τὴν ὁποίαν ἀφίνει εἰς τὸ πνεῦμα, εἶναι ἀρκετὴ νὰ ἀποδείξη, ὅτι εἴμεθα γεννημένοι μὲ τὸν ἔρωτα καὶ τὸν θαυμασμόν τῆς ἠθικῆς ὑπεροχῆς, καὶ ὅτι εἶναι εἰς ἡμᾶς ἐγγεγραμμένος ὡς νόμος τῆς φύσεώς μας. Ἡ ὑπόκρισις, καθὼς ἐσημείωσεν ὁ Ῥοχεφουκόλδης, εἶναι ὑπόκρισις, τὴν ὁποίαν ἡ κακία ἀποδίδει εἰς τὴν ἀρετὴν. //

[91]

Τμῆμα (Στ')

Περὶ τῆς Ἠθικῆς δυνάμεως

Ἄρθρον β'

Ἀνάλυσις τῶν ἠθικῶν μας ἀντιλήψεων καὶ αἰσθημάτων

181. Ἄφοῦ ἐσυστήσαμεν τὴν γενικότητα τῆς ἠθικῆς ἀντιλήψεως, ὡς οὐσιῶδες μέρος τῆς φύσεως ἡμῶν, ἐπόμενον εἶναι νὰ ζητήσωμεν, τίνι τρόπῳ μορφόνονται αἱ περὶ δικαίου καὶ ἀδίκου ἔννοιαι μας. Πρέπει νὰ τὰς ἀναφέρωμεν εἰς ἰδιαιτέραν τινὰ ἀρχήν, ἰδιάζουσαν εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν ποιότητων τῆς ὕλης; Ἡ ἀντιλαμβανόμεθα αὐτὰς διὰ τῆς αὐτῆς νοητικῆς δυνάμεως, ἥτις ἀνακαλύπτει τὴν ἀλήθειαν εἰς τὰς ἀφηρημένας ἐπιστήμας, ἢ πρέπει νὰ ἀναλύωνται εἰς ἄλλας πλέον ἀπλᾶς καὶ γενικὰς ιδέας;

Ὅλαι αὗται αἱ δόξαι ὑποστηρίχθησαν ἀπὸ ἐπισήμους συγγραφεῖς· ἀλλὰ διὰ νὰ γένη κρίσις περὶ τοῦ ἀμφισβητουμένου, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναλύσωμεν τὴν κατάστασιν τοῦ πνεύματός μας, ἐνῶ γινώμεθα θεαταὶ καλῆς ἢ κακῆς πράξεως ἄλλου ἀνθρώπου, ἢ ἐνῶ ἡμεῖς συλλογιζόμεθα τὰς ἰδικὰς μας πράξεις. Εἰς τοιαύτας περιστάσεις, ἔχομεν συνείδησιν τριῶν διαφόρων πραγμάτων, τὰ ὁποῖα εἶναι:

α. Ἡ ἀντίληψις τῆς δικαίας ἢ ἀδίκου πράξεως

β. Τὸ αἶσθημα τῆς ἠδονῆς ἢ λύπης, τὸ ὁποῖον εἶναι διαφόρων βαθμῶν, κατὰ τὴν ὀξύτητα τῆς ἠθικῆς μας αἰσθητικότητος.

γ. Ἡ ἀντίληψις τῆς ἀξίας ἢ ἀπαξίας τοῦ πράττοντος. //

[92] α. Περὶ τῆς ἀντιλήψεως τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου.

182. Ἡ ἀμφισβήτησις περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ἠθικῶν μας ἰδεῶν ἐγεννήθη τοὺς τελευταίους χρόνους, ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Ὀββεσίου. Κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦτον, ἡ φιλαυτία μᾶς κάμνει νὰ ἐπαινώμεν τὰς ἐναρέτους πράξεις ἢ ἀγαθοποιὰς εἰς τὴν συγκοινωνίαν, ἐπειδὴ γνωρίζομεν ὅτι πᾶν ὠφέλιμον εἰς ἐκείνην, δι' αὐτὸ τοῦτο συντρέχει ἐμμέσως καὶ εἰς τὴν ἰδικὴν μας ὠφέλειαν. Ὁ αὐτὸς διδάσκει περιπλέον ὅτι, ἐπειδὴ χρεωστοῦμεν εἰς τὴν σύστασιν τοῦ πολιτεύματος ὅλας τὰς ἀναπαύσεις καὶ τὴν ἀσφάλειαν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, οἱ βαλλόμενοι ἀπὸ τοὺς πολιτικούς ἄρχοντας νόμοι εἶναι τὰ ἔσχατα μέτρα τῆς ἠθικότητος.

183. Ὁ Δρ. Κουδουόρθ, ὅστις, ἐναντίον τοῦ Ὀββεσιανοῦ συστήματος, ἔδειξε πρῶτος, μὲ λόγους ἀρκετὰ καταπειστικούς, ὅτι αἱ περὶ δικαίου καὶ ἀδίκου ἔννοιαι μας δὲν πηγάζουν ἀπὸ νόμους θεοῦς. Ἀναφέρει τὴν ἀρχὴν τῶν ἰδεῶν τούτων εἰς τὴν δύναμιν, ἡ ὁποία διακρίνει τὴν ἀλήθειαν ἀπὸ τὸ ψεῦδος καὶ κατεστάθη καιρὸν τινα μεταξὺ τῶν Ἠθικολόγων συνήθεια νὰ λέγωσιν, ὅτι ἡ ἀρετὴ στέκει, ὄχι εἰς τὴν ὑποταγὴν τοῦ νόμου, τὸν ὁποῖον ἐπιβάλλει ὁ ἀνώτερος, ἀλλ' εἰς τὴν διαγωγὴν τὴν σύμφωνον μὲ τὸν Λόγον.

[93] 184. Καθ' ὃν καιρὸν συνέγραψεν ὁ Κουδουόρθ, δὲν ἦτον // ἀκόμη κάμμια ἀκριβοῦς διαίρεσις τῶν ἀρχῶν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ὅθεν ἡ ἐξήγησίς του, ὅτι ὁ Λόγος μᾶς κάμνει νὰ διακρίνωμεν τὸ δίκαιον ἀπὸ τὸ ἄδικον, ἐπερνοῦσε χωρὶς ἔτασμόν, καὶ ἐννοεῖτο ἀπλῶς, ὅτι εἶναι αἰώνιος καὶ ἀμετάβλητος ἡ διάκρισις τοῦ δικαίου ἀπὸ τὸ ἄδικον, καθὼς ἡ τῆς ἀληθείας ἀπὸ τὸ ψεῦδος, καὶ ὅτι κάμνομεν καὶ τὰς δύο ταύτας διακρίσεις διὰ τῶν λογικῶν μας δυνάμεων, ἢ διὰ τῶν δυνάμεων ἐκείνων αἱ ὁποῖαι μᾶς ὑψοῦν ὑπεράνω τῶν ἀλόγων ζώων.

185. Ἡ ἔκδοσις τοῦ *Δοκιμίου* τοῦ Λοκκίου εἰσηῆξεν, εἰς τὸ μέρος

τοῦτο τῆς ἐπιστήμης, ἀκρίβειαν λεκτικῆς παραστάσεως, ἀγνώριστον ἕως τότε. Καὶ ἐδίδαξε τοὺς φιλοσόφους νὰ διακρίνωσι δυνάμεις διαφόρους, αἱ ὁποῖαι πρότερον γενικῶς ἐσυγχέοντο. Πλήν, μὲν ὅλα ταῦτα τὰ μεγάλα προτερήματα, τὸ σύγγραμμά του ἔχει μεγάλα ἐλαττώματα, ταῦτα δὲν εἶναι μεγαλῆτερα, παρὰ ἐκεῖ ὅπου ἐπιχειρήσθην νὰ δείξῃ τὴν ἀρχὴν τῶν γνώσεών μας, ὅτι στέκει διόλου εἰς τὴν αἴσθησιν καὶ σκέψιν⁷.

Αὗται εἶναι κατ' αὐτὸν αἱ πηγαὶ ὅλων μας τῶν ἀπλῶν ἰδεῶν, καὶ ἡ μόνη δύναμις, τὴν ὁποῖαν τὸ πνεῦμα ἔχει, εἶναι τὸ νὰ κάμνῃ ἐργασίας τινὰς ἀναλύσεως, συνθέσεως, συγκρίσεως, κ.τ.λ. ἐπάνω εἰς τὰς ὕλας, ἀπὸ τὰς ὁποίας οὕτω προμηθεύεται. //

[94] 186. Τὸ σύστημα τοῦτο ἔφερε τὸν Λόκκιον εἰς ἐπικινδύνους τινὰς δόξας, περὶ τῆς φύσεως τῶν ἠθικῶν διακρίσεων, τὰς ὁποίας φαίνεται ὅτι ἐδεδώρησεν ὡς γέννημα τῆς ἀνατροφῆς καὶ τοῦ ἔθους. Ἐν τῶντι αἱ λέξεις δίκαιον καὶ ἄδικον δὲν σημαίνουν οὔτε ἰδέας ἀπλᾶς οὔτε σχέσεις, ἀνακαλυπτομένας ἀπὸ τὸν Λόγον, δύσκολον θέλει εὐρεθῆναι, τὸ ν' ἀποφυγῇ κάνεις τοῦτο τὸ συμπέρασμα⁸.

187. Διὰ τὴν συμβιβάσει τοῦ Λοκκίου τὸ σύστημα, τὸ περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ἰδεῶν μας μὲ τὸ ἀμετάβλητον τῶν ἠθικῶν διακρίσεων, διάφοροι θεωροῖαι ἐπροβλήθησαν, περὶ τῆς φύσεως τῆς ἀρετῆς. Ἄλλος, παραδείγματος χάριν, εἶπεν, ὅτι στέκει εἰς τὴν διαγωγὴν τὴν σύμφωνον μὲ τὴν ὀρθότητα τῶν πραγμάτων, ἄλλος τὴν σύμφωνον μὲ τὴν ἀλήθειαν. Ὁ μέγας δὲ σκοπὸς ὅλων τούτων τῶν θεωριῶν ἐμπορεῖ νὰ θεωρηθῆται ὡς ὁ αὐτός, νὰ ἐξαιρέσῃσιν δηλαδὴ τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἄδικον ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν ἀπλῶν ἰδεῶν, καὶ νὰ

7. Σκέψις, ἐννοεῖται ἐνταῦθα, ἐκείνη τὴν ὁποῖαν ἡ ψυχὴ κάμνει ἐπιτηρητικῶς εἰς τὰς ἐργασίας της, ὡς: ἀντιλαμβάνομαι, στοχάζομαι, ἀμφιβάλλω, πιστεύω, συλλογίζομαι, γνωρίζω. J'entends par reflexion la connaissance que l'âme prend de ses différentes elevation, par ou l'entente vient à s' enformer des idées (Locke, *De l'entendement humain*, livre II, chap. 1, § 4), Β(ἀμβας).

8. Ὁ Λόκκιος ἤθελεν, ὅτι αἱ τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου ἰδέαι εἶναι σύνθετοι.

ἀναλύσῃ τὴν ἠθικὴν ὀρθότητα εἰς συμφωνίαν, γενομένην μὲ σχέ-
σιν τινά, τὴν ὁποίαν ἀντιλαμβάνομεθα διὰ τοῦ Λόγου ἢ τῆς νοη-
τικῆς δυνάμεως.

[95] 188. Ὁ Δρ. Οὐγκεσὼν ἔδειξε καθαρὰ τὴν ματαιότητα τῶν ἐπιχει-
ρήσεων τούτων· καὶ ἐντεῦθεν, συμφώνως μὲ τὴν γλῶσσαν τῆς
φιλοσοφίας τοῦ Λοκκίου, ἀναφέρει τὴν ἀρχὴν τῶν ἠθικῶν μας
ιδεῶν εἰς ἰδιαιτέραν τινὰ ἀντιληπτί // κὴν δύναμιν, τὴν ὁποίαν ὀνο-
μάζει αἰσθησὶν ἠθικῆν. «Ὅλαι αἱ ἰδέαι, λέγει, ἢ αἱ ὕλαι τῆς κρί-
σεώς μας, λαμβάνονται διὰ τινῶν ἀμέσων δυνάμεων ἀντιληπτικῶν,
ἔσωτερικῶν ἢ ἐξωτερικῶν, τὰς ὁποίας ὀνομάζομεν αἰσθήσεις. Ἡ
κρίσις φαίνεται ὅτι δὲν γεννᾷ νέα εἶδη ἰδεῶν, ἀλλ' ὅτι ἀνακαλύπτει
ἢ διακρίνει τὰς σχέσεις τῶν ἀποκτημένων».

189. Κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο, ὡς ἐξηγήθη κοινῶς, αἱ ἀντιλήψεις
τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου εἶναι ἐντυπώσεις, τὰς ὁποίας τὰ πνεύμα-
τά μας εἶναι μορφωμένα, διὰ τὰ λαμβάνωσιν ἀπὸ πράξεις τινάς,
παρόμοιαι μὲ τὰς νοστιμίας καὶ ἀηθίας, αἱ ὁποῖαι μᾶς δίδονται, ὡς
ἰδιαίτερα ἀντικείμενα τῶν ἐξωτερικῶν ἢ ἐσωτερικῶν αἰσθήσεων.

190. Ἀπὸ τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἠθικῆς αἰσθήσεως διάφορα σκεπτικὰ
συμπεράσματα ἔσυραν οἱ νεώτεροι συγγραφεῖς. Ἐπρόβαλαν ὅτι αἱ
λέξεις δίκαιον καὶ ἄδικον δὲν σημαίνουν εἰς αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα,
εἰς τὰ ὁποῖα ἐφαρμόζονται, τίποτε πλεότερον παρὰ τὰς λέξεις,
γλυκὸ καὶ πικρὸν, νόστιμον καὶ ἀηδές, ἀλλὰ μόνον ἀποτε-
λέσματά τινά γενόμενα εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ θεατοῦ.

[96] Καθὼς λοιπὸν εἶναι ἀκατάλληλον (κατὰ τὰς θεωρίας τῆς Νεωτέ-
ρας Φιλοσοφίας) νὰ λέγῃ τις περὶ ἀντικειμένου τινὸς τῆς γνώσε-
ως, ὅτι εἶναι γλυκὸ ἢ περὶ τῆς θερμότητος, ὅτι ἐνυπάρχει εἰς τὸ
πῦρ, ἐξίσου ἀκατάλληλον εἶναι καὶ τὸ νὰ λέγῃ περὶ τῶν πράξεων,
ὅτι εἶναι δίκαιοι // ἢ ἄδικοι, καὶ ὅτι εἶναι ἄτοπον νὰ ὁμιλῇ τις περὶ
τῆς ἠθικότητος, ὡς περὶ πράγματος ἀπολύτου καὶ ἀμεταβλήτου,
ἐνῶ δὲν κρέματα παρὰ ἀπὸ τὴν αὐτόγνωμον σχέσιν τὴν μεταξὺ
τῆς φύσεως ἡμῶν καὶ τῶν ἰδιαιτέρων ἀντικειμένων.

191. Διὰ τὰ ἀποφύγῃ τὰς ὑποτιθεμένας ταῦτας συνεπείας τῆς

φιλοσοφίας τοῦ Οὐτκεσών, τινὲς νεώτεροι συγγραφεῖς, καὶ ἰδιαιτέρως ὁ Δρ. Πρίκης, ἐπιχειρήσθησαν νὰ ἀνανεώσωσι τὴν θεωρίαν τοῦ Κουδουόρθ, καὶ ν' ἀποδείξωσιν ὅτι αἱ ἠθικαὶ διακρίσεις, γενόμεναι διὰ τοῦ Λόγου, εἶναι ἐξίσου ἀμετάβλητοι, ὡς ὅλα τὰ ἄλλα εἶδη τῆς ἀληθείας.

192. Τοῦτο εἶναι τὸ πλέον ἀξιόλογον ζήτημα, ἀπ' ὅσα ἐμποροῦν νὰ γέννωσιν, εἰς τὴν θεωρίαν τῶν ἠθῶν. Τὸ σκότος, ἀπὸ τὸ ὁποῖον περικαλύπτεται, προξενεῖται μάλιστα ἐκ τῆς χρήσεως τῶν ἀορίστων καὶ ἀμφιβόλων λέξεων.

193. Ὅτι τῶν ἠθικῶν διακρίσεων ἡ ἀντίληψις γίνεται διὰ τινος αἰσθήσεως, τοῦτο περιλαμβάνεται ἐννοούμενον εἰς τὸν δοθέντα ὀρισμὸν τῆς αἰσθήσεως ἀπὸ τὸν Οὐτκεσών (§ 188), ἂν μόνον δοθῇ (καθὼς ὁ Δρ. Πρίκης ρητῶς λέγει) ὅτι αἱ λέξεις δίκαιον καὶ ἀδίκον ἐκφράζουσι ἀπλᾶς ἰδέας ἢ ἰδέας ἀνεπιδέκτους ἀναλύσεως.

[97] 194. Ἐμπορεῖ ἀκόμη νὰ παρατηρηθῇ πρὸς δικαιολογίαν τοῦ Οὐτκεσών, ὅτι αἱ σκεπτικαὶ συνέπειαι, τὰς ὁποίας ἔσυραν ἀπὸ τὴν ὑπόθεσίν του, ὅτι ὑπάρχει ἠθικὴ αἴσθησις, δὲν // πηγάζουσι ἀπὸ ταύτην ἀναγκαίως. Κατὰ ἀτυχίαν πολλαὶ ἀπὸ τὰς διασαφήσεις του εἶναι παρμέναι ἐκ τῶν δευτερευουσῶν ποιοτήτων τῆς ὕλης, τὰς ὁποίας οἱ φιλόσοφοι ἀπὸ τὸν καιρὸν τοῦ Καρτεσιῦ ἐσυνήθισαν γενικῶς νὰ ἀναφέρωσιν εἰς τὸ πνεῦμα, καὶ ὄχι εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἀντικείμενον. Ἄλλ' ἐὰν ὑποθέσωμεν τὴν τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου ἀντίληψίν μας, ὅτι εἶναι ἀνάλογος μὲ τὴν ἀντίληψιν τῆς ἐκτάσεως καὶ τοῦ σχήματος καὶ ἄλλων πρωτευουσῶν ποιοτήτων, ἢ πραγματικότης καὶ τὸ ἀμετάβλητον τῆς ἠθικῆς διακρίσεως φαίνεται, ὅτι ἔχουσι θεμέλιον ἱκανὸν νὰ εὐχαριστήσῃ τὸν καθαρὸν ζητητὴν τῆς ἀληθείας (§ 31 καὶ 32).

195. Ὁ ὀρισμὸς μ' ὄλον τοῦτο τῆς αἰσθήσεως, τὸν ὁποῖον ἔδωκεν ὁ Οὐτκεσών⁹, εἶναι πάρα πολὺ γενικός, καὶ ἐγεννήθη εἰς αὐτὸν

9. Διότι ἐμπεριλαμβάνει εἰς τὴν αἴσθησιν, ὅλας τὰς ἀντιληπτικὰς δυνάμεις, ἐκ τῶν ὁποίων ὡς μίαν χωριστὴν θεωρεῖ τὴν ἠθικὴν αἴσθησιν. Οὕτω λοιπὸν ἔπρεπε

φανερὰ ἀπὸ τὴν ἐξήγησιν τοῦ Λοκκίου, τὴν περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ἰδεῶν μας (§ 185). Αἱ λέξεις αἰτία καὶ ἀποτέλεσμα, διαμονή, ἀριθμός, ἰσότης, ταυτότης καὶ πολλαὶ ἄλλαι, παραστένουν ἀπλᾶς ἰδέας, ὡς καὶ αἱ λέξεις δίκαιον καὶ ἄδικον· καὶ ἤθελεν εἶσθαι βέβαια ἄτοπον νὰ ἀναφέρῃ κανεὶς ἐκάστην τούτων εἰς χωριστὴν δύναμιν ἀντιλήψεως.

Μ' ὅλα ταῦτα ἐπειδὴ ἡ ἔκφρασις, αἴσθησις ἠθικὴ ἔχει τὴν σήμερον τὸ κύρος τῆς χρήσεως, καί, ἂν ὀρθῶς ἐξηγητῆται, δὲν εἶναι κίνδυνος νὰ φέρῃ εἰς κάμμίαν κακὴν συνέπειαν, ἐμπορεῖ νὰ σώζεται ἀκόμη, χωρὶς ἀτοπίαν εἰς τὰς ἠθικὰς συζητήσεις. //

[98] 196. Εἰς ποῖον λοιπὸν μέρος τῆς φύσεως ἡμῶν θέλομεν ἀποδώσειν τὴν ἀρχὴν τῶν ἰδεῶν τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου; Ὁ Πρίκης λέγει εἰς τὸν Λόγον (λογικὸν) καὶ ἀγωνίζεται νὰ δείξῃ ἀπεναντίας μὲ τὸν Λόκκιον καὶ τοὺς ὀπαδοὺς αὐτοῦ, ὅτι «ἡ δύναμις τοῦ Λόγου ἢ ἡ δύναμις, ἢ διακρίνουσα τὴν ἀλήθειαν, εἶναι πηγὴ νέων ἰδεῶν».

197. Ἡ ἀμφισβήτησις αὕτη περιστρέφεται κυρίως εἰς τὴν ἔννοιαν τῶν λέξεων. Ἡ ἀρχὴ τῶν ἰδεῶν τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου εἶναι φανερὰ ἢ αὐτὴ μὲ τὴν τῶν ἄλλων ἀπλῶν ἰδεῶν, τὰς ὁποίας ἤδη ἀναφέραμεν· καὶ εἴτε εἰς τὸν Λόγον ἀναφέρεται εἴτε ὄχι, τοῦτο φαίνεται ὅτι εἶναι ὑπόθεσις ἀπλῆς διατάξεως, ἂν μόνον δοθῇ ὅτι αἱ λέξεις δίκαιον καὶ ἄδικον ἐκφράζουν ποιότητας πράξεων καὶ ὄχι ἀπλῶς δύναμιν, διεγείρουσαν εἰς τὰ πνεύματά μας αἰσθημάτων τινα εὐάρεστα ἢ δυσάρεστα.

198. Ἐμποροῦν ἴσως νὰ γέννωσί τινες ἀντιρρήσεις εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ Κουδουὸρδ καὶ Πρίκη διὰ τὴν λέξιν Λόγος, ἢ ὅποια λαμβάνεται κατὰ σημασίαν παντάπασι διαφόρους. Ἐνίοτε μὲν λαμβάνεται,

---

τὴν ἰδέαν τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος κ.τ.λ., ἥτις δὲν ἀναφέρεται βέβαια εἰς τὴν ἠθικὴν αἴσθησιν, ν' ἀποδίδωμεν εἰς χωριστὴν ἀντιληπτικὴν δύναμιν. Τὰ διάφορα ἕμωσ εἶδη τῶν ἀπλῶν ἰδεῶν, τὰς ὁποίας τὸ πνεῦμα ἀντιλαμβάνεται, δὲν συνιστάνουν καὶ διάφορα εἶδη ἀντιληπτικῶν δυνάμεων. Β(άμβας).

διὰ νὰ σημαίνη ὅλας ὁμοῦ τὰς δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι ὑφόνουν τὸν ἄνθρωπον ὑπεράνω τῶν κτηνῶν καὶ συγκροτοῦν τὴν λογικὴν αὐτοῦ φύσιν, πλέον εἰδικῶς ἴσως τὰς νοητικὰς του δυνάμεις. Ἐνίοτε δὲ πάλιν, διὰ νὰ φανερόνη τὴν δύναμιν τοῦ συμπεραίνειν ἢ ἐπιχειρεῖν. Κατὰ // τὴν πρώτην σημασίαν λαμβάνεται ἡ λέξις εἰς τὴν κοινὴν ὁμιλίαν, καὶ κατὰ ταύτην φαίνεται ὅτι τὴν ἐμεταχειρίσθησαν οἱ συγγραφεῖς ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρουν εἰς τὸν Λόγον τὴν ἀρχὴν τῶν ἰδεῶν μας.

[99]

Οἱ ἀνταγωνισταὶ των ὅμως, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἐννοοῦν γενικῶς μὲ τὴν λέξιν Λόγος, τὴν δύναμιν τοῦ συμπεραίνειν καὶ ἐπιχειρεῖν, ἡ ὁποία χρῆσις τῆς λέξεως Λόγος καὶ Λογίζεσθαι, εἶναι ὅμως ἀσύμφωνος μὲ τὴν συνηθισμένην τῆς ἔννοιαν. «Κάμμία ὑπόδεσις, λέγει ὁ Δρ. Κλαμβύλλιος, ἀπὸ τὰς ἐπινοηθείσας, ἕως τὴν σήμερον, δὲν ἔδειξεν ὅτι διὰ τῆς διανυτικῆς δυνάμεως ἐμπορούσαμεν ποτε νὰ λάβωμεν ἔννοιαν τοῦ ὠραίου ἢ τοῦ καλοῦ»¹⁰.

Ἡ παρατήρησις αὕτη εἶναι ἀναμφιβόλως ἀληθινή, καὶ ἐμπορεῖ νὰ ἐφαρμοζέται εἰς ὅλα ἐκεῖνα τὰ συστήματα, τὰ ὁποῖα ἀποδίδουν εἰς τὸν Λόγον τὴν ἀρχὴν τῶν ἠθικῶν μας ἰδεῶν, ἂν αἱ λέξεις Λόγος καὶ δύναμις διανυτικὴ ληφθῶσιν ὡς συνώνυμοι. Ἐὰν ὅμως ἡ λέξις Λόγος ληφθῇ κατὰ σημασίαν γενικωτέραν, διὰ νὰ φανερόνη τὰς λογικὰς καὶ νοητικὰς δυνάμεις, δὲν φαίνεται τότε ὅτι εἶναι μεγάλη ἀκαταλληλία ν' ἀποδίδωμεν εἰς αὐτὸν τὴν ἀρχὴν τῶν ἀπλῶν ἐκείνων ἐννοιῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν διεγείρονται εἰς τὸ πνεῦμα ἀπὸ τὴν ἄμεσον ἐνέργειαν τῶν αἰσθήσεων, ἀλλὰ γεννῶνται ἀπὸ τὴν γύμνασιν τῶν νοητικῶν δυνάμεων, ἐπάνω εἰς τὰ διάφορά των ἀντικείμενα. //

[100]

199. Πολλοὶ ἐποπτικαὶ κρίσεις ἐμποροῦσαν νὰ ἀναφερθῶσι περιλαμβάνουσαι ἰδέας ἀπλᾶς, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀδύνατον ν' ἀποδοθῶσιν εἰς κάμμιαν ἄλλην ἀρχὴν παρὰ εἰς τὴν δύναμιν, ἥτις μᾶς κάμνει νὰ κρίνωμεν οὕτω. Ἐποπτικὴ, παραδείγματος χάριν, ἀλήθεια εἶναι, ὅτι τὰ αἰσθήματα, τῶν ὁποίων ἔχω τὴν συνείδησιν καὶ

10. Φιλοσοφία Ῥητορικ(ή), τόμ. Α', σελ. 204.

ὅλα ἐκεῖνα τὰ ὅποια ἐνθυμοῦμαι, ἀνήκουν εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ὄν, τὸ ὅποιον ὀνομάζω ἐγώ. Ἐνταῦθα εἶναι κρίσις ἐποπτικῆ περιέχουσα τὴν ἀπλῆν ἰδέαν τῆς ταυτότητος. Αἱ μεταβολαὶ ὁμοίως, τὰς ὁποίας βλέπω εἰς τὸ πᾶν, μὲ κάμνουν νὰ συλλάβω τὴν πεποϊθησιν, ὅτι μία τις αἰτία πρέπει νὰ ἐνήργησεν εἰς τὴν γέννησιν αὐτῶν. Καὶ ἐνταῦθα εἶναι κρίσις ἐποπτικῆ, περιλαμβάνουσα τὴν ἀπλῆν ἰδέαν τῆς αἰτιότητος. Ὅταν θεωρῶμεν τὰς προσκειμένας γωνίας, αἱ ὅποια μορφόνονται ἀπὸ εὐθειᾶν τινα γραμμῆν, ὑψωμένην ἐπάνω εἰς ἄλλην, καὶ ἀντιλαμβανόμεθα ὅτι τὸ κεφάλαιον αὐτῶν εἶναι ἴσον μὲ δύο ὀρθὰς γωνίας, ἢ κρίσις μας περιλαμβάνει τὴν ἀπλῆν ἰδέαν τῆς ἰσότητος.

Τὸ νὰ λέγῃ τις λοιπόν, ὅτι ὁ Λόγος ἢ ὁ Νοῦς εἶναι πηγὴ νέων ἰδεῶν, δὲν εἶναι ἐσφαλμένος τρόπος τοῦ λαλεῖν, καθὼς ἐνίστε τὸ ὑπέθεσαν. Κατὰ τὸν Λόκκιον, ἢ μὲν αἰσθησις δίδει τὰς ἰδέας μας, ὁ δὲ Λόγος ἀντιλαμβάνεται τὴν μεταξύ των συμφωνίαν ἢ διαφωνίαν. Ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι ὅτι ἡ συμφωνία αὕτη καὶ διαφωνία εἶναι εἰς πολλὰς περιστάσεις ἀπλαῖ ἰδέαι, τῶν ὁποίων κάμμία ἀνάλυσις δὲν ἐμπορεῖ νὰ δοθῇ, καὶ τῶν ὁποίων ἡ ἀρχὴ // πρέπει διὰ τοῦτο νὰ ἀναφέρεται εἰς τὸν Λόγον, συμφῶνως καὶ μὲ αὐτὴν τοῦ Λοκκίου τὴν διδασκαλίαν.

[101]

200. Ἄλλ' ἢ περὶ τούτου γνώμη ὀλίγον μᾶς ὠφελεῖ, ἂν μόνον δοθῇ ὅτι αἱ λέξεις δίκαιον καὶ ἄδικον ἐκφράζουν ποιότητος πράξεων. Ὅταν λέγω περὶ τινος πράξεως, ὅτι εἶναι δικαία, ἐννοῶ ἀπλῶς, ὅτι ἡ πρᾶξις αὕτη διεγείρει εἰς τὸ πνεῦμά μου ἡδονήν, καθὼς ἡδύνει τὴν ὄρασίν μου κἀνὲν χρῶμα, διὰ τὴν σχέσιν τὴν ὁποίαν ἔχει μὲ τὸ αἰσθητήριόν μου ὄργανον. Ἡ ἐννοῶ, ὅτι λέγω ἀλήθειαν ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὴν ἀνθρωπίνην μου φύσιν, ὡς εἶναι ἡ ἰσότης τῶν τριῶν γωνιῶν τοῦ τριγώνου μὲ δύο ὀρθὰς. Ἐμπορεῖ νὰ συγχωρηθῇ σκεπτικισμὸς καὶ εἰς τὰς δύο περιστάσεις, περὶ τῆς μαθηματικῆς καὶ ἠθικῆς ἀληθείας, εἰς κάμμίαν ὅμως δὲν εἶναι δεκτὴ ἀναίρεσις ἐπιχειρηματικῆ.

201. Τὸ ἀμετάβλητον τῶν ἠθικῶν διακρίσεων ὑπεβλήθη εἰς ζήτη-

μα, ὄχι μόνον ἀπὸ σκεπτικούς συγγραφείς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ φιλοσόφους τινάς, οἱ ὅποιοι ἐδέχθησαν τὴν διδασκαλίαν των μὲ τὸν εὐσεβῆ σκοπὸν νὰ μεγαλύνωσι τὴν τελειότητα τῆς θεότητος. Ἄλλ' οἱ τοιοῦτοι συγγραφεῖς δὲν ἐσυλλογίσθησαν βέβαια, ὅτι τὸ προτιθέμενον ἀπὸ αὐτοὺς εἰς τὴν δύναμιν καὶ μεγαλειότητα τοῦ Θεοῦ ἀφαιρεῖτο ἀπὸ τὰ ἠθικά του ιδιώματα, διότι, ἂν αἱ ἠθικαὶ διακρίσεις δὲν εἶναι ἀμετάβλητοι καὶ αἰώνιοι, εἶναι ἄτοπον νὰ ὀμιλῶμεν περὶ τῆς ἀγαθότητος ἢ περὶ τῆς δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ. //

[102] β. Περὶ τῶν εὐαρέστων ἢ δυσαρέστων αἰσθημάτων, τὰ ὅποια γεννῶνται ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου εἰς τὴν διαγωγὴν

202. Ἄδύνατον εἶναι νὰ ἴδῃ τις πρᾶξιν καλὴν, χωρὶς νὰ αἰσθανθῇ εἰς τὸν ἑαυτὸν του διάθεσιν εὐνοϊκὴν, ἀγάπην ἢ σέβας πρὸς τὸν πράξαντα· καὶ ἐπομένως, ἐπειδὴ ὅλαι αἱ εὐνοϊκαὶ ἡμῶν παθήσεις περιλαμβάνουν εὐάρεστον αἶσθημα, πᾶσα καλὴ πρᾶξις πρέπει νὰ εἶναι πηγὴ ἡδονῆς εἰς τὸν θεατὴν. Σιμὰ τούτου καὶ ἄλλα εὐάρεστα αἰσθήματα: τάξεως, ὠφελείας πνευματικῆς, εἰρήνης, κ.τ.λ. κατανοῦν μὲ τὸν καιρὸν νὰ συζευγνύονται μὲ τὴν γενικὴν ἰδέαν τῆς ἐναρέτου διαγωγῆς.

203. Αἱ ποιότητες αὐταὶ τῶν καλῶν πράξεων, αἱ ὅποια διεγείρουν εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ θεατοῦ εὐάρεστα αἰσθήματα, συγκροτοῦν ἐκεῖνο τὸ ὁποῖόν τινες ἠθικολόγοι ὠνόμασαν ὠραιότητα εἴτε κάλλος τῆς ἀρετῆς.

204. Ὅλα τὰ ἐναντία τούτων ἐμποροῦν νὰ μᾶς ἐξηγήσωσι, τί σημαίνει τὸ αἶσχος εἴτε ἡ ὁμορφία τῆς κακίας.

205. Ἡ ἀντίληψις τὴν ὁποίαν λαμβάνομεν τῆς ἠθικῆς ὠραιότητος καὶ ὁμορφίας, ἐμπορεῖ ἐντελῶς νὰ διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν τῶν πράξεων, θεωρουμένων ὡς δικαίων καὶ ἀδίκων. Πολλὰ ὀλίγην ὁμως προσοχὴν ἔδειξαν οἱ φιλόσοφοι εἰς τὴν διάκρισιν ταύτην.

[103] Ἀπὸ τοὺς νεωτέρους μάλιστα τινες ἐπεριώρισαν // τὴν προσοχὴν

των σχεδὸν μόνον εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν πράξεων, ὡς δικαίων ἢ ἀδίκων, καὶ ἐντεῦθεν ἐκατάστησαν τὰ συγγράμματά των ἀφηρημένα καὶ ψυχρά. Ἄλλοι, ἐνδιατρίβοντες μόνον εἰς τὴν ἀντίληψιν τῆς ἠθικῆς ὠραιότητος καὶ ἀμορφίας, ἔπεσαν εἰς ἐνδουσιασμόν καὶ ἐκφωνήσεις, καὶ ἔδωκαν πρόφασιν εἰς ἀχαλινώτους ἠθικολόγους νὰ ἀμφισβητῶσι περὶ τοῦ ἀμεταβλήτου τῶν ἠθικῶν διακρίσεων.

206. Τὰ αἰσθήματα τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης, τὰ διεγειρόμενα ἀπὸ τὴν θεωρίαν τῆς ἠθικῆς ὠραιότητος καὶ ἀμορφίας, τόσον ὑπερβαίνουν τὰ προξενούμενα ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν τῶν ὑλικῶν μορφῶν, ὥστε φιλόσοφοί τινες δῖσχυρίσθησαν, ὅτι αἱ λέξεις ὠραιότης καὶ ὕψος φανερόνουν εἰς τὴν κατὰ γράμμα σημασίαν των τὰς ψυχικὰς ποιότητας, καὶ ὅτι τὰ ὑλικά ἀντικείμενά μας διαθέτουν μόνον διὰ τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν, τὰς ὁποίας μᾶς διεγείρουν. Αὕτη ἦτον ἡ προσφιλεῖς διδασκαλία τοῦ Σωκρατικοῦ Σχολείου, καὶ ὑπεστηρίχθη μὲ μεγάλην ἐπιδεξιότητα ἀπὸ πολλοὺς νεωτέρους συγγραφεῖς.

207. Ὅποιανδήποτε γνώμην καὶ ἂν δεχθῶμεν, περὶ τοῦ θεωρητικοῦ τούτου ζητήματος, κάμμία ἀμφισβήτησις δὲν ἐμπορεῖ νὰ ὑπάρχη περὶ τοῦ πράγματος, ὅτι δηλαδὴ αἱ καλαὶ πράξεις καὶ οἱ ἐνάρετοι χαρακτῆρες εἶναι εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, τὸ πλέον εὐφρόσυνον ἀπὸ ὅλα τὰ ἀντικείμενα, καὶ ὅτι εἰς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον δὲν εἶναι θέλητρα τόσον δυνατά, ὅσον εἶναι // ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα μᾶς συστένουν τὴν ἐπιμέλειαν ἐκείνην τῶν ψυχικῶν ποιότητων, αἱ ὁποῖαι συγκροτοῦν τὴν ἐντέλειαν καὶ εὐδαιμονίαν τῆς φύσεώς μας.

[104]

208. Οἱ Ἀρχαῖοι ἠθικολόγοι ἐστοχάζοντο ἄξιον σπουδῆς ἀντικείμενον νὰ συστένωσι, μεταξὺ τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῶν Ὁραίων Τεχνῶν τοιαύτην ἔνωσιν, ὥστε νὰ ἐμπορῇ νὰ προσδέτῃ εἰς τὴν φυσικὴν ὠραιότητα τῆς ἀρετῆς, ὅλα τὰ θέλητρα τὰ ὁποῖα ἡ φαντασία ἐμποροῦσε νὰ δώσῃ. Τὸ ἐκ τῆς ἐνώσεως ταύτης ἀποτέλεσμα εὐκόλως ἐμπορεῖ νὰ ἐννοηθῇ ἀπὸ τὰ καθημερινὰ παραδείγματα τῆς συζευκτικῆς ἐπιβρόοης, ὅταν σκεπάζεται ἡ ἀχρεΐοτης καὶ ἀμορφία τῶν συνηθισμένων κακιῶν.

γ. Περὶ τῆς ἀντιλήψεως τῆς ἀξίας καὶ ἀπαξίας

209. Αἱ ἐνάρετοι πράξεις τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ὅχι μόνον διεγείρουν εἰς τὰ πνεύματά μας εὐνοϊκὴν τινα διάθεσιν πρὸς αὐτοὺς ἢ θέλησιν πρὸς τὴν εὐτυχίαν των, ἀλλὰ γεννοῦν εἰς ἡμᾶς καὶ αἴσθημα τῆς ἀξίας των. Τοὺς γνωρίζομεν ὅτι εἶναι ἄξια ἀντικείμενα ἀγάπης καὶ τιμῆς, καὶ ὅτι εἶναι ἠθικῶς δίκαιον νὰ λάβωσιν ἀμοιβήν. Αἰσθανόμεθα εἰς τὸν ἑαυτὸν μας παρακίνησιν τινα, εἰς τὸ νὰ κάμωμεν γνωστὴν εἰς τὸν κόσμον τὴν ἀξιοτήτά των, διὰ νὰ προμηθεύσωμεν εἰς αὐτοὺς τὴν εὐνοίαν καὶ τὸ σέβας, τῶν ὁποίων εἶναι ἄξιοι. Καὶ ἂν θελήσωμεν νὰ τὴν κρύπτωμεν, ἔχομεν τὴν συνείδησιν, ὅτι κάμνομεν ἄδικον, μὴ λαλοῦντες τὴν φυσικὴν γλῶσσαν τῆς καρδίας. //

[105] 210. Ἐξεναντίας δέ, ὅταν βλέπωμεν πράξιν τινα ἰδιοτελείας ἢ σκληρότητος ἢ καταδυναστεύσεως, εἴτε ἡμεῖς αὐτοὶ εἴμεθα οἱ πάσχοντες εἴτε ἄλλοι, ὅχι μόνον συλλαμβάνομεν ἀποστροφὴν καὶ μῖσος πρὸς τὸν πλάστην, ἀλλὰ καὶ δυσκόλως ἐμποροῦμεν νὰ βαστάξωμεν τὴν κατ' αὐτοῦ ἀγανάκτησίν μας. Ἀπὸ τὴν φυσικὴν ταύτην ὤθησιν τοῦ πνεύματος ἐπιβάλλεται ἔλεγχος εἰς τὰ κακὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων, καὶ πρὶν ἀκόμη συστηθῶσι νόμοι θεοὶ, ἔγινε πρόβλεψις διὰ τὴν καλὴν τάξιν τῆς συγκοινωνίας.

211. Καὶ περὶ τοῦ ἑαυτοῦ μας, ὅταν ἔχομεν τὴν συνείδησιν, ὅτι πράττομεν καλῶς, αἰσθανόμεθα ὅτι εἴμεθα ἄξιοι τῆς τιμῆς καὶ εὐνοίας τῶν ἀνθρώπων, καὶ γνωρίζομεν μὲ ἐνάργειαν ἀντιλήψεως, ὅτι ἀπολαμβάνομεν τὴν ὑποδοχὴν τοῦ ἀοράτου μάρτυρος τῆς διαγωγῆς μας. Ἐντεῦθεν ὅχι μόνον ἔχομεν αἴσθημα ἀξίας, ἀλλὰ καὶ προαπολαβὴν ἀμοιβῆς, καὶ προβλέπομεν εἰς τὸ μέλλον μὲ αὐξανομένην πεποιθῆσιν καὶ ἐλπίδα.

212. Τὰ αἰσθήματα τοῦ ἐλέγχου, τὰ ὁποῖα συντροφεύουν τὴν συνείδησιν τοῦ ἁμαρτήματος, περιλαμβάνουν μὲ τὸν αὐτὸν τρόπον αἴσθημα ἀπαξίας καὶ προαπολαβὴν μελλούσης κολάσεως.

213. Ἄλλ' ἐὰν καὶ τὸ αἴσθημα, τὸ ὁποῖον ἔχομεν τῆς ἀξίας καὶ

[106] ἀπαξίας, πρέπει νὰ πείθῃ τὸν φιλόσοφον περὶ τῆς συνειδήσεως, // τὴν ὁποίαν ὁ Θεὸς ἐσύστησε μεταξὺ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς εὐδαιμονίας, δὲν ὑποδέτεi ὅμως εἰς τὴν διαγωγὴν του, ὅτι πρέπει εἰς περιστάσεις ἰδιαίτερας νὰ γίνωνται ὑπὲρ αὐτοῦ θαύματα. Ὅτι μὲν ἡ ἀρετὴ εἶναι, ἀκόμη καὶ εἰς τὸν κόσμον τοῦτον, ὁ πλέον εὐδὺς δρόμος πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν, βλέπει ὅτι τοῦτο εἶναι γενόμενον. Ἐξεύρει ὅμως ὅτι ὁ Θεὸς διοικεῖ μὲ γενικοὺς νόμους, ὅθεν, ὅταν δὲν ἐπιτυχαίῃ τὸ ποθούμενον, εὐχαριστεῖται εἰς τὸ μερίδιόν του, καὶ παρηγορεῖται μὲ τὴν ἐλπίδα τοῦ μέλλοντος. Εἶναι ἀπάτη τοῦ κοινοῦ κόσμου, τὸ νὰ στοχάζεται ὅτι ἡ καλὴ ἢ ἡ κακὴ τύχη πρέπει νὰ εἶναι πάντοτε, εἰς περιστάσεις ἰδιαίτερας, συνδεδεμένη μὲ τὰς καλὰς ἢ κακὰς πράξεις. Ἀπάτη ἡ ὁποία γίνεται πηγὴ πολλῶν ἀποτυχιῶν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν, τῆς ὁποίας ὅμως ἡ ἐπικράτησις εἰς ὅλους τοὺς αἰῶνας καὶ τόπους ἐξηγεῖ θαυμασίως τὴν φυσικὴν σύνδεσιν μεταξὺ τῶν ἰδεῶν τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἀξίας.

Τμῆμα Στ΄

Περὶ τῆς Ἠθικῆς δυνάμεως

Ἔαρθρον γ΄

Περὶ τῆς ἠθικῆς ὑποχρέωσως

[107] 214. Κατὰ τίνα συστήματα, ἡ ἠθικὴ ὑποχρέωσις θεμελιόνεται ὁλοκλήρως εἰς τὴν πίστιν τὴν ὁποίαν ἔχομεν, ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι διωρισμένη διὰ προσταγῆς Θεοῦ. Ἀλλὰ τίνι τρόπῳ // ἔμπορεῖ τις νὰ ἐρωτήσῃ, ἡ πίστις αὕτη ἐπιβάλλει ὑποχρέωσιν; Μόνον μία ἀπὸ τὰς ἀκολουθοῦσας δύο ἀποκρίσεις ἔμπορεῖ νὰ δοθῇ: Ἡ ὅτι εἶναι ἠθικὸν καθῆκον νὰ συμμορφώωμεν τὴν βούλησίν μας μὲ τὴν βούλησιν τοῦ Ποιητοῦ καὶ Κυβερνήτου τοῦ παντός, ἢ ὅτι λογικὴ φιλαυτία μᾶς παρακινεῖ φρονίμως, εἰς τὸ νὰ σπουδάζωμεν μὲ ὅλα τὰ μέσα νὰ καταστήσωμεν τὸν ἑαυτὸν μας ἀρεστὸν εἰς τὸν Παντοδύναμον Κύριον τῆς εὐδαιμονίας καὶ δυστυχίας. Κατὰ τὴν

πρώτην υπόθεσιν ἐπιχειροῦμεν κυκλικῶς, ἀναλύομεν τὸ αἶσθημα τῆς ἠθικῆς ὑποχρέωσης εἰς αἶσθημα τῆς θρησκείας, καὶ τὸ αἶσθημα τῆς θρησκείας εἰς τὸ αἶσθημα τῆς ἠθικῆς ὑποχρέωσης. 215. Τὸ ἄλλο σύστημα, κατὰ τὸ ὁποῖον ἡ ἀρετὴ εἶναι ἀπλῶς ὑπόθεσις φρονήσεως, ἂν καὶ δὲν ἀντιβαίνει εἰς τὸν λόγον τόσον φανερά, φέρει ὅμως εἰς συνεπείας, αἱ ὁποῖαι τὸ δείχνουν ἀρκετὰ ἐσφαλμένον. Μεταξὺ τῶν ἄλλων, μᾶς φέρει εἰς τὸ νὰ συμπεράνωμεν πρῶτον, ὅτι ἡ ἀπιστία, μελλούσης καταστάσεως, ἐξαιρεῖ τὸν ἀποστάντα ἀπὸ πᾶσαν ἠθικὴν ὑποχρέωσιν, ἔξω μόνον ὅταν εὕρισκῃ τὴν ἀρετὴν, ὅτι συμβάλλει εἰς ἐπίτευξιν τοῦ παρόντος συμφέροντός του. Δεύτερον, ὅτι ὄν ἀνεξαρτήτως καὶ ἐντελῶς εὐδαιμον, δὲν ἐμπορεῖ νὰ ἔχῃ κάμμιαν ἠθικὴν ἀντίληψιν ἢ κάμμιαν ἠθικὴν ιδιότητα.

[108] 216. Πρὸς τούτοις, αἱ ἔννοιαι τῆς ἀμοιβῆς καὶ τῆς ποινῆς προϋποθέτουν τὰς ἐννοίας τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀδίκου. Εἶναι // ἐπικυρώσεις τῆς ἀρετῆς ἢ προσθετὰ αἷτια εἰς τὴν πρᾶξιν τῆς; Ὑποδέτουν ὅμως τὴν ὑπαρξιν προηγουμένης τινὸς ὑποχρέωσης.

217. Τέλος πάντων, ἂν ἡ ἠθικὴ ὑποχρέωσις συστηθῇ εἰς τὸν στοχασμὸν τῆς εἰς τὴν ἄλλην ζωὴν καταστάσεώς μας, τίνι τρόπῳ διὰ τοῦ φυσικοῦ φωτός θέλει ἀποδειχθῆν ἡ ὑπαρξίς μελλούσης καταστάσεως; ἢ τίνι τρόπῳ θέλομεν γνωρίσειν ποία διαγωγὴ εἶναι εἰς τὸν Θεὸν ἀρεστή; Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι τὸ ἰσχυρότερον ἐπιχείρημα, περὶ τοιαύτης καταστάσεως, ἐξάγεται ἀπὸ τὰς φυσικὰς μας ἐννοίας, περὶ τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου, περὶ τῆς ἀξίας καὶ ἀπαξίας, καὶ ἀπὸ τὴν σύγκρισιν τῶν ἐννοιῶν τούτων καὶ τῆς γενικῆς τάξεως τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων.

218. Εἶναι λοιπὸν ἄτοπον νὰ ζητῇ κανεῖς, διὰ τί εἴμεθα ὑπόχρεοι νὰ πράττωμεν τὴν ἀρετὴν. Αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς ἀρετῆς περιλαμβάνει τὴν ἔννοιαν τῆς ὑποχρέωσης. Κάθε ὄν, τὸ ὁποῖον ἔχει συνείδησιν τῆς μεταξὺ δικαίου καὶ ἀδίκου διαφορᾶς, συμπεριφέρει εἰς τὸν ἑαυτὸν του νόμον, τὸν ὁποῖον χρεωστεῖ νὰ φυλάττῃ, καὶ ἂν ἐμπορῇ νὰ εἶναι εἰς παντελῆ ἄγνοιαν μελλούσης καταστάσεως.

«Τὸ καταστένον τὸν ἄνθρωπον ἔνοχον ποινῆς εἶναι ὄχι ἢ προγνώ-
ρησις αὐτῆς, ἀλλ' ἢ ἀδέτησις τῆς γνωστῆς ὑποχρεώσεως».

[109] 219. Ἐπιπέσει τὰ εἰρημένα ἔπειτα ὅτι ἡ ἠθικὴ δύναμις, θεω // ρουμένη
εἰς τὰς ἐνεργείας τῆς, διαφέρει οὐσιωδῶς ἀπ' ὅλας τὰς μέχρι
τοῦδε ἀριθμηθείσας. Ἡ παραμικροτέρα ἀδέτησις τοῦ κύρους τῆς
γεννᾶ ἔλεγχον ἐσωτερικόν· ἐξ' ἐναντίας δέ, ὅσον μεγαλητέρας
θυσίας κάμνομεν, ὑποτασσόμενοι εἰς τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς, τόσον
μεγαλητέρα εἶναι ἡ εὐχαρίστησις καὶ ὁ θρίαμβός μας.

220. Τὸ ὑπέρτατον κύρος τῆς συνειδήσεως, ἂν καὶ πολλοὶ τῶν
Ἀρχαίων Ἠθικολόγων τὸ περιγράφωσιν ὠραῖον, δὲν ἔσυραν
ἄρκετὰ τὴν προσοχὴν τῶν νεωτέρων συγγραφέων, ὡς θεμελιώδης
ἀρχή, εἰς τὴν ἐπιστήμην τῶν Ἠθικῶν, μέχρι τοῦ Δόκτορος Βουτ-
λήρου. Πολλὰ ὀλίγην ἐπιμέλειαν ἔδειξε περὶ αὐτῆς ὁ λόρδ Σαφτι-
σβουρῆς (Shaftesbury), καὶ ἡ παράβλεψις αὕτη εἶναι τὸ πρῶτι-
στον ἐλάττωμα τῆς φιλοσοφίας του.

221. Ἐν γνωρίσωμεν τὴν διαφορὰν ταύτην μεταξὺ τῆς ἠθικῆς
δυνάμεως καὶ τῶν ἄλλων μας ἐνεργητικῶν δυνάμεων, εἶναι ἀδιάφο-
ρον ποίαν ἰδιαιτέραν θεωρίαν νὰ δεχθῶμεν περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν
ἠθικῶν μας ἰδεῶν. Καὶ συμφώνως ὁ κύριος Σμίθ, ἂν καὶ ἀναλύη τὴν
ἠθικὴν ἀποδοχὴν εἰς αἴσθημα τοῦ πνεύματος, ὡς εἰς ἔσχατον στοι-
χεῖον, παραστένει ὅμως τὴν ὑπεροχὴν τῆς συνειδήσεως ὡς ἀρχὴν,
ἥτις εἶναι ἐξίσου οὐσιώδης εἰς ὅλα τὰ διάφορα συστήματα, τὰ
ὅποια μέχρι τοῦδε ἐπροβλήθησαν περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου.

[110] Εἰς ὅποιανδήποτε βάσιν καὶ ἂν ὑποθέσωμεν θεμελιωμένας τὰς
ἠθικὰς μας δυνάμεις, εἴτε εἰς τροποποίησίν τινα τοῦ λογικοῦ, ὡς
ἀρχι // κὴν τινα αὐθόρμησιν, λεγομένην αἴσθησιν ἠθικὴν, ἢ εἰς
ἄλλην τινὰ ἀρχὴν τῆς φύσεώς μας, κάνεις δὲν ἐμπορεῖ ν' ἀμφι-
βάλλῃ, ὅτι μᾶς ἐδόθησαν, διὰ νὰ διευδύνωσι τὴν διαγωγὴν μας εἰς
τὴν ζωὴν ταύτην. Ἐχουν τοὺς πλέον ἐναργεῖς χαρακτήρας τοῦ
κύρους τούτου, οἱ ὅποιοι δείχνουν, ὅτι ἐτέθησαν εἰς ἡμᾶς, διὰ νὰ
εἶναι οἱ ὑπέρτατοι αἰρετοκριταὶ ὄλων μας τῶν πράξεων, διὰ νὰ ἐπι-
στατῶσιν εἰς ὅλας μας τὰς αἰσθήσεις, τὰ πάθη καὶ τὰς ὀρέξεις, καὶ

διὰ νὰ κρίνωσιν, ἕως πόσον πρέπει νὰ συγκαταβαίνωμεν εἰς ἕκαστον αὐτῶν ἢ νὰ τὸ συστέλλωμεν. Τὸ ἰδιάζον ἔργον τῶν δυνάμεων τούτων εἶναι νὰ κρίνωσι, νὰ ἐπιτιμῶσιν ἢ νὰ ἐπικρατῶσιν εἰς ὅλας τὰς ἄλλας ἀρχὰς τῆς φύσεώς μας.

Τμῆμα Ζ'

Περὶ ἀρχῶν τινων αἱ ὁποῖαι συνεργοῦν μὲ τὰς ἠθικὰς μας δυνάμεις, εἰς τὴν ἐπιρροὴν τὴν ὁποῖαν ἔχουν ἐπάνω εἰς τὴν διαγωγὴν

222. Διὰ νὰ ἀσφάλισῃ ἐντελέστερα τὴν καλὴν τάξιν τῆς συγκοινωνίας, καὶ νὰ εὐκολύνῃ τὴν ἀπόκτησιν τῶν ἐναρέτων ἕξεων, ἡ φύσις ἐπρόσθεσεν ἀκόμη, εἰς τὴν ἠθικὴν μας σύστασιν, διαφοροὺς βοηθητικὰς ἀρχὰς, αἱ ὁποῖαι διεγείρουσιν ἐνίοτε εἰς διαγωγὴν σύμφωνον μὲ τοὺς κανόνας τῆς ἠθικότητος καὶ ὠφελιμοτάτην εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἀκόμη καὶ ὅταν ἡ ἀξία τοῦ ἀτόμου, θεωρουμένου ὡς ἠθικοῦ ἐνεργοῦ, εἶναι εἰς ἄκρον ποταπή.

[111] Ἐντεῦθεν τινες ἀπὸ ταύτας ἐσυναριθμήθησαν μὲ τὰς ἠθικὰς μας δυνάμεις, ἢ μάλιστα ὑπετέθησαν ὅτι καθ' ἑαυτὰς εἶναι ἱκαναὶ // νὰ ἐξηγήσωσι τὰ φαινόμενα τῆς ἠθικῆς ἀντιλήψεως, ἀπὸ συγγραφεῖς τῶν ὁποίων αἱ περὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως θεωρίαι δὲν ἐστάθησαν ἀρκετὰ προσεκτικά. Αἱ πλέον ἀξιόλογοι ἀρχαὶ τοῦ εἴδους τούτου εἶναι:

α. Ἡ εὐλάβεια τοῦ χαρακτῆρος

β. ἡ συμπάθεια

γ. τὸ αἴσθημα τοῦ γελοίου, καὶ

δ. ἡ γεῦσις

Ἡ ἀρχὴ τῆς φιλαυτίας, περὶ τῆς ὁποίας ὠμιλήσαμεν εἰς χωριστὸν τμῆμα, ἐνεργεῖ δυνατὰ εἰς τοὺς αὐτοὺς σκοποὺς.

Α΄ Περὶ τοῦ πρέποντος ἢ περὶ εὐλαβείας τοῦ χαρακτῆρος

223. Ἐπαρατηρήσαμεν πρότερον, (§126), ὅτι ἡ ἐπιθυμία τῆς ὑπολήψεως, εἴτε τιμῆς, ἐνεργεῖ εἰς τὰ παιδία, πρὶν λάβωσιν ἰκανότητα νὰ διακρίνωσι τὸ δίκαιον ἀπὸ τὸ ἄδικον· καὶ ὅτι ἡ πρώτη ἐνεργητικὴ ἀρχὴ ἐξακολουθεῖ πολὺν καιρὸν νὰ εἶναι πολὺ δυνατώτερα παρὰ τὴν δευτέραν. Ὅθεν ἐμπορεῖ νὰ χρησιμεύῃ, ὡς πολλὰ ὠφέλιμον καὶ δραστήριον μέσον εἰς τὴν ἀνατροφὴν, καὶ μάλιστα, διεγείρουσα ἡμᾶς εἰς τὴν ἄσκησιν τῆς αὐτοκελεύσεως καὶ αὐταρνήσεως.

Μᾶς διδάσκει, παραδείγματος χάριν, νὰ συστέλλωμεν τὰς ὀρέξεις μας εἰς τὰ ὅρια τὰ ὁποῖα τὸ πρέπον περιγράφει, καὶ οὕτω μᾶς κάμνει νὰ λάβωμεν τὴν ἕξιν τῆς μετριότητος καὶ ἐγκρατείας. Καὶ μ' ὅλον ὅτι ἡ διαγωγή μας δὲν ἐμπορεῖ νὰ λέγεται ἐνάρετος, ἐνόσφ τὸ μόνον μας αἴτιον εἶναι ἡ ὑπόληψις τῶν ἄλλων, ἢ ἕξις ὅμως, τὴν [112] ὁποῖαν οὕτω λαμβάνομεν εἰς τὴν βρεφικὴν καὶ παιδικὴν // ἡλικίαν, καταστένει εὐκολώτερον εἰς ἡμᾶς, καθ' ὅσον προβαίνομεν, τὸ νὰ ὑποτάττωμεν τὰ πάθη μας εἰς τὴν ἡγεμονίαν τοῦ λογικοῦ καὶ τῆς συνειδήσεως.

224. Ὅτι δὲ τὸ αἴσθημα τοῦ χρέους δὲν ἀναλύεται εἰς τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ ν' ἀπολαύσωμεν τὴν καλὴν ὑπόληψιν τῶν ἀνθρώπων, ἐμποροῦμεν νὰ τὸ συμπεράνωμεν ἀπὸ τὰς ἀκολουθούσους θεωρίας:

α. Ἡ ἐπιθυμία τῆς ὑπολήψεως εἴτε τιμῆς ἐμπορεῖ τῳόντι νὰ εὐχαριστηθῇ μόνον διὰ τῆς πραγματικῆς κτίσεως τῶν ποιοτήτων ἐκείνων, διὰ τὰς ὁποίας ἐπιθυμοῦμεν νὰ τιμώμεθα.

β. Ἡ ἀξία τῆς ἐναρέτου πράξεως αὐξάνεται πάντοτε εἰς τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων, ὅταν γνωρισθῇ εἰς τὰς περιστάσεις ἐκεῖνας τῆς ζωῆς, εἰς τὰς ὁποίας δὲν ἐμποροῦν νὰ ὑποπτευθῶσιν, ὅτι ἀπέβλεπεν εἰς τὸν ἔπαινον τοῦ κόσμου.

γ. Ὅταν τὸ αἴσθημα τοῦ χρέους ἀντιμάχεται μὲ τὸν στοχασμὸν τῆς κοινῆς δόξης, ἂν θυσιάσωμεν ἐκεῖνο εἰς τοῦτον, αἰσθανόμεθα ἔλεγχον καὶ αὐτοκατάκρισιν· καὶ οἱ κρότοι τοῦ πλήθους δὲν μᾶς

δίδουν παρὰ ματαίαν ἀνταμοιβὴν καὶ ἀνίκανον εἰς τὸ νὰ μᾶς εὐχαριστήσῃ, ἐνῶ ἢ σταθερὰ προσήλωσις εἰς τὸ δίκαιον εἶναι πάντοτε αὐτὴ εἰς ἑαυτὴν ἀνταμοιβή, ἀκόμη καὶ ὅταν μᾶς ἐκδέτῃ εἰς συκοφαντίαν καὶ ψευδοπαράστασιν. //

[113] Β΄ Περὶ συμπαθείας

225. Ὅτι μᾶς δίδει ἐξαιρέτον τινα ἡδονήν, ὅταν βλέπωμεν τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους νὰ δείχνωσιν συμπάθειαν ἢ συναίσθησιν μὲ ἡμᾶς εἰς τὴν χαρὰν καὶ εἰς τὴν λύπην, ἀκόμη καὶ εἰς τὰς δόξας καὶ κλίσεις καὶ διαδέσεις μας, τοῦτο εἶναι πρᾶγμα φανερόν καὶ εἰς τὴν δημῶδη παρατήρησιν.

Δὲν εἶναι ὀλιγώτερον φανερόν, ὅτι αἰσθανόμεθα διάθεσιν τινα εἰς τὸ νὰ συναρμώζωμεν τὴν κατάστασιν τῶν πνευμάτων μας μὲ τὴν τῶν συντρόφων μας, ὅποτε αἰσθανόμεθα εὐνοϊκὴν τινα πάθησιν πρὸς αὐτούς, καὶ ὅτι ἡ ἀναρμοστικὴ αὕτη συγκέρασις εἶναι ἀνάλογος μὲ τὴν δύναμιν τῆς παθήσεώς μας. Εἰς τοιαύτας περιστάσεις ἢ συμπάθεια ἤθελε φανῆν ὅτι εἶναι ἐγκεντρισμένη εἰς τὴν εὐνοιαν· καὶ ἴσως δι' ἀκριβοῦς ἀναλύσεως ἐμποροῦσε νὰ εὐρεθῇ, ὅτι τὸ πλειότερον μέρος τῶν ἡδονῶν, τὰς ὁποίας γεννᾷ, ἀναλύεται εἰς ἐκεῖνας αἰ ὁποῖαι πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἄσκησιν τῆς εὐμενείας, καὶ ἀπὸ τὴν συνείδησιν τοῦ ἀγαπᾶσθαι.

226. Ἡ αὐτὴ λέξις συμπάθεια λαμβάνεται κατὰ ἔννοιαν ἀπροσδιόριστον καὶ δημῶδη, διὰ νὰ σημαίη τὰ διάφορα φαινόμενα τῆς ζωικῆς οἰκονομίας. Τὴν ἀνταπόκρισιν, παραδείγματος χάριν, εἰς τὰ κινήματα τῶν ὀφθαλμῶν, καὶ τὴν μεταξὺ τῶν διαφόρων ὀργάνων τοῦ σώματος σύνδεσιν, ὡς πρὸς τὴν ὑγίαν ἢ ἀρρώστιαν, καὶ ἐκεῖ-

[114] νας πρὸς τούτοις τὰς μετα // δοτικὰς παθήσεις τοῦ σώματος, τὰς ὁποίας λαμβάνει ὁ εἶς ἀπὸ τὸν ἄλλον, ὡς τὸ χασμήρημα, τὸ ψέλλισμα, τὸ ἀλληθώρημα, τὸ λυπηρὸν βλέμμα καὶ τὰς ἀνησυχίας αἰ ὁποῖαι κοινῶς διακρίνονται μὲ τὸ ὄνομα ὑστερικά.

227. Εἰς ὅλας ταύτας τὰς περιστάσεις εἶναι χωρὶς ἀμφιβολίαν

βαθμός τις ἀναλογίας, διὰ τὸν ὅποιον εἰς τὴν κοινὴν ὁμιλίαν περιλαμβάνονται ὑπὸ ἓν γενικὸν ὄνομα. Πλὴν ὅπου πρόκειται φιλοσοφικὴ ἀκρίβεια, πρέπει νὰ διακρίνονται τὰ πράγματα. Ἐντεῦθεν εἶναι ἀνάγκη νὰ περιορισθῇ δι' ἀκριβοῦς ὀρισμοῦ ἡ ἔννοια, κατὰ τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ λαμβάνεται ἡ ἄστατος αὕτη καὶ ἀμφίβολος λέξις, ὅταν ἐμβαίη εἰς ἐπιστημονικὴν τινα θεωρίαν.

228. Τὰ γενικῶς ἀναφερόμενα εἰς τὴν συμπάδειαν γενόμενα ἐφάνηκαν εἰς τὸν κύριον Σμιθ τόσοσ ἀξιόλογα καὶ τόσοσ ἀξιοπαρατηρήτως συνδεδεμένα, ὥστε ἐπαρακινήθη νὰ ἐπιχειρισθῇ, ἐκ μόνης ταύτης τῆς ἀρχῆς, νὰ ἐξηγήσῃ ὅλα τὰ φαινόμενα τῆς ἠθικῆς ἀντιλήψεως.

229. Τὸ πλῆθος τῶν ἀξιολόγων ἀληθειῶν, αἱ ὁποῖαι περιλαμβάνονται εἰς τὴν ἀγχινουστάτην ταύτην θεωρίαν, καὶ ἡ διασάφησις, τὴν ὁποίαν δίδει ἐπάνω εἰς τὸ μέρος τοῦτο τῆς ἀνθρωπίνης ἡμῶν φύσεως, εἰς τὸ ὅποιον οἱ φιλόσοφοι πολλὰ ὀλίγον ἐπρόσεξαν πρότερον, τάττουσ δικαίως τὸν συγγραφέα εἰς τὸν ὑψηλότερον βαθμὸν μεταξὺ τῶν συστηματικῶν Ἠθικολόγων. //

- [115] Μ' ὅλα ταῦτα, ἐξετασθεῖσις στενώτερα τῆς ὑποθέσεως, θέλει εὔρεθῆν ὅτι ἀπεπλανήθη, ὡς καὶ ἄλλοι πολλοὶ ἔσοχοι συγγραφεῖς, διὰ τὴν ὑπερβολικὴν ἀγάπην τῆς ἀπλότητος, ἐκλαμβάνων μίαν ὑπάλληλον ἀρχὴν εἰς τὴν ἠθικὴν μας σύστασιν (ἢ μᾶλλον μίαν ἀρχὴν πρόσθετον εἰς τὴν ἠθικὴν μας σύστασιν, ὡς βοηθητικὴν εἰς τὴν αἴσθησιν τοῦ χρέους). Ἐντὶ τῆς δυνάμεως ἐκείνης ἡ ὁποῖα διακρίνει τὸ δίκαιον ἀπὸ τὸ ἄδικον, καὶ ἡ ὁποῖα (μὲ ὁποιοσδήποτε ὄνομα καὶ ἂν ἐκλέξωμεν νὰ τὴν διακρίνωμεν) εἰς ὅλας μας τὰς ἠθικὰς συζητήσις μᾶς παραστένεται σταθερά, ὡς ἔσχατον γενόμενον εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν.

Γ' Περὶ τοῦ αἰσθήματος τοῦ γελοίου

230. Τὸ φυσικὸν καὶ κύριον ἀντικείμενον τοῦ γελοίου εἶναι ἐκεῖναι, αἱ μικρότεραι ἀναρμοστίαι εἰς τὸν χαρακτῆρα καὶ εἰς τοὺς

τρόπους, αἱ ὁποῖαι δὲν διεγείρουν εἰς ἡμᾶς αἰσθήματα ἠθικῆς ἀγανακτήσεως, οὐδὲ μᾶς παραστένουν μελαγχολικὴν ὄψιν ἀνθρωπίνης διαφθορᾶς.

[116] 231. Ἐνῶ τὸ μέρος τοῦτο τῆς φύσεώς μας αὐξάνη τὸ κεφάλαιον τῆς εὐθυμίας μας, κάμνουν τὰς μικροτέρας ἀτελείας τῶν ἀνθρώπων πηγὴν διαχύσεως εἰς τοὺς ἄλλους, βάλλει εἰς ἐνέργειαν τὸν καθένα, διὰ τὸ διορθῶναι εἰς τὸν ἑαυτὸν τοῦ ἐκείνας τὰς ἀτελείας, διὰ τὰς ὁποίας στοχάζεται ὅτι ἐμπορεῖ νὰ κατασταθῇ γελοῖος. Καὶ καθὼς ἡ προθυμία μας εἰς τὸ νὰ διορθώσωμεν τὰς ἀτελείας ταύτας, ἐμπορεῖ νὰ εἶναι μικρά, ἀναλόγως μὲ τὸν // στοχασμὸν τοῦ ὅτι εἰς τὴν ἠθικὴν ὄψιν δὲν κάμνουν δυνατὴν προσβολὴν, οὕτω ἐξεναντίας γνωρίζομεν ὅτι τὰ προξενούμενα ἐκ τοῦ γελοίου λυπηρὰ αἰσθήματα, εἶναι πολλάκις ὀδυνηρότερα, παρὰ τὰ διεγειρόμενα ἀπὸ τὴν συνειδήσιν τοῦ ὅτι ἐκαταστήσαμεν τὸν ἑαυτὸν μας εἰς τοὺς ἄλλους ἀντικείμενον χόλου ἢ μίσους.

232. Τὸ αἶσθημα τοῦ γελοίου, ἂν καὶ ἔχη φανεράν σύνδεσιν μὲ τοιαύτην σκηνὴν ἀτελείας, ὥστε νὰ βλέπωμεν τὸν ἑαυτὸν μας εἰς ταύτην θεατριζόμενον, εἶναι μ' ὅλον τοῦτο ἐν ἀπὸ τὰ πλέον ἀξιοπαρατήρητα χαρακτηριστικὰ τῆς ἀνθρωπίνης ἡμῶν φύσεως, συγκρινομένης πρὸς τὴν τῶν ζώων, καὶ ἔχει στενωτάτην σύνδεσιν μὲ τὰς πλέον ὑψηλὰς καὶ εὐγενεῖς ἀρχάς της. Εἰς τὴν ἀνατροφὴν τῆς νεότητος κἀνὲν ἄλλο δὲν ἀπαιτεῖ σπουδαιότεραν προσοχὴν, παρὰ τὴν ὀρθὴν διεύθυνσιν τοῦ αἰσθήματος τούτου.

Δ' Περὶ τῆς γεύσεως, θεωρουμένης εἰς τὴν πρὸς τὰ ἠθικὰ σχέσιν της

233. Ἀπὸ τὴν δοδεῖσαν πρότερον (§ 202, 203, 204) ἐξήγησιν τῆς ἐννοίας τῶν φράσεων ἠθικὴ ὠραιότης καὶ ἠθικὴ ἀμορφία ἐμπορεῖ τις εὐκόλως νὰ καταλάβῃ, κατὰ ποῖον τρόπον ὁ χαρακτήρ καὶ ἡ διαγωγὴ τῶν ἀνθρώπων ἐμπορεῖ νὰ συντρέξῃ εἰς εὐχαρίστησιν τῆς γεύσεως. Ἡ χρῆσις, τὴν ὁποῖαν ὁ ποιητὴς κάμνει τοῦ

[117] εἶδους τούτου τῶν πνευματικῶν // μας ἡδονῶν, εἶναι κατὰ πάντα ἀνάλογος μὲ τὰ βοηθήματα, τὰ ὅποια δανείζεται ἀπὸ τὰ θέλγητρα τῆς ἐξωτερικῆς φύσεως.

234. Ἡ δύναμις τῆς ἠθικῆς γεύσεως, ὡς καὶ ἡ ἔχουσα ἀντικείμενον τὴν ὠραιότητα τῶν ὑλικῶν μορφῶν καὶ τὰ διάφορα προϊόντα τῶν Ὀραιῶν Τεχνῶν, ἀπαιτεῖ μεγάλην γύμνασιν, διὰ νὰ λάβῃ ἀνάπτυξιν καὶ τελειοποίησιν. Καὶ τὰ δύο ταῦτα εἶδη τῆς γεύσεως ὑπόκεινται νὰ ἐκτραπῶσιν εἰς ψευδῆ λεπτότητα, βλαπτικὴν εἰς τὴν εὐτυχίαν μας καὶ εἰς τὴν ὠφέλειαν, τὴν ὁποίαν χρεωστοῦμεν εἰς τοὺς ἄλλους, ὡς μέλη συγκοινωνίας.

235. Θεωρουμένη, ὡς ἐνεργητικὴ ἀρχὴ ἡ ἠθικὴ γεῦσις, ὅταν εἶναι καλῶς ἐξησκημένη, ἐνῶ μᾶς προφυλάττῃ ἐναντίον εἰς τὴν ἀγροικότητα τὴν ἀναγκαίως συνδεδεμένην μὲ πολλὰ ἐλαττώματα, τρέφει εἰς τὸ πνεῦμα καὶ μίαν τινὰ φιλικὴν διάθεσιν εἰς ὅ,τι εἶναι εἰς τὴν ἀνθρωπίνην μας φύσιν ἀγαπητὸν ἢ γενναῖον ἢ ὑψηλόν.

Ὅταν ὅμως δὲν εἶναι ἐνωμένη, καθὼς ἐνίστε γίνεται, μὲ δυνατὸν αἴσθημα χρέους, πάντοτε σχεδὸν καταστένεται ψευδῆς ὁδηγός, ἐπειδὴ τοῦ ἔθους ἡ ἐπιβρόη καὶ τῶν ἄλλων περιστατικῶν συζεύξεων σπεύδει ἀκαταπαύστως νὰ τὴν ἀποπλανᾷ. Τοῦτο παρατηρεῖται ἰδιαίτερος εἰς ἀνθρώπους, οἱ ὅποιοι ἔχουν κύριον ἀντικείμενον τῆς σπουδῆς τῶν τὰς εὐχαριστήσεις τῆς γεύσεως ἐν γένει, καὶ τοὺς ὁποίους αἱ ἕξεις τοῦ βίου τῶν κάμνουν νὰ μὴ ζητῶσι, διὰ κανόνα κρίσεως, τίποτε ὑψηλότερον παρὰ τὸν τρόπον τοῦ κόσμου. //

[118] 236. Ἡ γλῶσσα τὴν ὁποίαν τινὲς τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων ἐμεταχειρίσθησαν, εἰς τὰς περὶ τῆς φύσεως τῆς ἀρετῆς θεωρίας τῶν, φαίνεται κατ' ἐπιπόλαιον ὄψιν, ὅτι τοὺς δείχνει ὑποδέτοντας τὴν ἠθικὴν δύναμιν, ὅτι ὀλοκλήρως ἀναλύεται εἰς αἴσθημα τῆς ὠραιότητος. Καὶ ἐντεῦθεν ὁ λόρδ Σαφτεσβουρῆς καὶ ἄλλοι ἐπαρακινήθησαν νὰ μεταχειρισθῶσι φρασεολογίαν, ἣτις ἔχει τὸ φαινόμενον, ὅτι ἀντικαταστένει τὴν γεῦσιν πρὸς ἀντιδιαστολὴν τοῦ Λόγου καὶ τῆς συνειδήσεως, ὡς ἔσχατον μέτρον τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀδίκου.

237. Ἀφ' ἐκάστης τῶν ἀπηριθμημένων τεσσάρων ἀρχῶν γεννῶνται

συνέπειαι άτυχεῖς, ὅταν ἐπικρατῆ εἰς τὸν χαρακτῆρα ὡς ἡγεμονικὸν αἴτιον τοῦ πράττειν. Ὅπου ὅμως φυλάττουν τὴν ἀνήκουσαν θέσιν των, ὑπαλλήλως ταπτόμεναι ὑπὸ τὴν ἠθικὴν δύναμιν, τείνουν ὁμοῦ εἰς τὸ νὰ ἐνισχύωσι τὰς ἐναρέτους ἕξεις καὶ εἰς τὸ νὰ τὰς συστένωσιν εἰς τὴν μίμησιν τῶν ἄλλων, διὰ τῆς ἐπιφύροῦς τοῦ ἀξιαγαπήτου παραδείγματος.

[119] 238. Ἡ μερικὴ παρατήρησις τῶν φαινομένων τῆς ἠθικῆς ἀντιλήψεως, συνδεδεμένη μὲ μίαν ἢ ἄλλην ἐκ τῶν ἀρχῶν τούτων, ἐγέννησέ τινας ἀπὸ τὰς πλέον δημῶδεις θεωρίας, περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ἠθικῶν μας ἰδεῶν. Πάλιν ἡ γενομένη προσοχὴ εἰς μόνην τὴν ἠθικὴν δύναμιν χωρὶς παρατήρησιν τῶν ἀρχῶν, τῶν ὁποίων ὁ φυσικὸς σκοπὸς εἶναι νὰ ἐνεργῶσιν καὶ αἱ ὁποῖαι τφόντι συντρέχουν τόσον ἰσχυρὰ εἰς τὴν καλὴν τάξιν // τῆς συγκοινωνίας, ἔφερον ὀλίγους τινας φιλοσόφους εἰς τὸ ἐναντίον ἄκρον, ὀλιγώτερον μὲν ἀναμφιβόλως ἐπικίνδυνον εἰς τὸν πρακτικόν του σκοπόν, πλὴν ἴσως ὄχι τόσον καλὰ μετρημένον, διὰ νὰ συστήσῃ τὰς ἠθικὰς συζητήσεις, εἰς τὴν παρατήρησιν ἐκείνων οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι συνηθισμένοι, παρὰ εἰς τὰς πρακτικὰς ὑποθέσεις τοῦ βίου.

Τμῆμα Η΄

Περὶ τοῦ αὐτεξουσίου τοῦ ἀνθρώπου

239. Ὅλαι αἱ ἀνωτέρω ζητήσεις, περὶ τῆς ἠθικῆς συστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, γίνονται ἐπιστηριζόμεναι ἐπάνω εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ἔχει ἐλευθερίαν ἐκλογῆς μεταξὺ τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, καὶ ὅτι πράττων θεβουλευμένως πράξιν τινα, τὴν ὁποίαν γνωρίζει ἄδικον, καταστένει δικαίως τὸν ἑαυτὸν του ἔνοχον τιμωρίας. Ὅτι δὲ ἡ ὑπόθεσις αὕτη συμφωνεῖ μὲ τὰς κοινὰς ἐννοίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, περὶ τούτου δὲν θέλει γίνεῖν κάμμία ἀμφισβήτησις.

240. Ἡ ἀλήθεια τῆς ὑποθέσεως ταύτης ὑπεβλήθη παλαιῶθεν εἰς ζήτησιν ἀπὸ θεωρητικούς τινας, οἱ ὁποῖοι ἐδίδυσχουρίσθησαν ὅτι αἱ πράξεις μας εἶναι τὸ ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα τῆς φύσεως τῶν

[120] πνευμάτων μας, προσδιοριζόμενον ἀπὸ τὰς περιστάσεις τῆς ἐξωτερικῆς μας θέσεως, καὶ ὅτι τὰ λεγόμενα ἠθικὰ ἁμαρτήματα εἶναι ἐξίσου μέρος τοῦ πεπρωμένου μας, ὡς αἱ σωματικά ἢ νοητικά ποιότητες, τὰς ὁποίας ἐλάβαμεν ἀπὸ τὴν φύσιν. // Τὸ πρὸς υπεράσπισιν τοῦ φρονήματος τούτου ἐπιχείρημα ἐπροβλήθη ὑπὸ διαφόρους μορφάς, καὶ πολλάκις ἐδιίσχυρίσθησαν εἰς τοῦτο μὲ πεποίθησιν ἀποδείξεως.

241. Μεταξὺ ὅμως ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ἐμεταχειρίσθησαν τὴν γλῶσσαν τῶν ἀναγκοδόξων, πρέπει νὰ γένη ἡ ἀξιοπαρατήρητος αὕτη διάκρισις: τινὲς ἐξ αὐτῶν ὄχι μόνον δέχονται τὴν πραγματικότητα τῶν ἠθικῶν διακρίσεων, ἀλλὰ διίσχυρίζονται ὅτι, κατὰ ταύτην μόνην τὴν ὑπόθεσίν των, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐννοήσῃ κανεὶς τὰς διακρίσεις ταύτας.

Μὲ τοὺς τοιοῦτους ἡ θεωρία τῆς ἀνάγκης ἐμπορεῖ νὰ εἶναι γνώμη ἀβλαβῆς, καὶ μάλιστα ἔχει τις λόγον νὰ ὑποπτεύεται ὅτι ἐμποροῦσε νὰ εὐρεθῇ, ὅτι διαφέρει ἀπὸ τὴν γνώμην τῶν ἀνταγωνιστῶν των μᾶλλον εἰς τὸ φαινόμενον παρὰ πραγματικῶς, ἂν ἐλάμβανε κανεὶς τὸν ἀνήκοντα κόπον, διὰ νὰ προσδιορίσῃ τὴν ἔννοιαν τῶν ἀορίστων καὶ ἀμφιβόλων λέξεων, τὰς ὁποίας ἐμεταχειρίσθησαν καὶ εἰς τὰ δύο μέρη τῆς ὑποθέσεως.

[121] 242. Ἄλλοι φιλόσοφοι ἐδέχθησαν καθ' ὅλην τὴν ἔκτασίν των τὰς συνεπειάς, αἱ ὁποῖαι γενικῶς ὑποθέτονται ὅτι συνέχονται μὲ τὸ σύστημα τοῦτο. Ἦ, νὰ εἴπω καλῆτερα, ἐπανέλαβαν τὸ σύστημα μὲ σκοπὸν νὰ συστήσωσι τὰς συνεπειάς ταύτας. Προβαλλόμενον εἰς τὴν μορφήν ταύτην, δίδει ὕλην ἀμφισβητήσεως τὴν πλέον ἀξιόλογον, τὴν ὁποίαν νὰ ἐμπορῇ ἡ ἀνθρώπινος ἀγχίνουα νὰ μεταχειρισθῇ, καὶ ἐπάνω εἰς τὴν ὁποίαν αἱ θεωρητικά μας δόξαι δυσκόλως // ἐμποροῦν νὰ λείψωσιν, ἀπὸ τοῦ νὰ ἐνεργήσωσι πολλὰ αἰσθητῶς ἐπάνω εἰς τὴν διαγωγὴν καὶ εὐδαιμονίαν μας.

243. Ὁ Δρ. Κουδουὸρθ (Cudworth), ὅστις ἔγραψε περὶ τὰ τέλη τῆς δεκάτης ἐβδόμης ἑκατονταετηρίδος, παρατηρεῖ ὅτι: «ὁ ἀκμάσας εἰς τὸν καιρὸν τοῦ σκεπτικισμός, ἐβλάστησεν ἀπὸ τὸ σύστη-

μα τῆς πεπρωμένης ἀνάγκης ὄλων τῶν πράξεων καὶ συμβαινόντων ὡς ἀπὸ ρίζαν του». Ἡ αὐτὴ παρατήρησις ἐμπορεῖ νὰ ἐφαρμοσθῇ καὶ εἰς τὴν Σκεπτικὴν Φιλοσοφίαν τοῦ παρόντος καιροῦ.

244. Ἄρκεϊ, εἰς τὸ *Ἐγχειρίδιον* τοῦτο, νὰ σημειώσωμεν τὸν τόπον, τὸν ὁποῖον τὸ ζήτημα φαίνεται φυσικὰ ὅτι κρατεῖ εἰς τὴν τάξιν τῆς σπουδῆς. Ἀποσπασμένα σημειώσεις δὲν ἤθελαν δώσειν παρὰ ὀλίγον φῶς εἰς μίαν ἀμφισβήτησιν, τὴν ὁποίαν τεχνηέντως ἐσκότισαν μὲ ὅλας τὰς δυνάμεις τῆς Σοφιστικῆς.

Ἐγχειρίδιον Ἠθικῆς Φιλοσοφίας

Μέρος Β΄

Περὶ τῶν ἐνεργητικῶν καὶ ἠθικῶν δυνάμεων
τοῦ ἀνθρώπου

Κεφάλαιον Α΄

Περὶ τῶν διαφορῶν κλάδων τοῦ χρέους μας

[122] 245. Αἱ προβληθεῖσαι διάφοροι θεωρίαι περὶ τῆς φύσεως καὶ οὐσίας τῆς ἀρετῆς προῆλθαν κυρίως ἐκ τοῦ ὅτι ἐπεχείρησαν // νὰ συμπεριλάβωσιν ὅλους τοὺς κλάδους τοῦ χρέους μας ὑπὸ μίαν ἐνεργητικὴν ἀρχήν, ὡς τὴν φιλαυτίαν, τὴν εὐμένειαν, τὴν δικαιοσύνην ἢ τὴν διάθεσιν τοῦ ὑποτάσσεσθαι εἰς τὴν θεῖαν βούλησιν.

246. Διὰ ν' ἀποφύγωμεν τὰς μερικὰς ταύτας θεωρίας, αἱ ὁποῖαι γεννῶνται φυσικὰ ἀπὸ ἀνάρμοστον ἀγάπην συστηματισμοῦ, αἱ ἀκόλουθοι ζητήσεις γίνονται κατὰ τὴν διάταξιν, ἡ ὁποία εἰς ὅλους τοὺς αἰῶνας ἐστάθη αὐτοσύστατος εἰς τὴν κρίσιν τῶν ἀνθρώπων. Ἡ διάταξις αὕτη θεμελιόνεται ἐπάνω εἰς τὰ διάφορα ἀντικείμενα, πρὸς τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται τὰ χρέη μας: πρῶτον πρὸς τὸν Θεόν, δεύτερον πρὸς τὸν πλησίον καὶ τρίτον πρὸς ἑαυτούς.

Τμῆμα Α΄

Περὶ τῶν χρεῶν τῶν ἀναφερομένων πρὸς τὸν Θεὸν

247. Ἐπειδὴ τὰ πρὸς Θεὸν χρέη μας, ὅσον εἶναι δυνατὸν ν' ἀνακαλυφθῶσι διὰ τοῦ φυσικοῦ φωτός, πρέπει νὰ συνάγωνται ἀπὸ τὴν σχέσιν τὴν ὁποίαν ἔχομεν μετ' αὐτόν, ὡς Ποιητὴν καὶ Κυβερνήτην τοῦ παντός, ἡ ἐξέτασις τῶν ἀρχῶν τῆς φυσικῆς θρησκείας εἶναι ἀναγκαία εἰσαγωγή εἰς τοῦτο τὸ τμῆμα.

Πρὸς τούτοις, τοιαύτη ἐξέτασις οὔσα λογικὴ συνέπεια ἐκεῖνων τῶν

[123] ἐντυπώσεων, τὰς ὁποίας τὰ ποιήματα τοῦ Θεοῦ κάμνουν εἰς κάθε πνεῦμα προσεκτικὸν καὶ καλῶς διατεθειμένον, // ἔμπορεῖ νὰ θεωρῆται καὶ ὡς ἐν ἀπὸ τὰ πρὸς αὐτὸν χρέη μας, καὶ ὡς ἔκφρασις παντὸς ἀνθρώπου τοιαύτην ἡθικὴν κρᾶσιν ἔχοντος, ὥστε εἰλικρινῶς νὰ εἶναι ἀφιερωμένος εἰς τὴν ἀλήθειαν καὶ δεκτικὸς τῶν ὑψηλοτάτων αἰσθημάτων τῆς εὐγνωμοσύνης καὶ τῆς εὐμενείας.

Εἰσαγωγικὴ ἐξέτασις τῶν ἀρχῶν
τῆς φυσικῆς θρησκείας

Ἄρθρον α΄

Περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ

248. Εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην δύο τρόπους τοῦ συλλογίζεσθαι ἐμεταχειρίσθησαν, οἱ ὁποῖοι κοινῶς διακρίνονται μὲ τοὺς τίτλους, ἐπιχειρήματα ἐκ τῶν προτέρων καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων. Ὁ πρῶτος θεμελιόνηται ἐπάνω εἰς μεταφυσικὰς τινὰς προτάσεις, λαμβανομένας ὡς ἀξιώματα. Ὁ δεύτερος ἐπιστηρίζεται εἰς τὴν συστηματικὴν ταύτην τάξιν καὶ τὰς συνδέσεις τῶν λογικῶν μέσων, τὰς ὁποίας παντοῦ βλέπομεν εἰς τὴν φύσιν.

249. Τὸ ἐκ τῶν προτέρων ἐπιχείρημα ἐμεταχειρίσθη μὲ ἰδιαίτερον τινὰ ἀγχίνουαν ὁ Δρ. Κλάρκης. Ὁ ἰδιάζων τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖον ἐκδέτει τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο, φαίνεται ὅτι ὑπαγορεύθη εἰς αὐτὸν ἀπὸ τὴν ἀκόλουθον περικοπὴν τῶν Ἀρχῶν τοῦ Νεῦτωνα: «Εἶναι αἰώνιος καὶ ἄπειρος, παντοδύναμος καὶ πάνσοφος, ἤγουν, διαμένει ἀπὸ τῶν αἰῶνων εἰς τοὺς αἰῶνας καὶ παρευρίσκεται ἀπὸ τὸ
[124] ἄπειρον εἰς τὸ ἄπειρον. Δὲν εἶναι αἰωνιότης καὶ ἀπειρότης, // ἀλλ' αἰώνιος καὶ ἄπειρος. Δὲν εἶναι διαμονὴ καὶ ἔκτασις, ἀλλὰ διαμένει καὶ παρευρίσκεται. Διαμένει πάντοτε καὶ παρευρίσκεται πανταχοῦ, καὶ διαμένων πάντοτε καὶ πανταχοῦ συνιστᾷ τὴν διαμονὴν καὶ ἔκτασιν»¹¹.

11. Aeternus est et infinitus omnipotens et omnisciens, id est duvant ab

Κατὰ τὰς αὐτὰς ἀρχάς, βαδίζων ὁ Δρ. Κλάρκης, λέγει: «ἔκτασις καὶ χρόνος εἶναι μόνον ἀφηρημένοι ἔννοια ἀπειρότης καὶ αἰωνιότης, αἱ ὁποῖαι μᾶς ἀναγκάζουν νὰ τὰς πιστεύωμεν, καὶ ἐπειδὴ ἡ ἀπειρότης καὶ αἰωνιότης δὲν εἶναι οὐσίαι, πρέπει νὰ εἶναι ποιότητες ἑνὸς ὄντος, τὸ ὁποῖον ἀναγκαιῶς εἶναι ἄπειρον καὶ αἰώνιον». «Αὐταί, λέγει ὁ Δρ. Ρεῖδ, εἶναι θεωρία ἀνθρώπων ὑπερτέρας φύσεως. Ἄν ὅμως εἶναι στερεαί, καθὼς εἶναι ὑψηλαί, ἢ ἂν εἶναι ἀναβάσεις φαντασίας, ἔξω τῶν ὁρίων τοῦ ἀνθρωπίνου νοός, δὲν ἔμπορῶ νὰ ἀποφασίσω».

250. Χωρὶς νὰ ὑποβάλλωμεν εἰς ζήτησιν τὴν στερεότητα τῶν ἀποδείξεων τοῦ Κλάρκου, ἔμπορεῖ νὰ μᾶς συγχωρηθῇ νὰ εἴπωμεν, ὅτι τὸ ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπιχείρημα εἶναι πλέον εὐκατάληπτον εἰς τοὺς κοινούς ἀνθρώπους, καὶ πλέον εὐχαρισθητικὸν καὶ εἰς αὐτὸν τὸν φιλόσοφον. Εἰς τὰς ἐξετάσεις τῶντι τοῦ εἴδους τούτου ὁ ἀπλούστερος καὶ σαφέστερος τρόπος τοῦ συλλογίζεσθαι εἶναι φυσικὰ προτιμότερος. «Ὅ,τι ἔμπορεῖ νὰ μᾶς κάμη ἢ καλητέρους ἢ εὐδαιμονεστέρους, ἢ φύσις τὸ ἔβαλεν ἢ εἰς τὸ φανερόν ἢ πλησίον»¹².//

[125] 251. Ἡ ὑπαρξις τοῦ Θεοῦ δὲν φαίνεται ὅτι εἶναι ἔποπτος ἀλήθεια, ἀλλ' ἀπαιτεῖ τὴν γύμνασιν τῶν λογικῶν μας δυνάμεων, διὰ νὰ τὴν παραστήσωσιν εἰς τὸ πνεῦμα καθ' ὅλην τὴν τὴν δύναμιν. Ὁ τρόπος ὅμως τοῦ συλλογίζεσθαι στέκει εἰς ἓν μόνον βῆμα, καὶ αἱ ἠγούμεναι τοῦ συλλογισμοῦ ἀνήκουν εἰς τὴν κλάσιν τῶν πρώτων ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ οὐσιώδη μέρη τῆς ἀνθρωπίνης ἡμῶν φύσεως (§ 71, γ). Αἱ ἠγούμεναι αὐταί εἶναι δύο: ἡ μία, ὅτι κάθε πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον ἀρχίζει νὰ ὑπάρχη, πρέπει νὰ ἔχη αἰτίαν

---

aeterno in aeternum et adest ab infinito in infinitum. Non est aeternitas et infinitas, sed aeternus et infinitus: non est duratio et spatium, sed durat et adest. Durat semper, et adest ubique; et existendo semper et ubique, durationem et spatium constituit.

12. Quidquid nos vel meliores vel beatiores facturum est aut in aperto, aut in proximo, posuit natura.

τινά. Ἡ ἄλλη, ὅτι ἡ σύνθεσις τῶν μέσων, τὰ ὅποια συντρέχουν εἰς ἰδιαίτερόν τι τέλος, ἐμπεριέχει νοητικότητα.

Α' Περὶ τῶν βάσεων τοῦ συλλογίζεσθαι ἐκ τοῦ ἀποτελέσματος, περὶ τῆς αἰτίας καὶ περὶ τῆς ἐναργείας τῆς ἐνεργητικῆς Δυνάμεως τὴν ὁποίαν μᾶς δείχνει τὸ Πᾶν

252. Ἐπαρατηρήθη πρότερον [Εἰσαγ(ωγὴ) §3] ὅτι ἡ περὶ τῶν φυσικῶν γενομένων γνώσις μας πηγάζει ὀλοκλήρως ἀπὸ παρατήρησιν καὶ πείραν, καὶ ὅτι δὲν εἶναι κἀνὲν παράδειγμα εἰς τὸ ὁποῖον νὰ βλέπωμεν τοιαύτην σύνδεσιν, μεταξὺ δύο ἀλληλοδιαδόχων γενομένων, ὥστε νὰ ἐμπορῶμεν νὰ συνάγωμεν τὸ ἓν ἐκ τοῦ ἄλλου, ὡς ἀναγκαίαν συνέπειαν.

[126] 253. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ταύτην, ἡ ὁποία τὴν σήμερον εἶναι παραδειγμένη ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους, ὁ κύριος Οὕμης ἐξάγει τινὰ ἀντίστασιν εἰς τὸ ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπιχείρημα τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ.// Ἀφοῦ ἀπέδειξεν ὅτι δὲν ἐμποροῦμεν ν' ἀποκτήσωμεν τὴν ἰδέαν τῆς ἀναγκαίας συνδέσεως, ἀπὸ τὴν ἐξέτασιν τῆς μεταξὺ δύο γενομένων ἐνώσεων, λαμβάνει διὰ διδόμενον ὅτι δὲν ἔχομεν κἀμμίαν ἄλλην ἰδέαν αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος, παρὰ τὴν ἰδέαν δύο ἀλληλοδιαδόχων γενομένων, τὰ ὅποια εἶναι ἀμεταβλήτως συνενωμένα. Ὅτι διὰ τοῦτο δὲν ἔχομεν κἀνένα λόγον νὰ στοχαζώμεθα, ὅτι εἰς τὴν φύσιν εἶναι κἀνὲν γενομένον ἀναγκαίως συνδεδεμένον μὲ ἄλλο, ἢ νὰ συμπεραίνωμεν ἐνέργειαν δυνάμεως ἀπὸ τὰς μεταβολάς, τὰς ὁποίας παρατηροῦμεν εἰς τὸ πᾶν.

254. Διὰ νὰ καταλάβωμεν τὴν σύνδεσιν τῶν ἡγουμένων τοῦ κυρίου Οὕμη μὲ τὸ συμπέρασμά του, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐνθυμηθῶμεν ὅτι κατὰ τὸ σύστημά του, «ὅλαι αἱ ἰδέαι μας δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ἀντίτυπα τῶν ἐντυπώσεών μας· ἢ, μὲ ἄλλας λέξεις, ὅτι εἶναι ἀδύνατον εἰς ἡμᾶς νὰ στοχαζώμεθα περὶ τινος πράγματος, τὸ ὁποῖον προηγουμένως δὲν αἰσθανθήκαμεν, ἢ διὰ τῶν ἐξωτερικῶν μας αἰσθήσεων ἢ διὰ τῶν ἐσωτερικῶν».

Ἀποδείξας λοιπόν, ὅτι τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα, ὅποια φαίνονται εἰς τὰς αἰσθήσεις μας, δὲν μᾶς δίδουν κάμμίαν ιδέαν δυνάμεως ἢ ἀναγκαίας συνδέσεως, καὶ ὅτι ὁμοίως ἡ ιδέα αὕτη δὲν ἐμπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ἀντίτυπον κάμμίας ἐσωτερικῆς ἐντυπώσεως (ἦγουν, δὲν ἐμπορεῖ νὰ ἔχη τὴν ἀρχὴν τῆς ἀπὸ σκέψιν γενομένην περὶ τῶν ἐργασιῶν τοῦ πνεύματός μας) στοχάζεται ὅτι ἐντεῦθεν ἔχει τὸ

[127] δικαίωμα νὰ συμπε // ράνη, ὅτι δὲν ἔχομεν κάμμίαν τοιαύτην ιδέαν. «Ἐν γενόμενον, λέγει, ἀκολουθεῖ ἄλλο, ποτὲ ὅμως δὲν βλέπομεν κανένα δεσμὸν μεταξὺ αὐτῶν· φαίνονται συνενωμένα, πλὴν ὄχι ποτὲ συνδεδεμένα. Καὶ ἐπειδὴ δὲν ἐμποροῦμεν νὰ ἔχωμεν κάμμίαν ιδέαν τινὸς πράγματος, τὸ ὁποῖόν ποτε δὲν αἰσθανθήκαμεν, οὔτε ἐξωτερικῶς οὔτε ἐσωτερικῶς, ἡ ἀναγκαία συνέπεια φαίνεται ὅτι εἶναι αὕτη, ὅτι δὲν ἔχομεν κάμμίαν ιδέαν συνδέσεως ἢ δυνάμεως, καὶ ὅτι αἱ λέξεις αὗται δὲν σημαίνουν τίποτε, ὅταν λαμβάνονται ἢ εἰς φιλοσοφικοὺς συλλογισμοὺς ἢ εἰς τὸν κοινὸν βίον».

255. Πρέπει λοιπόν ν' ἀπορρίψωμεν, ὡς παντάπασι ἀκατάληπτον, μίαν λέξιν, ἢ ὅποια εὐρίσκεται εἰς ὅλας τὰς γλώσσας, μόνον διότι ἐκφράζει ιδέαν περὶ τῆς ἀρχῆς, τῆς ὁποίας δὲν ἐμποροῦμεν νὰ δώσωμεν λόγον κατὰ ἰδιαίτερόν τι φιλοσοφικὸν σύστημα; Δὲν ἤθελεν εἶσθαι λογικώτερον νὰ ὑποπτευόμεθα ὅτι τὸ σύστημα δὲν ἦτο τέλειον, παρὰ ὅτι ὅλον τὸ ἀνθρώπινον γένος ἤθελε συμφωνήσῃ νὰ μεταχειρισθῇ λέξιν διόλου ἀσήμαντον;

256. Δὲν εἶναι ποσῶς ἀναγκαῖον νὰ ὀμιλήσωμεν ἰδιαιτέρως, ὅτι ἡ περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ἰδεῶν μας θεωρία τοῦ Οὔμη συμπίπτει, κατὰ τὸ κυριώτερον μέρος, μὲ τὸ σύστημα τοῦ Λοκκίου, εἰς τὸ ὁποῖον ἔγιναν (§ 199) ἀντιστάσεις τινές, φαινόμεναι ἀνυπέρβλητοι. Οὔτε κατὰ τὴν μίαν οὔτε κατὰ τὴν ἄλλην θεωρίαν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγηθῇ ἡ ἀρχὴ τῶν ἀπλῶν ἐκείνων ἐννοιῶν, τὰς ὁποίας δὲν λαμβάνομεν ἀμέσως διὰ κάμμιάς ἐξωτερικῆς αἰσθήσεως, οὔτε πηγάζουν ἀμέσως ἀπὸ τὴν συνείδησίν μας, ἀλλὰ μορφόνονται ἀναγκαίως ἀπὸ τὸ πνεῦμα, ὅταν γυμνάζωμεν τὰς νοητικὰς μας δυνάμεις ἐπάνω εἰς τὰ ἀντικείμενά των.

[128] 257. Αί μερικαὶ αὐταὶ σημειώσεις ἀρκοῦν νὰ μᾶς δείξωσιν, // ὅτι δὲν ἔχομεν δίκαιον λόγον νὰ βάλωμεν εἰς ἀμφισβήτησιν τὴν πραγματικότητα, τῆς περὶ δυνάμεως ἰδέας μας, διότι δὲν ἐμποροῦμεν νὰ τὴν ἀναφέρωμεν εἰς κάμμίαν ἀπὸ τὰς αἰσθήσεις μας. Τὸ μόνον ζήτημα εἶναι, ἂν ὑπάρχη βέβαιον, ὅτι συνάπτομεν ἰδέαν τινὰ μὲ τὴν λέξιν Δύναμις, διάφορον ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς ἀπλῆς διαδοχῆς.

Αἱ ἀκόλουθοι παρατηρήσεις μεταξὺ πολλῶν ἄλλων δείχνουν, ὅτι ἡ ἔννοια τῶν δύο τούτων ἐκφράσεων δὲν εἶναι κατ' οὐδένα τρόπον ἡ αὐτή:

Α' Ἐὰν δὲν ἔχομεν κάμμίαν ἰδέαν αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος, διάφορον ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς ἀπλῆς διαδοχῆς, ἤθελε μᾶς φαίνεσθαι, ὅχι ὀλιγότερον ἄτοπον νὰ ὑποθέτῃ κανεὶς, διαχωρισμένα δύο γενόμενα τὰ ὁποῖα πάντοτε ἴδαμεν συνδεδεμένα, παρὰ τὸ νὰ ὑποθέτῃ ὅτι συμβαίνει κάμμία μεταβολὴ χωρὶς αἰτίαν. Ἄλλ' ἡ πρώτη ὑπόθεσις εἶναι εὐκόλος εἰς ὅλας τὰς ὁποιασδήποτε περιστάσεις· περὶ τῆς δευτέρας ὅμως ἐμπορεῖ τις ἀπταιστώσ νὰ εἴπῃ, ὅτι εἶναι ἀδύνατος.

Β' Ἡ πείρα, τὴν ὁποῖαν ἔχομεν τῶν συστημένων συνδέσεων εἰς τὰ φυσικὰ γενόμενα, εἶναι ἡ ἀπαράτρεπτος βάσις τῆς πίστεως, τοῦ ὅτι πᾶσα μεταβολὴ πρέπει νὰ ἔχῃ αἰτίαν τινά. Καὶ αὐτὸς ὁ κύριος Οὕμης ἐπαρατήρησεν ὅτι: «ὁ λαὸς ἐμπεριλαμβάνει πάντοτε εἰς τὴν ἰδέαν τῆς αἰτιότητος τὴν ἰδέαν τῆς ἐν τόπῳ συνεχείας»· ἢ, μὲ ἄλλας λέξεις, ὅτι ἐννοοῦν τὴν ὕλην, ὅτι παράγει τὰ ἀποτελέσματα τῆς διὰ μόνης αἰσθήσεως.

Ἐὰν λοιπὸν πᾶσα μεταβολὴ, ὑποπεσοῦσα εἰς τὴν γνώρισίν μας, προῆλθε διὰ φαινομένης ὠδήσεως, ἡ πείρα πρέπει νὰ μᾶς ἐδίδαξε νὰ συμπεραίνωμεν ἀπὸ τὴν παρατήρησιν, γενομένης τινὸς μεταβολῆς, ὅτι ἐδόθη προηγουμένη τις ὥθησις. Ἡ, κατὰ τὴν περὶ αἰτίας ἔννοιαν τοῦ κυρίου Οὕμη, ὅτι αἰτία τις ἐνήργησε, διὰ νὰ δώσῃ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο.

[129] Ἐπὶ τὰς μεταβολὰς ὅμως // τὰς ὁποίας βλέπομεν, πόσον ὀλιγόριθμοι εἶναι αἱ διὰ φαινομένης ὠδήσεως γενόμεναι; Πλὴν ἡμεῖς,

καὶ εἰς πᾶσαν μεταβολήν, χωρὶς ἐξαιρέσεων, ἔχομεν ἀδιάσειστον πεποίθησιν, ὅτι αἰτία τις ἐνήργησε. Πῶς θέλομεν ἐξηγήσειν, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ κυρίου Οὐίμη, τὴν βάσιν τῆς πεποιδήσεως ταύτης εἰς περιστάσεις, εἰς τὰς ὁποίας καμμία ὥθησις δὲν φαίνεται;

258. Ἄλλὰ ζητεῖται ἀκόμη, κατὰ τινὰ τρόπον ἀποκτῶμεν τὴν ἰδέαν τῆς αἰτιότητος, τῆς δυνάμεως ἢ τῆς ποιητικότητος; Πλὴν, ἂν δεχθῶμεν τὰς ἀνωτέρω παρατηρήσεις, τὸ ζήτημα τοῦτο συγκριτικῶς εἶναι μικρᾶς συνεπειᾶς, διότι αἱ ἀμφιβολίαι, αἱ ὁποῖαι ἐμποροῦν νὰ γεννηθῶσι, περὶ τοῦ ὑποκειμένου, τείνουσιν μόνον (χωρὶς νὰ ἐγγίξωσι τὴν πραγματικότητα τῆς ἰδέας ἢ ἐννοίας) εἰς τὸ νὰ δεῖξωσι τὰς ἀτελείας τῶν ἰδιατέρων φιλοσοφικῶν συστημάτων.

259. Ἡ πλέον πιδανὴ ἐξήγησις τῆς ὑποθέσεως φαίνεται νὰ εἶναι, ὅτι ἡ ἰδέα τῆς αἰτιότητος ἢ δυνάμεως ἀναγκαίως συντροφεύει τὴν ἀντίληψιν τῆς μεταβολῆς, κατὰ τινὰ τρόπον, ἀνάλογον μὲ ἐκεῖνον εἰς τὸν ὁποῖον τὸ αἶσθημα ἔχει ἐννοούμενον ὄν, τὸ ὁποῖον αἰσθάνεται καὶ συλλογίζεται ὄν σκεπτόμενον. Μία τις δύναμις κινήσεως, ἀρχομένης, παραδείγματος χάριν, εἶναι ἰδιότης πνεύματος, ὅχι ὀλιγότερον παρὰ τὸ αἶσθημα ἢ ὁ στοχασμός, καὶ ὅπου ἀρχίζει κινήσεις, ἔχομεν ἐνάργειαν, ὅτι πνεῦμα ἐνήργησε.

260. Πρέπει λοιπὸν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ Θεία δύναμις εἶναι πάντοτε βιασμένη νὰ παράγῃ τὰ φαινόμενα τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, καὶ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ μία καὶ ἡ αὐτὴ αἰτία παράγει τὸ ἄπειρον τοῦτο πλῆθος τῶν ἀποτελεσμάτων, τὰ ὁποῖα καθ' ἐκάστην στιγμὴν γεννῶνται εἰς τὸ πᾶν;

261. Διάφοροι ὑποθέσεις ἐπροβλήθησαν, διὰ ν' ἀποφύγωσι τὸ συμπεράσμα τοῦτο, (τὸ ὁποῖόν τινες ἐστοχάσθησαν) τὸ τόσον ἄτοπον, ὥστε δὲν εἶναι ἄξιον οὐδεμιᾶς σπουδαίας ἐξετάσεως.

[130] Ἄπο τὰς ὑποθέσεις ταύτας αἱ ἀξιολογῶντες // γότεραι ἐμποροῦν νὰ ἀναχθῶσιν εἰς τὰ ἀκόλουθα:

α. Ὅτι τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως εἶναι τὸ ἀποτελέσμα τινῶν ἐνεργητικῶν δυνάμεων, οὐσιωδῶς ἐνυπαρχουσῶν εἰς τὴν ὕλην. Τὸ σύστημα τοῦτο λέγεται κοινῶς ὕλισμός.

β. Ὅτι ταῦτα γεννῶνται ἀπὸ ἐνεργητικὰς τινὰς δυνάμεις, δοδεῖσας εἰς τὴν ὕλην, εἰς τὴν πρώτην αὐτῆς μὲν μορφῶσιν.

γ. Ὅτι γίνονται κατὰ συνέπειαν γενικῶν νόμων, τεθέντων ἀπὸ τὸν Θεόν.

δ. Ὅτι παράγονται ἀπὸ «ὄν ζωτικὸν καὶ πνευματικῶδες, χωρὶς ὅμως νόησιν, καὶ ἀναγκαῖον δημιουργηθὲν ἀπὸ τὸν Θεὸν διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν σκοπῶν του»¹³.

ε. Ὅτι παράγονται ἀπὸ πνεύματα συνδεδεμένα μὲ τὰ ἄτομα τῆς ὕλης.

στ. Ὅτι τὸ πᾶν εἶναι μηχανή, μορφωθεῖσα καὶ τεθεῖσα εἰς κίνησιν ἀπὸ τὸν Θεόν, καὶ ὅτι ὅλα τὰ γενόμενα ἀποτελέσματα ἐμποροῦν ἴσως νὰ προέρχονται ἀπὸ μίαν πρᾶξιν τῆς δυνάμεώς του.

262. Τὰς διαφόρους ταύτας ὑποθέσεις (ἀπὸ τὰς ὁποίας τινὲς ἐξετασθεῖσαι θέλουν εὐρεθῆν ἀσήμαντοι ἢ ἀκατάληπτοι προτάσεις, ὅλαι δὲ εἰς ἀνυπερβλήτους ἀντιστάσεις ὑποκειμέναι) ἐγκολπώθησαν ἄνθρωποι μὲ πνεῦμα, προτιμήσαντες αὐτὰς μᾶλλον παρὰ τὴν ἀπλήν καὶ ὑψηλὴν θεωρίαν, ἢ ὁποία ὑποθέτει τὴν τάξιν τοῦ παντός, ὅτι ὄχι μόνον ἐσυστάθη εἰς τὴν ἀρχήν, ἀλλὰ καὶ συνέχεται πᾶσαν στιγμὴν ἀπὸ τὴν ἀκατάπαυστον ἐνέργειαν ἐνὸς ὑπερτάτου πνεύματος. Θεωρίαν ἐναντίον τῆς ὁποίας κάμμία ἀντίστασις δὲν ἐμπορεῖ νὰ γένη, ἔξω ἀπὸ ἐκείνας αἱ ὁποῖαι ἐπιστηρίζονται εἰς προλήψεις, προερχομένας ἀπὸ τὰς ἰδικὰς μας ἀτελείας. Ἡ θεωρία αὕτη δὲν ἀποκλείει τὴν δυνατότητα τοῦ νὰ ἐνεργῇ ὁ Θεὸς δι' ὑπαλλήλων μέσων ἢ ὀργάνων.

263. Αἱ μέχρι τοῦδε γενόμεναι παρατηρήσεις δὲν εἶναι μὲν ἱκαναὶ ἀφ' ἑαυτῶν νὰ μᾶς δώσωσι δικαίωμα νὰ κάμωμεν κἀνὲν συμπέρασμα, περὶ τῆς ἐνότητος τοῦ Θεοῦ. Ὅταν ὅμως λάβωσι τὴν πρέπουσαν ἀνάπτυξιν, // θέλουν εὐρεθῆν, ὅτι βεβαιόνουν τὸ ἀκόλουθον συμπέρασμα: Ὅτι τὰ φαινόμενα τοῦ παντός δείχνουν τὴν σταθερὰν ἐνέργειαν ἐνὸς πνεύματος. Ἄν τὰ φαινόμενα ταῦτα

[131]

13. Gudworth

συγκρινόμενα ὁμοῦ, φέρωσι σημεῖα διαφορότητος ἢ ἐνότητος σκοποῦ, καὶ ἐπομένως, ἂν ἐμφαίνωσι τὴν κυβέρνησιν ἐνὸς Παντοδυναμοῦ Κυβερνήτου ἢ πολλῶν ἀνεξαρτήτων θεοτήτων, ταῦτα εἶναι ζητήματα, ἀνήκοντα εἰς τὸ ἀκόλουθον μέρος τῆς ὑποθέσεώς μας.

Β' Περὶ τῶν ἐναργειῶν τοῦ ἐμφαινόμενου σκοποῦ εἰς τὸ πᾶν

264. Ἡ ἀπόδειξις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, ἐξαγομένη ἀπὸ τὴν τάξιν τοῦ παντός, λέγεται κοινῶς ἐπιχείρημα ἐκ τῶν τελικῶν αἰτιῶν. Ἡ ἔκφρασις (ἢ ὁποία πρῶτον εἰσήχθη ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλην) ἀπέχει πολὺ τοῦ νὰ εἶναι κατάλληλος· ἐφυλάχθη ὅμως εἰς τὴν πραγματείαν ταύτην διὰ τὴν καθεστῶσαν χρῆσιν.

265. Ὁρθῶς ἐπαρτηρήθη, ἀπὸ τὸν Δρ. Ρεῖδ, ὅτι τὸ ἐκ τῶν τελικῶν αἰτιῶν ἐπιχείρημα, ὑπαγόμενον εἰς μορφήν συλλογισμοῦ, περιέχει δύο προτάσεις: Ἡ μὲν μείζων εἶναι, ὅτι ἐμπορεῖ νὰ ἀνιχνευθῆ σκοπὸς ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων του, ἢ δὲ ἐλάσσων, ὅτι εἶναι δείγματα σκοποῦ εἰς τὸ πᾶν. Οἱ Ἀρχαῖοι Σκεπτικοί, λέγει, ἐδέχοντο τὴν πρώτην, ἀρνοῦντο ὅμως τὴν δευτέραν. Οἱ νεώτεροι, διὰ τὰς γενομένας εἰς τὴν Φυσικὴν Φιλοσοφίαν ἀνακαλύψεις, ἐβιάσθησαν ν' ἀφήσωσι τὸ μέρος τῶν προκατόχων των καὶ ἀμφισβήτησαν περὶ τῆς μείζονος προτάσεως.

266. Μεταξὺ τῶν ἀρνηθέντων τὴν δυνατότητα τοῦ νὰ ἀνιχνευθῆ σκοπὸς ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων του, ὁ κύριος Οὔμης εἶναι ὁ ἔσχατος. Κατ' αὐτὸν ὅλα τὰ τοιαῦτα συμπεράσματα στεροῦνται δυνάμεως ἀποδεικτικῆς, διότι οὔτε ἐκ λόγου ἀποδείχονται, οὔτε ἐκ πείρας συνάγονται.

267. Ἐξετάζων, τὸ περὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης ἐπιχείρημα τοῦ κυρίου Οὔμη, ὁ Δρ. Ρεῖδ δέχεται μὲν ὅτι τὰ συμπεράσματα, τὰ [132] ὁποῖα κάμνομεν // περὶ σκοποῦ ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων του, δὲν εἶναι τὸ συναγόμενον οὔτε τοῦ λόγου οὔτε τῆς πείρας. Διΐσχυρίζεται ὅμως προσέτι, ὅτι τοιαῦτα συμπεράσματα ἐμποροῦν νὰ γίνωνται μὲ βαθμὸν βεβαιότητος ἴσον μὲ ἐκεῖνον, εἰς τὸν ὅποιον τὸ

ἀνθρώπινον πνεῦμα ἔμπορεῖ νὰ φθάσῃ περὶ ὅποιουδήποτε πράγματος. Αἱ δόξαι, τὰς ὁποίας μορφόνομεν εἰς τὸ πνεῦμά μας, περὶ τῶν προτερημάτων τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ἀκόμη καὶ αὐτὴ ἡ πίστις, τὴν ὁποίαν ἔχομεν ὅτι οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι εἶναι ὄντα νοητικά, θεμελιώνονται εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ συμπέρασμα τοῦ σκοποῦ ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων του.

Νοητικότης καὶ Σκοπὸς δὲν εἶναι ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεών μας, καὶ ὅμως πᾶσαν στιγμὴν κρίνομεν περὶ αὐτῶν, ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς διαγωγῆς καὶ τοῦ τρόπου, μὲ τόσον ὀλίγον δισταγμὸν, ὡς νὰ ὀμιλῶμεν περὶ τῆς ὑπάρξεώς τινος πράγματος, τὸ ὁποῖον ἀμέσως ἀντιλαμβάνομεθα.

268. Ἄλλοι φιλόσοφοι ἀντεστάθησαν εἰς τὴν μείζονα πρότασιν τοῦ συλλογισμοῦ, διὰ τινος ἐπιχειρήματος διαφόρου κατὰ τι. Διὰ νὰ κρίνῃ κανεὶς περὶ τῆς νοητικότητός τινος σκοποῦ, εἶναι ἀνάγκη, λέγουσιν οὗτοι, νὰ γνωρίσῃ πρῶτον, ποῖον σκοπὸν προβάλλει εἰς ἑαυτὸν ὁ τεχνίτης, καὶ τότε νὰ ἐξετάσῃ τὰ μέσα, τὰ ὁποῖα ἐμαρχειρίσθη, διὰ νὰ ἐκτελέσῃ τὸν σκοπὸν τοῦτον. Εἰς τὸ πᾶν ὅμως, ὅλον ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον βλέπομεν, εἶναι ὅτι πράγματά τινα ἐκτελοῦνται, χωρὶς νὰ ἔμπορῶμεν νὰ συγκρίνωμεν αὐτὰ μὲ κανὲν σχέδιον, πρὶν τῆς ἐκτελέσεώς των, προβεβλημένον. Λίδος τις ριφθεὶς, ὅπως τύχη, πρέπει ἀναγκαίως νὰ κτυπήσῃ ἐν ἡ ἄλλο ἀντικείμενον. Ὅταν λοιπὸν βλέπωμεν νὰ γίνεται τοιοῦτον ἀποτέλεσμα, δὲν ἔχομεν λόγον, χωρὶς ἄλλην προειδοποίησιν, νὰ ἐπαινέσωμεν τὴν ἐπιδεξιότητα τοῦ σκοπευτοῦ.

269. Μεταξὺ πολλῶν διαφορῶν παρατηρήσεων, τὰς ὁποίας ἐμποροῦσέ τις νὰ κάμῃ, ἀποκρινόμενος εἰς τὴν ἀντίστασιν ταύτην, αἱ ἀκόλουθοι φαίνονται ἄξια ἰδιαίτερας προσοχῆς: //

- [133] α. Ἄν καὶ ἀπὸ ἓν μόνον ἀποτέλεσμα δὲν ἔχομεν λόγον νὰ συμπεράνωμεν νοητικότητα εἰς τὴν αἰτίαν, τὸ πρᾶγμα ὅμως διαφέρει, ὅταν βλέπωμεν ἀριθμὸν τινα αἰτιῶν νὰ συντρέχωσιν εἰς τὸ αὐτὸ τέλος. Ἐδῶ βλέπομεν, ὄχι μόνον ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα γίνεται, ἀλλ' ἔχομεν καὶ πεποίθησιν ἔποπτον, ὅτι τοῦτο ἦτο τὸ καθ'αυτὸ σκοπούμενον

ἀποτέλεσμα. Ἐκ τοῦ ὅτι βλέπομεν, ἓνα μόνον λίθον νὰ κτυπᾷ κἀνὲν ἀντικείμενον, ἐμπορεῖ νὰ μὴ ἔχωμεν λόγον νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι τοῦτο ἦτο τὸ σκοπούμενον ἀντικείμενον. Τί ὅμως ἔπρεπε νὰ συμπεράνωμεν, ἐὰν ἐβλέπαμεν τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον νὰ κτυπᾶται ἀπὸ ἀριθμὸν τινα λίθων ῥιπτομένων κατὰ διαδοχὴν;

β. Πλήθος περιστάσεων ἐμποροῦσέ τις νὰ ἀναφέρῃ, εἰς τὰς ὁποίας ἐμποροῦμεν τῶντι νὰ συγκρίνωμεν τὴν νοητικότητα τῆς φύσεως μετὰ τὰ τέλη, εἰς τὰ ὁποῖα ἀποτείνεται. Πολλὰ ἀξιοπαρατήρητα παραδείγματα τούτου ἀπαντῶνται εἰς τὴν οἰκονομίαν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος. Ὅταν κἀνὲν συμβᾷ ἡ ἀρρώστημα βλάβη τὸν ὀργανισμόν μας, εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ σῶμα ἔχει ἐν ἑαυτῷ δυνάμιν τινα νὰ ἐλαφρύνῃ ἢ νὰ θεραπεύῃ τὸ κακόν. Εἰς τοιαύτας λοιπὸν περιστάσεις δὲν βλέπομεν μόνον ἀποτέλεσμα, ἀλλὰ βλέπομεν καὶ τὴν ἐνέργειαν τῶν φυσικῶν αἰτιῶν νὰ διευθύνεται εἰς τὸν ἰδιαιτέρον σκοπὸν, τοῦ νὰ ἐπαναφέρῃ τὸ σύστημα εἰς τὴν ὑγιῆ του κατάστασιν.

γ. Πολλάκις, μάλιστα εἰς τὴν ζωικὴν οἰκονομίαν, τὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα γεννᾶται εἰς διαφόρους περιστάσεις, μετὰ πολλὰ διάφορα μέσα. Ὅθεν ἐμποροῦμεν καὶ εἰς ταύτας νὰ συγκρίνωμεν τὴν νοητικότητα τῆς φύσεως μετὰ τὰ σκοπούμενα τέλη της. «Τέχνη καὶ μέσα, λέγει ὁ Βαξτέριος, πολυπλασιάζονται μετὰ σκοπὸν, ὥστε δὲν ἐμποροῦμεν νὰ ἐκλάβωμεν τοῦτο ὡς ἀποτέλεσμα τύχης. Εἰς περιστάσεις τινὰς καὶ αὐτὴ ἡ μέθοδος εἶναι διάφορος, ὥστε ἐμποροῦμεν νὰ ἴδωμεν, ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα ἀνοήτου ἀνάγκης». Ἡ ἐπιστήμη τῆς Συγκριτικῆς // Ἀνατομίας μᾶς δίδει ὠραίας ἐπιβεβαιώσεις τῆς εἰρημένης θεωρίας.

[134]

Παρατηροῦντες, τὸ γενόμενον ἀποτέλεσμα διὰ τινος μερικοῦ ὀργάνου εἰς ἕκαστον ζῶον, δὲν ἐμπορούσαμεν ἴσως νὰ συμπεράνωμεν ἐντεῦθεν, ὅτι τὸ ὄργανον ἐπενοήθη διὰ νὰ δίδῃ τοῦτο τὸ ἀποτέλεσμα. Ἄλλ' ὅταν εἰς διάφορα εἶδη ζῶων βλέπωμεν τὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα νὰ γίνεται, διὰ μέσων διαφερόντων εἰς ἄκρον, εἶναι ἀδύνατον εἰς ἡμᾶς ν' ἀμφιβάλλωμεν, ὅτι τὸ κοινὸν τοῦτο τέλος εἰς ὅλα ταῦτα τὰ παραδείγματα ἦτο τῆς φύσεως τὸ σκοπούμενον.

Ἄκομη, συγκρίνοντες τὴν ἀνατομίαν τῶν διαφορῶν εἰδῶν τῶν ζῶων, εὐρίσκομεν ὅτι αἱ ἀξιοπαρατήρητοι διαφοραὶ τοῦ ὀργανισμοῦ τῶν ἔχουν ἀναφορὰν πρὸς τὸ εἶδος τῆς ζωῆς τῶν καὶ πρὸς τὰ ἤθη εἰς τὰ ὁποῖα εἶναι ὠρισμένα, εἰς τρόπον ὥστε, γνωρίζοντες τοῦτο, ἠθέλαμεν ἐμπορεῖν εἰς περιστάσεις ἰδιαιτέρας νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῶν προτέρων περὶ ἐκείνου.

270. Ἀπὸ τὰ εἰρημένα δείγματα φαίνεται ἀρκετά, ὅτι ἐμποροῦμεν νὰ συνάξωμεν σκοπὸν ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων του, καὶ ὅτι ὁμοίως ἐμπορεῖ νὰ ἀνιχνευθῆ σκοπὸς ἀπὸ τὴν γενομένην ἐξέτασιν τῶν μέσων, τὰ ὁποῖα συντρέχουν εἰς ἐκτέλεσιν ἰδιαιτέρων τελῶν.

Μένει ὅμως καὶ ἓν ἄλλο ζήτημα, ἀκόμη ἀξιολογότερον, τὸ νὰ θεωρήσωμεν τοὺς χαρακτῆρας τοῦ σκοποῦ τούτου, ὁποῖος παραστένεται εἰς τὸ πᾶν, ἢ, μὲ ἄλλας λέξεις, νὰ θεωρήσωμεν μέχρι τίνος φαίνεται ὁ σκοπός, ὅτι δείχνει νοητικότητα, καὶ ἂν φαίνεται ὅτι ἐνεργεῖ κατὰ σχέδιον ὁμοειδές. Ἡ πρώτη ἐξέτασις εἶναι ὠφέλιμος, ὡς ἀποτελειομένη εἰς τὸ νὰ ὑψώσῃ τὰς περὶ τοῦ ὑπερτάτου ὄντος ἐννοίας μας. Ἡ δευτέρα εἶναι ἀναγκαία διὰ τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἐνότητός του.

271. Ἡ σπουδὴ τῆς Φιλοσοφίας, εἰς ὅλους τοὺς διαφορούς κλάδους της, φυσικοὺς καὶ ἠθικοὺς, προσφέρει εἰς ἕκαστον βῆμα νέαν διασάφησιν τῆς ὑποθέσεως, εἰς τὴν ὁποίαν αἱ ζητήσεις αὐταὶ ἀναφέρονται, εἰς τρόπον ὥστε αἱ ἀλήθειαι τῆς φυσικῆς δρασκείας
[135] λαμβάνουν προσθήκην ἕναρ // γείας, ἀπὸ πᾶσαν πρόσθεσιν γενομένην εἰς τὸ κεφάλαιον τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων.

Ἐντεῦθεν εἰς ἐκείνους οἵτινες ἀφιερώνονται μὲ καθαρὸν καὶ εἰλικρινὲς πνεῦμα εἰς τὴν φιλοσοφικὴν σπουδὴν, γίνεται βαθμικὴ πρόοδος φωτισμοῦ καὶ καταπίσεως, ἀκολουθοῦσα κατὰ βῆμα τὴν ἔκτασιν τῶν γνώσεων καὶ θεωριῶν των. Καὶ ἐκ τούτου ἐμποροῦμεν νὰ στοχασθῶμεν μὲ λόγον ἰσχυρόν, ὅτι ἡ ἐπιβρόχη τῶν ἀληθειῶν τούτων ἐπάνω εἰς τὰ πνεύματα τοῦ λαοῦ, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἐνεστῶσαν κατάστασιν τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας, θέλει αὐξάνεσθαι πάντοτε, καθ' ὅσον μᾶλλον ἢ τάξις τοῦ ὑλικοῦ παντός ἀνα-

φαίνεται διὰ φιλοσοφικῶν ἀνακαλύψεων, καὶ καθ' ὅσον τὸ σχέδιον τῆς προνοίας εἰς τὴν κυβέρνησιν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων θέλει ἀναπτυχθῆν ἐντελέστερα εἰς τὴν μέλλουσαν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.

272. Θεωροῦντες, τὸ πᾶν μὲ σκοπὸν νὰ παραστήσωμεν τὴν σοφίαν καὶ ἐνότητα τοῦ Θεοῦ, ἐμποροῦμεν νὰ εὔρωμεν λόγους, πείθοντας εἰς βαθμὸν ἰδιαίτερον. Ἐξιχνιάζοντες, τὰς σχέσεις τὰς ὁποίας ἔχουν πρὸς ἄλληλα διάφορα μέρη αὐτοῦ, καὶ παρατηροῦντες, πόσον συντρέχουν εἰς τοὺς αὐτοὺς ἀγαθοποιούς σκοποὺς πράγματα κατὰ τὸ φαινόμενον ἀσύνδετα καὶ μάλιστα ἀπομακρυσμένα. Τὰ ἀκόλουθα δείγματα ἐμποροῦν νὰ χρησιμεύσωσιν, εἰς τὸ νὰ διεγείρωσι σκέψεις περὶ ταύτης τῆς ὑποδέσεως.

α. Ἡ προσάρμοσις τῶν σωμάτων αὐθορμήσεων τῶν ζώων μὲ τοὺς νόμους τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, τῶν ὀργάνων τῆς ἀναπνοῆς, παραδείγματος χάριν, καὶ τῆς αὐθορμήσεως τοῦ θυξάσματος μὲ τὰς ιδιότητας τῆς ἀτμοσφαιράς, τῆς λεπτότητος τοῦ φωτὸς μὲ τὴν αἰσθητικότητα τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς χιτῶνος, τῆς κατασκευῆς τοῦ ὀφθαλμοῦ μὲ τοὺς νόμους τῆς διαθλάσεως, τοῦ μεγέθους καὶ τῆς δυνάμεως τῶν ζώων καὶ φυτῶν μὲ τοὺς νόμους τῆς βαρύτητος καὶ συνεκτικότητος.

β. Ἡ προσάρμοσις τῶν σωμάτων καὶ αὐθορμήσεων τῶν ζώων μὲ τὰ ἰδιαίτερα ἐκεῖνα κλίματα καὶ μέρη τῆς γῆς, διὰ τὰ ὁποῖα εἶναι προσδιωρισμένα. //

[136] γ. Αἱ μεταξὺ τῶν ζώων καὶ φυτῶν σχέσεις, καθὸ τὰ φυτὰ προσφέρουν εἰς τὰ ζῶα τροφήν, ἀρμόζουσιν εἰς τὴν ὑγιῆ των κατάστασιν καὶ ὠφέλιμα θεραπευτικὰ εἰς τὰς νόσους των.

δ. Ἡ σύνδεσις, ἢ ὁποία ἐκ τῶν γενομένων ἀνακαλύψεων τῆς νεωτέρας Χημείας, εἰς τὰ ἀέρια σώματα φαίνεται ὅτι ὑπάρχει μεταξὺ ζώων καὶ τῶν φυτῶν.

ε. Αἱ σχέσεις τὰς ὁποίας ἔχουν πρὸς ἄλληλα γένη διάφορα ζώων, καθὸ τὸ ἐν εἶναι τὸ φυσικὸν θῆραμα τοῦ ἄλλου, καὶ ἕκαστον αὐτῶν ἔχει τὰ μέσα του πρὸς ἐπίθεσιν ἢ ὑπεράσπισιν προμηθευμένα.

στ. Αί σχέσεις, τὰς ὁποίας μᾶς δείχνουν ὅτι ἔχουν αἱ περιοδικαὶ αὐθορμήσεις τῶν μεταναστικῶν ζώων, μὲ τὴν κατάστασιν τῶν ὠρῶν τοῦ χρόνου καὶ μὲ τὰ φυτικὰ προϊόντα μακρυνῶν μερῶν τῆς γῆς.

273. Εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ὀδηγοῦμεθα μὲ δείγματα ἀκόμη πλέον θαυμαστά, ὅταν θεωρήσωμεν τὰς σχέσεις, αἱ ὁποῖαι ὑπάρχουν μεταξύ τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν περιστάσεων τῆς ἐξωτερικῆς του θέσεως. Ἡ ἐξέτασις μάλιστα τῶν ἀντιληπτικῶν του δυνάμεων καὶ τῶν νοητικῶν, μὲ ποῖον τρόπον εἶναι προσαρμοσμέναι εἰς τὸν ὄργανισμὸν καὶ εἰς τοὺς νόμους τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, ἀνοίγει εὐρυχωροτάτην πεδιάδα ἀξιολόγων θεωριῶν.

274. Ἡ προσάρμοσις τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων μὲ τὰς ὀρέξεις του, μὲ τὰς φυσικὰς του χρεῖας καὶ μὲ τὰς ἀπολαυστικὰς του χωρητικότητας, δὲν εἶναι πρᾶγμα ὀλιγώτερον θαυμαστόν. Τοῦτο ὑπερβαίνει τόσο τὴν κατάστασιν τῶν ἄλλων ζώων, ὥστε δικαίως ἐμποροῦμεν νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι μὲ σκοπὸν κυρίως τῆς εὐδαιμονίας του καὶ τῆς τελειοποιήσεώς του ἐδιατάχθη οὕτω ὁ ὑλικὸς οὗτος κόσμος.

275. Εἶναι καὶ ἄλλη τις ὄψις τῆς φύσεως, ἡ ὁποία συμβάλλει ἀξιόλογα εἰς τὸ νὰ δείξη τὴν ἐνότητα ἐκείνην τοῦ σκοποῦ, ἣτις εἶναι ἡ θάσις τῆς περὶ ἐνότητος τοῦ Θεοῦ πίστεώς μας, ἥγουν, τὸ νὰ ἐξετάσωμεν τὰς ἀναλογίας, αἱ ὁποῖαι ἐμποροῦν νὰ παρατηρηθῶσι [137] μεταξύ // τῶν ὑποπιπτόντων εἰς τὴν γνῶσίν μας διαφόρων νόμων (departments) τοῦ παντός.

Πολλὰ παραδείγματα τοιούτων ἀναλογιῶν ἐμποροῦν νὰ δοθῶσιν ἀπὸ ἐξέτασιν συγκριτικῆν:

Πρῶτον, τοῦ ὄργανισμοῦ τῶν διαφόρων εἰδῶν τῶν ζώων, δεύτερον, τοῦ ζωϊκοῦ καὶ φυτικοῦ βασιλείου, καὶ τρίτον, τῶν διαφόρων νόμων, οἱ ὁποῖοι κυβερνοῦν τὰ φαινόμενα τοῦ ὑλικοῦ κόσμου.

276. Εἶναι ἄξιον νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι τὸ ὁμοειδὲς τοῦτο καὶ τακτικὸν σχέδιον εὐρέθη ὅτι ἐκτείνεται εἰς τὰ πλέον μακρυνὰ ὄρια, εἰς τὰ ὁποῖα νὰ ἔφθασαν τῶν φιλοσόφων αἱ ἐξετάσεις.

Οἱ ἀρχαῖοι γενικῶς ὑπέδεται ὅτι τὰ φαινόμενα τῶν οὐρανῶν ἐκυ-

βερνῶντο μὲ νόμους παντάπασι διαφόρους ἀπὸ ἐκείνους οἱ ὅποιοι εἶναι συστημένοι εἰς τὸν κύκλον τῆς πείρας μας.

Αἱ μεταγενέστεραι ὁμως ἀνακαλύψεις ἔδειξαν, πόσον ἦσαν ἠπατημένοι, καὶ τῶντι ὁ ἐκ τῶν προτέρων συμπερασμὸς του, ὅτι αἱ περὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης ἰδέαι των ἐμποροῦσαν ἴσως νὰ εἶναι ἐσφαλμένοι, ὠδήγησε τοὺς νεωτέρους εἰς τὸν δρόμον τῆς θεωρίας τῆς βαρύτητος. Τὸν συμπερασμὸν τοῦτον ἐπιβεβαίωσε πᾶσα μεταγενεστέρα ἀνακάλυψις.

277. Ὅχι μόνον οἱ πλέον γενικοὶ νόμοι τῶν ἐπιγείων σωμάτων ἐκτείνονται εἰς τὰ πλέον μακρυνὰ μέρη τοῦ παντός, ἀλλὰ μὲ λόγον τινὰ ἐμποροῦμεν νὰ στοχασθῶμεν, ὅτι καὶ αἱ μερικώτεραι διατάξεις τῶν φυσικῶν πραγμάτων, ἐπάνω εἰς τὰς ἐπιφανείας τῶν διαφορῶν πλανητῶν, δὲν εἶναι παντάπασιν ἀνόμοιοι μὲ τὰς παρατηρημένας ἐπάνω εἰς τὸν ἰδικὸν μας πλανήτην.

278. Ὅσον καὶ ἂν εἶναι ἡδονικαὶ καὶ ὠφέλιμοι, αἱ φυσικαὶ αὐταὶ θεωρίαι, πλέον ἡδονικὸν εἶναι ἀκόμη νὰ θεωρήσωμεν τὸ ὁμοειδὲς τοῦ σκοποῦ, τὸ ὁποῖον μᾶς παρῶρησιάζεται εἰς τὸν ἡθικὸν κόσμον. Νὰ συγκρίνωμεν τὰς αὐθορμήσεις τῶν ἀνθρώπων μὲ τὰς τῶν ζῴων καὶ τὰς αὐθορμήσεις τῶν διαφορῶν εἰδῶν τῶν ζῴων πρὸς ἄλληλα, καὶ εἰς τὸ μέσον τῆς ἐξαισίου ποικιλίας τῶν μέσων, τὰ ὅποια ἐβάλθηκαν εἰς χρῆσιν, διὰ νὰ ἐκπληρῶσι τὰ αὐτὰ τέλη, νὰ παρατηρήσωμεν ἂνα // λογίαν τινά, χαρακτηρίζουσαν αὐτὰ ὅλα.

[138]

Ἡ νὰ παρατηρήσωμεν εἰς τὰ πνεύματα τῶν διαφορῶν ὁμοειδῶν μας ἀτόμων τὰ ἀποτελέσματα τῶν αὐτῶν παθήσεων καὶ παθῶν, καὶ νὰ θεωρήσωμεν τὸ ὁμοειδὲς τῆς ἐργασίας των εἰς ἀνθρώπους διαφορῶν ἡλικιῶν καὶ τόπων. Τοῦτο εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δίδει τὸ μέγα δέλητρον εἰς τὴν λεγομένην φύσιν, εἰς τὴν ἐπικὴν καὶ δραματικὴν σύνθεσιν, ὅταν ὁ ποιητὴς λαλῆ γλῶσσαν, εἰς τὴν ὁποίαν πᾶσα καρδία εἶναι ἠχώ. Καὶ τὸ ὁποῖον εἰς τὸ μέσον ὄλων τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀνατροφῆς καὶ τοῦ ἔθους, τὰ ὅποια τροποποιοῦν καὶ μορφόνουν τὰς ἀρχὰς τῆς ἀνθρωπίνης ἡμῶν φύσεως, ἐνθυμίζει εἰς ὅλας τὰς διαφοροὺς κλάσεις τῶν ἀναγνωστῶν ἢ θεατῶν τὴν

ὑπαρξιν ἐκείνων τῶν ἡθικῶν δεσμῶν, οἱ ὅποιοι μᾶς ἐνώνουν καὶ συναλλήλως καὶ μὲ τὸν κοινὸν ἡμῶν πατέρα.

279. Πρὶν ἀφήσω τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, πρέπει νὰ σημειώσω, ὅτι οἱ μεταφυσικοὶ λόγοι, τοὺς ὁποίους ἐμεταχειρίσθηκα κατὰ περίστασιν πρὸς διασάφισίν της, δὲν πρέπει νὰ θεωρῶνται, ὡς συνιστῶντες μέρος τοῦ περὶ ὑπάρξεως Θεοῦ ἐπιχειρήματος, ἢ ὁποία, ὡς ἤδη ἐπαρατηρήθη, εἶναι ἄμεσος καὶ ἀναγκαία συνέπεια τῶν δύο προειρημένων ἀρχῶν (§ 251). Ὁ σκοπὸς τῶν λόγων τούτων δὲν εἶναι νὰ ἐπιστηρίξω τὴν ἀλήθειαν τῆς προτάσεως, ἀλλὰ νὰ προλάβω τὰ ἐναντίον αὐτῆς γενόμενα σκεπτικὰ σοφίσματα.

280. Λόγος καὶ σκέψις εἶναι τῶντι ἀναγκαῖα, διὰ νὰ ὑψώσωσι τὸ πνεῦμα εἰς ἀξίους στοχασμοὺς τῶν θείων ἰδιωμάτων, καὶ νὰ τὸ ἱατρεύσωσι ἀπὸ ἐκεῖνας τὰς προλήψεις, αἱ ὁποῖαι γεννῶνται ἀπὸ περιωρισμένας καὶ ἡπατημένας ὄψεις τῆς φύσεως. Ἐνῶ οἱ ἄνθρωποι περιορίζουν τὴν προσοχὴν των εἰς φαινόμενα ἀποσπασμένα καὶ μεμονωμένα, ὁ πολυθεισμὸς τοὺς παρῶρσιάζεται, ὡς ἡ πλεόν φυσικὴ πίστις, καὶ μόνον διὰ βραδέων καὶ βαθμικῶν βημάτων ἢ Φιλοσοφία μᾶς ἀνακαλύπτει τὰς μεγαλοπρεπεῖς ἐκεῖνας ὄψεις τοῦ παντός, αἱ ὁποῖαι συνδέουν // ὁμοῦ ὅλα τὰ γενόμενα, φυσικὰ καὶ ἡθικά, ὡς μέρη ἐνὸς συστήματος καὶ πρὸς ἓν τέλος ἀποτεινόμενα.

[139]

281. Σιμὰ τῶν προειρημένων σκεπτικῶν ἀντιστάσεων, τὰς ὁποίας εἰς τὴν περὶ τῶν τελικῶν αἰτιῶν θεωρίαν, ἐπροβλήθησαν καὶ ἄλλαι τινὲς μὲ σκοποὺς πολὺ διαφέροντας:

Ὁ Καρτέσιος μάλιστα, λαμβάνων διὰ ὁμολογούμενον τὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ, ὡς ἱκανῶς στερεωμένην δι' ἄλλων ἀποδείξεων, ἀπέρριψε δι' ὅλου ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν τὴν θεωρίαν ταύτην, ὡς ἀσεβῆ καὶ ἄτοπον, ἐπεχείρισεν νὰ ἐμβαδύνη εἰς τοὺς σκοποὺς τῆς προνοίας. Παρατηρήσεις τινὲς περὶ τῆς αὐτῆς σχεδὸν ὑποθέσεως ἀπαντῶνται εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Μωπερτουίσιου καὶ τοῦ Βυφῶνος. Εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῶν πρὸς τὰς τελικὰς αἰτίας ἀντιστάσεων ἐδόθη ἱκανὴ ἀπόκρισις ἀπὸ τὸν κύριον Βοῦλλον εἰς δοκίμιον ἐπίτηδες συγγεγραμμένον, περὶ τῆς ὑποθέσεως.

282. Τὸ κύρος τοῦ Λόρδ Βάκωνος ἀνεφέρθη συχνὰ πρὸς ὑποστήριξιν τῆς δόξης ἐκείνων τῶν Γάλλων φιλοσόφων. Ἐν ὅμως τὰ συγγράμματά του ἐξετασθῶσιν ἀκριβῶς, θέλει εὐρεθῆν ὅτι οἱ πρὸς Ἄριστοτέλην καὶ τοὺς ὀπαδοὺς αὐτοῦ ἔλεγχοί του, διὰ τοὺς συμπερασμοὺς τοὺς ὁποίους ἔκαμναν, περὶ τῶν τελῶν καὶ σκοπῶν τῆς φύσεως, ἐφαρμόζονται μόνον εἰς τὴν κατάχρησιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Περιπατικοῦ Σχολείου. Κατ' αὐτὸν ἡ διδασκαλία αὕτη ἀνήκει κυρίως εἰς τὰ μεταφυσικὰ ἢ εἰς τὴν Φυσικὴν Θεολογίαν, ἀλλ' ὄχι εἰς τὴν Φυσικὴν Φιλοσοφίαν, καὶ ἐσύντρεξε πολὺ εἰς τὸ νὰ ἀποπλανήσῃ τοὺς Περιπατητικοὺς εἰς τὰς φυσικὰς αὐτῶν ζητήσεις. Εἰς σύγγραμμα, τοῦ ὁποίου τὸ κύριον σκοπούμενον ἦτο νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸν δρόμον τῆς φιλοσοφικῆς ἐρεύνης, ἦτον ἀναγκαῖον νὰ δείξῃ τὴν ἀτοπίαν τοῦ νὰ ἀναμειγνύωσιν ὁμοῦ τὰς φυσικὰς καὶ τελικὰς αἰτίας, καὶ νὰ ὑποβάλλωσι συμπερασμοὺς, περὶ τῶν σκοπῶν τῆς φύσεως, ἀντὶ τοῦ νὰ ἐξηγῶσι τὰς ἐργασίας της. Ἰσως ἦτο μάλιστα καὶ φρόνιμον νὰ συστήσῃ τέλειον τὸν ἐξορισμὸν //

[140]

τοιούτων συμπερασμῶν ἀπὸ τὰ φυσικὰ, εἰς ἓνα αἰῶνα, εἰς τὸν ὁποῖον οἱ ὀρθοὶ κανόνες τῆς ἐρεύνης ἐννοοῦντο τόσον ἀτελῶς. Ὅτι ὁ Βάκων δὲν εἶχε σκοπὸν νὰ ἐλέγξῃ τὴν θεωρίαν, τὴν περὶ τῶν τελικῶν αἰτιῶν, ὅταν περιορίζεται εἰς τὴν ἰδικήν της σφαιρὰν καὶ ἐφαρμόζεται εἰς τὸ ἰδικόν της σκοπούμενον, φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ διαφόρους ἰδιαιτέρας περικοπὰς, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ γενικὸν πνεῦμα καὶ ἀπότασιν τῶν συγγραμμάτων του.

283. Τὴν σήμερον, ἐνῶ ἡ ἀληθὴς μέθοδος τοῦ φιλοσοφεῖν εἰς τὰ φυσικὰ ἐννοῆται σχεδὸν γενικῶς, δὲν φαίνεται ἀναγκαῖον, ὡς πρότερον, νὰ ἐξορισθῶσιν αἱ τελικαὶ αἰτίαι ἀπὸ τὸν κλάδον τοῦτον τῆς ἐπιστήμης, φθάνει μόνον νὰ κρατῶνται πάντοτε διακεκριμέναι ἀπὸ τὰς φυσικὰς αἰτίας, μὲ τὰς ὁποίας, καὶ ἂν ἀσκέπτως συγχυσθῶσι, δὲν εἶναι μέγας ὁ κίνδυνος. Ἐν προσέχωμεν εἰς τοῦτο, ἡ θεωρία τῶν τελικῶν αἰτιῶν, ὄχι μόνον δὲν εἶναι κίνδυνος νὰ μᾶς ἀποπλανήσῃ, ἀλλὰ καὶ πολλάκις ἐμπορεῖ νὰ μᾶς χρησιμεύσῃ ὁδηγὸς εἰς τὰς ζητήσεις μας. Εἶναι τῶντι ἢ τοιαύτη θεωρία τρό-

πος τοῦ λογίζεσθαι συνήθης εἰς πάντα φιλόσοφον, ὅποια καὶ ἂν εἶναι αἱ θεωρητικαὶ του δόξαι περὶ τῆς φυσικῆς θρησκείας.

Οὕτω εἰς τὴν σπουδὴν τῆς Ἀνατομίας, πᾶς ἄνθρωπος ἀκολουθεῖ τὸ ἀξίωμα τοῦτο, ὅτι εἰς τὸ σῶμα τοῦ ζώου δὲν ἔγινε τίποτε εἰς μάτην καὶ ὅταν ἀπαντᾷ κἀνὲν μέρος, τοῦ ὁποίου ἡ χρῆσις δὲν εἶναι φανερά, αἰσθάνεται εἰς τὸν ἑαυτὸν του ἀνησυχίαν τινά, ἕωσού νὰ ἀνακαλύψῃ τοῦλάχιστον τέλος τι, εἰς τὸ ὅποιον χρησιμεύει. «Ἐνθυμοῦμαι, λέγει ὁ κύριος Βούλος, ὅτι, ὅταν ἐρώτησα τὸν περιφημόν μας Ἀρβεῆ, ποῖοι τὸν ἔκαμαν νὰ συλλάβῃ τὸν στοχασμόν τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος, μὲ ἀπεκρίθη ὅτι, ὅταν εἶδεν εἰς τὰς φλέβας τινῶν μερῶν τοῦ σώματος, ὅτι οἱ καταρράκται ἦσαν οὕτω θεμένοι, ὥστε νὰ δίδωσιν εἰς τὸ αἷμα ἐλευθέραν διάβασιν [141] πρὸς τὴν καρδίαν, καὶ νὰ ἐμποδίζωσι τὴν διάβασιν // τοῦ φλεβικοῦ αἵματος πρὸς τὸν ἀντικείμενον δρόμον, ἐπαρακινήθη νὰ στοχασθῇ ὅτι αἰτία τόσον προβλεπτικῆ, ὅποια ἡ Φύσις, δὲν ἔδεσε τόσους καταρράκτας χωρὶς σκοπόν. Καὶ κἀνεὶς σκοπὸς δὲν ἐφαίνετο πλέον πιθανὸς παρὰ ὅτι, ἐπειδὴ τὸ αἷμα διὰ τοὺς παρεμβεβλημένους καταρράκτας δὲν ἐμποροῦσε νὰ πέμπεται διὰ τῶν φλεβῶν πρὸς τοὺς πνεύμονας, ἔπρεπε νὰ πέμπεται διὰ τῶν ἀρτηριῶν καὶ νὰ ἐπιστρέφῃ διὰ τῶν φλεβῶν, τῶν ὁποίων οἱ καταρράκται δὲν ἀνθίσταντο εἰς τὴν διάβασίν του κατ' ἐκεῖνον τὸν δρόμον».

284. Λεῖπει ἀκόμη εἰς τὴν ἐπιστήμην μία τις ἐρμηνεία, περὶ τῆς χρήσεως καὶ καταχρήσεως τῆς περὶ τῶν τελικῶν αἰτιῶν θεωρίας, εἰς τὴν σπουδὴν τῆς Φυσικῆς Φιλοσοφίας. Τοιαυτὴ ἐρμηνεία ἤθελεν εἶσθαι ἀξιόλογος προσθήκη εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς Λογικῆς, τὸ ὅποιον ἐπαγγέλλεται νὰ διορίσῃ τοὺς κανόνας τῆς φιλοσοφικῆς ἐξιχνιάσεως.

Τμήμα Α΄

Περὶ τῶν εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς φυσικῆς θρησκείας
 Εἰσαγωγικὴ ἐξέτασις εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς φυσικῆς θρησκείας
 ἄρθρον β΄

Περὶ τῶν ἠθικῶν ἰδιωμάτων τῆς θεότητος

285. Αἱ γενόμεναι παρατηρήσεις εἰς τὸ προηγούμενον ἄρθρον περιέχουν τινὰς ἀπὸ τὰς κεφαλαιώδεις βάσεις τοῦ περὶ ὑπάρξεως Θεοῦ ἐπιχειρήματος, ὁμοίως καὶ τῆς ἐνότητος αὐτοῦ, τῆς δυνάμεως καὶ τῆς σοφίας. Περὶ τῶν δύο τελευταίων ἀπὸ τὰ ἰδιώματα ταῦτα, δικαίως λέγομεν ὅτι εἶναι ἄπειρα, ἤγουν, ὅτι ἡ φαντασία μας δὲν ἐμπορεῖ νὰ βάλλῃ εἰς αὐτὰ κἀνὲν ὄριον, καὶ ὅτι αἱ περὶ αὐτῶν ἔννοιαί μας ὑψόνονται πάντοτε, // ὅσον αἱ δυνάμεις τοῦ πνεύματός μας τελειοποιοῦνται καὶ ἡ περὶ τοῦ παντὸς γνῶσις μας ἐκτείνεται περισσότερο.

Οἱ συγγραφεῖς τῆς φυσικῆς θρησκείας κάμνουν κοινῶς ἰδιαίτεραν ἀπαρίθμησιν τῶν θείων ἰδιωμάτων, διαιροῦντες αὐτὰ εἰς φυσικά, εἰς νοερά καὶ εἰς ἠθικά, καὶ πραγματεύονται περὶ αὐτῶν ἐκτεταμένως μὲ τρόπον συστηματικόν. Ἡ τοιαύτη θεωρία, ὅποια καὶ ἂν εἶναι ἡ ὠφέλειά της, δὲν ἀνήκει κυρίως ἐδῶ. Αἱ ἀκόλουθοι παρατηρήσεις περιορίζονται εἰς τὰς ἐναργείας τῆς Θείας ἀγαθότητος καὶ δικαιοσύνης, τὰ ὅποια ἰδιώματα συστένουν τὴν ἠθικὴν τελειότητα τῆς θεότητος καὶ ἀποδείχνουν αὐτὴν ἄξιον ἀντικείμενον θρησκευτικῆς λατρείας.

α. Περὶ τῶν ἐναργειῶν τοῦ ἀγαθοποιῶ σκοποῦ εἰς τὸ Πᾶν

286. Αἱ τῶν ἠθικῶν ἰδιωμάτων τοῦ Θεοῦ ἰδέαι μας πρέπει νὰ ἔχωσι τὴν ἀρχὴν τῶν ἀπὸ τὰς ἠθικὰς μας ἀντιλήψεις. Διὰ μόνης τῆς εἰς ταύτας προσοχῆς μας ἐμποροῦμεν νὰ συλλάβωμεν εἰς τὸν νοῦν μας, ὅποια εἶναι τὰ ἰδιώματα αὐτοῦ, καὶ μὲ τοῦτον τὸν τρόπον ἔχομεν τὰς

πλέον ισχυράς αποδείξεις, ὅτι ταῦτα ἀνήκουν τῷ φόντι εἰς αὐτόν.

287. Τὸ ἰδιαίτερον αἶσθημα τῆς ἀποδοχῆς, μὲ τὸ ὁποῖον βλέπομεν εἰς τοὺς ἄλλους τὴν ἀρετὴν τῆς ἀγαθοποιΐας, καὶ ἡ ἰδιαίτερα εὐχαρίστησις μὲ τὴν ὁποίαν συλλογιζόμεθα τὰς πράξεις μας, ὅταν συντρέχωσιν εἰς τὴν εὐτυχίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, εἰς τὰ ὁποῖα ἐμποροῦμεν νὰ προσδέσωμεν καὶ τὴν ἐξαίρετον ἡδονὴν, τὴν συντροφεύουσιν ὅλων τῶν εὐνοϊκῶν παθησέων τὴν πρᾶξιν, μᾶς ὀδηγοῦν φυσικὰ εἰς τὸ νὰ θεωρῶμεν τὴν ἀγαθότητα, ὡς τὸ ὑπέρτατον ἰδίωμα τῆς θεότητος. Εἶναι τῷ φόντι δύσκολον νὰ στοχασθῶμεν, ποία ἄλλη αἰτία ἐμποροῦσε νὰ κάμῃ ὄν ἐντελῶς καὶ ἀνεξαρτήτως μακάριον, νὰ δώσῃ ὑπαρξιν εἰς τὰ ποιήματά του.

288. Μὲ τὸν τρόπον τοῦτον, χωρὶς κάμμειαν ἐξέτασιν τοῦ πράγματος, ἔχομεν δυνατὴν πρόληψιν¹⁴ περὶ τῆς ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ· [143] τεδείσης δὲ τῆς // προλήψεως ταύτης ἐκ τῶν προτέρων, ἐμποροῦμεν ἔπειτα νὰ ἔλθωμεν εἰς ἐξέτασιν τοῦ πράγματος μὲ ἀσφάλειαν. Εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι καὶ χωρὶς τὴν πρόληψιν ταύτην, αἱ ἀταξίαι τὰς ὁποίας βλέπομεν, δὲν ἤθελαν ἀποδείχνην κακὸν σκοπὸν εἰς τὸν Ποιητὴν τοῦ παντός, διότι ἤθελεν εἶσθαι ἀκόμη δυνατὸν αἱ ἀταξίαι αὗται νὰ συντρέχωσιν εἰς τὴν εὐτυχίαν καὶ τελειότητα τοῦ ὅλου συστήματος. Πλὴν καὶ ἡ ἐναντία πρότασις ἤθελεν εἶσθαι ἐξίσου δυνατὴ, ὅτι δηλαδὴ εἰς τὸ πᾶν δὲν εἶναι τίποτε ἀπολύτως καλόν, καὶ ὅτι ἡ μέθεξις τῶν κακῶν εἶναι τὸ ἔσχατον τέλος τῶν νόμων, κατὰ τοὺς ὁποίους κυβερνᾶται.

289. Τὸ περὶ τῆς ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ ἐπιχείρημα, ἐξαγόμενον ἀπὸ τὴν ἰδικὴν μας ἠθικὴν σύστασιν, καὶ ἐνδυναμούμενον ἀπὸ τὸν στοχασμὸν τῆς ἀγνοίας, τὴν ὁποίαν ἔχομεν περὶ τῶν σχεδίων τῆς προνοίας, δίδει ἀπόκρισιν εἰς ὅλας τὰς γενομένας ἀντιστάσεις ἐναντίον τοῦ ἰδιώματος τούτου τῆς θεότητος, καὶ ἡ ἀπόκρισις εἶναι ἀποφασιστικὴ, ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, περὶ τοῦ μεγέθους τῶν κακῶν διὰ τὰ ὁποῖα παραπονούμεθα.

14. Δηλαδὴ πίστιν, πεποιθήσιν πρὸ τῆς ἐξετάσεως.

290. Πλὴν μ' ὄλον ὅτι αὕτη ἡ ἀπόκρισις ἐμποροῦσε νὰ κατασιγάσῃ τὰς ἀντιστάσεις μας, χρειάζεται ὅμως τι περισσότερο εἰς ὑπόθεσιν τόσον ἀξιόλογον, διὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὸ θάρρος μας, καὶ νὰ ἐμψυχώσῃ τὰς ἐλπίδας μας. Ἐὰν κάνεις ἄλλος λόγος δὲν ἔμποροῦσε νὰ δοθῇ περὶ τῶν κακῶν τῆς ζωῆς, παρὰ ὅτι ἔμποροῦν νὰ εἶναι καλὰ ὡς πρὸς τὸ ὄλον τοῦ παντός, καὶ ἀκόμη περισσότερο, ἂν ἐφαίνετο, ὅτι τὰ κακὰ τῆς ζωῆς ὑπερβαίνουν τὰς ἀπολαύσεις τῆς, δυσκόλως ἔμποροῦσε νὰ ἐλπίζεται, ὅτι θεωρητικὸς τις λόγος ἤθελεν ἰσχύσειν νὰ ἐξορίσῃ τοὺς μελαγχολικοὺς στοχασμοὺς τοῦ σκεπτικισμοῦ. Φυσικὰ λοιπὸν ὀδηγούμεθα, κατὰ πρῶτον, νὰ ἐξετάσωμεν, ἂν ἐμπορῇ νὰ δοθῇ κάμμία ἐξήγησις τῆς ἀρχῆς τοῦ κακοῦ ἐκ τῆς παρατηρήσεως τῶν πραγμάτων, τὰ ὅποια ὑποπίπτουν εἰς τὴν γνῶσίν μας· καὶ δεύτερον, νὰ συγ // κρίνωμεν ὁμοῦ τὴν εὐτυχίαν καὶ τὴν δυστυχίαν, τὰς ὁποίας μᾶς δείχνει ὁ κόσμος.

[144]

291. Τὸ περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ κακοῦ ζήτημα, ἀπὸ τοὺς πλέον ἀρχαίους χρόνους, ἐνασχόλησε τὴν ὀξύτητα τῶν θεωρητικῶν ἀνδρῶν, καὶ διάφοροι θεωρίαι ἐπροβλήθησαν, διὰ νὰ λύσωσι τὴν δυσκολίαν. Αἱ πλέον περίφημοι ἀπὸ ταύτας εἶναι αἱ ἀκόλουθοι:

α. Ἡ διδασκαλία τῆς Προϋπάρξεως.

β. Ἡ διδασκαλία τῶν Μανιχαίων.

γ. Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοῖσμοῦ (Optimisme).

292. Κατὰ τὴν πρώτην ὑπόθεσιν, τὰ κακὰ, τὰ ὅποια τώρα πάσχομεν, εἶναι ποινὰ καὶ ἐξίλασμοι ἠθικῶν ἀμαρτημάτων, πεπραγμένων εἰς μίαν ἄλλην κατάστασιν τῆς ἀνθρωπότητός μας, προτέραν τῆς παρούσης. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη, ὡς εἶναι φανερόν, (διὰ νὰ μὴν ἀναφέρω κάμμιαν ἄλλην ἀντίστασιν) ὀλίγον μόνον ἀπομακρύνει τὴν δυσκολίαν ἀπὸ τὴν ὄψιν μας, χωρὶς νὰ δίδῃ κάμμιαν ἐξήγησιν αὐτῆς.

293. Οἱ Μανιχαῖοι ἐξηγοῦσαν τὴν φαινομένην εἰς τὸ πᾶν μίξιν τοῦ καλοῦ καὶ κακοῦ, διὰ τῶν ἐναντίων ἐνεργειῶν δύο συναιδίων καὶ ἀνεξαρτήτων ἀρχῶν. Ἡ διδασκαλία τῶν ἐξετάσθη καὶ ἀναιρέθη ἀπὸ πολλοὺς συγγραφεῖς δι' ἐπιχειρημάτων ἐκ τῶν προτέρων. Ἡ ἰσχυροτέρα ὅμως ἀπ' ὅλας τὰς ἀναιρέσεις εἶναι ἡ φανερά της

ἀσυμφωνία με τὴν ἐνότητα τοῦ σκοποῦ, ἡ ὁποία φαίνεται πανταχοῦ εἰς τὴν φύσιν.

294. Ἡ βásiμος ἀρχὴ τῶν Ἀριστοίστων εἶναι, ὅτι ὅλα τὰ γενόμενα εἶναι διατεταγμένα διὰ τὸ καλῆτερον, καὶ ὅτι τὰ κακά, τὰ ὁποῖα πάσχομεν, εἶναι μέρος ἐνὸς μεγάλου συστήματος, τὸ ὁποῖον κυβερνᾶται ἀπὸ τὴν Θεῖαν παντοδυναμίαν με ἄπειρον σοφίαν καὶ ἀγαθότητα.

[145] 295. Ὑπὸ τοῦτον ὅμως τὸν γενικὸν τίτλον περιλαμβάνονται δύο // πολλὰ διάφορα ἤδη φιλοσόφων: οἱ δεχόμενοι καὶ οἱ ἀρνούμενοι τὴν ἐλευθερίαν τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων. Οἱ πρῶτοι διίσχυρίζονται, ὅτι ὅλα τὰ πράγματα εἶναι ὀρθά, ὡς ποιήματα τοῦ Θεοῦ, καὶ ἀγωνίζονται νὰ δείξωσιν ὅτι ἡ δημιουργία τῶν κτισμάτων, τὰ ὁποῖα ἐπροκίσθησαν με ἐλευθέραν βούλησιν, καὶ ἐπομένως ὑπόκεινται εἰς ἡθικὸν πλημμέλημα, καὶ ἡ διὰ γενικῶν νόμων κυβέρνησις τοῦ κόσμου, ἐκ τῶν ὁποίων περιστατικῶς πρέπει νὰ προέρχονται κακά, δὲν δίδει κάμμίαν στερεὰν ἀντίστασιν κατὰ τῆς τελειότητος τοῦ παντός. Ὅμολογοῦν δὲ εἰς τὸν αὐτὸν καιρὸν, ὅτι, ἂν καὶ ἡ ἐλευθερία τοῦ ἡθικοῦ κακοῦ δὲν ἀφαιρῇ τίποτε ἀπὸ τὴν ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ, μ' ὅλον τοῦτο ἀνατίθεται εἰς τὸν ἄνθρωπον ὡς ἀμαρτήματα καὶ καταστένει αὐτὸν δικαίως ἔνοχον ποινῆς. Τοῦτο ἦτο τὸ σύστημα τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν καλητέρων ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους, οἱ ὁποῖοι εἰς πολλὰς περιστάσεις ἐσύστησαν τὴν διδασκαλίαν των με τρόπον ἐντελῶς σύμφωνον με τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ με τὴν ἡθικὴν αὐτοῦ ἐνεργητικότητα.

296. Τινὲς ἀπὸ τοὺς νεωτέρους συγγραφεῖς ἐπρόβαλαν τὸ σύστημα τοῦ ἀριστοῖσμοῦ με μορφὴν ἀσυμβίβαστον με τὰς ὑποθέσεις ταύτας, καὶ φέρουσιν εἰς δικαιολογίαν τοῦ ἡθικοῦ κακοῦ, ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς τὸν ἀμαρτάνοντα.

297. Μεγάλῃς προσοχῆς ἄξιον εἶναι νὰ διακρίνωμεν τὰ δύο ταῦτα συστήματα, διότι συνηθίζουν οἱ Σκεπτικοὶ ἐπίτηδες νὰ τὰ συγχέωσιν ὁμοῦ, με σκοπὸν νὰ ἐκτείνωσι καὶ κατὰ τῶν δύο τὸ γελοῖον, εἰς τὸ ὁποῖον δικαίως ὑπόκειται τὸ δεύτερον. Ὁ σκοπὸς τοῦ ἐπιχει-

ρήματος, ὡς εἶναι ἐκτεθειμένος εἰς τὸ πρῶτον σύστημα, ἔμπορεῖ νὰ συναχθῇ ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα δείγματα:

[146] 298. Ὅλα τὰ διάφορα ὑποκείμενα τῶν ἀνθρωπίνων παραπόνων ἔμποροῦν νὰ συμπεριληφθῶσιν εἰς δύο τάξεις, εἰς ἠθικὰ καὶ φυσικὰ // κακά. Τὰ πρῶτα περιλαμβάνουν τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὴν κατάχρησιν τῆς ἐλευθέρως βουλήσεως. Τὰ δευτέρα εἶναι ὅσα ἔχουν τὴν ἀρχὴν τῶν ἀπὸ τοὺς κειμένους νόμους τῆς φύσεως, καὶ τὰ ὅποια ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔμπορεῖ νὰ προλάβῃ μὲ τὰς ἰδικὰς του προσπαθήσεις.

299. Κατὰ τὸν ἤδη δοθέντα ὀρισμὸν τοῦ ἠθικοῦ κακοῦ, τὸ περὶ τῆς ἐλευθερίας αὐτοῦ ζήτημα καταντᾷ εἰς τοῦτο: Διατί ὁ ἄνθρωπος ἐγεννήθη ἐλεύθερος εἰς τὰς ἐνεργείας του; Ζήτημα εἰς τὸ ὅποιον φαίνεται ὅτι εἶναι ἰκανὴ ἀπόκρισις αὕτη, ὅτι ἴσως ὁ σκοπὸς τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν κυβέρνησιν τοῦ κόσμου δὲν εἶναι ἀπλῶς νὰ μεταδίδῃ εὐτυχίαν, ἀλλὰ νὰ μορφώσῃ τὰ ποιήματά του εἰς τὴν ἠθικὴν ὑπεροχὴν ἢ ὅτι ἡ ἀπόλαυσις τῶν ὑψηλῶν βαθμῶν τῆς εὐτυχίας ἔμπορεῖ, ἴσως ἀναγκαιῶς, νὰ ζητῇ προϋπάρχουσαν ἀπόκτησιν ἐναρτέων ἕξεων.

300. Τὰ γενόμενα διὰ τῆς κακίας δεινὰ εἶναι κατὰ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην παραδείγματα τῆς ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ, ὅχι ὀλιγώτερον, παρὰ τὴν ἐκ τῆς ἀρετῆς προερχομένην εὐτυχίαν.

301. Αἱ παρατηρήσεις αὗται δικαιόουν τὴν πρόνοιαν, ὅχι μόνον διὰ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἠθικοῦ κακοῦ, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἐλευθερίαν πολλῶν πραγμάτων, διὰ τὰ ὅποια παραπονούμεθα κοινῶς, θεωροῦντες αὐτὰ ὡς φυσικὰ κακά.

Πόσον μέγα εἶναι τὸ μέτρον τῶν κακῶν ἐκείνων, τὰ ὅποια πηγάζουν φανερὰ ἀπὸ τὰς κακίας καὶ προλήψεις μας, καὶ τὰ ὅποια ὄχι μόνον δὲν εἶναι ἀναγκαῖον μέρος τῆς φυσικῆς τάξεως, ἀλλὰ καὶ φαίνονται ὅτι συγχωροῦνται μὲ σκοπὸν νὰ ἐνεργήσωσιν εἰς τὴν πρόοδον τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, ὡς μέσον τὸ ὅποιον βαθμηδὸν θεραπεύει τὰς προξενούσας αὐτὰ αἰτίας!

302. Τινὰ ἀπὸ τὰ ἄλλα μας παράπονα, περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου μας

- [147] // μεριδίου, ἐξετασθέντα θέλουν εὐρεθῆν ὅτι γεννῶνται ἀπὸ προσωπόληπτον ἐξέτασιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ ἀπὸ ἔλλειψιν προσοχῆς εἰς τὰς περιστάσεις, αἱ ὁποῖαι συστένουν τὴν εὐτυχίαν τοῦ ἀνθρώπου ἢ συμβάλλουν εἰς τὴν τελειοποίησίν του.
303. Μένουν ὅμως ἀκόμη πολλὰ ἀνθρώπινα δεινά, εἰς τὰ ὁποῖα αἱ προειρημένα ἀρχαὶ δὲν ἐφαρμόζονται. Ταῦτα εἶναι τὰ προξενόμενα ἀπὸ τὰ κοινῶς λεγόμενα συμβεβηκότα τοῦ βίου, συμβεβηκότα ἀπὸ τὰ ὁποῖα κάμμία ἀνθρωπίνη συγκοινωνία, ὅσον τελεία καὶ ἂν ὑποτεθῆ, δὲν ἐμπορεῖ νὰ εἶναι ἐξηρημένη, καὶ τὰ ὁποῖα, ἂν χρησιμεύωσιν εἰς ἀγαθοποιούς σκοπούς, δὲν ἐμβαίνουν εἰς τὴν σφαῖραν τῶν γνώσεών μας.
304. Τῆς κλάσεως ταύτης τῶν φυσικῶν δεινῶν ἡ ἐξήγησις πρέπει νὰ πηγάζῃ ἀπὸ τοὺς γενικοὺς νόμους, κατὰ τοὺς ὁποίους φαίνεται ὅτι ὁ Θεὸς διοικεῖ τὸ πᾶν. Οἱ νόμοι οὗτοι θέλουν εὐρεθῆν, ὅτι πάντοτε τείνουν εἰς τάξιν καὶ εὐτυχίαν, καὶ ἡ ἔρευνα τῶν ἀγαθοποιῶν σκοπῶν, εἰς τοὺς ὁποίους χρησιμεύουν, εἶναι μία ἀπὸ τὰς πλέον εὐγενεῖς ἀσχολίας τῆς Φιλοσοφίας. Εἰς κόσμον δέ, ὅστις διοικεῖται οὕτω, καὶ εἰς τὸν ὁποῖον οἱ κάτοικοί του εἶναι ἐλεύθερα ἐνεργὰ ὄντα, πρέπει ἄφευκτα νὰ ἀπαντῶνται περιστατικαὶ συμφοραὶ καὶ δυστυχίαι.
305. Εἰς τὸν αὐτὸν καιρὸν ἀπὸ τὴν ἐπιβρόηθιν ταύτην τοῦ χρόνου καὶ τῆς τύχης, ἐπάνω εἰς τὰ ἀνθρώπινα πράγματα, προέρχονται ἀποτελέσματα σωτηριώδη. Ἡ ἀρετὴ καταστένεται καθαρὰ καὶ οἱ χαρακτῆρες τῶν ἀνθρώπων ἀναπτύσσονται ἐντελέστερα.
306. Πολλαὶ ὁμοίως ἀπὸ τὰς ἠθικὰς μας ποιότητος εἶναι τὸ ἀποτελεσμα τῶν ἔξεων, αἱ ὁποῖαι ὑποδέτουν τὴν ὑπαρξιν τῶν φυσικῶν δεινῶν. Ἡ ὑπομονή, ἡ ἀνδρία, ἡ φιλανθρωπία, ὅλαι ὑποδέτουν σκηνὴν συμφορῶν, τὰς ὁποίας πρέπει νὰ ὑποφέρωμεν ἡμεῖς, ἢ εἰς ἄλλους νὰ ἐλαφρύνωμεν. //
- [148] 307. Οὕτω λοιπὸν φαίνεται, ὅχι μόνον ὅτι τὰ μερικὰ δεινὰ ἐμποροῦν νὰ εἶναι καλά, ὡς πρὸς τὸ ὅλον σύστημα, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ ἀπότασις των εἶναι ἀγαθοποιά, τέλος πάντων, καὶ εἰς αὐτὸ τὸ μικρὸν μέρος του τὸ ὁποῖον βλέπομεν.

308. Τὸ περὶ τῆς ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ ἐπιχείρημα, τὸ ὁποῖον πηγάζει ἀπὸ τὰς ἀνωτέρω παρατηρήσεις, θέλει λάβειν ἀκόμη μεγάλην δύναμιν, ἐὰν πρὸς τούτοις φανῇ ὅτι τὸ κεφάλαιον τῆς εὐτυχίας εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν ὑπερβαίνει πολὺ τὸ κεφάλαιον τῆς δυστυχίας.

309. Ἐναντίον τοῦ συμπεράσματος τούτου ἐπροβλήθη μὲ ἐπιμονὴν ἀπὸ πολλοὺς συγγραφεῖς ἡ ὑπεροχὴ τοῦ ἠθικοῦ κακοῦ πρὸς τὸ ἠθικὸν καλὸν εἰς τοὺς χαρακτῆρας τῶν ἀνθρώπων, καὶ πρὸς ἀπόδειξιν τούτου ἀνέφεραν τὸν κατάλογον τῶν ἀμαρτημάτων, τὰ ὅποια μολύνουν τὴν ἱστορίαν τῶν περασμένων αἰώνων.

310. Ἄλλ' ὅποῖαν γνώμην καὶ ἂν δεχθῶμεν περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ πράγματος εἰς τὸ παράδειγμα τοῦτο, κάμμία ἀντίστασις δὲν ἐμπορεῖ νὰ ἐξαχθῇ ἀπὸ αὐτὸ κατὰ τῶν ἀνωτέρω στοχασμῶν, διότι τὸ ἠθικὸν κακὸν ἀντιτίθεται μόνον εἰς τὸν πράξαντα. Δὲν εἶναι ὅμως κάμμία ἀνάγκη νὰ καταφεύγῃ τις εἰς ταύτην τὴν πρόφασιν. Ὅσον διεφθαρμένον καὶ ἂν εἶναι τὸ ἀνθρώπινον γένος, τὸ ἐξοδευόμενον εἰς τὴν κακίαν μέρος τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς δὲν εἶναι μέγα, ὡς πρὸς τὸ ὅλον τῆς ἐκτάσεώς της.

Αὕτη ἡ ἱστορία εἶναι ἀπόδειξις τούτου, διότι τὰ ἀναφερόμενα ἀπὸ αὐτὴν συμβάντα εἶναι κυρίως ἐκεῖνα, τὰ ὅποια διὰ τὸ σπάνιόν των ἐφύλαξε μὲ σκοπὸν νὰ σύρῃ τὴν περιέργειαν καὶ προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου. Καὶ ἔπειτα, ὅταν τις λογαριάξῃ τὰς ἠθικὰς κακίας τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὰς ἐξωτερικὰς πράξεις των, πρέπει νὰ ἀποδίδῃ μέγα μέρος αὐτῶν εἰς τὰς ἐσφαλμένας θεωρητικὰς δόξας, εἰς [149] τὰς ἐσφαλμένας// συλλήψεις τῶν γενομένων, εἰς τὰς ἐμπνεομένας προλήψεις ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῶν ἐπικρατούντων ἐθίμων, καὶ ἀπὸ τὰς ἕξεις αἱ ὅποια γεννῶνται ἀνεπαισθήτως εἰς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν.

311. Περὶ τῆς συγκρίσεως τοῦ φυσικοῦ κακοῦ καὶ καλοῦ, τὸ ἐπιχείρημα εἶναι ἀκόμη φανερώτατον, ἂν ὁμολογήσωμεν ὅτι οἱ γενικοὶ νόμοι τῆς φύσεως εἶναι ἀγαθοποιοὶ εἰς τὴν ἀπότασίν των, καὶ ὅτι τὰ γενόμενα ἐξ' αὐτῶν δεινὰ εἶναι μόνον συμπτωματικά.

312. Ἀπὸ ταῦτα ὁμοίως τὰ συμπτωματικὰ δεινὰ μέγα μέρος ἔμπορεῖ νὰ ἀποδίδεται εἰς τὰ ἐμπόδια, τὰ ὁποῖα αἱ ἀνθρώπινοι διατάξει ἀντιτάττουν εἰς τὴν τάξιν τῶν πραγμάτων τὴν διωρισμένην ἀπὸ τὴν φύσιν. Ὅσον χιμαιρικαὶ καὶ ἂν εἶναι αἱ φιλοσοφικαὶ θεωρίαι περὶ τῆς νομοθετικῆς τελειότητος, εἶναι τοῦλάχιστον ὠφέλιμοι, δείχνουσαι εἰς ἡμᾶς τὴν σοφίαν καὶ ἀγαθότητα τῆς Θείας κυβερνήσεως.

313. Ὅχι μόνον εἰς τοὺς νόμους ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι κυβερνοῦν τὰ πλέον οὐσιώδη διάφορα τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἔμπορεῖ νὰ γνωρισθῇ ἀγαθοποιὸς σκοπός, ἀλλ' ἀκόμη ὁποῖα πλουσία πρόβλεψις ἔγινε ὑπὲρ ἡμῶν εἰς τὰς ἡδονὰς τῆς ἀκοῆς, τῆς φαντασίας καὶ τῆς καρδίας, καὶ πόσον ὀλίγον κρέμονται ἀπὸ τὴν ἄστατον τύχην! Ἡ βεβαία προσάρμοσις τῶν αἰσθητικῶν μας δυνάμεων μετὰ τὴν σκηνὴν, εἰς τὴν ὁποίαν ζῶμεν, εἶναι ἀκόμη πολὺ θαυμασιωτέρα τοῦ αἰσθητηρίου τῆς ὀσφρήσεως, παραδείγματος χάριν, μετὰ τὰς εὐωδίας τοῦ φυτικῆς κόσμου. Τῆς γεύσεως, μετὰ τὴν ἄπειρον ἀφθονίαν τῶν ἀπολαύσεων, τὰς ὁποίας μᾶς προσφέρουν ἡ γῆ, ὁ ἀήρ καὶ τὰ ὕδατα. Τῆς ἀκοῆς, μετὰ τὰς μελωδίας τῶν πτηνῶν· τῆς ὀράσεως, μετὰ ὅλα τὰ κάλλη καὶ τὴν λαμπρότητα τῶν ὀρατῶν κτισμάτων.

314. Μεταξὺ τῶν σημείων τούτων τῆς ἀγαθοποιίας εἰς τὸν ὀργανισμὸν τοῦ ἀνθρώπου, ἡ σύστασις τοῦ πνεύματός του, ὡς πρὸς τὰς ἔξεις, δὲν πρέπει νὰ ἀποσιωπηθῇ. Τόσον μεγάλη εἶναι ἡ ἐπιβρόχη

[150] // τούτων, ὥστε δὲν εἶναι σχεδὸν κατάστασις, μετὰ τὴν ὁποίαν αἱ ἐπιθυμίαι του νὰ μὴν συνδιαλλάττωνται βαθμηδόν, καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἀκόμη νὰ μὴν εὐρίσκη τὸν ἑαυτὸν του μετὰ τὸν καιρὸν πλέον εὐχαριστημένον, παρὰ εἰς ἐκείνας τὰς ὁποίας τὸ κοινὸν πλῆθος τῶν ἀνθρώπων βλέπει μετὰ ζηλίαν. Διὰ τῆς δυνάμεως ταύτης τοῦ νὰ προσαρμόζεται μετὰ τὰς ἔξωτερικὰς περιστάσεις, ἔγινε πρόβλεψις θεραπείας κατὰ μέρος τῶν συμπτωματικῶν δεινῶν, τὰ ὁποῖα συμβαίνουν ἐκ τῆς ἐργασίας τῶν γενικῶν νόμων.

315. Ὅταν κρίνωμεν περὶ τῶν αἰσθημάτων τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι εὐρίσκονται εἰς καταστάσεις πολλὰ διαφόρους παρὰ τὴν ἰδικὴν μας, σπανίως ἀποδίδομεν τὸ ἀνήκον εἰς τὴν τάξιν, καὶ

έντεϋθεν αἱ ἐκτιμήσεις τῆς εὐτυχίας τοῦ βίου ἀπομακρύνονται πολὺ ἀπὸ τὴν ἀλήθειαν.

β. Περὶ τῶν ἐναργειῶν τῆς ἠθικῆς κυβερνήσεως τοῦ Θεοῦ

316. Ἐπαρτηρήθη ἡδη (§ 286) ὅτι καθὼς αἱ πρῶταί μας ιδέαι, περὶ τῶν ἠθικῶν ιδιωμάτων τοῦ Θεοῦ, πηγάζουν ἀπὸ τὰς ἰδικὰς μας ἠθικὰς ἀντιλήψεις, οὕτω καὶ ἐκ τῆς θεωρίας αὐτῶν λαμβάνονται αἱ ἰσχυρότερα ἀποδείξεις τῶν θείων ιδιωμάτων.

317. Αἱ μεταξὺ δικαίου καὶ ἀδίκου διακρίσεις, ὡς ἐπαρτηρήθη πρότερον (§ 200), ἐννοεῖται ἀπὸ τὸ πνεῦμα ὅτι εἶναι αἰδῖος καὶ ἀμετάβλητος, ὄχι ὀλιγώτερον παρὰ τὴν διάκρισιν τῆς μαθηματικῆς ἀληθείας καὶ ψεύδους. Τὸ νὰ σύρωμεν λοιπὸν ἐπιχειρήματα ἐκ τῶν ἰδικῶν μας ἠθικῶν κρίσεων, περὶ τῆς Θείας κυβερνήσεως, δὲν ἐμπορεῖ δικαίως νὰ θεωρηθῆ ὡς μία τις τολμηρὰ ἐπέκτασις εἰς τὴν θείαν φύσιν στοχασμῶν, προερχομένων ἀπὸ τὴν αὐτογνώμονα σύστασιν τοῦ ἰδικοῦ μας πνεύματος.

[151] 318. Ἡ δύναμις, τὴν ὁποίαν ἔχομεν νὰ συλλαμβάνωμεν τὴν διάκρισιν ταύτην, εἶναι μία ἀπὸ τὰς πλέον ἀξιοπαρατηρήτους ἐκεῖ // νὰς δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι μᾶς ὑψόνουν ὑπεράνω τῶν κτηνῶν, καὶ ἡ ἐννοουμένη εἰς αὐτὴν αἴσθησις τῆς ὑποχρέωσεως ἔχει φανεράν ὑπεροχὴν ἐπάνω εἰς ὅλας τὰς ἄλλας ἐνεργητικὰς ἡμῶν ἀρχὰς (§ 219). Τὸ νὰ πράττωμεν συμφώνως μὲ τὴν αἴσθησιν τοῦ ὀρθοῦ λόγου, εἶναι ὁ πλέον ὑψηλὸς βαθμὸς, εἰς τὸν ὁποῖον ἐμπορεῖ νὰ φθάσῃ ἡ ἀνθρωπίνῃ ἡμῶν φύσις. Οὐδ' ἐμποροῦμεν νὰ ἀποφύγωμεν, τὸ νὰ ἐκτείνωμεν τὸν αὐτὸν κανόνα τῆς ἐκτιμήσεως εἰς ὅλα τὰ ὁποιαδήποτε νοητικὰ ὄντα.

319. Σιμὰ τῶν συμπερασμῶν τούτων, περὶ τῶν θείων ιδιωμάτων, οἱ ὁποῖοι φαίνονται ὅτι ἐννοοῦνται εἰς αὐτὴν μας τὴν ἀντιλήψιν τῶν ἠθικῶν διακρίσεων, εἶναι καὶ ἄλλοι ἐντελῶς σύμφωνοι μὲ αὐτούς, οἱ ὁποῖοι ἀκατάπαυστα παραστένονται εἰς τὸ πνεῦμά μας, ὅταν κάμνωμεν ἠθικὰς κρίσεις περὶ τῆς ἰδικῆς μας διαγωγῆς καὶ περὶ τῆς τῶν ἄλλων ἀνθρώπων.

Τὸ σέβας τὸ ὁποῖον αἰσθανόμεθα ὅτι χρεωστεῖται εἰς τὰς εἰδοποιήσεις τῆς συνειδήσεως, τὸ αἶσθημα τῆς ἀξίας καὶ ἀπαξίας τὸ ὁποῖον συντροφεύει τὰς καλὰς καὶ κακὰς πράξεις μας, τὸ ἔνθερον διάφορον τὸ ὁποῖον λαμβάνομεν εἰς τὰς τύχας τῶν ἐναρέτων, ἢ ἀγανάκτησις τὴν ὁποίαν αἰσθανόμεθα εἰς τοὺς τυχηροὺς θριάμβους τῆς ἀχρειότητος, ὅταν ἐπιτυχαίνη, ὅλα ταῦτα ὑποθέτουν κρυφὴν τινα πεποίθησιν περὶ τῆς ἠθικῆς κυβερνήσεως τοῦ παντός. 320. Ἡ ἐξέτασις τῆς συνήθους καταστάσεως τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἐπαυξάνει τὴν δύναμιν τῶν στοχασμῶν τούτων, καὶ προσφέρει πραγματικὴν ἀπόδειξιν, ὅτι, μ' ὅλην τὴν φαινομένην σύμμικτον διανομὴν τῆς εὐτυχίας καὶ δυστυχίας τοῦ βίου τούτου, ἢ ἀμοιβὴ τῆς ἀρετῆς καὶ ἢ κόλασις τῆς κακίας εἶναι τὰ μεγάλα ἀντικείμενα ὅλων τῶν γενικῶν νόμων, διὰ τῶν ὁποίων ὁ κόσμος κυβερνᾶται.

[152] Αἱ ἀταξίαι συγχρόνως, αἱ ὁποῖαι εἰς τοιοῦτον κόσμον, ὁποῖος ὁ ἰδικός μας, // δὲν ἐμποροῦν νὰ λείψωσιν ἀπὸ τοῦ νὰ συμβαίνωσι κατὰ μέρος, συγκρινόμεναι μὲ τὸ φυσικὸν ἡμῶν αἶσθημα τῆς ἀντιμισθίας τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, γεννοῦν τὸν στοχασμόν, ὅτι εἰς ἄλλην μέλλουσαν κατάστασιν ἢ ἠθικὴ κυβέρνησις, τῆς ὁποίας ἐδῶ βλέπομεν τὴν ἀρχὴν, θέλει λάβειν τελείαν ἐκπλήρωσιν.

Τμήμα Α΄

Περὶ τῶν εἰς Θεὸν χρεῶν

Ζήτησις εἰσαγωγικὴ εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς φυσικῆς θρησκείας

Ἄρθρον γ΄

Περὶ μελλούσης καταστάσεως

321. Ἡ θεωρία τῶν θειῶν ιδιωμάτων φέρει φυσικὰ τοὺς στοχασμούς μας εἰς τὴν ἐξακολούθησιν τοῦ σχεδίου τούτου τῆς ἠθικῆς κυβερνήσεως, τὸ ὁποῖον ἐμπορεῖ νὰ γνωρισθῇ διακεκριμένως, ἐν τῷ μέσῳ ὅλων τῶν φαινομένων ἀταξιῶν τῆς παρουσίας ἡμῶν καταστάσεως, καὶ περὶ τοῦ ὁποῖου, ἡ ἠθικὴ μας σύστασις, ἐνωμένη μετὰ τὰ περὶ τῶν θειῶν τελειοτήτων συμπεράσματά μας, δίδει εἰς ἡμᾶς τὰς πλέον δυνατὰς δηλοποιήσεις, ὅτι θέλει ἀναπτυχθῆν ἐντελέστερα εἰς ἄλλην τινὰ κατάστασιν τῆς ἀνθρωπίνης ἡμῶν φύσεως.

Ἡ διδασκαλία τφόντι μιᾶς μελλούσης καταστάσεως φαίνεται εἰς μέγαν βαθμὸν, ἐννοουμένη εἰς πᾶν σύστημα θρησκευτικῆς πίστεως. Διατὶ ἠθέλαμεν γεννηθῆν δεκτικοὶ νὰ ὑψώσωμεν τοὺς στοχασμούς μας εἰς τὴν θεότητα, ἂν ὅλαι μας αἱ ἐλπίδες ἔμελλαν νὰ τελειόνωσιν ἐδῶ; Ἡ διατὶ ἠθέλαμεν προικισθῆν μετὰ δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι διέρχονται εἰς τὸ αὐτὸ μετὰ τὸ τῶν φθειρομένων κτηνῶν; Πλὴν, ἂν καὶ ἡ διδασκαλία μιᾶς μελλούσης καταστάσεως ἐνυπάρ-

[153] χῆ ἐννοουμένη εἰς πᾶν σύστημα // θρησκείας, αἱ θρησκευτικαὶ ὅμως ἀλήθειαι δὲν ἐννοοῦνται ἀναγκαιῶς εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς μελλούσης καταστάσεως. Οὐδ' αὐτὸς ὁ ἀπόλυτος ἀθεϊσμός δὲν ἀνατρέπει ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα τῆς ψυχικῆς ἀθανασίας, εἴτε εἰς ὑπέρτατον νοῦν ἀνήκει εἴτε ὄχι, κἀνεὶς δὲν ἐμπορεῖ ν' ἀρνηθῇ ὅτι εἶναι νόμοι, οἱ ὁποῖοι κυβερνοῦν τὰ ἀνθρώπινα πράγματα, καὶ ὅτι ἀκόμη καὶ εἰς τοῦτον τὸν κόσμον, βλέπομεν φανερὰ δείγματα συνδέσεως μεταξὺ ἀρετῆς καὶ εὐτυχίας.

Διατὶ νὰ μὴν ἐξακολουθῇ ἡ ἀνάγκη ἐκείνην τὴν ὑπαρξιν, εἰς τὴν

ὅποιαν ἔδωκεν ἐξαρχῆς γέννησιν; καὶ διατὶ ἡ μεταξὺ ἀρετῆς καὶ εὐτυχίας σύνδεσις νὰ μὴ διαμένῃ πάντοτε;

Α' Περὶ τοῦ ἐπιχειρήματος τῆς μελλούσης καταστάσεως, τὸ ὁποῖον πηγάζει ἀπὸ τὴν φύσιν τοῦ πνεύματος

322. Εἰς τὴν συλλογὴν τῶν διαφορῶν ἐναργειῶν, τὰς ὁποίας τὸ φυσικὸν φῶς μᾶς δίδει περὶ μιᾶς μελλούσης καταστάσεως, παραπολλὴ δύναμις ἐτέθη κοινῶς εἰς τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς. Ἡ κυρία χρῆσις τῆς διδασκαλίας ταύτης δὲν εἶναι νὰ δείξῃ ὅτι ἡ ψυχὴ φυσικῶς καὶ ἀναγκαιῶς εἶναι ἀθάνατος, ἀλλὰ νὰ ἀναιρέσῃ τὰς ἀντιστάσεις, αἱ ὁποῖαι ἔγιναν ἐναντίον τῆς δυνατοῦτος τοῦ νὰ ὑπάρχῃ εἰς κατάστασιν χωρισμένην ἀπὸ τὸ σῶμα. Καὶ ἂν αἱ περὶ τῆς φύσεως τοῦ πνεύματος γνώσεις μας δὲν εἶναι ἰκαναὶ νὰ μᾶς δώσωσιν κἀνὲν βεβαιωτικὸν ἐπιχείρημα, καὶ ἂν ἀκόμη ἐμπορεῖ νὰ δειχθῇ ὅτι ἡ διάλυσις τοῦ σώματος δὲν συνεπιφέρει ἀναγκαιῶς τὴν φθορὰν τῆς ψυχῆς, καὶ ἀκόμη, ἂν ἐμπορῇ νὰ δειχθῇ, ὅτι ἡ ἐναντία ὑπόθεσις εἶναι μᾶλλον πιστευτή, αἱ περὶ μελλούσης ἀμοιβῆς ἡθικαὶ ἀποδείξεις θέλουσι εἶσθαι πολὺ πλέον εὐπαράδεκτοι, ὅταν ἡ διδασκαλία εἶναι ἐλευθέρᾳ ἀπὸ τὰς μεταφυσικὰς δυσκολίας, τὰς ὁποίας ἐστοχάσθη ὅτι ἐμπεριλαμβάνει.

[154] 323. Ἐπαρατηρήθη πρότερον (§ 28) ὅτι αἱ περὶ σώματος καὶ πνεύματος ἔννοιαι μας εἶναι ἅπλως σχετικαί. Ὅτι τὸ μὲν γνωρίζομεν μόνον διὰ τῶν αἰσθητῶν ποιοτήτων του, τὸ δὲ διὰ τῶν ἐργασιῶν τῶν ὁποίων ἔχομεν τὴν συνείδησιν. Τὸ νὰ λέγωμεν λοιπὸν περὶ τοῦ πνεύματος ὅτι δὲν εἶναι ὑλικόν, εἶναι πρότασις τῆς ὁποίας ἡ ἀλήθεια ἐμπεριλαμβάνεται εἰς τὰς ἐννοίας, τὰς ὁποίας ἐμποροῦμεν νὰ συλλάβωμεν περὶ ὕλης καὶ πνεύματος.

324. Αἱ γεννηθεῖσαι ἀμφιβολίαι, περὶ τῆς οὐσιώδους διαφορᾶς ὕλης καὶ πνεύματος, ἔχουν ὅλαι τὴν φαινομένην δικαιολογίαν των ἀπὸ τὴν ἕξιν τῆς ἀπροσεξίας, τὴν ὁποίαν ἐκ παιδικῆς ἡλικίας ἀποκτῶμεν πρὸς τὰς πνευματικὰς μας ἐργασίας. Ὁ σκοπὸς τῆς

φύσεως ἤτο βέβαια εἰς τὰ ἐξωτερικὰ πράγματα νὰ διευθύνωνται συνήθως οἱ στοχασμοὶ μας· ὅθεν οἱ πλείότεροι ἄνθρωποι, ὄχι μόνον δὲν εἶναι διατεθειμένοι νὰ σπουδάξωσι τὰ νοερὰ φαινόμενα, ἀλλ' εἶναι καὶ ἀνίκανοι τοῦ βαθμοῦ ἐκείνου τῆς σκέψεως, ὅστις ἀπαιτεῖται ἀναγκαίως διὰ τὴν ἐξέτασίν των. Ὅθεν ὅταν ἀρχίζωμεν νὰ ἀναλύωμεν τὴν ἐσωτερικὴν μας σύστασιν, εὐρίσκομεν τὰ γενόμενα, τὰ ὁποῖα μᾶς παραστένει, τόσον πολλὰ στενὰ συντροφευμένα εἰς τὰς ἐννοίας μας μὲ τὰς ποιότητας τῆς ὕλης, ὥστε μᾶς εἶναι ἀδύνατον νὰ σύρωμεν διακεκριμένως καὶ βεβαίως, τὴν διαχωρίζουσιν αὐτὰς γραμμὴν. Καὶ ὥστε, ὅταν πνεῦμα καὶ ὕλη ἐμβαίνωσιν εἰς τὸ αὐτὸ γενόμενον, τὸ πνεῦμα ἢ παραβλέπεται διόλου ἢ θεωρεῖται μόνον ὡς μία πρόσθετος ἀρχή, ἐξηρημένη κατὰ τὴν ὑπαρξίν της ἀπὸ τὴν ὕλην.

Ἡ ῥοπή τὴν ὁποῖαν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν εἰς τὸ νὰ ἀναφέρωσι τὴν αἴσθησιν τοῦ χρώματος, εἰς τὰ διεγείροντα αὐτὴν ἀντικείμενα, ἐμπορεῖ νὰ χρησιμεύσῃ εἰς τὸ νὰ μᾶς ἐξηγήσῃ, τίνι τρόπῳ αἱ σωματικαὶ καὶ πνευματικαὶ ποιότητες συγγέονται εἰς τὰς νοήσεις μας.

325. Ἄν αἱ παρατηρήσεις αὗται ἔχωσι καλὴν θάσιν, αἱ ὑποστηρίζουσαι τὸ σύστημα τοῦ ὕλισμοῦ προλήψεις δὲν εἶναι πιθανὸν νὰ //
 [155] θεραπευθῶσι μὲ κἀνένα μεταφυσικὸν λόγον, ὅσον καὶ ἂν εἶναι καθαρὸς καὶ ἀποδεικτικὸς, ἐνόσω ἢ κρίσις ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποπλανᾶται ἀπὸ τοιαύτας πεισματώδεις συζεύξεις, ὁποῖαι εἶναι αἱ ἤδη ῥηθεῖσαι.

Μία τις ἔξις τοῦ σκέπτεσθαι ἐπάνω εἰς τοὺς νόμους τοῦ νοεῖν, αἱ ὁποῖαι πρέπει νὰ συνάγωνται ἀπὸ τὴν συνείδησίν μας, ἐνωμένη μὲ τὴν ἔξιν τοῦ ἀνθίστασθαι εἰς ἐκείνας τὰς ἀπάτας τῆς φαντασίας, αἱ ὁποῖαι κάμνουν τοὺς ἐπιπολαίους ζητητὰς νὰ ἀντικαθιστῶσιν ἀναλογίας ἀντὶ πραγμάτων, θέλει μᾶς ἐνδυναμώσῃν βαθμηδόν, ὥστε νὰ κάμνωμεν χωριστὰ ἀντικείμενα προσοχῆς τὰ φαινόμενα τῆς ὕλης καὶ τὰ τοῦ πνεύματος. Καὶ εὐθύς, ὅταν τοῦτο γένη, ἡ ἀτοπία τοῦ ὕλισμοῦ θέλει φανῆν ὡς μία ἀλήθεια ἔποπτος.

326. Ἡ ἐξαρχῆς οικειότης μας μὲ τὰ ὑλικά ἀντικείμενα, καὶ ἡ ἐξαρχῆς ὁμοίως ἕξις τῆς ἀπροσεξίας εἰς τὰ γενόμενα μέσα εἰς ἡμᾶς, ταῦτα εἶναι τὰ καθαρὰ αἴτια, διὰ τὰ ὅποια ὁ ὕλισμος φαίνεται κατὰ πρώτην ὄψιν ὀλιγώτερον ἄτοπος παρὰ τὸ ἐναντίον σύστημα, τὸ ὁποῖον παραστένει τὸ πνεῦμα ὡς τὴν μόνην ὑπαρξιν εἰς τὸ πᾶν.

Ἐκ τῆς διδασκαλίας ἡ τοῦ Βερκλεῆ εἶναι ἐν ταυτῷ ἡ ἀσφαλεστέρα καὶ φιλοσοφικώτερα, ὅχι μόνον καθότι ἀντιλέγει ἀπλῶς εἰς τὰς ὑπαγορεύσεις τῶν ἀντιλήψεών μας, ἐνῶ ἡ ἄλλη ἀντιλέγει εἰς τὰς τῆς συνειδήσεως, ἀλλὰ καὶ καθότι διάφορα εὐλογοφανῆ ἐπιχειρήματα ἐμποροῦν νὰ προβληθῶσιν ὑπὲρ αὐτῆς ἀπὸ τὰ φαινόμενα τοῦ ὄνειρεύεσθαι, ἐνῶ κἀνὲν παράδειγμα δὲν ἐμπορῆ νὰ ἀναφερθῆ, εἰς τὸ ὁποῖον ἡ αἰσθησις καὶ ἡ νόησις νὰ φαίνωνται ὅτι πηγάζουν ἀπὸ κάμμίαν σύνθεσιν ὑλικῶν ἀτόμων.

327. Σιμὰ τῶν περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ πνεύματος ἐναργειῶν, τὰς ὁποίας μᾶς δίδει ἡ συνειδήσις μας, καὶ ἐκείνων τὰς ὁποίας μᾶς δείχνουν οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι καὶ τὰ ζῶα, εἶναι καὶ πολλαὶ τὰς ὁποίας μᾶς παραστένει ἕκαστον μέρος τοῦ ὑλικοῦ κόσμου. Ἡ φυσικὴ μας

[156] // σύστασις εἶναι τοιαύτη, ὥστε πᾶσα μεταβολή, τὴν ὁποίαν βλέπομεν εἰς αὐτόν, μᾶς διεγείρει τὴν ἔννοιαν ποιητικῆς τινος αἰτίας, καὶ πᾶσα σύνθεσις μέσων, τὰ ὅποια συντρέχουν εἰς τέλος τι, μᾶς διεγείρει ὁμοίως τὴν ἔννοιάν τινος νοητικότητος. Ὅθεν αἱ γενόμεναι εἰς τὴν φύσιν διαφοροὶ μεταβολαί, καὶ ἡ τάξις καὶ ἡ ὠραιότης τοῦ παντός, ἐδωρηθήσαν εἰς πάντα αἰῶνα ὡς ἀποτελέσματα δυνάμεως καὶ σοφίας, ἤγουν, ἐνεργείας πνεύματος. Διὰ τοῦτο εἰς τὸν ὑλικὸν κόσμον, ὡς καὶ εἰς τὴν ἐμψυχωμένην φύσιν, ἐννοοῦμεν φυσικὰ τὸ σῶμα ὡς ὑποκείμενον παθητόν, καὶ τὸ πνεῦμα ὡς ὄν, τὸ ὁποῖον κινεῖ καὶ κυβερνᾷ τὴν ὕλην. Καὶ εἶναι ἄξιον προσοχῆς, ὅτι εἰς τὴν πρώτην κλάσιν τῶν φαινομένων, τὸ πνεῦμα φαίνεται ὅτι κινεῖ καὶ διατάττει τὰ μέρη τῆς ὕλης, χωρὶς νὰ εἶναι ἐνωμένον μὲ αὐτὴν ὡς εἰς τὴν ζωϊκὴν ὑπαρξιν.

328. Εἶναι διάφοροι περιστάσεις, αἱ ὁποῖαι δείχνουν πιθανώτατα

ὅτι ἡ ἔνωσις τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος, ἡ ὁποία γίνεται εἰς τὴν παρούσαν μας κατάστασιν, ὄχι μόνον δὲν εἶναι οὐσιώδης εἰς τὴν γύμνασιν τῶν ψυχικῶν μας δυνάμεων, ἀλλ' ὅτι μάλιστα ἔγινε μὲ σκοπὸν νὰ περιορίσῃ τὴν σφαιρὰν τῆς θεωρίας μας, καὶ νὰ μᾶς ἐμποδίσῃ ἀπὸ τοῦ νὰ ἀποκτήσωμεν εἰς ταύτην τὴν νεαρὰν σκηνὴν τοῦ ὄντος μας, παραπολὺ καθαρὰν γνῶσιν τῆς συστάσεως καὶ κυβερνήσεως τοῦ παντός.

Ὅταν συλλογισθῶμεν τῶντι τὴν διαφορὰν τῶν ἐργασιῶν τοῦ πνεύματος πρὸς τὰς ποιότητας τῆς ὕλης, φαίνεται πολὺ πλέον θαυμαστὸν ὅτι αἱ δύο οὐσίαι ἤθελαν ἐνωθῆν τόσον στενά, καθὼς τώρα τὰς εὐρίσκομεν ὅτι εἶναι, παρὰ τὸ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ πρώτη ἐμπορεῖ νὰ ὑπάρχῃ εἰς μίαν κατάστασιν συνειδήσεως καὶ νοητικότητος, ἀφοῦ χωρισθῇ ἀπὸ τὴν δευτέραν.

[157] 329. Μ' ὄλον τοῦτο, αἱ ἰσχυρότερα ἀντιστάσεις εἰς τὴν περὶ μετ-
 λούσης καταστάσεως διδασκαλίαν ἐσύρθησαν ἀπὸ τὴν στενότητα
 τῆς ἐνώ // σεως ταύτης. Ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῆς μέθης, τῆς
 παραφροσύνης καὶ ἄλλων ἀρρώστιῶν, φαίνεται ὅτι μία τις κατά-
 στασις τοῦ σώματος εἶναι ἀναγκαία εἰς τὰς νοητικὰς ἐργασίας· καὶ
 εἰς τὸ παράδειγμα τῶν γερόντων εὐρέθῃ γενικῶς ὅτι αἱ νοητικαὶ
 δυνάμεις συμπαρακαμάζουσι μὲ τὴν σωματικὴν ὑγείαν καὶ ἀκμὴν. Αἱ
 ὀλίγα ἐξαιρέσεις τοῦ γενικοῦ τούτου φαινομένου δείχνουσι μόνον
 ὅτι εἶναι τινὲς ἀρρώστιαὶ ὀλέθριοι εἰς τὴν ζωὴν, αἱ ὁποῖαι δὲν βλά-
 πτουν ἐκεῖνα τὰ μέρη τοῦ σώματος, μὲ τὰ ὁποῖα αἱ νοητικαὶ ἐργα-
 σίαι εἶναι πλέον ἀμέσως συνδεδεμένα.

330. Ἡ ἀπόκρισις τοῦ Κικέρωνος, περὶ ταύτας τὰς ἀντιστάσεις,
 εἶναι ἐξίσου πνευματώδης καὶ ἰσχυρά: «Ἐπόθεσέ τινα ὅτι ἀνετρά-
 φη ἐκ βρέφους εἰς δωμάτιον, ὅπου δὲν ἐλάμβανε κάμμιαν εὐκαι-
 ρίαν νὰ ἴδῃ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα, παρὰ μόνον διὰ τινος μικροῦ
 σχίσματος εἰς τὸ κλεισμένον παράθυρον. Ὁ τοιοῦτος δὲν ἤθελε
 κλίνειν εἰς τὸ στοχάζεσθαι τὸ σχίσμα τοῦτο ὡς οὐσιῶδες εἰς τὴν
 ὄρασίν του; Καὶ δὲν ἤθελεν εἶσθαι δύσκολον νὰ τὸν πείσῃ κάνεις
 ὅτι ἡ θεωρία του ἤθελεν ἐκτανθῆν, καθαιρεθέντων τῶν τοίχων τῆς

φυλακῆς του;». Ἐάν καὶ ἡ ἀναλογία αὕτη θεμελιόνηται ἀπλῶς εἰς τὴν φαντασίαν, δοθέντος ὅμως ὅτι δὲν εἶναι κάμμία ἀτοπία εἰς τὴν ὑπόθεσιν, δίδει ἀρεκτὴν ἀπόκρισιν εἰς ὅλους τοὺς συλλογισμοὺς, οἱ ὁποῖοι ἔγιναν ἐναντίον τῆς δυνατότητος τῆς ὑπάρξεως τῆς ψυχῆς, χωρισθείσης ἀπὸ τὸ σῶμα, συρόμενοι ἀπὸ τὴν παροῦσαν αὐτῆς ἔνωσιν μὲ τοῦτο.

331. Πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἀνωτέρω συμπερασμάτων, πολλὰ δυνατὰ ἐπιχειρήματα ἐμποροῦσαν νὰ γεννηθῶσιν ἀπὸ τὴν ἀκριβῆ ἐξέτασιν καὶ ἀνάλυσιν τῶν ἰδεῶν, τὰς ὁποίας ἔχουμεν περὶ τῆς ὕλης καὶ τῶν ποιότητων αὐτῆς. Πλὴν τοιαῦται θεωρίαι δὲν ἤθελαν γίνεσθαι καταληπταί, χωρὶς προηγουμένην ἐξήγησιν τινῶν ἀρχῶν παραπολὺ δυσνοήτων, διὰ νὰ εἰσαχθῶσιν ἐδῶ. //

- [158] Β' Περὶ τῶν ἐναργειῶν τῶν περὶ μελλούσης καταστάσεως αἱ ὁποῖαι πηγάζουν ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης συστάσεως καὶ ἐκ τῶν περιστάσεων εἰς τὰς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος ἐτέθη

332. Ἡ μεγάλη ἔκτασις τῆς ὑποθέσεως ταύτης περιορίζει ἀναγκαίως τὰς ἀκολούθους παρατηρήσεις, εἰς ἀπαρίθμησιν τῶν πρωτίστων ἀρχῶν τοῦ ἐπιχειρήματος, αἱ ὁποῖαι εἶναι αὐταί:

α. Ἡ ἔμφυτος ἐπιθυμία τῆς ἀθανασίας καὶ τὰ περὶ τοῦ μέλλοντος, προλαμβάνοντα αἰσθήματα διὰ τῆς ἐλπίδος.

β. Οἱ φυσικοὶ φόβοι τοῦ πνεύματος ἐκ τῶν ἐλέγχων τῆς συνειδήσεως.

γ. Ἡ ἀκριβὴς συμφωνία τῆς καταστάσεως τῶν ζώων μὲ τὰς αὐθορμήσεις αὐτῶν καὶ αἰσθητικὰς δυνάμεις, συγκρινομένη μὲ τὴν ἀσυμφωνίαν, τὴν ὁποῖαν ἔχει ἡ παροῦσα κατάστασις τῶν πραγμάτων, μὲ τὰς νοητικὰς δυνάμεις τῶν ἀνθρώπων, μὲ τὰς χωρητικότητας αὐτοῦ εἰς τὴν ἡδονὴν καὶ μὲ τὰς ἐννοίας τῆς εὐδαιμονίας καὶ τελειότητος, τὰς ὁποίας ἐμπορεῖ νὰ συλλαμβάνῃ εἰς τὸ πνεῦμά του.

δ. Ἡ προοδικὴ καὶ ἀπεριόριστος βελτίωσις, θεμελιουμένη εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ἀνθρωπίνης ἡμῶν φύσεως.

ε. Ἡ γνῶσις, τὴν ὁποίαν φυσικὰ ζητοῦμεν περὶ τῶν πλέον μακρυνῶν μερῶν τοῦ παντός, ἢ ἀπεριόριστος σκηνή, ἢ ὁποία ἀνάγεται εἰς τὴν ἀνθρώπινον φαντασίαν διὰ τῆς ἀπειρίας τοῦ διαστήματος καὶ τοῦ χρόνου, καὶ αἱ ἰδέαι, ἂν καὶ ἀτελεῖς, τὰς ὁποίας ἡ Φιλοσοφία μᾶς προσφέρει περὶ τῆς ὑπάρξεως καὶ τῶν ιδιωμάτων ἐνὸς ὑπερτάτου νοός, κυβερνοῦντος τὰ πάντα. Ταῦτα εἶναι ἀποκτήσεις, διὰ τὰς ὁποίας ἐμπορεῖ νὰ δειχθῇ μία τις καθαρὰ τελικὴ αἰτία, ὑποτεθείσης μελλούσης καταστάσεως. Ἐὰν ὅμως ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἀπορρίφθῃ, δὲν ἤθελαν ἔχειν ἄλλο ἀποτέλεσμα, παρὰ νὰ κάμωσι τὴν χρεῖαν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς νὰ φαίνεται ἀνάξιος τῆς προσοχῆς μας. //

[159] στ. Ἡ ἀπότασις τῶν ἀδυναμιῶν τῆς ἡλικίας καὶ τῶν τόνων τῶν ἀρρώστων εἰς τὸ νὰ ἐνθαρρύνωσι καὶ νὰ ἐνισχύωσι τὰς ἠθικάς μας ἔξεις καὶ ἡ δυσκολία, ὑποτεθείσης μηδενώσεως, τοῦ νὰ φροντίζωμεν περὶ ἐκείνων τῶν δεινῶν, τὰ ὁποία βάλλουν τέλος εἰς τὴν ὑπαρξιν τοῦ ἀνθρώπου.

ζ. Ἡ ἀσυμφωνία τῶν ἠθικῶν ἡμῶν κρίσεων καὶ αἰσθημάτων καὶ τοῦ δρόμου τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων.

η. Ἡ ἀναλογία τοῦ ὑλικοῦ κόσμου εἰς μέρη τινά, τοῦ ὁποίου ἐμπορεῖ νὰ δειχθῇ ἡ πλέον τελεία καὶ συστηματικὴ τάξις, καὶ τοῦ ὁποίου αἱ θεωρίαι μας καταστένονται πάντοτε πλέον εὐχαρισθηκαί, ὅσον πλειότερον ἐκτείνονται αἱ γνώσεις μας. Μόνη ἡ ὑπόθεσις μιᾶς μελλούσης καταστάσεως ἐμπορεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὰς παρούσας ἀταξίας τοῦ ἠθικοῦ κόσμου· καὶ χωρὶς αὐτὴν πολλὰ ἀπὸ τὰ πλέον παράδοξα φαινόμενα τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, πρέπει νὰ μένωσι πάντοτε ἀνεξήγητα.

θ. Τὸ ἀσύστατον τοῦ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ ἠθικοὶ νόμοι, οἱ ὁποῖοι κυβερνοῦν τὰ ἀνθρώπινα πράγματα, δὲν ἔχουν κάμμιαν ἀναφορὰν μὲ κἀνὲν πρᾶγμα, ἐπέκεινα τῶν ὁρίων τῆς παρουσίας σκηνῆς, ἐνῶ ὅλα τὰ σώματα, τὰ ὁποία συνθέτουν τὸν ὄρατον κόσμον, φαίνονται ὅτι ἔχουν σχέσιν πρὸς ἄλληλα, ὡς μέρη ἐνὸς μεγάλου φυσικοῦ συστήματος.

333. Ἀπὸ τὰς ἐκτεθείσας ἤδη θεωρίας δὲν εἶναι ἴσως κάμμία, ἥτις μόνη λαμβανομένη ἤθελεν εἶσθαι ἀρκετὴ νὰ στερεώσῃ τὴν ἀληθειαν, εἰς τὴν ὁποίαν ὅλοι πρέπει νὰ συντρέξωσι. Λαμβανόμεναι ὅμως ὁμοῦ, ἔχουν δύναμιν ἀνυπόστατον· ὄχι μόνον ὀδηγοῦν ὅλοι εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα, ἀλλὰ καὶ ἀμοιβαίως ἢ μία ἀντανακλᾷ φῶς εἰς τὴν ἄλλην, καὶ ἔχουν μεταξύ των τοιαύτην στερεότητα καὶ σύνδεσιν, ὥστε δυσκόλως ἤθελεν ὑποτεθῆν ὅτι εὕρισκει χώραν εἰς σειρὰν ψευδῶν προτάσεων.

334. Ἡ αὐτὴ παρατήρησις ἐμπορεῖ νὰ ἐκτανθῇ καὶ εἰς τὰς ἄλλας ἀρχὰς τῆς φυσικῆς θρησκείας· ὅλοι συνέχονται οὕτω συναλλήλως, ὥστε ἢ μία δοθεῖσα εὐκολύνει τὴν ἀποδοχὴν τῶν ἄλλων. //

[160] 335. Καὶ ὄχι μόνον εἶναι συναλλήλως αἱ ἀρχαὶ αὗται συνδεδεμέναι, ἀλλ' ἔχουν σχέσιν καὶ μὲ ὅλας τὰς ἄλλας ἀρχὰς τῆς Ἡθικῆς Φιλοσοφίας, εἰς τρόπον ὥστε, ὅποιος ἔχει ὀρθὰς γνώσεις περὶ τῆς μιᾶς, δὲν θέλει λείπειν νὰ ἔχη τοιαύτας καὶ περὶ τῆς ἄλλης. Ἴσως δὲν ἤθελεν εἶσθαι ὑπερβολὴ νὰ εἴπωμεν ὅτι ἔχουν σχέσιν μὲ ὅλας σχεδὸν τὰς ἀληθείας, ὅσας ἐξεύρομεν εἰς τὸν ἠθικόν, νοερὸν καὶ ὑλικὸν κόσμον. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι καθ' ὅσον αἱ γνώσεις μας ἐκτείνονται, αἱ ἀμφιβολίαι καὶ ἀντιστάσεις διαλύονται. Νέον φῶς ἐπιλάμπει ἀκαταπαύστως εἰς ἡμᾶς καὶ διακρίνομεν εἰς τὸ πᾶν πλειοτέραν τάξιν καὶ σύστημα.

336. Ἰσχυρὰ θεβαίωσις τῶν παρατηρήσεων τούτων εἶναι, ὅτι αἱ πλέον ἀξιόλογοι ἀνακαλύψεις εἰς τὴν Ἡθικὴν καὶ Φυσικὴν ἔγιναν ἀπὸ ἀνδρας φίλους τῶν ἀρχῶν τῆς φυσικῆς θρησκείας. Καὶ ὅτι ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι ἔδειξαν σκεπτισμὸν εἰς αὐτάς, ἐστάθησαν γενικῶς παραδοξόφρονες καὶ σοφισταὶ εἰς τὰς ἄλλας τῶν ζητήσεις. Ἡ παρατήρησις αὕτη, ἐνῶ μᾶς ἐξηγῇ τὴν σύνδεσιν, τὴν ὁποίαν ἔχουν συναλλήλως διάφοροι κλάσεις ἀληθειῶν, δείχνει καὶ ὅτι αἱ θρησκευτικαὶ ἐνάργειαι εἶναι αἱ πλέον εὐχαριστητικαὶ εἰς πνεῦμα εὐφυνές, διὰ τὴν ἀνακάλυψιν καὶ ἀποδοχὴν τῆς ἀληθείας ἐν γένει.

337. Ἡ ἐπιρροή, τὴν ὁποίαν ἢ περὶ μελλούσης καταστάσεως πίστις

ἔχει ἐπάνω εἰς τὴν διαγωγὴν καὶ εἰς τὰς ἀπολαύσεις τοῦ ἀνθρώπου, τείνει ὁμοίως εἰς τὸ νὰ βεβαιώσῃ ταύτης τὸ ἀξιόπιστον. Τοῦτο εἶναι τόσον ἀξιοπαρατήρητον, ὥστε ἔκαμέ τινες νὰ τὸ θεωρήσωσιν ἀπλῶς ὡς εὔρεσιν τῶν πολιτικῶν, διὰ νὰ φυλάττωσι τὴν καλὴν τάξιν τῆς συγκοινωνίας, καὶ νὰ παρηγορῶσι τὰ ἀδύνατα πνεύματα εἰς τὰς συμφορὰς τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Ἄλλ' ἐμπορεῖ νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὁ Ποιητὴς τοῦ παντὸς ἤθελεν ἀφήσειν συνεπείας τόσον ἀξιολόγους

[161] // νὰ κρέμονται ἀπὸ τὴν πίστιν μᾶς χίμαιρας, ἢ ὅποια ἐμελλεν ἐν καιρῷ νὰ γένη ἄφαντος ἐμπρὸς εἰς τὸ φῶς τῆς Φιλοσοφίας;

Δὲν εἶναι πλέον πιθανὸν ὅτι ἡ ἔκτασις τῶν γνώσεών μας, εἰς τὴν ὁποίαν διὰ τῆς ἐμφύτου περιεργείας, εἴμεθα τόσον δυνατὰ πρόθυμοι, θέλει τείνειν εἰς τὸ νὰ αὐξάνῃ, ἀλλ' ὄχι νὰ ἐλαττόνη, τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν εὐδαιμονίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, καὶ ὅτι ἀντὶ νὰ φέρῃ σκότος εἰς τὴν δημιουργίαν καὶ νὰ σβύσῃ τὰς ἐλπίδας, τὰς ὁποίας ἡ φύσις ἐμπνέει εἰς ἡμᾶς, θέλει βαθμηδὸν μᾶς ἀναπτύξειν εἰς τὸν ἠθικὸν κόσμον τὴν αὐτὴν τάξιν καὶ ὠραιότητα, τὴν ὁποίαν θαυμάζομεν εἰς τὸν ὑλικόν;

338. Ἀφοῦ ἐθεωρήσαμεν τὰς ἀρχὰς τῆς φυσικῆς θρησκείας, ὀλίγα μένει νὰ προσθέσωμεν περὶ τῶν εἰς Θεὸν χρεῶν.

Τὸ νὰ μεταχειριζώμεθα τὰς δυνάμεις μας, εἰς τὸ νὰ σπουδάξωμεν τὰς ἐνεργείας τῆς δυνάμεως, τῆς σοφίας καὶ τῆς ἀγαθότητος, τὰ ὅποια ἔδειξεν εἰς τὰ δημιουργήματά του, καθὼς τοῦτο εἶναι τὸ θεμέλιον, εἰς ἄλλας περιστάσεις, τῆς αἰσθήσεως τοῦ θρησκευτικοῦ χρέους, οὕτω εἶναι καθ' ἑαυτὸ καὶ χρέος ἐπιβαλλόμενον εἰς ἡμᾶς, ὡς λογικὰ καὶ ἠθικὰ ὄντα, δεκτικὰ νὰ γνωρίζωμεν τὴν ὑπαρξιν τῆς παντοδυνάμου αἰτίας καὶ νὰ αἰσθανώμεθα ἀνάλογα αἰσθήματα σεβασμοῦ πρὸς ταύτην. Οἱ ἔχοντες ὀρθὰς δόξας περὶ τούτου, τοῦ πλέον ἀξιολόγου ἀπὸ ὅλα τὰ ὑποκείμενα, θέλουν δεχθῆν ἐτοιμῶς, ὡς προτάσεις ἀφ' ἑαυτῶν ἐναργεῖς, τὰς ἀκολουθούσους πρακτικὰς συνεπείας, αἱ ὅποια περιλαμβάνουν τινὰ ἀπὸ τὰ πρῶτιστα ἀποτελέσματα τῆς θρησκείας, ἐπάνω εἰς τὴν διάθεσιν καὶ διαγωγὴν.

339. Πρῶτον, ἂν ὁ Θεὸς ἔχη ἄπειρον ἠθικὴν ὑπεροχὴν, πρέπει νὰ

αισθανώμεθα πρὸς αὐτὸν εἰς βαθμὸν ἄπειρον ὅλας ἐκείνας τὰς παθήσεις τῆς ἀγάπης, τῆς εὐγνωμοσύνης καὶ τῆς ἐμπιστοσύνης, τὰ ὅποια διεγείρει εἰς ἡμᾶς ἡ ἀτελής ἀξιότης, τὴν ὁποίαν παρατη-
 [162] ροῦμεν μετα // ξὺ τῶν ἀνθρώπων, διότι ἐννοοῦντες πᾶν ὅ,τι εὐρίσκει-
 ται εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀγαθοποιὸν καὶ ἀξιαγάπητον, ὑψωμένον εἰς
 τὴν πλέον ὑψηλὴν τελειοποίησιν, ἐμποροῦμεν μὲ τοῦτον μόνον τὸν
 τρόπον νὰ μορφώσωμεν εἰς τὸ πνεῦμά μας μικράν τινα ἔννοιαν τῆς
 θείας φύσεως. Ὅθεν τὸ νὰ τρέφωμεν παντοτεινὴν ἀγάπην καὶ
 σέβας πρὸς τὸ ὑπέρτατον Ὄν, ἐμπορεῖ δικαίως νὰ θεωρῆται ὡς ὁ
 πρῶτος μέγας κλάδος τῆς ἠθικότητος, καὶ ὅποιοι δὲν ἔχει εἰς τὴν
 ψυχὴν του τὰ αἰσθήματα ταῦτα τῆς εὐσεβείας, ἡ ἀρετὴ αὐτοῦ
 εἶναι ἀτελής ἢ ἄστατος.

340. Δεύτερον, ἂν καὶ ἡ θρησκεία κυρίως δὲν ἐμπορῆ νὰ θεωρῆται
 ὡς τὸ μόνον θεμέλιον τῆς ἠθικότητος, ὅμως, ὅταν εἴμεθα πεπει-
 σμένοι ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἀπείρως ἀγαθὸς καὶ ὁ φίλος καὶ ὑπερα-
 σπιστὴς τῆς ἀρετῆς, ἡ πίστις αὕτη μᾶς γίνεται ἡ πλέον δυνατὴ
 παρακίνησις εἰς τὴν πρᾶξιν ὅλων μας τῶν χρεῶν. Μᾶς κάμνει νὰ
 θεωρῶμεν τὴν συνείδησιν ὡς θεῖον ἐπίτροπον, καὶ νὰ ὑπακούωμεν
 εἰς τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς, ὡς εἰς προστάγματα ἐκείνου τοῦ
 Ὄντος, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐλάβαμεν τὴν ὑπαρξίν μας, καὶ τῆς κυβερ-
 νήσεως τοῦ ὁποίου ὁ μέγας σκοπὸς εἶναι νὰ προβιβάξῃ τὴν εὐδαι-
 μονίαν καὶ τελειότητα ὅλων του τῶν κτισμάτων.

341. Τρίτον, ἡ πρόβλεψις τῆς εὐδαιμονίας μας εἰς τὴν μέλλουσαν
 κατάστασιν (τὴν ὁποίαν ὕστερον θέλομεν δεῖξειν, ὅτι συστένει
 ἠθικὴν ὑποχρέωσιν) πρέπει νὰ συντρέχῃ, μὲ τὰ ἄλλα προεκτεθέ-
 ντα ἤδη αἴτια, εἰς διέγερσιν τῶν ἐναρέτων μας γυμνάσεων. Αἱ ἠθι-
 καὶ ἀντιλήψεις, τὰς ὁποίας ἐλάβαμεν ἀπὸ τὸν Θεόν, καὶ ἰδιαιτέ-
 ρως ἡ τῆς ἀξίας καὶ ἀπαξίας αἰσθησίς μας, ἐμποροῦν νὰ
 θεωρῶνται ὡς καθαρὰ δείγματα τῆς μελλούσης ἀμοιβῆς καὶ κολά-
 σεως, τὰς ὁποίας ἐν καιρῷ δέοντι δὲν δέλει λείψειν νὰ ἀποδώσῃ.
 Ἡ θρησκεία λοιπὸν εἶναι εἶδος νόμου ἀξιοματικῆς, ὁ ὁποῖος
 [163] ἰσχυροποιεῖται ἀπὸ τὰς πλέον νομίμους ἐπικυ // ρώσεις, καὶ ἐκτεί-

νεται, ὄχι ἀπλῶς εἰς τὰς πράξεις μας, ἀλλὰ εἰς τοὺς στοχασμούς μας. Περὶ δὲ τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, οἱ ὅποιοι εἶναι ἀνίκανοι ἀφηρημένων θεωριῶν, καὶ τῶν ὁποίων τὰ ἠθικὰ αἰσθήματα δὲν ἐμποροῦν νὰ ὑποτεθῶσιν, ὅτι ἔλαβαν πολλὴν καλλιέργειαν, ὁ στοχασμὸς οὗτος τῆς θρησκείας εἶναι κυρίως, ὅστις ἐνισχύων τὰς ἐλπίδας των καὶ στερεῶν τὸς φόβους των, ἀσφαλίζει εἰς αὐτοὺς τὴν πιστὴν ἐκπλήρωσιν τῶν κοινωνικῶν χρεῶν.

342. Τέλος πάντων, ἡ αἴσθησις τῆς θρησκείας, ὅπου εἶναι εἰλικρινῆς, ἀναγκαίως θέλει συντροφεύεσθαι μὲ τελείαν ἀφιέρωσιν τῆς θελήσεώς μας εἰς τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ, διδάσκουσα ἡμᾶς νὰ θεωρῶμεν ὅλα τὰ συμβαίνοντα, καὶ αὐτὰ τὰ πλέον λυπηρά, ὡς ὑπολογισμένα δι' ἐκπλήρωσιν ἀγαθοποιῶν σκοπῶν, τοὺς ὁποίους δὲν εἴμεθα ἱκανοὶ νὰ γνωρίσωμεν, καὶ τέλος πάντων, διὰ τὴν τελειοποίησιν καὶ εὐδαιμονίαν τῆς ἀνθρωπίνης ἡμῶν φύσεως.

Τμῆμα Β΄

Περὶ τῶν εἰς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους χρεῶν

343. Ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην δὲν πρόκειται νὰ δώσωμεν τελείαν ἀπαρίθμησιν τῶν κοινωνικῶν μας χρεῶν, ἀλλὰ μόνον νὰ δείξωμέν τινα ἀπὸ τὰ πλέον ἀξιόλογα, μὲ σκοπὸν κυρίως νὰ παραστήσωμεν τὴν ἀτέλειαν ἐκείνων τῶν συστημάτων, τὰ ὁποῖα ἐπιχειροῦνται νὰ ἀναλύσωσι τὸ ὅλον τῆς ἀρετῆς εἰς μίαν ἰδιαιτέραν ἀρχήν. Τὸ πλέον ἀξιαγάπητον ἐκ τούτων εἶναι ἀναμφιβόλως ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἀναλύει τὴν ἀρετὴν εἰς τὴν εὐνοίαν, εἴτε τὸ φιλάγαθον. Πλὴν καὶ τοῦτο τὸ σύστημα θέλει φανῆν ἀπὸ τὰς ἀκολουθούσας παρατηρήσεις, ὅτι ὄχι μόνον δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ καὶ φέρει εἰς ἐπικινδύνους συνεπείας. //

[164]

Ἄρθρον α΄

Περὶ τῆς εὐνοίας

344. Ἡθικολόγοι τινὲς ὑπέθεσαν ὅτι ἡ εὐνοία εἶναι τὸ μόνον ἄμεσον ἀντικείμενον τῆς ἠθικῆς ἀποδοχῆς, καὶ ὅτι ἡ ὑποχρέωσις ὅλων μας τῶν ἠθικῶν χρεῶν πηγάζει ὀλοκλήρως ἀπὸ τὴν γνωριζομένην αὐτῶν ἀπότασιν, εἰς τὸ νὰ προβιβάζωσι τὴν εὐτυχίαν τῆς κοινωνίας.

345. Μ' ὅλα τὰ διάφορα εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν φαινόμενα, τὰ ὁποῖα φαίνονται, κατὰ πρώτην ὄψιν, ὅτι ὑποστηρίζουν τὴν θεωρίαν ταύτην, ὑπόκει(ν)ται ὅμως εἰς ἀντιστάσεις ἀνυπερβλήτους. Ἄν ἡ ἀξία τινὸς πράξεως δὲν ἐκρέμετο ἀπὸ ἄλλην περίστασιν, παρὰ ἀπὸ τὴν ποσότητα τοῦ σκοπούμενου ἀπὸ τὸν πράττοντα καλοῦ, ἤθελεν εἶσθαι ἐπόμενον, ὅτι αἱ ἀμοιβαῖαι σχέσεις τῶν μερῶν εἰς κάμμیان περίστασιν δὲν ἔχουν ἐπιφύροην εἰς τὴν ὀρθότητα τῆς πράξεως. Ἄλλὰ τοῦτο εἶναι συμπέρασμα κατ' εὐθείαν ἐναντίον μὲ τὰς γενικὰς κρίσεις τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, τὰς περὶ τῶν ὑποχρεώσεων τῆς εὐγνωμοσύνης, τῆς ἀληθοσύνης καὶ τῆς δικαιοσύνης.

346. Ἄν δὲν δεχθῶμεν ὅτι τὰ χρέη ταῦτα εἶναι ἀμέσως ὑποχρεωτικά, πρέπει νὰ δεχθῶμεν τὸ ἀξίωμα, ὅτι τὸ ἀγαθὸν τέλος ἐμπορεῖ νὰ δικαιώσῃ, ὁποιαδήποτε μέσα εἶναι ἀναγκαῖα εἰς τὴν ἐκτέλεσίν του. Ἡ, μὲ ἄλλας λέξεις, ἤθελεν εἶσθαι νόμιμον εἰς ἡμᾶς νὰ παραβλέπωμεν τὰς ὑποχρεώσεις τῆς εὐγνωμοσύνης, τῆς ἀληθοσύνης καὶ τῆς δικαιοσύνης ὡσάκις κάμνοντες οὕτω ἠθέλαμεν ἐλπίζειν νὰ κατορθώσωμεν κἀνὲν οὐσιῶδες διάφορον τῆς συγκοινωνίας.

347. Ἴσως ἤθελε προβάλλειν κἀνεὶς ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς ὠφελείας εἰς περιστάσεις τινὰς ἔκαμε τοὺς ἀνθρώπους νὰ μένωσι στερεοὶ εἰς τοὺς γενικοὺς κανόνας, διότι μὲ τὸν τρόπον τοῦτον γίνεται, τέλος πάντων, πλειότερον καλόν, παρὰ ἐὰν ἀπεμακρύνοντο ἀπὸ αὐτούς. Ὅτι ἡ ἰδέα αὕτη τῆς // ὠφελείας μᾶς ὀδηγεῖ καταρχὰς εἰς

[165]

τὸ νὰ ἀποδεχόμεθα τὰς διαφόρους ἀρετάς, καὶ ὕστερον ἢ συνήθεια καὶ ἡ σύζευξις τῶν ἰδεῶν μᾶς κάμνουν νὰ φυλάττωμεν τοὺς κανόνες τούτους, χωρὶς νὰ συλλογιζόμεθα τὰς συνεπείας. Ἄλλὰ

τοῦτο δὲν εἶναι τὸ αὐτό, ὡς νὰ δέχωνται τὸν τρόπον ἐκεῖνον τοῦ συλλογίζεσθαι, τὸν ὁποῖον οἱ ὑπερασπισταὶ τοῦ εὐνοϊκοῦ συστήματος ἐκατάκριναν τόσον αὐστηρὰ εἰς τοὺς φιλοσόφους ἐκεῖνους, οἱ ὅποιοι ἐπεχειρήθησαν νὰ ἐξάξωσιν ὅλας μας τὰς πράξεις ἀπὸ τὴν φιλαυτίαν; Καὶ τὰ κατὰ τῶν ἐναντίων ἐπιχειρήματα δὲν θέλουσιν στραφεῖν ἐναντίον εἰς ἑαυτούς;

348. Ὅτι ἡ πράξις τῆς ἀληθοσύνης καὶ δικαιοσύνης, καὶ ὄλων τῶν ἄλλων μας χρεῶν, εἶναι ὠφέλιμος εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος, ὁμολογεῖται ἀπὸ τοὺς Ἠθικολόγους παντὸς συστήματος. Καὶ ἔχομεν ἰσχυρὸν λόγον νὰ πιστεύωμεν ὅτι, ἐὰν κάνεις ἄνθρωπος ἐγνώριζεν ὅλας τὰς συνεπείας τῶν πράξεών του, ἤθελεν ἰδεῖν ὅτι τὸ νὰ ἐμμένῃ εἰς τοὺς κανόνας τῶν εἶναι ὠφέλιμον καὶ ἐπικερδὲς ἐν γένει, ἀκόμη καὶ εἰς ἐκείνας τὰς περιστάσεις εἰς τὰς ὁποίας τὸ περιορισμένον πνεῦμά του ἤθελε κλίνειν, εἰς τὸ νὰ στοχάζεται κατὰ ἄλλον τρόπον.

Ἡ ἔννοια ἢ ὁ σκοπὸς τῆς ὠφελείας ἐμπορεῖ νὰ εἶναι εἰς τὸν Θεὸν ἢ μόνῃ πρακτικῇ ἀρχῇ. Τὸ ἔσχατον τέλος, διὰ τὸ ὁποῖον ἐπιβάλλει εἰς τὰ ποιήματά του τὰ χρέη τῆς ἀληθοσύνης καὶ τῆς δικαιοσύνης, ἐμπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἀσφάλεια τῆς εὐτυχίας τῶν. Περὶ τοῦ ἀνθρώπου ὅμως πάλιν λέγομεν ὅτι ταῦτα εἶναι ἄφευκτοι νόμοι, διότι ἔχει ἄμεσον ἀντίληψιν τῆς ὀρθότητός των. Καὶ τῶνόντι, ἂν δὲν εἶχε τοιαύτην ἀντίληψιν, ἀλλ' ἦτον ἀφημένος εἰς τὸ νὰ ἐξάγῃ τὴν ὀρθότητά των ἀπὸ τὰς συνεπείας των, ἐμπορεῖ νὰ ἀμφιβάλλεται, ἂν ἤθελεν εἶσθαι εἰς τὸν κόσμον ἀρκετὴ ἀρετὴ, ὥστε νὰ συνέχῃ τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν.

349. Αἱ παρατηρήσεις αὗται ἀρμόζουσι εἰς πολλὰ διάφορα ἠθικὰ συστήματα, τὰ ὁποῖα ἐφάνηκαν εἰς τὸν κόσμον ὑπὸ διαφόρους μορφάς, // συμφωνοῦν ὅμως συναλλήλως εἰς τὸ νὰ παράγωσι τοὺς πρακτικὸς κανόνας τῆς ἐναρέτου διαγωγῆς ἀπὸ τοὺς στοχασμοὺς τῆς ὠφελείας. Ὅλα ταῦτα τὰ συστήματα δὲν εἶναι παρὰ τροποποιήσεις τῆς ἀρχαίας διδασκαλίας, ἢ ὁποία ἀναλύει ὅλην τὴν ἀρετὴν εἰς εὐνοίαν.

350. Ἄν καὶ ἡ ἔννοια δὲν συνιστᾶ τὸ ὅλον τῆς ἀνθρωπίνης ἀρετῆς, πρέπει ὅμως νὰ ὁμολογῆται ὅτι εἶναι ὄχι μόνον εἷς ἀπὸ τοὺς μεγαλητέρους κλάδους τῆς, ἀλλὰ καὶ ἀντικείμενον μεγίστου καὶ ἐνδουσιαστικοῦ θαυμασμοῦ. Ὁ κρότος τῶν συστημάτων, εἰς τὰ ὁποῖα αἱ ἀνωτέρω παρατηρήσεις ἀναφέρονται, εἶναι ἀρκετὴ ἀπόδειξις τοῦ βαθμοῦ, τὸν ὁποῖον γενικῶς ἐννοεῖται ὅτι ἔχει μεταξὺ τῶν ἀρετῶν.

351. Ἀρμόζει ἴσως νὰ προσδέσωμεν εἰς ταῦτα ὅτι ἡ εὐνοια, ἡ ὁποία εἶναι ἀντικείμενον τῆς ἠθικῆς ἀποδοχῆς, εἶναι μόνιμος καὶ σταθερὰ διάθεσις, εἰς τὸ νὰ προοιβάσωμεν τὴν εὐτυχίαν τοῦ πλησίον. Αὕτη ἰδιάζει εἰς λογικὴν φύσιν καὶ δὲν πρέπει νὰ συγγέεται μὲ ἐκείνας τὰς προσηνεῖς παθήσεις, αἱ ὁποῖαι εἶναι κοιναὶ εἰς ἡμᾶς καὶ εἰς τὰ ζῶα. Αὗται εἶναι μὲν βοηθητικαὶ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς εὐνοίας καὶ πάντοτε ἀξιαγάπητοι ποιότητες εἰς τὸν χαρακτῆρα, πλὴν ὅσον πολὺ καὶ ἂν συντρέχωσιν εἰς τὴν συγκρότησίν του, δὲν εἶναι βέβαια κατ' οὐδὲν ἐπάξιοι. Ὅταν τὰς ἔχη κἀνεὶς εἰς ἐξέχοντα βαθμόν, ἐμποροῦμεν ἴσως νὰ τὰς θεωρῶμεν ὡς βάσιν ἠθικῆς ὑπολήψεως, διότι δείχνουν τοὺς κόπους, τοὺς ὁποίους ὁ ἔχων αὐτὰς κατέβαλεν εἰς τὴν ἐπιμελείαν των καὶ στάδιον ἐνεργοῦ ἀρετῆς, εἰς τὸ ὁποῖον ἔλαβαν γύμνασιν καὶ ἰσχυροποιήθησαν. Ὅποιος ἐξεναντίας στερεῖται ἀπὸ ταύτας, εἶναι πάντοτε ἀντικείμενον φρίκης, μάλιστα μὲν ἐπειδὴ γνωρίζομεν ὅτι δὲν ἐκριζώνονται παρὰ ἀπὸ πολυχρονίους ἕξεις διαφορᾶς, κατὰ μέρος δὲ καὶ διὰ τὴν σύγχυσιν τὴν ὁποίαν αἰσθανόμεθα, ὅταν βλέπωμεν τὴν συνηθισμένην τάξιν τῆς φύσεως νὰ παραβαίνεται εἰς κἀνὲν ἀπὸ τὰ ἐξ αὐτῆς γενόμενα. //

[167] 352. Τινὲς ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι ἀναλύουν τὴν ἀρετὴν εἰς εὐνοίαν, δὲν ἔδειξαν εἰς τοῦτο ἀρκετὴν προσοχὴν. Ὅμιλοῦν συχνὰ περὶ ἐναρέτων καὶ κακῶν παθήσεων, ἐνῶ τὰ ἐπίθετα ταῦτα δὲν ἀνήκουν εἰς τὰς παθήσεις, ἀλλ' εἰς τὰς πράξεις ἢ, νὰ εἴπω καλῆτερα, εἰς τὰς διαθέσεις καὶ εἰς τοὺς σκοποὺς, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ πράξεις πηγάζουν.

353. Ὅταν λογικὴ καὶ σταθερὰ εὐνοια συνιστᾶ μέρος τοῦ χαρα-

κτῆρος, καταστένει τὴν διαγωγὴν ἐντελῶς ὁμαλὴν καὶ ἀποκλείει τὸν κίνδυνον τῶν ἀστασιῶν ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι συχνὰ παρατηροῦνται, εἰς τοὺς ὅσοι ἀφίνονται εἰς τὴν ὀδηγίαν ἰδιαιτέρων παθήσεων προσωπικῶν ἢ δημοσίων. Ὅλα τῶντι ἐκεῖνα τὰ καθήκοντα, εἴτε μάταια εἶναι εἰς τὸ φαινόμενον, εἴτε ἄξια λόγου, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐπιρροὴν εἰς τὴν εὐτυχίαν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ὁ πολιτισμός, ἡ εὐπροσηγορία, ἡ γλυκύτης, ἡ φιλάνθρωπία, ὁ πατριωτισμός, ἡ γενικὴ εὐνοία, εἶναι τροποποιημένα ἐκφράσεις τῆς αὐτῆς διαθέσεως, κατὰ τὰς περιστάσεις εἰς τὰς ὁποίας ἐνεργεῖ καὶ κατὰ τὰς σχέσεις τὰς ὁποίας, ὁ ἐνεργῶν αὐτήν, ἔχει πρὸς τοὺς ἄλλους.

Ἄρθρον β'

Περὶ δικαιοσύνης

354. Ἡ λέξις Δικαιοσύνη, εἰς τὴν πλέον ἐκτεταμένην σημασίαν της, φανερόντι τὴν διάθεσιν ἐκείνην, ἡ ὁποία εἰς περιστάσεις, ὅπου ἐμβαίνει ἡ κρᾶσις μας ἢ τὰ πάθη ἢ διάφορόν τι, μᾶς ὀδηγεῖ νὰ ἀποφασίζωμεν καὶ νὰ ἐνεργῶμεν, χωρὶς νὰ παρεκτραπώμεθα ἀπὸ προσωπικοὺς στοχασμούς.

355. Διὰ νὰ ἐλευθερώσωμεν τὸ πνεῦμά μας ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴν τούτων, ἡ πείρα μᾶς διδάσκει νὰ ἀνακαλῶμεν εἰς τὴν μνήμην μας τὰς κρίσεις, τὰς ὁποίας ἐκάμαμεν πρότερον, εἰς ὁμοίας περιστάσεις περὶ τῆς διαγωγῆς τῶν ἄλλων, ἢ νὰ προβάλλωμεν εἰς τὸν ἑαυτὸν μας ὑποθέσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἡμεῖς καὶ ὅλα μας τὰ προσωπικὰ διάφορα ἀφίνονται διόλου ἔξω τοῦ ζητουμένου. //

[168] 356. Πλήν, ἂν καὶ τοιαῦτα μέσα εἶναι ἀναγκαῖα εἰς τοὺς ἀνθρώπους, διὰ νὰ διορθώσωσι τὰς ἠθικὰς κρίσεις εἰς ζητήσεις, ὅπου αὐτοὶ ἔχουν μέρος, δὲν ἀκολουθεῖ ἐκ τούτου, ὡς ὑπέθεσάν τινες¹⁵, ὅτι ἡ μόνη ἰδέα, τὴν ὁποίαν ἔχομεν περὶ δικαίου καὶ ἀδίκου, ἐπάνω

15. Βλ. τὴν θεωρίαν τοῦ κυρίου Σμιθ, *Περὶ τῶν ἠθικῶν αἰσθημάτων* (*The Theory of Moral Sentiments*, 1759).

εἰς τὴν διαγωγὴν μας, πηγάζει ἀπὸ τὰ ἐκ τῆς διαγωγῆς τῶν ἄλλων αἰσθημάτά μας. Ὁ σκοπὸς τῶν τοιούτων μέσων εἶναι ἀπλῶς νὰ λάβωμεν ὀρθὴν τινα καὶ ἀψευδῆ ὄψιν τῶν περιστάσεων. Ἀφοῦ δὲ τοῦτο γένη, μένει ἀκόμη ἡ ζήτησις, τί μᾶς ὑποχρεώνει νὰ πράξωμεν κατὰ τρόπον ἰδιαιτερον; Διότι συμφέρει, ὄχι ὀλίγον, νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι, ἀφοῦ εὐχαριστήσωμεν τὸν ἑαυτὸν μας περὶ τῆς διαγωγῆς, τὴν ὁποίαν ἀπαθῆς κρίσις ἤθελεν ἐγκρίνειν, αἰσθανόμεθα ὅτι ἡ διαγωγή αὕτη εἶναι ὀρθὴ διὰ ἡμᾶς, καὶ ὅτι εἴμεθα εἰς ἠθικὴν ὑποχρέωσιν νὰ φερθῶμεν συμφώνως μὲ αὐτήν. Καὶ ἂν δὲν ἐπροστρέχαμεν εἰς κἀνὲν μέσον, διὰ νὰ διορθώσωμεν τὴν πρώτην μας κρίσιν, καὶ τότε ἠθέλαμεν κάμειν μίαν τινα κρίσιν περὶ τινος ἰδιαίτερας ἀγωγῆς, ὡς ὀρθῆς, ἀδίκου ἢ ἀδιαφόρου. Ἡ μόνη διαφορὰ ἠθελεν εἶσθαι ὅτι ἐμπορούσαμεν ν' ἀποφασίσωμεν ἡμαρτημένως, ἀπὸ ψευδῆ τινα ἢ προσωπόληπτον ὄψιν τῆς ὑποθέσεως.

357. Ἐπειδὴ ἠθελεν εἶσθαι ἀπέραντον νὰ ἐπιχειρισθῆ κἀνεὶς νὰ παραστήσῃ ὅλας τὰς διαφοροὺς μορφάς, εἰς τὰς ὁποίας ἡ διάθεσις τῆς δικαιοσύνης ἐμπορεῖ νὰ δευχθῆ εἰς τὴν ζωὴν, εἶναι ἀνάγκη νὰ περιορίσωμεν τὴν προσοχὴν μας εἰς τινα ἀπὸ τὰ ἀξιολογώτερα ἀποτελέσματά της. Ταῦτα ἐμποροῦν νὰ ταχθῶσιν ὑπὸ δύο κεφαλαίωδη, κατὰ τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον ἐνεργεῖ:

Πρῶτον, συστέλλουσα τὰς κλίσεις τῆς κράσεως καὶ τῶν παθῶν. Δεύτερον, τὰς κλίσεις τῆς ἰδιοτελείας, ὅταν ἀκολουθήσῃ ἀσυμφωνία μεταξὺ τῶν ἰδικῶν μας διαφορῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Αἱ δύο αὗται τροποποιήσεις τῆς δικαιοσύνης ἐμποροῦν νὰ διακρίνωται ἀπ' ἀλλήλων, ὀνομαζόμεναι ἡ μὲν πρώτη, εἰλικρίνεια, ἡ δὲ δευτέρα, εὐθύτης ἢ ἀκεραιότης. //

[169] α. Εἰλικρίνεια

358. Ἡ διάθεσις αὕτη ἐμπορεῖ νὰ θεωρηθῆ κατὰ τρεῖς ὄψεις, δείχνουσα τὸν ἑαυτὸν της:

α. Εἰς τὴν κρίσιν τῶν προτερημάτων τῶν ἄλλων ἀνθρώπων.

β. Εἰς τὴν κρίσιν τῶν σκοπῶν των.

γ. Εἰς τὰς ἀμφισβητήσεις.

359. Ἡ δυσκολία τοῦ νὰ ἐκτιμᾷ ὁ ἄνθρωπος μὲ εἰλικρίνειαν τὰ προτερήματα τῶν ἄλλων, προέρχεται, κατὰ μέγα μέρος, ἀπὸ τὴν ῥοπὴν, τὴν ὁποίαν ἡ ἄμιλλα ἔχει, εἰς τὸ νὰ ἐκτρέπεται εἰς φθόνον. Μ' ὄλην τὴν πραγματικότητα τῆς θεωρητικῆς διαφορᾶς, ἣτις ὑπάρχει μεταξὺ τῶν διαθέσεων τούτων τοῦ πνεύματος (§ 139), εἶναι βέβαιοι, ὅτι εἰς τὴν πρᾶξιν δὲν εἶναι πρᾶγμα πλέον δύσκολον, παρὰ τὸ νὰ ἐκτελεῖται ἡ ἐκτίμησις αὕτη ἐντελῶς, καὶ νὰ χαλινώνεται ἐκεῖνη ἡ φιλαυτομέρεια (self-partiality), ἡ ὁποία, ἐνῶ μᾶς προσηλόγη εἰς τὰ προσωπικά μας πλεονεκτήματα καὶ μᾶς κάμνη νὰ τὰ μεγαλύνωμεν εἰς τὴν ἐκτίμησιν τοῦ ἑαυτοῦ μας, μᾶς ἐμποδίζει καὶ ἀπὸ τοῦ νὰ προσέχωμεν ἄρκετὰ εἰς τὴν ἀξίαν τῶν ἄλλων, ἢ ἀπὸ τοῦ νὰ βλέπωμεν αὐτὴν εἰς τὴν πλέον καλὴν ὄψιν της. Ὁ καλὸς ἄνθρωπος θέλει βεβαιωθῆν εὐθύς περὶ ὅλου τούτου ἐκ τῆς ἰδίας του πείρας, καὶ θέλει πασχίζειν νὰ προφυλάττεται, ὅσον ἐμπορεῖ κρίνων περὶ τῶν ἀξιώσεων τοῦ ἀντιζήλου, ἢ καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐχθροῦ μὲ τὸν αὐτὸν τρόπον, ὡς ἤθελε κάμειν, ἂν δὲν ἦτο μεταξὺ των κάμμία ἀντιζηλία. Καὶ διὰ νὰ εἶπω μὲ ἄλλας λέξεις, θέλει πασχίζειν νὰ κάμνη δικαιοσύνην εἰς τὴν ἀξίαν των, καὶ νὰ φέρῃ τὸν ἑαυτὸν του, εἰ δυνατόν, εἰς τὸ νὰ ἀγαπᾷ καὶ νὰ τιμᾷ τὴν εὐφυΐαν ἐκεῖνην καὶ ἀξιοσύνην, ἡ ὁποία ἡμαύρωσε τὴν ἰδικήν του. Οὐδὲ θέλει ἀφήσειν τὸν ἑαυτὸν του νὰ πέσῃ εἰς ἀηδίαν κατὰ τοῦ γένους, διότι τινὲς τὸν ὑπερτεροῦν, ἀλλὰ θέλει διπλασιάσειν ὅλους τοὺς ἀγῶνάς του εἰς τὴν δούλευσιν τῆς ἀνθρωπότητος, συλλογισόμενος ὅτι, ἂν καὶ ἡ φύσις ἐστάθῃ εἰς τὰ πνευματικά της χαρίσματα // πλέον ἐλευθέρως πρὸς τοὺς ἄλλους, παρὰ πρὸς αὐτὸν, εἰς ὅλους ὅμως ἄφησεν ἀνοικτὸν τὸ θέατρον τῆς ἀρετῆς, ὅπου ἡ ἀξία ἐκάστου προσδιορίζεται, ὅχι ἀπὸ τὰς πραγματικὰς ἀποκτήσεις του, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν χρῆσιν καὶ βελτίωσιν, τὴν ὁποίαν κάμνει τῶν δοθέντων εἰς αὐτὸν πλεονεκτημάτων ἀπὸ τὴν θέσιν του.

360. Ἡ εἰλικρίνεια, ὅταν κρίνῃ τις τοὺς σκοποὺς τῶν ἄλλων, εἶναι

διάθεσις ἀκόμη πλέον ἀξιόλογος εἰς τὰς συνεπειάς της. Διάφοροι στοχασμοὶ ἔγιναν ἤδη (§ 310), οἱ ὅποιοι καταστένουν πιθανώτατον ὅτι εἶναι εἰς τὸν κόσμον πολλὰ ὀλιγωτέρα κακία ἢ κακόβουλος σκοπός, παρ' ὅσον κοινῶς ἐφαντάσθησαν, καὶ ὅτι τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ἀνθρωπίνων ἀμφισβητήσεων προέρχονται ἀπὸ ἀμοιβαῖον λάθος, ἢ ἐκ τοῦ ὅτι κακῶς ἐννοοῦνται μεταξύ των. Διὰ τὴν ἀποδίδωμεν λοιπὸν τὴν ὀφειλομένην εἰς τοὺς ἄλλους δικαιοσύνην, δὲν χρειάζεται, παρὰ τὴν συλλαμβάνωμεν τοὺς πλέον εἰλικρινεῖς στοχασμοὺς εἰς τὰς φαινομένας παρεκτροπὰς των, καὶ τὴν δίδωμεν εἰς πᾶσαν πρᾶξιν τὴν πλέον κακόβουλον ἐξήγησιν, τῆς ὁποίας νὰ εἶναι ἐπιδεκτικὴ. Τοιαύτη κρᾶσις, ἐνῶ καταστένη τὸν ἄνθρωπον σεβάσιμον καὶ ἀγαπητὸν εἰς τὴν κοινωνίαν, συντρέχει ἴσως ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην περίστασιν καὶ εἰς τὴν ἰδικὴν του εὐτυχίαν.

361. Ἡ εἰλικρίνεια εἰς τὰς ἀμφισβητήσεις ἐννοεῖ δυνατὴν αἴσθησιν δικαιοσύνης, ἐνωμένην μὲ ἀφιλοκερδῆ ἀγάπην τῆς ἀληθείας, αἱ ὁποῖαι εἶναι δύο ποιότητες τόσον στενὰ συνδεδεμέναι, ὥστε δυσκόλως ἐμποροῦν νὰ ὑποτεθῶσιν ὅτι ὑπάρχουν, ἂν χωρισθῶσιν. Ἡ δευτέρα ἀπὸ ταύτας φυλάττει τὸ πνεῦμα ἐναντίον τῆς ἀπάτης εἰς τὰς γενομένας κατ' ἰδίαν σκέψεις του. Ἡ πρώτη ἐπιπροσδέτει χαλινόν, ὅταν ὁ ἐρεθισμὸς τῆς ἀμφισβητήσεως ταραττῇ τὴν ἡσυχον γύμνασιν τοῦ νοός. Ὅπου ἀναφαίνονται οὕτω εἰς τὸ ἐνωμένον των ἀποτέλεσμα, ἀποδείχνουν τὴν καθαρότητα τῆς ἠθικῆς ἐκείνης ὀρθότητος, εἰς τὴν ὁποίαν στέκει καὶ τῶν δύο ἡ οὐσία. Τόσον ὅμως [171] σπανίως βλέπεται ἡ σύνθεσις αὕτη εἰς τὴν ἀνθρῶ // πίνην ζωὴν, ἀκόμη καὶ εἰς τὸν χαρακτῆρα τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ἔχουν τὴν πλέον καλὴν φήμην εἰς δικαιοσύνην καὶ ἀληθοσύνην, ὥστε δικαιολογεῖ τὸ συμπέρασμα τοῦτο, ὅτι αἱ ἀρεταὶ (αἱ τόσον δραστηρίως ἀσφαλισμέναι μέχρι τινὸς ἐκτάσεως ἀπὸ νόμον τινὰ συνωδιστικὸν ἢ ἀπὸ τὴν κοινὴν δόξαν) εἶναι εἰς τὸ ἠθικόν, ἐξίσου δύσκολον νὰ τὰς ἀποκτήσῃ κἀνεὶς ἐντελῶς ὡς καὶ πᾶσαν ἄλλην.

362. Αἱ ἄνωτέρω διασαφήσεις ἔγιναν μὲ ἕκτασιν τινα, μὲ σκοπὸν νὰ διορθώσῃ τοὺς μὴ ἀκριβεῖς ἐκείνους ὀρισμοὺς τῆς δικαιοσύ-

νης, οί ὅποιοι συστέλλουν τήν ἐπικρατείαν τῆς εἰς αὐστηράν τήρησιν τῶν κανόνων τῆς ἀκεραιότητος ἢ τιμιότητος, εἰς τὰ μεταξύ τῶν ἀνθρώπων συναλλάγματα. Ἡ τελευταία αὕτη διάθεσις, ὅσον καί ἂν γεννᾶται ἀπό αἴσθημα χρέους, ἀνεξάρτητον τῶν ἀνθρωπίνων νόμων, συμπίπτει ἀκριβῶς με τήν ἀρετὴν ἐκείνην, τὴν ὁποίαν ἤδη ἐπεριγράψαμεν ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς εἰλικρινείας.

β. Περὶ τῆς εὐθύτητος ἢ ἀκεραιότητος

363. Μεταχειρίζονται κοινῶς τὰς λέξεις ταύτας, διὰ νὰ παραστήνωσι τὴν διάθεσιν ἐκείνην τοῦ πνεύματος, ἢ ὁποία μᾶς κάμνει νὰ φυλάττωμεν τοὺς κανόνας τῆς δικαιοσύνης εἰς περιστάσεις, εἰς τὰς ὁποίας τὸ ἰδικόν μας διάφορον ὑποδέτεται ἀσύμφωνον με τὰ δικαιώματα τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Κλάδος δικαιοσύνης τόσον ἀξιόλογος, ὥστε κατὰ μέγα μέρος οἰκειοποιήθη εἰς τὸν ἑαυτὸν του τὸ ὄνομά τῆς.

Αἱ παρατηρήσεις τοῦ κυρίου Οὔμη καὶ τοῦ κυρίου Σμίθ, περὶ τῶν διαφορῶν τῆς δικαιοσύνης πρὸς τὰς ἄλλας ἀρετάς, ἀρμόζουσι μόνον εἰς τὸν τελευταῖον τοῦτον κλάδον τῆς, καὶ ὁ κλάδος οὗτος συνιστᾷ κυρίως τὸ ὑποκείμενον τοῦ μέρους ἐκείνου τῶν ἠθικῶν, τὸ ὁποῖον λέγεται Φυσικὴ Νομικὴ ἢ φυσικὸν δικαίωμα. Εἰς τοὺς ἐπιλοίπους παραγράφους τοῦ ἄρθρου τούτου, ὅταν ἀπαντᾶται ἡ λέξις Δικαιοσύνη, πρέπει νὰ λαμβάνεται κατὰ τὴν ἤδη σημειωθεῖσαν, περιωρισμένην ἔννοιαν. //

[172] 364. Δύο εἶναι κυρίως αἱ περιστάσεις, αἱ ὁποῖαι διακρίνουσι τὴν δικαιοσύνην ἀπὸ τὰς ἄλλας ἀρετάς. Κατὰ πρῶτον, οἱ κανόνες αὐτῆς ἐμποροῦν νὰ ἐκτεθῶσι με ἀκρίβειαν τοιαύτην, ὁποίαν δὲν ἐπιδέχονται εἰς κάμμίαν ἄλλην ὑπόθεσιν τὰ ἠθικὰ παραγγέλματα. Δεύτερον, οἱ κανόνες τῆς ἐμποροῦν νὰ λαμβάνωσι τὴν βοήθειαν τῆς βίας, καθότι πᾶσα παράβασις αὐτῶν εἶναι ἐναντία εἰς τὰ δικαιώματα τοῦ ἄλλου, καὶ δίδει εἰς αὐτὸν ἐξουσίαν νὰ μεταχειρισθῇ βίαν πρὸς ὑπεράσπισιν ἢ ἀσφάλειάν του.

365. Ὁ κύριος Οὔμησ ἐπιμένει πολὺ καὶ εἰς μίαν ἄλλην διάκρισιν

μεταξὺ δικαιοσύνης καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν. Ἡ δικαιοσύνη κατ' αὐτόν, εἶναι τεχνητὴ καὶ ὄχι φυσικὴ ἀρετὴ, καὶ λαμβάνει ὅλην τὴν τὴν ὑποχρεωτικὴν δύναμιν ἀπὸ τὴν πολιτικὴν ἔνωσην καὶ ἀπὸ τοὺς στοχασμοὺς τοῦ ὠφελίμου.

366. Τὸ πρῶτιστον ἐπιχείρημά του, εἰς ὑποστήριξιν τῆς προτάσεως ταύτης, εἶναι ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐμπεφυτευμένη εἰς τὸν ἄνθρωπον κάμμία ἀρχή, ἡ ὁποία αὐθορμήτως νὰ μᾶς κινή εἰς τὴν πρᾶξιν τῆς δικαιοσύνης, ὁποῖαι εἶναι αἱ παθήσεις ἐκεῖναι, αἱ συντρέχουσαι ὁμοῦ καὶ ἐνδυναμώνουσαι τὰς εὐμενεῖς μας διαδέσεις.

367. Πλήν, καὶ ἂν δεχθῶμεν τὸ πρᾶγμα, ἐπάνω εἰς τὸ ὁποῖον θεμελιώνεται τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο, τίποτε δὲν ἐμποροῦμεν ἐντεῦθεν νὰ συμπεράνωμεν, τὸ ὁποῖον νὰ κάμνη οὐσιώδη τινα διάκρισιν μεταξὺ τῶν ὑποχρεώσεων τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀγαθοποιΐας¹⁶, διότι καθ' ὅσον ἐνεργοῦμεν ἀπλῶς ἀπὸ τὴν τυφλὴν ὄθησίν τινος παθήσεως, ἡ διαγωγή μας δὲν ἐμπορεῖ νὰ θεωρῆται ὡς ἐνάρετος. Ἄν καὶ αἱ παθήσεις μᾶς ἐδόθησαν, διὰ νὰ προσηλόνωσι τὴν προσοχήν μας εἰς ἰδιαίτερα ἀντικείμενα, τῶν ὁποίων ἡ εὐτυχία εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὰς ἐνεργείας μας, καὶ διὰ νὰ διεγείρωσι καὶ νὰ ὑποστηρίξωσι τὴν ἐνεργότητα τοῦ πνεύματος, ὅταν τὸ αἶσθημα τοῦ χρέους δὲν ἤθελεν εἶσθαι // ἀρκετὸν εἰς τὸν σκοπὸν τοῦτον, ἡ ὀρθότης ὅμως ἢ ἡ μὴ ὀρθότης τῆς διαγωγῆς μας, δὲν κρέμεται ποτε ἀπὸ τὴν δύναμιν ἢ ἀδυναμίαν τῆς παθήσεως, ἀλλ' ἀπὸ τὴν ὑπακοὴν ἢ παρακοὴν, τὴν ὁποίαν ἠθέλαμεν δεῖξιν εἰς τὰς ὑπαγορεύσεις τοῦ

[173]

16. Ἀποκρινόμενος ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Οὔμη, λέγει, ὡς καὶ ἄλλοτε, ὅτι τὸ συνιστᾶν τὴν ἀρετὴν δὲν εἶναι καθ' αὐτὸ ἡ φυσικὴ κλίσις, ἀλλ' ἡ αἰσθησις τοῦ χρέους. Αἱ κλίσεις, εἴτε παθήσεις, εἶναι μέσα τῆς φύσεως διεγερτικά, ἡ ὀρθότης ὅμως τῆς διαλογῆς μας κρέματα ἀπὸ τὴν ὑπακοὴν τὴν ὁποίαν αἰσθανόμεθα, ὅτι χρεωστοῦμεν νὰ δείχνωμεν εἰς τὰς ὑπαγορεύσεις τοῦ λόγου καὶ τῆς συνειδήσεως. Οὕτω λοιπὸν αἱ ὑποχρεώσεις τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀγαθοποιΐας δὲν ἔχουν κάμμιαν οὐσιώδη διαφοράν, καὶ αἱ δύο στηρίζονται εἰς τὴν αὐτὴν βάσιν, εἰς τὸ αἶσθημα τοῦ χρέους νὰ ὑπακούωμεν εἰς τὰς ὑπαγορεύσεις τοῦ λογικοῦ καὶ τῆς συνειδήσεώς μας.

λόγου καὶ τῆς συνειδήσεως. Αὐταὶ μᾶς εἰδοποιοῦν μὲ γλῶσσαν ἄπταιστον, ὅτι εἶναι ἐνίστε χρέος μας νὰ χαλινώνωμεν τὰς πλέον ἀγαπητὰς καὶ εὐαρέστους κινήσεις τῆς καρδίας. Νὰ μὴ καμπτώμεθα ἀπὸ τὴν θέαν τῶν συμφορῶν ἐκείνων, τὰς ὁποίας ἰσχυρότεροι λόγοι μᾶς ἀπαγορεύουν νὰ ἀνακουφίζωμεν, καὶ νὰ ἀρνούμεθα εἰς τὸν ἑαυτὸν μας ἐκείνην τὴν ἐξαίρετον ἡδονήν, ἡ ὁποία πηγάζει ἀπὸ τὴν πρᾶξιν τῆς φιλάνθρωπίας. Ἡ ἀγαθότης λοιπόν, ὅσον καὶ ἂν εἶναι ἀρετὴ, εἰς τὴν αὐτὴν θάσιν στηρίζεται μὲ τὴν δικαιοσύνην, ἥγουν, τὴν ἀποδεχόμεθα, ὅχι διότι εἶναι ἀρεστὴ εἰς ἡμᾶς, ἀλλὰ διότι αἰσθανόμεθα ὅτι εἶναι χρέος.

368. Ἐμποροῦμεν ἀκόμη νὰ σημειώσωμεν, ὅτι εἶναι εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐμπεφυτευμένα ἰσχυρότατα ἀρχαί, παραδείγματος χάριν, τοῦ χόλου καὶ τῆς ἀγανακτήσεως, αἱ ὁποῖαι χωρὶς ἀμφιβολίαν εἶναι μέρος τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἐξίσου ὡς ὁ οἶκτος ἢ ἡ συγγενικὴ πάθησις. Ὅτι αἱ ἀρχαὶ αὗται ἐννοοῦν αἴσθημα ἀδικίας καὶ ἐπομένως δικαιοσύνης, ἐπαρατηρήθη πρότερον (§ 155).

369. Ἡ φύσις ὁμοίως ἔκαμε σιμὰ τούτων ἀξιοπαρατήρητον πρόβλεψιν διὰ νὰ κρατῆ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἐνεργὸν τὸ αἴσθημα ἐκείνων τῶν ὑποχρεώσεων, τὰς ὁποίας ἐπιβάλλει ἡ δικαιοσύνη, ὅτι αἱ χάριτες, τὰς ὁποίας ἐλάβαμεν ἀπὸ τοὺς ἄλλους, συστένου χρέος, τὸ ὁποῖον ἠθικῶς ἐπίκειται εἰς ἡμᾶς νὰ ἐκπληρώσωμεν μὲ ὅλα τὰ δυνατὰ νόμιμα μέσα. Τοῦτο ὁμολογεῖται εἰς τὰς κοινὰς ἐκφράσεις, τὰς ὁποίας εἰς τοιαύτας περιστάσεις μεταχειρίζονται καὶ οἱ φιλόσοφοι καὶ ὁ λαός. Ἐπειδὴ τῆς εὐγνωμοσύνης αἱ ὑποχρεώσεις δὲν ἐπιδέχονται (ὡς οἱ κανόνες τῆς τιμιότητος, τῆς [174] κυρίως οὕτω λεγο // μένης) βοήθειαν ἀπὸ τὸν κριτὴν, ἡ φύσις ἔκρινεν καλὸν νὰ ἐνισχύσῃ τὴν τήρησίν των μὲ μίαν ἀπὸ τὰς πλέον ἀνυποστάτους καὶ γλυκείας ὠθήσεις τοῦ ἀνθρωπίνου συστήματος. Οὕτω λοιπὸν ἡ εὐγνωμοσύνη, θεωρουμένη ὡς ἠθικὸν χρέος, εἶναι κλάδος τῆς δικαιοσύνης, τὸ ὁποῖον συστένου εἰς ἡμᾶς μὲ τρόπον ἰδιαίτερον ἐκεῖναι αἱ εὐφρόσυνοι κινήσεις, ἀπὸ τὰς ὁποίας συντροφεύονται ὅλαι αἱ μορφαὶ τῶν εὐμενῶν παθήσεων.

Εἶναι εἰς τὸν αὐτὸν καιρὸν κλάδος, καὶ τῆς πρότερον ὀνομασθεῖσης λογικῆς ἀγαθότητος, ὅχι ἀντιβαίνων εἰς τὸ χρέος, τὸ ὁποῖον ἔχομεν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ἐν γένει, ἀλλὰ ἀποβλέπων κατὰ διαφόρους λόγους εἰς τὸ νὰ αὐξάνῃ τὸ κεφάλαιον τῆς συγκοινωνικῆς εὐτυχίας.

Αἱ αἰτιαστικαί¹⁷ ζητήσεις, εἰς τὰς ὁποίας τὸ μέρος τοῦτο τῶν ἠθικῶν ἔδωκεν γέννησιν, ὅσον περίπλοκοι καὶ ἂν φαίνωνται τινες ἐξ' αὐτῶν εἰς τὴν θεωρίαν, σπανίως, ἂν ὅχι ποτέ, φέρουν δισταγμὸν εἰς τὴν διαγωγὴν ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι γνωρίζουν τὸ αἴσθημα τοῦ χρέους κανόνα πράξεως. Τοιαύτη εἶναι ἡ ἄρμονία ἢ μεταξὺ ὄλων τῶν διαφορῶν μερῶν τῆς ἀνθρωπίνης ἡμῶν φύσεως, ὅταν ὑποβάλλωνται εἰς τὴν κρίσιν τοῦ λογικοῦ καὶ τῆς συνειδήσεως καὶ τόσον στενὰ εἶναι συνδεδεμένοι αἱ διαθέσεις, αἱ ὁποῖαι διεγείρουν τὸν ἀνθρωπὸν εἰς τὰ διάφορα ἔργα τοῦ ἐναρέτου βίου.

370. Ἐπειδὴ οἱ κανόνες τῆς δικαιοσύνης, ὅταν ἐφαρμόζονται εἰς ζητήσεις, περιλαμβανούσας τὰ δικαιώματα τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ἐπιδέχονται εἰς τὴν σύστασίν των βαθμὸν ἀκριβείας, ἰδιαζούσης εἰς αὐτοὺς, ἐντεῦθεν τὸ μέρος τῶν ἠθικῶν τὸ εἰς αὐτοὺς ἀναφερόμενον, ἐσυγκρότησεν εἰς τοὺς τελευταίους χρόνους χωριστὸν κλάδον τῆς ἐπιστήμης ὑπὸ τὸν τίτλον Φυσικὴ Νομοσοφία (Natural Juris Prudence).

[175] 371. Εἰς τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐπραγματεύθησαν τὸ ὑποκείμενον τοῦτο, ἔλαβαν μεγάλην ἐπιρροὴν αἱ διδασκαλικά ἐξεις ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι // πρῶτοι ἔστρεψαν εἰς αὐτὸ τὴν προσοχὴν των. Ὅχι μόνον αἱ ἀρχαὶ του ὑπεβλήθησαν εἰς μορφήν συστήματος νομικοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν τεχνικὴν γλῶσσαν καὶ τὰς αὐτογνώμους διατάξεις τοῦ ῥωμαϊκοῦ κώδικος ἐμιμήθησαν οἱ συγγραφεῖς δουλικῶς.

17. Casuistes λέγονται εἰς τὸ θεολογικόν, οἱ σπουδάζοντες τὰ χρέη τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ χριστιανοῦ, καὶ ἐρευνῶντες τὰς αἰτίας τῆς συνειδήσεως. Ὅθεν ἐμποροῦμεν νὰ τοὺς λέγωμεν εἰς τὴν γλῶτταν μας Αἰτιαστὰς ἢ αἰτιολόγους, ἂν ἄλλη τις λέξις δὲν φανῇ καταλληλοτέρα.

372. Ἐντεῦθεν ὁ ἀξιόλογος κλάδος τοῦ φυσικοῦ νόμου ἔλαβε βαδμηδὸν μορφήν τεχνικὴν καὶ σχολαστικὴν, καὶ ἀνεπαισθήτως πολλὰ φανταστικά ἀξιώματα ἀνemiχθήσαν μὲ τὰς ἀρχὰς Γενικῆς Νομοσοφίας. Ἐντεῦθεν ὁμοίως προέκυψαν αἱ μάταιαι ἀμιφσθητήσεις περὶ λεπτῶν καὶ φανταστικῶν ζητημάτων, τὰ ὅποια τόσον συχνὰ λαμβάνουν τὸν τόπον τῶν γενικῶν ἐκείνων καὶ οὐσιωδῶν συζητήσεων, τῶν ὑπαγορευομένων ἀπὸ τὴν κοινὴν φύσιν καὶ ἀπὸ τὰς κοινὰς περιστάσεις τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.

373. Ἄλλη μεγαλητέρα οὐτοπία προῆλθεν ἀπὸ τὰς διδασκαλικὰς ἕξεις τῶν πρώτων διδασκάλων εἰς τὴν Νομοσοφίαν. Μὴ εὐχαριστοῦμενοι ὅτι ὑπέβαλαν τοὺς κανόνας τῆς δικαιοσύνης εἰς τὴν μορφήν ἐκείνην καὶ γλῶσσαν, ἣ ὅποια ἦτον ἡ πλέον συνήθης εἰς τὰ πνεύματά των, ἐπιχειρήσθησαν νὰ ἐκτείνωσι τὸ αὐτὸ σχέδιον καὶ εἰς ὅλους τοὺς ἄλλους κλάδους τῆς Ἡθικῆς Φιλοσοφίας, καὶ διὰ μέσου αὐτογνώμων ὀρισμῶν νὰ ἐκφύγωσι τὴν ἀνάγκην, τοῦ νὰ συναρμόσωσι τοὺς τρόπους τῆς ἐρεύνης των μὲ τὰς διαφόρους φύσεις τοῦ ὑποκειμένου.

Μ' ὅλον ὅτι ἡ δικαιοσύνη εἶναι ὁ μόνος κλάδος τῆς ἀρετῆς, εἰς τὸν ὅποιον ἐξ' ἑνὸς μέρους εὐρίσκεται πάντοτε τὸ δικαίωμα καὶ ἐκ τοῦ ἄλλου ἡ ὑποχρέωσις, εἰς τὴν ὅποιαν ἀνταποκρίνεται, αὐτοὶ ἐπένοήσαν, πλάσαντες ἀτελῆ καὶ ἐξωτερικὰ δικαιώματα, νὰ πραγματευθῶσι πλαγίως περὶ πάντων τῶν διαφορῶν μας χρεῶν, δείχνοντας τὰ δικαιώματα, τὰ ὅποια ὑποδέτονται ὅτι εἶναι συσχετικὰ μὲ ταῦτα. Τοῦτο κυρίως εἶναι τὸ αἴτιον, διὰ τὸ ὅποιον ἡ σπουδὴ ἐκείνη, ἥτις εἰς τὰ συγγράμματα τῶν παλαιῶν εἶναι ἡ πλέον ἐφελκυστικὴ καὶ ὠφέλιμος, ἐκαταστάθη εἰς πολλὰ νεώτερα συστήματα οὕτω περιττῆ καὶ σχεδὸν ἀνωφελῆς, ὡς ἡ λογικὴ τῶν σχολαστικῶν. //

[176] 374. Σιμὰ εἰς τὰ ἐλαττώματα τῶν νεωτέρων συστημάτων τῆς Νομικῆς Νομοσοφίας (ἐλαττώματα προελθόντα ἀπὸ τὰς ἐπισυμβάσας ἕξεις ἐκείνων, οἱ ὅποιοι πρώτοι ἐπραγματεύθησαν τὴν σπουδὴν ταύτην), εἶναι καὶ ἕν ἄλλο οὐσιῶδες, πηγάζον ἐκ τοῦ ὅτι δὲν ἐσυνέλαβαν ἀκριβῆ ἰδέαν τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐπιστήμης. Μ'

όλον ὅτι αἱ ὑποχρεώσεις τῆς δικαιοσύνης δὲν ἀναλύονται μὲ κἀνὲν μέσον εἰς στοχασμοὺς τοῦ ὠφελίμου, εἰς πᾶσαν ὅμως πολιτικὴν ἔνωσην ἀναμειγνύονται ὁμοῦ τόσον εἰς τὰς ἀνθρωπίνους διατάξεις, ὥστε μᾶς εἶναι ἀδύνατον νὰ τὰς χωρίσωμεν παντάπασι εἰς τοὺς συλλογισμοὺς μας. Ὅθεν, καθὼς ὁ κύριος Οὔμης ἐπαρατήρησεν, οἱ συγγραφεῖς τῆς Νομικῆς Νομοσοφίας, ἐνῶ ἐπαγγέλωνται νὰ περιορισθῶσι διόλου εἰς τὰς πρώτας, λαμβάνουν ἀκαταπαύστως διὰ διδόμενα ἀρχάς, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς τὸ ὠφέλιμον. Φαίνεται διὰ τοῦτο ὅτι εἶναι κατάλληλον, ἀντὶ νὰ πραγματευῶνται περὶ Νομικῆς Νομοσοφίας, ἀπλῶς ὡς περὶ συστήματος Φυσικῆς Δικαιοσύνης, νὰ ἐνόησιν αὐτὴν μὲ τὰ πολιτικὰ καὶ νὰ ἐξηγῶσι τὰς γενικὰς ἀρχὰς τῆς Δικαιοσύνης καὶ τοῦ Λυσιτελοῦς, ὡς εἶναι τὴν σήμερον συνθεμένα εἰς τὸ κοινωνικὸν πολίτευμα.

Θεωρούμενον τὸ ὑποκείμενον μὲ τὸν τρόπον τοῦτον (τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν γενομένην ἐξαρχῆς διαίρεσιν (§2) ἀνήκει εἰς τὸ τρίτον μέρος τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας), θέλει δεῖξιν εἰς τὸν αὐτὸν καιρὸν, πόσον θαυμασίως αἱ ἀρχαὶ αὗται συμφωνοῦν εἰς τὰς ἐφαρμογὰς των καὶ πόσον ὁμοίως φιλομερεῖς (partial) εἶναι οἱ στοχασμοὶ τοῦ ὠφελίμου, οἱ ὁποῖοι τόσον συχνὰ ἔκαμαν τοὺς πολιτικοὺς ν' ἀπομακρυνθῶσιν, ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον αἰσθάνονται ὅτι εἶναι δίκαιον, ζητοῦντες ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἢ περιορισμένη των κρίσις στοχάζεται λυσιτελής.

Ἄρθρον γ'

Περὶ ἀληθοσύνης

375*. Ὁ ἀξιόλογος βαθμὸς, τὸν ὁποῖον ἡ ἀληθοσύνη ἔχει μεταξὺ

---

*Στὴν ὡα τῶν σελίδων 176 καὶ 177 τοῦ χειρογράφου, πλάι στὸ τμήμα ποὺ καταλαμβάνει ἡ παράγραφος 375, σημειώνονται μὲ λεπτότερος χαρακτῆρες, χωρὶς παραπομπή, τὰ ἑξῆς:

«Εἰς ὅλα τὰ ζῶα ἔδωκεν ἡ φύσις αὐθόρμητὰ τινα κινήματα καὶ φωνάς,

[177] τῶν κοινωνικῶν μας χρῆων, φαίνεται ἀπὸ τὰς φανεράς συνεπείας, αἱ ὅποια // ἤθελαν προέλθειν, ἂν αὕτη δὲν εἶχε κάμμίαν βάσιν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην μας φύσιν. Οἱ σκοποὶ τοῦ προφορικοῦ λόγου ἤθελαν ματαιωθῆν καὶ ἡ ἀπόκτησις τῶν γνώσεων, παντὸς ἀνθρώπου, ἤθελε περιορίζεσθαι εἰς τὴν προσωπικὴν του πείραν.

376. Δὲν φαίνεται μ' ὅλον τοῦτο ὅτι στοχασμοὶ ὠφελείας εἶναι τὸ μόνον θεμέλιον τῆς ἀποδοχῆς, τὴν ὁποίαν δίδομεν εἰς τὴν διάθεσιν ταύτην. Χωρὶς νὰ θεωρῶμεν τὰς συνεπείας τῆς ἀληθοσύνης, εἶναι τι ἄρεστον καὶ ἀξιαγάπητον εἰς τὴν εἰλικρίνειαν, εἰς τὸ ἄνοιγμα τοῦ πνεύματος καὶ εἰς τὴν ἀλήθειαν, καὶ ἐξεναντίας δυσάρεστον καὶ μισητὸν εἰς τὴν διπροσωπίαν, εἰς τὸ ἀμφίβολον καὶ εἰς τὸ ψεῦδος. Καὶ αὐτὸς ὁ Οὐτκεσὼν, ὁ μέγας ὑπερασπιστὴς ἐκείνης τῆς θεωρίας, ἡ ὁποία ἀναλύει ὅλας τὰς ἠθικὰς ποιότητας εἰς τὴν εὐνοίαν, ὁμολογεῖ τοῦτο, διότι ὁμιλεῖ περὶ μιᾶς αἰσθήσεως, ἡ ὁποία μᾶς κάμνει νὰ ἀποδεχόμεθα τὴν ἀληθοσύνην, διαφόρου ἀπὸ τὴν αἴσθησιν τὴν ἀποδεχομένην τὰς ὠφελίμους εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος ποιότητος¹⁸. Ἐπειδὴ ὅμως εἶναι τις ἀσάφεια εἰς τὸν τρόπον τοῦτον τοῦ ἐξηγεῖσθαι, πρέπει νὰ ἀναλύσωμεν μερικωτέρως τὸ μέρος τοῦτο τῆς ἀνθρωπίνης ἡμῶν φύσεως, ἀπὸ τὸ ὁποῖον πηγάζει ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἀληθοσύνης.

377*. Ὅτι εἶναι εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα μία τις φυσικὴ ἢ

παραστατικὰ τῆς καταστάσεως τοῦ ἀτόμου των. Εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐδόθη περιπλέον καὶ ὁ προφορικὸς λόγος, χάρισμα ὀργανικὸν ἀνάλογον μὲ τὴν ὑπεροχὴν τῶν νοητικῶν δυνάμεων, μὲ τὰς ὁποίας ὁ Θεὸς τὸν ἐπρόικισεν. Ἡ φυσικὴ λοιπὸν χρῆσις τοῦ λόγου εἶναι νὰ παραστήναι τὰς διαφόρους καταστάσεις τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ κοινοποιῇ τὰς ιδέας του εἰς τὰ ὁμοειδῆ ὄντα. Χωριστὰ ἀπὸ τὰς ἀπείρους ὠφελείας, τὰς προερχομένας εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον ἀπὸ τὴν φυσικὴν ταύτην χρῆσιν τοῦ λόγου, εἶναι καὶ φυσικὸν εἰς τὸν ἄνθρωπον νὰ χαίρῃ καὶ νὰ ἀγαπᾷ τὸν ἀδὸλφον μεταχειριζόμενον τὴν γλῶσσαν».

18. Phil. Moral., Instit. Compend (A System of Moral Philosophy, 1-2, ἐξεδόθησαν μετὰ τὸ θάνατό του, 1755).

* Στὴν ὦα, πλάι στὴν παράγραφον 377 τῆς σελίδας τοῦ χειρογράφου 177,

αυθόρμητική ἀρχὴ ἀληθοσύνης, ἀπὸ πολλοὺς συγγραφεῖς ἐπαρτηρήθη, ἐπειδὴ τὸ αὐτὸ μέρος τῆς φύσεως ἡμῶν, τὸ ὅποιον μᾶς φέρει εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον, μᾶς κινεῖ ὁμοίως καὶ εἰς τὴν εἰλικρίνειαν τῶν συγκοινωνιῶν μας. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πάντοτε ἡ αυθόρμητος καὶ φυσικὴ ἔκφρασις τῶν αἰσθημάτων μας, ἐνῶ τὸ ψεῦδος εὐνοῆ βίαν τινά, γενομένην εἰς τὴν φύσιν ἡμῶν ἐκ τῆς ἐπιβροῆς τινῶν αἰτιῶν, τὰς ὁποίας πασχίζομεν νὰ κρύψωμεν. //

- [178] 378**. Εἰς τὴν αυθόρμητικὴν ταύτην ἀρχὴν τῆς ἀληθοσύνης ἀνταποκρίνεται μία τις ἄλλη, (σύγχρονος μὲ τὴν χρῆσιν τοῦ λόγου) ἡ ὁποία μᾶς κάμνει νὰ δίδωμεν πίστιν εἰς τὴν μαρτυρίαν¹⁹. Χωρὶς ταύτην διάθεσιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἡ ἀνατροφή τῶν παιδιῶν ἤθελεν εἶσθαι ἄπρακτος. Ὅθεν αὕτη ἡ διάθεσις, ὅχι μόνον δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς πείρας, ἀλλὰ καὶ φαίνεται ὅτι εἶναι καταρχὰς ἀπεριόριστος, καὶ ὕστερον ἡ φύσις διδάσκει τὴν βαθμικὴν τῆς διόρθωσιν μὲ τὴν πρόοδον τοῦ λογικοῦ καὶ τῆς παρατηρήσεως. Ἐχει θαυμαστὴν ἀναλογίαν καὶ εἰς τὴν πηγὴν τῆς καὶ εἰς τὴν τελικὴν τῆς αἰτίαν, μὲ τὴν αυθόρμητον προσδοκίαν τῆς ἐξακολουθή-

σημειώνονται, χωρὶς σημεῖο παραπομπῆς, τὰ ἐξῆς:

«Ὁ ἄνθρωπος εἶναι φύσει κοινωνικός, ἀλλ' ἡ κοινωνία τοῦ βίου στέκει εἰς τὴν ἀμοιβαίαν μετάδοσιν τῶν ἰδεῶν, εἰς τὰ συναλλάγματα κ.τ.λ. Ὅλα ταῦτα, τὰ θεωρούμενα ὡς ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνικῆς αυθορμήσεως, πρέπει φυσικὰ νὰ εἶναι ἀληθῆ, εἰλικρινῆ. Ὅθεν ἡ εἰλικρίνεια καὶ ἡ ἀληθοσύνη εἶναι φυσικὴ συμφωνία τῶν συγκοινωνιῶν μὲ τὴν κακὴν αυθόρμησιν».

** Στὴν ὡα, πλάι στὴν παράγραφο 378 τῆς σελίδας 178 τοῦ χειρογράφου, σημειώνονται, χωρὶς ἔνδειξη παραπομπῆς, τὰ ἐξῆς:

«Καταρχὰς ὁ ἄνθρωπος σειρόμενος ἀπὸ τὴν αυθόρμητικὴν ἀρχὴν τῆς πίστεως, δέχεται ὅ,τι ἀκούει, ὅ,τι βλέπει. Ἡ πηγὴ τῆς εἶναι ἡ φύσις ἡμῶν, ἡ τελικὴ τῆς αἰτία εἶναι νὰ κανονίζωμεν τὴν διαγωγὴν μας εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον, καθὼς κάνομεν πιστεύοντες καὶ εἰς τὴν σταθερὰν ἐξακολουθήσιν τῶν φυσικῶν νόμων».

19. Sec Reid's inquiry, (*Into the Human Mind on the Principles of Common Sense*, 1764), chap. VI sect. 24; and Smith's Theory, hc. Last edit. vol. II, p. 326.

σεως τῶν νόμων ἐκείνων, οἱ ὅποιοι κυβερνοῦν τὸν δρόμον τῶν φυσικῶν γενομένων (71. γ').

379. Εἰς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν ἢ πρώτη ἀρχή, ἤγουν, τῆς ἀληθοσύνης, δὲν εἶναι κατ' οὐδένα τρόπον τόσον φανερά ὡς ἡ δευτέρα, καὶ ἐνίοτε συμβαίνει νὰ χρειάζεται μεγάλη φροντίς, διὰ νὰ τὴν καταστήσῃ ἀγαπητήν. Εὐκόλα συμβαίνει νὰ παρεκτρέπεται ἀπὸ αὐτὴν τὸ παιδίον ἢ διὰ φόβον, ἢ διὰ ματαιὰν τινὰ ἐπίδειξιν, ἢ δι' ἀπολαυσίν τινα. Διὰ τοῦτο χρειάζεται μεγάλη προσοχὴ νὰ κόπτωμεν τὰς ρίζας τοῦ ψεύδους, εὐθύς ὅταν τὰς ἀνακαλύπτωμεν. Πλὴν εἰς τοιαύτας περιστάσεις θέλει εὐρεθῆν πάντοτε ὅτι εἶναι τι πλάγιον αἴτιον, συνδεμένον μὲ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ὅποιον φόβος, ἢ ματαιότης, ἢ ἀπάτη, ἢ σωματικὴ ἡδονή. Ὅθεν ἢ συνήθως διάθεσις εἰς τὸ ἀπατᾶν, ἐμπορεῖ νὰ θεωρῆται ὡς βέβαιον σύμπτωμα τινος κακοῦ, πλεόν μακρυνοῦ καὶ ἴσως ὀλιγώτερον ψηλαφητοῦ, τὸ ὅποιον ταράττει τὴν ἠθικὴν τοῦ ἀνθρώπου σύστασιν. Μὲ τὴν ἀνακάλυψιν καὶ ἀπομάκρυνσιν τοῦ ριζικοῦ τούτου κακοῦ ἐμποροῦν νὰ διορθωθῶσι τὰ ὀλέθρια του ἐπακόλουθα.

380. Ἀπὸ τὰ ἀτελῆ ταῦτα δείγματα ἤθελε φανῆν ὅτι πᾶσα παράβασις τῆς ἀληθοσύνης δείχνει κεκρυμμένον τι ἐλάττωμα ἢ σκοπὸν ὑπεύθυνον, τὸν ὅποιον ὁ ἄνθρωπος ἐντρέπεται νὰ ὁμολογήσῃ. Ἡ αἰσχύνῃ τοῦ ψεύδους εἶναι τφόντι μαρτυρία τοῦ κάλλους τῆς ἀληθοσύνης, καθὼς ἢ ὑπόκρισις εἶναι τῆς ἀρετῆς. Καὶ // ἐντεῦθεν φαίνεται τὸ ἰδιαίτερον κάλλος τῆς εἰλικρινείας, ἥτις ἐνώνει εἰς τὸν ἑαυτὸν τῆς κατὰ τινὰ βαθμὸν τὰς χάριτας ὅλων τῶν ἄλλων ἠθικῶν ποιότητων, τῶν ὁποίων μαρτυρεῖ τὴν ὕπαρξιν.

381. Ἡ πίστις εἰς τὰς ὑποσχέσεις, ἢ ὅποια κακῶς θεωρεῖται ὡς κλάδος τῆς ἀληθοσύνης, εἶναι ἴσως κλάδος μᾶλλον τῆς δικαιοσύνης. Πλὴν τοῦτο εἶναι ἀπλῶς ζήτημα διατάξεως καὶ ὀλίγον συμβάλλει εἰς τὸν παρόντα μας σκοπὸν.

382. Ἐάν τις δίδῃ ὑπόσχεσιν μὲ σκοπὸν νὰ τὴν ἐκπληρώσῃ καὶ ἔπειτα λείπῃ ἀπὸ τὴν ἐκτέλεσιν, τὸ σφάλμα του εἶναι κυρίως παράβασις δικαιοσύνης. Καθὼς εἶναι φυσικὴ πίστις εἰς τὴν μαρ-

τυρίαν, οὕτω καὶ ἐκ τῆς ὑποσχέσεως γεννᾶται φυσικὴ προσδοκία. Ὅταν διεγείρω τὴν προσδοκίαν ταύτην καὶ κάμνω τοὺς ἄλλους νὰ ἐνεργήσωσι κατ' αὐτήν, δίδω δικαίωμα εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ὑποσχέσεώς μου καὶ πράττω ἄδικα, ἐὰν δὲν τὴν ἐκπληρώσω.

383. Ἐάν δέ τις ὑπόσχεται, μὴ ἔχων σκοπὸν νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν ὑπόσχεσίν του, εἶναι ἔνοχος καὶ ἀδικίας καὶ ψεύδους. Διότι ἂν καὶ ἡ δηλοποίησις τοῦ παρόντος σκοποῦ δὲν δίδει ὑπόσχεσιν, πᾶσα ὅμως ὑπόσχεσις ἐννοεῖ ὁμολογίαν παρόντος σκοποῦ.

384. Εἰς ὅσα ἀναφέραμεν ἕως τώρα, ἡ πρᾶξις τῆς ἀληθοσύνης ἀσφαλίζεται εἰς τὴν Νεωτέραν Εὐρώπην, ἕως εἰς μέγαν τινὰ βαθμὸν ἀπὸ τὰ παραδεδειγμένα ἀξιώματα τῆς τιμῆς, ἡ ὁποία στιγματίζει μὲ ἀτιμίαν πᾶσαν ψηλαφητὴν παρεκτροπὴν ἀπὸ τὴν ἀλήθειαν εἰς τὰς πράξεις καὶ εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν ὑποσχέσεων. Πλὴν ἡ ἀληθοσύνη, θεωρουμένη ὡς ἡθικὸν χρέος, δὲν περιορίζεται εἰς τὴν εἰλικρίνειαν τῶν λόγων, ἀλλ' ἀπαγορεύει πᾶσαν περίστασιν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν μας διαγωγὴν, ἡ ὁποία μετρεῖται μὲ σκοπὸν νὰ ἀποπλανήσῃ τοὺς ἄλλους μὲ ψευδεῖς εἰδοποιήσεις. Ἀπαγορεύει ὁμοίως τὴν ἰσχυρογνώμονα μεταχείρησιν τῆς σοφιστικότητος εἰς [180] τὰς διαλέξεις, ὅχι ὀλιγῶ // τερον παρὰ τὴν ἰσχυρογνώμονα ψευδοπαράστασιν τοῦ πράγματος. Ἡ κατάστασις τῶν καιρῶν ἐμπορεῖ νὰ βάλλῃ διακρίσεις εἰς τὰς περιστάσεις ταύτας, κάμμία ὅμως δὲν ἐμπορεῖ νὰ ἐπικυρωθῇ ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τῆς ἡθικότητος.

385. Ἡ αὐτὴ διάθεσις τοῦ πνεύματος, ἡ ὁποία μᾶς φέρει εἰς τὴν πρᾶξιν τῆς ἀληθοσύνης τοῦ κοινωνικοῦ ἡμῶν βίου, τρέφει τὸν ἔρωτα τῆς ἀληθείας καὶ εἰς τὰς φιλοσοφικὰς μας ζητήσεις. Ἡ ἐνεργητικὴ αὕτη ἀρχή, ἡ ὁποία τφόντι δὲν διαφέρει ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς περιεργείας, παρὰ κατὰ τὸ ὄνομα, φαίνεται ὅτι εἶναι ὁμοίως ἔσχατον γενόμενον εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἡμῶν φύσιν.

386. Ἄν καὶ εἰς τὴν πρώτην τῆς πηγῆν δὲν ἀναλύεται εἰς σκοποὺς ὠφελείας, ἡ βαθμικὴ ὅμως ἀνακάλυψις τῶν ἐκτεταμένων τῆς ἀποτελεσμάτων εἰς τὴν ἀνθρωπίνην πρόοδον, στερεώνει καὶ αὐξάνει τὴν φυσικὴν ἐπιρροήν τῆς ἐπάνω εἰς τὸ πνεῦμα. Ἡ σύνδεσις ἡ

μεταξὺ ἀπάτης καὶ δυστυχίας, ἢ μεταξὺ ἀληθείας καὶ εὐτυχίας, καταστένεται φανερωτέρα, ὅσον προχωροῦν αἱ ἔρευναί μας. Γεννᾶ, τέλος πάντων, τελείαν πεποιθήσιν, ἔτι καὶ εἰς ἐκεῖνας τὰς περιστάσεις, ὅπου δὲν ἐμποροῦμεν νὰ εὐρωμεν τὴν σύνδεσιν ταύτην, ὑπάρχει τῶντι· καὶ ἐνθαρρύνει τὴν ἐλευθέραν καὶ ἀκλινῆ γύμνασιν τῶν λογικῶν μας δυνάμεων, ὡς ὁμολογίαν ἐνταυτῷ καὶ εὐνοίας πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ θάρρους εἰς τὴν δικαίαν κυβέρνησιν τοῦ παντός.

387. Τὰ χρέη, τὰ ὅποια εἰς τὸ ἄρθρον τοῦτο ἀνεφέραμεν, εἶναι ὅλα ἀνεξάρτητα ἀπὸ πᾶσαν ἰδιαιτέραν σχέσιν μεταξὺ ἡμῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Εἶναι ὅμως πολλὰ διάφορα, ἄλλα χρέη, πηγάζοντα ἀπὸ τοιαύτας σχέσεις. Τὰ χρέη, π.χ. τῆς φιλίας, τοῦ πατριωτισμοῦ καὶ ἐκεῖνα τὰ ὅποια οἱ Ἠθικολόγοι ὀνομάζουν οἰκονομικὰ καὶ πολιτικά. Ἡ ἐπιχείρησις τῆς ἀπαριθμήσεως τούτων ἤθελε μᾶς φέρειν εἰς τὰς λεπτομερείας τῶν πρακτικῶν ἠθικῶν. //

[181]

Τμῆμα Γ'

Περὶ τῶν εἰς ἑαυτοὺς χρεῶν

Ἄρθρον α'

Γενικαὶ παρατηρήσεις εἰς τὴν τάξιν ταύτην
τῶν χρεῶν μας

388. Φρόνησις, σωφροσύνη, ἐγκράτεια καὶ ἀνδρία, ἀπαιτοῦνται, ὄχι ὀλιγώτερον, διὰ νὰ μᾶς ἐνισχύωσιν εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν κοινωνικῶν μας χρεῶν, παρὰ διὰ νὰ ἀσφαλίξωσι τὴν ἰδίαν ἡμῶν εὐτυχίαν. Ἄλλ' ἐπειδὴ δὲν ἔχουν κάμμίαν ἀναγκαίαν ἀναφορὰν πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, φαίνονται ὅτι ἀνήκουν κυριωτέρως εἰς τὸν τρίτον τοῦτον κλάδον τῆς ἀρετῆς.

389. Ἡ ἐξήγησις τῆς φύσεως καὶ ἀποστάσεως τῶν ποιότητων τούτων καὶ τῶν μέσων, διὰ τῶν ὁποίων πρέπει νὰ τελειοποιῶνται καὶ νὰ στερεόνωνται, ἂν καὶ συνιστᾶ ἀξιολογώτατον ἄρθρον τῶν

ἡθικῶν, δὲν ἀνήκει ὁμῶς εἰς σύγγραμμα, τοῦ ὁποίου ἡ συντομία εἶναι τὸ πρῶτιστον ἀντικείμενον.

390. Ἄρκει νὰ σημειώσωμεν ἐδῶ, ὅτι ἀνεξαρτήτως ἀπὸ πάντα στοχασμὸν ὠφελείας, εἴτε ἰδικῆς μας εἴτε τῶν ἄλλων, αἱ ποιότητες αὐταὶ ὁμολογοῦνται ὡς δίκαιαι καὶ πρέπουσαι. Συγχρόνως δὲ ἡ ὠφέλειά των, ἢ μᾶλλον ἡ ἀνάγκη αὐτῶν πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν ἄλλων μας χρεῶν, αὐξάνει μεγάλως τὸ ὀφειλόμενον εἰς αὐτὰς σέβας, καὶ εἶναι βέβαια τὸ πρῶτιστον θεμέλιο τῆς ὑποχρεώσεώς μας νὰ ἐπιμελούμεθα τὰς ἕξεις, διὰ τῶν ὁποίων μορφόνονται.

391. Εἰς τὴν διαγωγὴν τοῦ βίου, τὸ σταθερὸν βλέμμα πρὸς τὴν εὐτυχίαν καὶ τὴν τελειοποίησιν τῆς φύσεως ἡμῶν, καὶ ἡ ἐπιμελὴς σπουδὴ τῶν μέσων, διὰ τῶν ὁποίων ἐμποροῦμεν νὰ φθάσωμεν τὰ τέλη ταῦτα, εἶναι ἓν ἄλλο χρέος, ἀνήκον εἰς τὸν κλάδον τοῦτον τῆς ἀρετῆς. Εἶναι χρέος τόσον ἀξιόλογον καὶ περιεκτικόν, ὥστε [182] αὐτὸ φέρει εἰς τὴν πράξιν // ὄλων τῶν ἄλλων, καὶ διὰ τοῦτο ἀπαιτεῖ δικαίως πλήρη καὶ ἰδιαίτεράν ἐξέτασιν εἰς τὸ σύστημα τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας. Τοιαύτη ἐξέτασις, ἐνῶ φέρη τοὺς στοχασμούς μας πρὸς τὸ τέλος καὶ τὸν σκοπὸν τοῦ ἰδικοῦ μας ὄντος, θέλει ἀνακαλέσειν καὶ ὑπὸ τὴν ὄψιν μας τὰ ἤδη θεωρηθέντα διάφορα χρέη μας. Καί, δείχνουσα τίνι τρόπῳ συντρέχουν ὅλα εἰς τὸ νὰ συστήσωσι τὰς αὐτὰς διαθέσεις, θέλει παραστήσειν τὴν ἐνότητά τοῦ σκοποῦ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν καὶ τὴν ἀγαθοποιᾶν σοφίαν, ἐμφαινομένην εἰς τὴν μόρφωσιν αὐτῆς. Ἄλλὰ πρὸς τούτοις ὑπάλληλα χρέη, τὰ ὁποῖα ἤθελεν εἶσθαι ὀχληρὸν νὰ ἀπαριθμῆται τις ὑπὸ τίτλους χωριστούς, ἐμποροῦν οὕτω νὰ δειχθῶσι μὲ τρόπον λογικώτερον καὶ πλέον εὐχάριστον.

Ἄρθρον β΄

Περὶ τοῦ χρέους τὸ ὁποῖον ἔχομεν νὰ μεταχειριζώμεθα
εἰς τὴν πρόοδον τῆς εὐδαιμονίας μας, τὰ μέσα τὰ
ὑποκείμενα εἰς τὴν ἐξουσίαν μας

392. Κατὰ τὸν Οὐτκεσῶνα, ἡ διαγωγή μας, ἐνὸσφ ἢ φιλαυτία ἔχει ἐπιρροὴν ἐπάνω της, δὲν εἶναι ποτε ἀντικείμενον ἠθικῆς ἀποδοχῆς. Ἀκόμη καὶ τὸ νὰ ἀποβλέπη τις εἰς τὴν ἡδονὴν τῆς καλῆς συνειδήσεως, τὸ ἐστοχάζετο ὡς ἐλαττωματικὸν τῆς ἀξίας τῶν πράξεων ἐκείνων, τὰς ὁποίας μᾶς διεγείρει νὰ πράττωμεν.

393. Ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς φιλαυτίας ἢ, μὲ ἄλλας λέξεις, ἡ ἐπιθυμία τῆς εὐδαιμονίας δὲν εἶναι ποτε ἀντικείμενον ἀποδοχῆς οὐδὲ μέμψεως· τοῦτο εἶναι ἀρκετὰ φανερόν, εἶναι δὲ ἀχώριστος ἀπὸ τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, ὡς λογικοῦ καὶ αἰσθητικοῦ ὄντος (§ 161).

394. Εἶναι δὲ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ὅχι ὀλιγώτερον φανερόν, ὅτι ἡ ἐπιθυμία αὕτη, θεωρουμένη ὡς ἀρχὴ πρακτικῆ, δὲν ἔχει καμμίαν ὁμοειδῆ ἐπιρροὴν ἐπάνω εἰς τὴν διαγωγὴν. Αἱ ζωϊκαὶ μας ὀρέξεις, αἱ παθήσεις μας καὶ αἱ ἄλλαι ὑποδεέστεραι ἀρχαὶ τῆς φύσεώς [183] μας, // παρετίθενται συχνὰ εἰς τὴν φιλαυτίαν ὡς καὶ εἰς τὴν εὐνοιαν, καὶ μᾶς ἀποπλανοῦν ἀπὸ τὴν εὐτυχίαν μας, ὡς καὶ ἀπὸ τὰ χρέη τὰ πρὸς τοὺς ἄλλους.

395. Εἰς τὰς περιστάσεις ταύτας πᾶς θεατῆς λέγει ὅτι εἴμεθα ἄξιοι νὰ πάσχωμεν διὰ τὴν ἀφροσύνην καὶ ἀστοχασίαν μας· καὶ ἡμεῖς αὐτοί, εὐθὺς ἀφοῦ περάση τοῦ πάθους ἢ ταραχῆ, αἰσθανόμεθα περὶ τοῦ ἑαυτοῦ μας κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Καὶ ὁ ἔλεγχος οὗτος τῆς συνειδήσεως δὲν εἶναι ἀπλῶς αἴσθημα λύπης, ὅτι ἐστερηθήκαμεν τὴν εὐτυχίαν, τὴν ὁποίαν ἐμπορούσαμεν ν' ἀπολαύσωμεν. Δὲν δυσαρεστούμεθα ἀπλῶς εἰς τὴν κατάστασίν μας, ἀλλ' εἰς τὴν διαγωγὴν μας, εἰς τὸ ὅτι ἐχάσαμεν διὰ τὴν ἀφροσύνην μας, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐμπορούσαμεν ν' ἀποκτήσωμεν.

396. Εἶναι ἀληθινὸν ὅτι δὲν αἰσθανόμεθα τόσον μεγάλην ἀγανά-

κτησιν ἐναντίον τῆς ἀμελείας τοῦ ἀτομικοῦ ἀγαθοῦ, ὅσον κατὰ τῆς ἀπιστίας, τῆς σκληρότητος καὶ τῆς ἀδικίας. Τὸ αἴτιον πιθανῶς εἶναι ὅτι ἡ ἀφροσύνη αὐτῆ κοινῶς συνεπιφέρει ὁμοῦ τὴν ποινὴν τῆς· καὶ ἐντεῦθεν ἡ ὀργή μας ἀφοπλίζεται ἀπὸ τὸν οἶκτον. Τῷ ὄντι, ἐπειδὴ ὁ στοχασμὸς τῆς ἑαυτοῦ εὐτυχίας, τὴν ὁποίαν πᾶς ἄνθρωπος αἰσθάνεται, ἔξω ὅταν εὐρίσκεται, ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν βιαίας τινὸς ὀρέξεως, εἶναι ἰσχυρότατος ἔλεγχος τῆς ἀφροσύνης, δὲν ἦτον ἀναγκαῖον νὰ γίνῃ προσθήκη ποινῆς τοῦ ἁμαρτήματος τούτου, διὰ τῆς ἀγανακτήσεως τοῦ κόσμου.

397. Ἐπὶ τὰς ἤδη τεθείσας ἀρχὰς ἔπεται ὅτι, εἰς τοὺς πιστεύοντας μέλλουσιν κατάστασιν, τὸ βάρος πάσης κοινῆς πράξεως αὐξάνεται ἐκ τῆς ἀφροσύνης μὲ τὴν ὁποίαν ἐπράχθη.

398. Ἐπεται ὁμοίως ὅτι, αἱ ἐπιβαλλόμεναι ποιναὶ ἀπὸ τοὺς πολιτικούς κριτὰς εἰς πράξεις ἰδιαιτέρας, καταστένουν αὐτὰς πλέον ἐγκληματικὰς, παρ' ὅτι ἤθελαν εἶσθαι χωρὶς τοῦτο. Καὶ τόσον, ὥστε καὶ ἐὰν μία τις πρᾶξις καθ' ἑαυτὴν ἀδιάφορος, ἤθελεν εἶσθαι [184] ἀπηγορευμένη ἀπὸ // αὐτόγνωμόν τινα νόμον μὲ ποινὴν αὐστηράν, ἢ ἐργασία αὐτῆς (ἔξω ἂν κινήθωμεν εἰς ταύτην ἀπὸ κατεπεύγοντά τινα στοχασμὸν χρέους) ἤθελεν εἶσθαι ἁμαρτήμα, ὅχι μόνον διὰ τὴν ὑπακοήν, τὴν ὁποίαν ὁ ὑπήκοος χρεωστεῖ εἰς τὸ καθεστῶς κράτος, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἐπιμέλειαν τὴν ὁποίαν χρεωστεῖ, πᾶς τις νὰ ἔχη ὑπὲρ τῆς ζωῆς αὐτοῦ καὶ ὑπολήψεως.

Ἄρθρον γ'

Περὶ εὐδαιμονίας

399. Καὶ ἡ πλέον ἐπιπόλαιος παρατήρησις τοῦ ἀνθρωπίνου βίου ἀρκεῖ νὰ μᾶς πείσῃ, ὅτι κάνεις δὲν μπορεῖ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν εὐδαιμονίαν, χαριζόμενος εἰς πᾶσαν ὄρεξιν καὶ ἐπιθυμίαν του, καὶ ὅτι εἶναι ἀναγκαῖον εἰς ἡμᾶς νὰ κάμωμεν εἰς τὸν ἑαυτὸν μας σχεδὸν τι ἢ σύστημα διαγωγῆς, τὸ ὁποῖον ἀκολουθοῦντες νὰ ζητῶμεν ὅλα τὰ ἄλλα ἀντικείμενα τοῦ βίου.

400. Ὅποῖον πρέπει νὰ εἶναι τὸ σύστημα τοῦτο, εἰς ὄλους τοὺς αἰῶνας ἐστάθη ἢ περὶ τούτου ζήτησις ἀντικείμενον τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν. Τοῦτο ἐστάθη μεταξὺ τῶν παλαιῶν τὸ πρῶτιστον ἀντικείμενον τῶν ἀμφισβητήσεων, αἱ ὁποῖαι ἐδιαίρουσαν τὰ Σχολεῖα των, καὶ τὸ ἐπραγματεύθησαν μὲ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε ἐμπεριλαμβάνει σχεδὸν πᾶσαν ἄλλην ἠθικὴν ζήτησιν. Αἱ περὶ τούτου δόξαι, τὰς ὁποίας ὑπερασπίζοντό τινες ἀπὸ τὰς αἱρέσεις των, ἐπεριλάμβαναν πολλὰς ἀπὸ τὰς πλέον ἀξιολόγους ἀληθείας, καὶ δὲν μένει νὰ προσθήσῃ κανεὶς παρὰ ὀλίγας τινας διορθώσεις καὶ περιορισμοὺς εἰς τὰ συμπεράσματά των.

Α΄ Δόξαι τῶν παλαιῶν περὶ τοῦ ἄκρου ἀγαθοῦ

401. Εἰς τρία εἴδη ἐμποροῦν νὰ συμπεριληφθῶσιν αἱ δόξαι αὗται: Τῶν Ἐπικουρείων, τῶν Στωϊκῶν καὶ τῶν Περιπατητικῶν.

[185] 402. Κατὰ τὸν Ἐπίκουρον, ἡ σωματικὴ ἡδονὴ καὶ λύπη εἶναι τὰ μόνα // ἔσχατα ἀντικείμενα τῆς ἐπιθυμίας καὶ ἀποστροφῆς, καὶ κάθε ἄλλο πρᾶγμα ἐπιθυμεῖται ἢ μισεῖται, κατὰ τὴν ὑποτιθεμένην αὐτοῦ ἀπότασιν, εἰς τὸ νὰ μᾶς προμηθεύσῃ τὸ πρῶτον ἢ νὰ μᾶς ἐλευθερώσῃ ἀπὸ τὸ δεύτερον. Καὶ αὗται αἱ ἀρεταὶ δὲν ἔχουν τιμὴν καθ' ἑαυτάς, ἀλλ' ὡς μέσα τοῦ νὰ καθυποβάλλωμεν εἰς τὴν ἐξουσίαν μας τὰς ἡδονὰς καὶ τὰς λύπας.

403. Αἱ ἡδοναὶ καὶ αἱ λύπαι τοῦ πνεύματος πηγάζουν ὄλαι, κατὰ τὸ σύστημα τοῦ φιλοσόφου τούτου, ἀπὸ τὴν ἀνάμνησιν καὶ προαισθήσιν τῶν τοῦ σώματος. Αὗται ὅμως αἱ ἐνθυμήσεις καὶ προαισθήσεις παραστένονται, τέλος πάντων, ὡς μεγαλητέρας τιμῆς, παρὰ αἱ ἡδοναὶ καὶ αἱ λύπαι, ἀπὸ τὰς ὁποίας πηγάζουν, διότι κρατοῦν μεγαλήτερον μέρος τοῦ βίου καὶ ἡ διεύθυνσις αὐτῶν κρέμαται ἀπὸ ἡμᾶς. Ὅθεν ὁ Ἐπίκουρος ἔθετε τὸ ἄκρον ἀγαθὸν εἰς τὴν ἀνάπαυσιν τοῦ σώματος καὶ εἰς τὴν ἡσυχίαν τοῦ πνεύματος. Πολὺ δὲ μᾶλλον εἰς τὴν τοῦ πνεύματος, εἰς τρόπον ὥστε ἐβεβαίονεν ὅτι ὁ σοφὸς ἐμποροῦσε νὰ φυλάττῃ τὴν εὐδαι-

μονίαν του καὶ εἰς ὅποιανδήποτε σωματικὴν συμφορὰν.

404. Μ' ὄλας τὰς ἀπάτας καὶ τὰς παραδοξίας τοῦ συστήματος τούτου καὶ τὴν πολλὰ ἐπικίνδυνον γλῶσσαν, μὲ τὴν ὁποίαν αἱ ἀρχαὶ του ἐκφράζονται, εἶναι ἄξιον τῆς προσοχῆς ἐκείνων, οἱ ὅποιοι δίδονται εἰς ἠθικὰς ζητήσεις, διὰ τὴν μαρτυρίαν τὴν ὁποίαν δίδει περὶ τῆς συνδέσεως τῆς ἀρετῆς μὲ τὴν εὐδαιμονίαν. Καὶ κατὰ τὰς παρατηρήσεις τοῦ κυρίου Σμίθ, ὁ Σενέκας, ἂν καὶ στωϊκός, ἡ ὁποία αἴρεσις ἦτον ἢ πλέον ἐναντία μὲ τὴν τοῦ Ἐπικούρου, ὅμως ἀναφέρει τὸν φιλόσοφον τοῦτον συχνότερα παρὰ πάντα ἄλλον.

405. Οἱ Στωϊκοὶ ἔδεται τὸ ἄκρον εἰς τὴν ὀρθότητα τῆς διαγωγῆς, χωρὶς κανένα στοχασμὸν τῆς ἐκβάσεως.

406. Δὲν ἐδίδασκαν μ' ὄλον τοῦτο ἀδιαφορίαν πρὸς τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα, ἢ θίον ἀργίας καὶ ἀπαθείας, ἀλλ' ἐξεναντίας, ὅτι ἡ φύσις μᾶς δείχνει ἀντικείμενά τινα ἐκλογῆς καὶ ἀποστροφῆς, καὶ [186] μεταξὺ // τούτων τινὰ ὡς μᾶλλον αἰρετέα καὶ φευκτέα παρὰ ἄλλα, καὶ ὅτι ἡ ἀρετὴ στέκει εἰς τὸ νὰ δεχόμεθα καὶ νὰ ἀποστρεφόμεθα τὰ ἀντικείμενα κατὰ τὴν ἀληθινὴν τῶν ἀξίαν. Ἐδίδισχυρίζοντο μόνον ὅτι πρέπει νὰ ἀκολουθῶμεν τὰ ἀντικείμενα ταῦτα, ὅχι ὡς μέσα τῆς εὐδαιμονίας μας, ἀλλά, διότι πιστεύομεν ὅτι εἶναι σύμφωνον μὲ τὴν φύσιν τὸ νὰ ἀκολουθῶμεν, καὶ ὅτι διὰ τοῦτο, ἀφοῦ κάμωμεν ὄλον τὸ εἰς ἡμᾶς δυνατόν, πρέπει νὰ θεωρῶμεν τὴν ἔκβασιν ὡς ἀδιάφορον.

407. Ἡ ἐκτιθεμένη εἰς τὸ σύστημα τοῦτο κλίμαξ τῶν ἐπιθυμητῶν ἀντικειμένων, ἦτον ὑπολογισμένη ἐξαιρέτως, διὰ νὰ διευθύνῃ εἰς τὰς κοινωνικὰς ἀρετάς. Ἐδίδασκον ὅτι ἡ εὐτυχία δύο ἀνθρώπων εἶναι προτιμητέα παρὰ τὴν ἑνός, ἢ τῆς πόλεως παρὰ τὴν τῆς οἰκογενείας, ἢ τῆς πατρίδος παρὰ ὅλα τὰ μερικὰ συμφέροντα.

Ἐπάνω εἰς τὴν ἀρχὴν ταύτην, ἐνωμένην μὲ ὑψηλότατον αἶσθημα εὐσεβείας, ἐδεμελίονε τὸ πρῶτιστον ἐπιχείρημά του περὶ τῆς ὀλοκλήρου ἀφιερώσεως τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὰς διανομὰς τῆς Θείας προνοίας. Ἐπειδὴ ὅλα τὰ συμβαίνοντα εἶναι διατεταγμένα ἀπὸ τελείαν σοφίαν καὶ ἀγαθότητα, οἱ Στωϊκοὶ ἐσυμπέραναν, ὅτι τὰ

πάντα γίνονται μὲ ὑπολογισμὸν νὰ παράγωσι τὸ δυνατὸν μέγιστον ἀγαθὸν εἰς τὸ πᾶν ἐν γένει. Ἐπειδὴ λοιπὸν εἶναι σύμφωνον μὲ τὴν φύσιν νὰ προτιμῶμεν τὴν εὐτυχίαν τῶν πολλῶν παρὰ τὴν τῶν ὀλίγων, καὶ τὴν τῶν ἀπάντων παρὰ τὴν τῶν πολλῶν, ἐσυμπέραιναν ὅτι πᾶν τὸ γενόμενον, εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἡμεῖς αὐτοὶ ἠθέλαμεν ἐπιθυμήσειν, ἂν ἐγνωρίζαμεν τὸ ὅλον σχέδιον τῆς Θείας κυβερνήσεως.

408. Ἐνῶ οἱ Στωϊκοὶ ἐματαχειρίζοντο τὴν ὑψηλὴν ταύτην Γλῶσσαν, ὠμολογοῦσαν τὴν ἀνθρωπίνην ἀδυναμίαν· ἔλεγον ὅμως ὅτι τὸ ἔργον τοῦ φιλοσόφου εἶναι νὰ διαγράφη τὸ τέλειον, χωρὶς νὰ ταπεινῶν τὴν ἀξίαν τῆς ἀρετῆς μὲ περιορισμούς, προερχομένους
[187] ἀπὸ τὰς // ἀδυναμίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους²⁰.

409. Εἰς τὸ πλεῖστον μέρος τῶν δοξῶν τούτων οἱ Περιπατητικοὶ ἐσυμφωνοῦσαν μὲ τοὺς Στωϊκοὺς. Ἐδέχοντο, ὅτι ἡ ἀρετὴ πρέπει νὰ εἶναι ὁ νόμος τῆς διαγωγῆς μας, καὶ ὅτι κἀνὲν ἄλλο ἀγαθὸν δὲν ἐμπορεῖ νὰ συγκριθῆ μὲ αὐτήν. Δὲν τὴν ἐπαράστεναν ὅμως ὡς τὸ μόνον ἀγαθόν, οὐδὲ ἔδειχναν παντελῆ ἀδιαφορίαν πρὸς τὰ ἐξωτερικὰ πράγματα.

«Μάχονται οἱ Στωϊκοὶ μὲ τοὺς Περιπατητικούς, λέγει ὁ Κικέρων, οἱ μὲν ἀρνούμενοι ὅτι δὲν εἶναι τίποτε ἀγαθὸν παρὰ τὸ τίμιον, οἱ δέ, μάλιστα μὲν ἀποδεχόμενοι τὸ τίμιον, ὠμολογοῦντες ὅμως ὅτι εἶναι καὶ εἰς τὸ σῶμα καὶ ἔξω τοῦ σώματος ἀγαθὰ τινα. Μάχη τιμῆ καὶ ἀμφισβήτησις λαμπρά!»²¹.

20. Αἱ ἀξιολογώτεροι διδασκαλίαι τοῦ Σχολείου τούτου ἐξηγήθησαν ἀπὸ τὸν Δρα Φεργουσσῶνα μὲ τὴν βαθεῖαν ἐκείνην εὐγλωττίαν, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὰ συγγράμματά του, εἰς πόνημα ἐσχάτως ἐκδοθέν, *Περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης* (Principles of Moral and Political Science, 1793). Ὁ ἀναγνώστης ἐμπορεῖ ὁμοίως νὰ συμβουλευθῆ τὴν ἔκθεσιν τοῦ Στωϊκοῦ συστήματος εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ κυρίου Σμιθ, ἐκδοθὲν τελευταίως καὶ τὰς προστεθείσας σημειώσεις ἀπὸ τὸν κύριον Ἀρβίς, εἰς τὸν *Περὶ εὐδαιμονίας* διάλογόν του.

21. «Pugnant Stoici cum Peripateticis, dit Ciceron, Alterinegant quidquam bonum esse nisi quod honestum sit; alteri longe, longeque plurimum se

410. Τέλος πάντων, φαίνεται (διὰ τὰ μεταχειρισθῶ τὰς λέξεις τοῦ Δρος Φεργουσσῶνος) ὅτι «ὅλοι αὐταὶ αἱ αἰρέσεις ὡμολογοῦσαν τὴν ἀνάγκην τῆς ἀρετῆς ἢ ἐδέχοντο, ὅτι εἰς πᾶσαν καλῶς διευθυνομένην ζήτησιν τῆς εὐδαιμονίας, ἀπαιτεῖται ἢ πλέον ἀκριβῆς ἐπιμέλεια τῆς ἠθικότητος. Μόνοι οἱ Στωϊκοὶ ἐδιίσχυρίζοντο ὅτι ἡ ἐπιμέλεια αὕτη εἶναι καθ' ἑαυτὴν ἡ εὐδαιμονία, ἢ ὅτι τὸ τὰ διατρέχει κανεῖς τὸν δρόμον ἐνὸς πνεύματος ἐνεργοῦ, σταθεροῦ, σοφοῦ καὶ ἀγαθοποιῦ, εἶναι καθ' ἑαυτὸ τὸ ἀληθινὸν ἀγαθόν, τὸ ὅποιον πρέπει τὰ ζητῶμεν».

Β' Προσθήκη παρατηρήσεων περὶ εὐδαιμονίας

411. Ἀπὸ τὴν ἤδη δοθεῖσαν μικρὰν παράστασιν τῶν περὶ τοῦ ἄκρου ἀγαθοῦ συστημάτων τῶν φιλοσόφων, ἐμπορεῖ τὰ θεωρῆται ὡς ὁμολογούμενον καὶ ἀναμφισβήτητον ὅτι ἡ εὐδαιμονία πηγάζει [188] κυρίως ἀπὸ τὸ // πνεῦμα. Οἱ Στωϊκοὶ ἐφανέροναν τοῦτο, ἴσως πάρα πολὺ δυνατὰ, λέγοντες ὅτι εἰς τὸν σοφὸν αἱ ἐξωτερικαὶ περιστάσεις εἶναι ἀδιάφοροι. Πρέπει ὅμως τὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ἡ εὐδαιμονία κρέματα ἀπὸ ταύτας πολὺ ὀλιγότερον, παρ' ὅσα κοινῶς φαντάζονται οἱ ἄνθρωποι, καὶ ὅτι καθὼς δὲν εἶναι κάμμία κατάστασις τόσον εὐτυχῆς, ὥστε τὰ ἀποκλείη τὰς βασάνους τῆς κακίας, τῆς μικροψυχίας καὶ τῶν ἐλέγχων τῆς συνειδήσεως, οὕτω δὲν εἶναι καὶ κάμμία τόσον δυστυχῆς, ὥστε τὰ ἐμποδίσῃ τὴν χαρὰν τῆς ἀγαθοποιῦ, τῆς γενναίας καὶ δικαίας καρδίας.

412. Ἐὰν ἀπὸ τὴν ὑψηλὴν ἰδέαν τοῦ τελείου σοφοῦ καὶ ἐναρέτου ἀνθρώπου καταβῶμεν εἰς τοιοῦτους χαρακτῆρας, ὁποίους ὁ κόσμος μᾶς δείχνει, γίνονται ἀναγκαῖοι προσδιορισμοὶ τινες τῶν στωϊκῶν συμπερασμάτων. Ὁ κύριος Οὔμης ἐπαρατήρησεν ὅτι: «καθὼς εἰς τὸ σωματικὸν σύστημα ὁ ὀδοντόπονος προξενεῖ βαρύτερους πόνους, παρὰ τὴν φθίσιν ἢ ὑδρωπικίαν, οὕτω καὶ εἰς τὸ

---

attribuere honestati; sed tamen et in corpore et extra esse quaedam bona. Certamen honestum, et disputatio splendida».

πνεῦμα, ἂν καὶ ὅλαι αἱ κακίαι εἶναι ὀλέθριοι, ἢ ταραχὴ ὅμως ἢ ἡ θλίψις δὲν μετρεῖται κατὰ φύσιν μὲ ἀκριβῆ ἀναλογίαν πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς κακίας». Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς προσθέτει ὅτι: «ἐάν τις εἶναι κυριευμένος ἀπὸ κακίαν τινὰ ἢ ἐλάττωμα, ἐμπορεῖ συχνὰ ν' ἀκολουθήσῃ, ὥστε μία τις ἀρετὴ, τὴν ὁποίαν ἔχει, νὰ τὸν καταστένῃ πλέον δυστυχῆ, παρὰ ἐὰν ἦτο παντάπασι κακός».

413. Ἄλλὰ καὶ χωρὶς ταῦτα, καὶ ἂν ὑποδέσωμεν χαρακτῆρά τινα τέλειον, ὅσον ἐπιδέχεται ἡ ἀδυναμία τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, διάφοροι πνευματικαὶ ποιότητες, μὴ ἔχουσαι ἄμεσον σύνδεσιν μὲ τὴν ἠθικὴν ἀξίαν, εἶναι ἀναγκαῖαι πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν. Εἰς ἀπόδειξιν τῆς παρατηρήσεως ταύτης ἀρκεῖ νὰ στοχασθῶμεν, πόσον πολὺ συνέχεται ἡ ἡσυχία μας:

α. Μὲ τὴν κρᾶσιν.

β. Μὲ τὴν φαντασίαν.

γ. Μὲ τὰς δόξας, καὶ

δ. Μὲ τὰς ἐξεις. //

- [189] 414. Καθ' ὅλα ταῦτα ἡ ἀρχικὴ σύστασις ἢ ἡ πρῶμος ἀνατροφή ἐμπορεῖ νὰ ἔχῃ μεγάλην ἐπιρροὴν εἰς τὸ πνεῦμα· καὶ ὅταν ἡ ἐπιρροὴ αὕτη συμβῇ νὰ εἶναι ἐναντία, δὲν διορθόνηται διὰ μιᾶς ἀπὸ τὰ φιλοσοφικὰ παραγγέλματα. Πολὺ μ' ὅλον τοῦτο ἐμπορεῖ ἀναμφιβόλως νὰ κατορθώσῃ εἰς τοιαύτας περιστάσεις ἢ ἐπιμονὴ τῆς ἐπιμελείας μας, καὶ διὰ τοῦτο τὰ ἤδη ἀπαριθμηθέντα εἶναι ἄξια τῆς προσοχῆς μας, ὅχι μόνον διὰ τὴν σύνδεσιν αὐτῶν μὲ τὴν θεωρητικὴν ζήτησιν περὶ τῶν συστατικῶν τῆς εὐδαιμονίας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ πρακτικὰ συμπεράσματα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐμποροῦν νὰ μᾶς φέρωσι.

Ἐπιρροὴ τῆς κράσεως ἐπάνω εἰς τὴν εὐδαιμονίαν

415. Ἡ λέξις κρᾶσις, ἢ ὁποῖα ἔχει διαφόρους σημασίας εἰς τὴν γλῶσσάν μας, λαμβάνεται ἐνταῦθα, διὰ νὰ φανερόνη τὴν συνήθη κατάστασιν τοῦ πνεύματος εἰς τὴν ὀργιλότητα· μέρος τοῦ χαρα-

κτῆρος στενὰ συνδεδεμένον μὲ τὴν εὐδαιμονίαν, διὰ τὰς ἡδονὰς καὶ λύπας, αἱ ὁποῖαι σχετικῶς εἶναι ἀχώριστοι ἀπὸ τὴν γύμνασιν τῶν εὐμενῶν καὶ δυσμενῶν μας παθήσεων (§ 147, 157).

416. Ὁ χόλος ἐδιαίρηθη (§ 154) εἰς αὐθόρμητον καὶ εἰς ἐσκεμμένον. Ὁ ἐσκεμμένος, καθὼς ἐπαρατηρήθη (§ 155), ἔχει πάντοτε ἀναφορὰν πρὸς τὰ αἷτια τοῦ προσώπου, ἐναντίον τοῦ ὁποίου φέρεται καὶ ὑποδέτει αἰσθημα δικαιοσύνης ἢ ἠθικοῦ καλοῦ καὶ κακοῦ.

417. Εἰς ἀνθρώπους τινὰς ἢ ζωϊκὴ ἢ αὐθόρμητος ὤθησις εἶναι δυνατωτέρα παρὰ εἰς ἄλλους. Ὅπου τοῦτο συμβαίνει ἢ ὅπου δὲν ἔγινεν ἢ πρέπουσα φροντίς, διὰ τὰ χαλινώνεται ὀξεῖα ἢ ὀργίλη κρᾶσις, εἶναι ἢ ἀναγκαῖα συνέπεια. Εἶναι ἐλάττωμα συχνὰ παρατηρούμενον εἰς εὐαισθήτους καὶ γενναίους χαρακτῆρας, καὶ ἐλαττώνει τὴν εὐδαιμονίαν των, ὅχι τόσον διὰ τὰ προερχόμενα εἰς τὸ πνεῦμά των ἀποτελέσματα, ὅσον διὰ τὰς συμφοράς, εἰς τὰς ὁποῖας τοὺς ἐκδέτει. //

[190] 418. Ὅταν ὁ ζωϊκὸς χόλος δὲν καταπίπτῃ ἀμέσως, πρέπει νὰ τρέφεται ἀπὸ δόξαν τινὰ κακοῦ σκοποῦ, εὐνοουμένου εἰς τὸ ἀντικείμενόν του. Καὶ ἐπομένως, ὅταν συμβαίῃ τοῦτο εἰς τινὰ τόσον συνήθως, ὥστε νὰ εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς κράσεώς του, δείχνει ἀπὸ μέρους του διάθεσιν, εἰς τὸ νὰ θεωρῇ κακοὺς σκοποὺς εἰς τὰς πράξεις τῶν ἄλλων. Τοῦτο εἰς περιστάσεις τινὰς ἐμπορεῖ νὰ πηγάζῃ ἀπὸ στερεὰν πεποίθησιν τῆς κακίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Γενικῶς ὅμως ἔχει τὴν ἀρχὴν του εἰς τὴν δυσαρέσκειαν, τὴν προξενουμένην ἀπὸ τὴν συνειδησιν τοῦ ἐλαττώματος ἢ τῆς ἀφροσύνης, ἢ ὁποῖα κάμνει τὸ αἰσθανόμενον αὐτὴν νὰ μὴ δίδῃ προσοχὴν εἰς τὸν ἑαυτὸν του, ἀλλὰ νὰ ἀναφέρῃ τὰς αἰτίας τῆς δυσδιαθεσίας του (M-humor) εἰς τὰ φανταστικὰ σφάλματα τοῦ πλησίον του.

419. Πρὸς θεραπείαν τῶν ἀταξιῶν τούτων τοῦ πνεύματος δὲν εἶναι ἄλλο τόσον δραστήριον, ὅσον τὸ νὰ ἔχωμεν πρὸς τὰ κινουῦντα τοὺς ἄλλους αἷτια τὴν γλυκύτητα ἐκείνην, ἣτις γεννᾶται ἀπὸ τὴν ἔξιν

τῆς προσοχῆς εἰς τὰς ἰδικὰς μας ἀδυναμίας καὶ εἰς τὰς πολυαριθμους περιστάσεις, αἱ ὁποῖαι, καὶ χωρὶς νὰ ὑπάρχη κἀνεις πονηρὸς σκοπός, γεννοῦν τὸ φαινόμενον τῆς κακίας εἰς τὴν ἀνθρωπίνην διαγωγὴν (§ 360).

420. Ἡ ὑφαίρεσις ὁμοίως, καθ' ὅσον εἶναι δυνατόν, τῶν ἐξωτερικῶν σημείων τῆς ὀργιλότητος ἢ τῆς ὀρμῆς ἐμπορεῖ νὰ συντρέξῃ πολὺ εἰς τὸ νὰ φέρῃ βαθμηδὸν ἀλλοίωσιν εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ πνεύματος, καὶ νὰ μᾶς καταστένῃ, ὄχι μόνον πλέον ἀρεστοὺς εἰς τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ καὶ πλέον εὐδαίμονας εἰς τὸν ἑαυτὸν μας. Τόσον στενὴ εἶναι ἡ μεταξὺ πνεύματος καὶ σώματος σύνθεσις, ὥστε καὶ ἡ ἀπλῆ μίμησις δυνατῆς τινος ἐκφράσεως τείνει, εἰς τὸ νὰ διεγείρῃ τὸ ἀνταποκρινόμενον πάθος. Καὶ ἐξεναντίας ἡ ὑφαίρεσις τοῦ ἐξωτερικοῦ σημείου τείνει εἰς τὸ νὰ συνδιαλλάττῃ τὸ ὑποδεικνυόμενον πάθος.

[191] 421. Ἡ ἐπιβρόχῃ τῆς κράσεως ἐπάνω εἰς τὴν εὐδαιμονίαν αὐξάνει ἀκόμη καὶ ἀπὸ μίαν ἄλλην περίστασιν. Αἱ αὐταὶ αἰτίαι, αἱ ὁποῖαι ἀπολ // λοτριώνουν τὰς καρδίας μας ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, εἶναι ἐπιτήδειοι νὰ μᾶς ὑποβάλλωσι κακὰς ὄψεις τῆς διαγωγῆς τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, καὶ ἐντεῦθεν νὰ μᾶς ρίψωσιν εὐκόλα εἰς ἀπελπισμένον σκεπτισμόν.

422. Καθὼς ἡ κρᾶσις εἰς τὰς περιστάσεις ταύτας ἔχει ἐπιβρόχῃν ἐπάνω εἰς τὰς δόξας, οὕτω καὶ αἱ ὄψεις, κατὰ τὰς ὁποίας βλέπομεν τὴν κυβέρνησιν τοῦ παντός, καὶ ἰδιαίτερος τὴν κατάστασιν καὶ τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρώπου, ἔχουν ἀμοιβαίαν ἐπιβρόχῃν ἐπάνω εἰς τὴν κρᾶσιν. Ἡ πίστις, τῆς κυβερνώσης τὰ πάντα Σοφίας καὶ Ἀγαθότητος, ἐμπνέει τὸ πλέον ἐγκάρδιον αἰσθημα πάσης εὐχαριστήσεως. Καὶ ἡ ἰδέα ὅτι ἐπικρατεῖ εἰς τὸ πᾶν τάξις καὶ εὐδαιμονία, ἔχει σύνθηδες ἀποτελέσματα νὰ καθησυχάζῃ τὰς ἀτάκτους παθήσεις, ὅμοιον μὲ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον αἰσθανόμεθα, ὅταν εἰς μοναχικὴν τινα καὶ ἥσυχον σκηνὴν ἀπολαμβάνομεν γλυκεῖαν γαλήνην καλοκαιρινῆς τινος ἐσπέρας.

Ἐπιρροή τῆς φαντασίας ἐπάνω εἰς τὴν εὐδαιμονίαν

423. Ἐν ἀπὸ τὰ πρότιστα ἀποτελέσματα τῆς ἐλευθερίου ἀνατροφῆς εἶναι νὰ συνειθίζωμεν τὸν ἑαυτὸν μας, εἰς τὸ νὰ ἀποσπῶμεν τὴν προσοχήν μας ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα τῶν παρουσῶν ἀντιλήψεών μας, καὶ νὰ ἐνδιατρίβωμεν ἡδέως εἰς τὸ παρελθόν, εἰς τὸ ἀπὸν καὶ εἰς τὸ μέλλον. Φανερόν εἶναι πόσον πρέπει νὰ ἐκτείνεται οὕτω ἡ σφαῖρα τῶν ἀπολαύσεών μας ἢ τῶν θλίψεων, διότι (χωρὶς νὰ ἀναφέρω τὴν ἐνθύμησιν τοῦ παρελθόντος) ὅλον τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς εὐδαιμονίας ἢ τῆς δυστυχίας μας, τὸ ὁποῖον πηγάζει ἀπὸ τὰς ἐλπίδας ἢ ἀπὸ τοὺς φόβους μας, λαμβάνει τὴν ὑπαρξίν του ὀλοκλήρως ἀπὸ τῆς φαντασίας τὴν δύναμιν.

424. Εἰς ἀνθρώπους τινὰς ἢ φαντασία γεννᾷ ὀλίγην ἠδονὴν ἢ θλίψιν, περιοριζομένης τῆς ἐνεργείας τῆς κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν προαίσθησιν ἢ ἀνάμνησιν τῶν σωματικῶν ἀπολαύσεων. //

[192] 425. Εἰς ἄλλους εἶναι ὄργανον μεγάλης δυστυχίας, ὅταν τὸ πνεῦμα, παραδείγματος χάριν, εἶναι ἐξαρχῆς καταπιεσμένον ἀπὸ τὸν σκεπτισμὸν ἢ καταφοβούμενον ἀπὸ τοὺς τρόμους τῆς δεισιδαιμονίας.

426. Εἰς ἐκείνους δέ, τῶν ὁποίων ἡ ἀνατροφή ἔλαβεν εὐτυχῶς ὀδηγίαν, ἀνοίγει ἀνεξαντλήτους πηγὰς εὐφροσύνης, παραστένουσα ἀκαταπαύστως εἰς τὴν σκέψιν των τὰς πλέον ὀραίας ὄψεις τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τῆς προνοίας, καὶ εἰς τὸ πλέον βαθὺ σκότος τῆς ἐναντίας τύχης, χρυσώνουσα τὴν ὄψιν τοῦ μέλλοντος.

427. Ἡ ζωηρότης τῶν εἰκόνων, τὰς ὁποίας ἢ φαντασία παραστένει, πιθανῶς κρέματα κατὰ μέρος ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν σύστασιν· πολλὴ ὅμως μᾶλλον ἀπὸ τὴν φροντίδα, μὲ τὴν ὁποίαν ἢ δύναμις αὕτη ἐπαιδεύθη εἰς τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ἡλικίας μας. Ὁ χρωματισμὸς τῶν εἰκόνων τούτων, ὡς πρὸς τὴν ἐξ' αὐτῶν χαρὰν ἢ λύπην, κρέματα σχεδὸν ὀλοκλήρως ἀπὸ τὰς συζεύξεις, τὰς ὁποίας αἱ πρῶταί μας συνήθειαι μᾶς ἔκαμαν νὰ μορφώσωμεν.

428. Καὶ ἐπάνω εἰς ἐκείνους, τῶν ὁποίων ἢ φαντασία ἔλαβεν ὀλί-

γην ἢ οὐδεμίαν ἀγωγὴν, ἢ ἐπιβρόη τῆς συζεύξεως εἶναι μεγάλη, καὶ ἐμβαίνει μᾶλλον ἢ ἦττον εἰς πᾶσαν ἐκτίμησιν, τὴν ὁποίαν κάμνουν περὶ τῆς ἀξίας τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων. Ἡ σοφὴ ἀνατροφὴ ἐμπορεῖ πολὺ νὰ συντρέξῃ, εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ τὸ μέρος τοῦτο τῆς φύσεώς μας βοηθητικὸν εἰς τὴν εὐδαιμονίαν μας (§ 60).

429. Ὅταν τὸ πνεῦμα εἶναι βλαμμένον ἀπὸ πρῶϊμους κακὰς ἐντυπώσεις, δύσκολον εἶναι νὰ διορθωθῶσιν αὐταὶ διὰ τοῦ λογικοῦ. Πλειότερον ἐμπορεῖ τις νὰ ἐλπίζῃ ἀπὸ τὰς ἐναντίας συζεύξεις, τὰς ὁποίας βαθμηδὸν ἐμπορεῖ νὰ μορφώσῃ διὰ τινος νέας σειρᾶς σπουδῶν καὶ ἐνασχολήσεων ἢ διὰ τελείας ἀλλαγῆς σκηνῶν, ἔξζων καὶ συναναστροφῆς. //

[193]

Ἐπιβρόη τῶν δοξῶν ἐπάνω εἰς τὴν εὐδαιμονίαν

430. Δόξας ἐννοοῦμεν ἐνταῦθα, ὅχι ἀπλῶς τὰ θεωρητικὰ συμπεράσματα, εἰς τὰ ὁποία ἐδώκαμεν τὴν συγκατάθεσίν μας, ἀλλὰ τὰς πεποιεθῆσεις αἱ ὁποῖαι ἐβρίζωθησαν εἰς τὸ πνεῦμά μας, καὶ ἔλαβον συνήθη ἐπιβρόην εἰς τὴν διαγωγὴν μας.

431. Ἀπὸ τὰς δόξας ταύτας μέγα καὶ δυνατὸν μέρος διὰ τῆς ἀνατροφῆς ἐμπεριπλέκεται εἰς τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὰς πρώτας αὐτῶν συνηθείας τοῦ σκέπτεσθαι, ἢ ἀνεπαισθήτως ποτίζονται οἱ ἄνθρωποι μὲ αὐτὰς ἀπὸ τὰ ἦδη τοῦ καιροῦ των.

432. Ὅταν τοιαῦται δόξαι εἶναι ἐσφαλμένα, ἐμποροῦν συχνὰ νὰ διορθῶνται κατὰ μέγα μέρος διὰ τῆς ἐπιμόνου σπουδῆς σκεπτικοῦ καὶ γενναίου πνεύματος. Ἄλλ' ἐπειδὴ ὁ ἀριθμὸς τῶν σκεπτικῶν πνευμάτων εἶναι κατὰ σύγκρισιν μικρός, ἐντεῦθεν χρεωστοῦν, ὅσοι ἐδοκίμασαν εἰς ἑαυτοὺς τὰ εὐτυχῆ ἀποτελέσματα τῶν ὀρθοτέρων καὶ ὑψηλοτέρων ἀρχῶν, νὰ μεταδίδωσιν, ὅσον εἶναι δυνατόν, καὶ εἰς τοὺς ἄλλους τὴν αὐτὴν εὐτυχίαν. Δὲν εἶναι τῆς παρούσης συντόμου πραγματείας νὰ ἐκτανθῶμεν εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, ὅσον ἀπαιτεῖ, ἀλλ' ὁ ἀναγνώστης θέλει εὐρεῖν ἐκτεταμένην περὶ τούτου θεωρίαν εἰς ἓν ἀξιόλογον τμήμα, *Περὶ τῶν*

ἀρχῶν τῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης, τοῦ Φεργουσῶνος²².

Ἐπιόροη τῶν ἕξεων ἐπάνω εἰς τὴν εὐδαιμονίαν

433. Ἐπαρτηρήσαμεν ἤδη (§ 314) τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἕξεως, εἰς τὸ νὰ συμμορφῶνῃ τὰ πνεύματά μας μὲ τὰς ἀτυχίας τῆς καταστάσεώς μας. Καὶ ἐντεῦθεν ἐσύραμεν ἐπιχείρημα εἰς ἀπόδειξιν τῆς ἀγαθότητος τοῦ Ποιοτοῦ μας, ὅστις, σιμὰ τόσον πλουσίας [194] προβλέψεως // ἀντικειμένων ἀρμοδίων εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς φύσεώς μας, ἔδωκεν εἰς ἡμᾶς καὶ δύναμιν νὰ συνδιαλλαττώμεθα μὲ τὰς ἐξωτερικὰς περιστάσεις, τὰς ὁποίας αἱ ἀρχαὶ αὗται μᾶς διδάσκουν νὰ ἀποφεύγωμεν.

434. Αὕτη μ' ὅλον τοῦτο ἡ τάσις τοῦ πνεύματος εἰς τὸ νὰ συναρμόζεται μὲ τὰ συνήθη ἀντικείμενα, ἐμπορεῖ εἰς περιστάσεις τινάς, ὄχι μόνον νὰ γένη πηγὴ συμπτωματικῶν δεινῶν, ἀλλὰ καὶ νὰ μᾶς στερήσῃ ἀπὸ τὴν αἴσθησιν τῶν πλέον ἡδονικῶν ἀπολαύσεων τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Αἱ μορφούμεναι ἕξεις εἰς τὴν βρεφικὴν καὶ παιδικὴν ἡλικίαν εἶναι τόσον πλέον δυσεξάλειπτοι, παρὰ ἐκεῖνας τὰς ὁποίας λαμβάνομεν εἰς ἡλικίαν ὠριμωτέραν, ὥστε δικαίως λέγονται, ὅτι συστένουν δευτέραν φύσιν. Καὶ ἂν κατὰ δυστυχίαν ἔλαβαν τὴν μόρφωσίν των ἐν μέσῳ περιστάσεων, ἐπάνω εἰς τὰς ὁποίας δὲν ἔχομεν κανένα χαλινόν, δὲν μᾶς ἀφίνουν κάμμίαν βεβαιότητα διὰ τὴν εὐδαιμονίαν μας, ἀλλὰ μᾶς παραδίδουν εἰς τὴν φαντασίαν τῆς τύχης.

435. Τὸ νὰ συνηθίζωμεν τὰ πνεύματα τῶν παιδίων εἰς μόνας ἐκεῖνας τὰς ἀσχολίας καὶ ἀπολαύσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἐμπορεῖ τις εἰς πάντα καιρὸν νὰ φυλάττῃ τὸ ἡγεμονικόν του, εἶναι τὸ στερεώτερον θεμέλιόν τῆς μελλούσης ἡσυχίας των. Αἱ ἀσχολίαι αὗται καὶ ἀπολαύσεις προσφέρουν ὁμοίως τὴν πλέον καθαρὰν καὶ οὐσιώδη εὐχαρίστησιν. Καὶ ἂν εἰς τοῦτο ἡ ἀνατροφή ἐκαταγίνετο φρονίμως

22. part. II, chap. I, sect. 8.

νά βοηθῆ τὰ μέσα τῆς φύσεως, ταῦτα ἐμποροῦσαν νὰ εἶναι ἀληθινὴ πηγὴ ὅλων ἐκείνων τῶν δανεισμένων θεληγῆτων, τὰ ὅποια αἱ ματαιότητες τοῦ κόσμου ἐξάγουν ἀπὸ τυχηρὰς συνδρομάς.

436. Περί δὲ τῶν σπουδῶν ἐκείνων, αἱ ὅποια εἰς τὴν ἀρχὴν των κρέμονται ἀπὸ τὴν ἰδικὴν μας ἐκλογὴν, συμβάλλει τὰ μέγιστα νὰ ἔχωμεν σταθερὰ πρὸ ὀφθαλμῶν τοῦτο: πόσον δηλαδὴ μέγα μέρος τῆς ἀνθρωπίνης εὐδαιμονίας πηγάζει ἀπὸ τὴν ἔξιν, καὶ ὅταν μορφόνωμεν τὰ σχέδιά μας, νὰ ἀπορρίπτωμεν ἐκείνας τὰς προλήψεις καὶ // προαρπακτικὰς κρίσεις, αἱ ὅποιαί τόσον συχνὰ ἀποπλανοῦν τὴν κρίσιν εἰς τὴν διαγωγὴν τῆς ζωῆς. «Ἐκλεγε, λέγει, ὁ Πυθαγόρας τὸν καλλήτερον δρόμον τοῦ πράττειν καὶ ἡ συνήθεια θέλει τὸν καταστήσειν ταχέως τὸν πλέον εὐάρεστον».

437. Αἱ ἀνωτέρω παρατηρήσεις ἀναφέρονται εἰς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐμπορεῖ νὰ λέγεται οὐσιώδη συστατικὰ τῆς εὐδαιμονίας. Εἰς τὰς περιστάσεις τὰς συνιστώσας τὴν γενικὴν κατάστασιν ἢ ἔξιν τοῦ πνεύματος, ἦτις εἶναι ἀναγκαῖα, διὰ νὰ βάλλωμεν τὰ θεμέλια πάσης ἄλλης ἀπολαύσεως.

438. Ὑποτεθέντων τῶν θεμελίων τούτων, τὸ κεφάλαιον τῆς εὐδαιμονίας, τὴν ὁποίαν ἐμπορεῖ τις νὰ ἀπολαμβάνη, θέλει εἶσθαι ἀνάλογον μὲ τὸν βαθμὸν, εἰς τὸν ὁποῖον δύναται τις νὰ προμηθευθῆ ἀσφαλῶς ὅλας τὰς διαφόρους ἡδονάς, τὰς ἀνηκούσας εἰς τὴν φύσιν μας.

439. Αἱ ἡδοναὶ αὗται ἐμποροῦν νὰ ἀναχθῶσιν εἰς τὰ ἀκόλουθα κεφαλαιώδη:

- α. Εἰς τὰς ἡδονὰς τῆς ἐνεργείας καὶ ἀναπαύσεως.
- β. Εἰς τὰς ἡδονὰς τῆς αἰσθήσεως.
- γ. Εἰς τὰς ἡδονὰς τῆς φαντασίας.
- δ. Εἰς τὰς ἡδονὰς τοῦ νοός.
- ε. Εἰς τὰς ἡδονὰς τῆς καρδίας.

440. Ἡ ἐξέτασις καὶ σύγκρισις τῶν διαφόρων τούτων κλάσεων τῶν ἀπολαύσεών μας εἶναι ἀναγκαῖα, καὶ κατ' αὐτὰς τὰς στωϊκὰς ἀρχάς, διὰ νὰ συμπληρώσῃ τὴν περὶ εὐδαιμονίας ζήτησιν, πρὸς

ἐπιβεβαίωσιν τῆς σχετικῆς ἀξίας τῶν διαφόρων ἀντικειμένων τῆς ἐκλογῆς καὶ ἀποβολῆς.

[196] 441. Τοιαύτη ὅμως ἐξέτασις ἤθελε μᾶς φέρειν εἰς μακρολογίαν ἀσυμβίβαστον μὲ τὸ σχέδιον καὶ ξένην πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ δοκιμίου τούτου. Εἰς τοὺς ὅσοι θέλουν νὰ ἐξακολουθήσωσι τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, ἀνοίγεται στάδιον θεωρίας ἐξίσου περιέργου καὶ ὠφελίμου, καὶ τὴν ὁποίαν οἱ Ἠθικολόγοι // ἐξήντησαν πολὺ ὀλιγώτερον, παρ' ὅσον ἐμποροῦσε νὰ προσμένεται ἀπὸ τὴν ἀξιολογότητά της.

442. Τὸ πρακτικὸν συμπέρασμα, τὸ ὁποῖον ἐξάγεται ἀπὸ τὴν ζήτησιν ταύτην, εἶναι ὅτι πλέον φρόνιμον σχέδιον τῆς οἰκονομίας περὶ τῶν ἡδονῶν μας, ἐμπορεῖ ὄχι ἀπλῶς νὰ συμφωνήσῃ μὲ τὴν ἀκριβῆ τήρησιν τῶν ἡθικῶν κανόνων, ἀλλὰ καὶ κατὰ μέγα μέρος ἐμπεριλαμβάνεται εἰς τοὺς κανόνας τούτους· καὶ ὅτι ἐντεῦθεν ἡ εὐδαιμονία, καθὼς καὶ ἡ τελειοποίησις τῆς φύσεώς μας, στέκει εἰς τὸ νὰ πράττωμεν τὸ χρέος μας, φροντίζοντες περὶ τῆς ἐκβάσεως τόσον ὀλίγον, ὅσον ἐπιδέχεται ἡ ἀνθρωπίνη ἀδυναμία.

443. Πρὶν ἀφήσωμεν τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, εἶναι ὠφέλιμον νὰ παρατηρήσωμεν ἀκόμη (§ 172, γ'), ὅτι μ' ὅλα τὰ εὐτυχῆ ταῦτα ἀποτελέσματα τῆς ἐναρέτου ζωῆς, ἡ ἀρχὴ τοῦ χρέους καὶ ἡ ἐπιθυμία τῆς εὐτυχίας εἶναι φύσει διακεκριμένα ἀπ' ἀλλήλων. Ἡ εἰρήνη τρώντι τοῦ πνεύματος, ἥτις εἶναι ἡ ἄμεσος ἀμοιβὴ τῶν καλῶν πράξεων καὶ ἡ αἴσθησις τῆς ἀξίας, μὲ τὴν ὁποίαν συντροφεύονται, γεννοῦν ἀνεξαρτήτως ἀπὸ πείραν, ἰσχυρότατον στοχασμόν, ὅτι ἡ εὐδαιμονία εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὴν ἀρετὴν. Τὰ γενόμενα ὅμως εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν, τὰ ὁποῖα βεβαιόουν τὸ συμπέρασμα τοῦτο, δὲν εἶναι εὐδιάκριτα εἰς ἐπιπολαίους θεατάς. Οὐδὲ οἱ φιλόσοφοι εἰς πάντα αἰῶνα ἤθελαν συμφωνεῖν, εἰς τὸ νὰ δέχωνται τοῦτο τόσον ὁμοφώνως, ἂν δὲν ἤθελαν ὀδηγηθῆν εἰς τὴν ἀλήθειαν διὰ συντομωτέρου καὶ εὐδυτέρου δρόμου, παρὰ ὅ,τι εἶναι ἡ ἐξέτασις τῶν μακρυνῶν συνεπειῶν τῆς ἐναρέτου καὶ κακῆς διαγωγῆς.

444. Εἰς τὴν παρατήρησιν ταύτην ἐμπορεῖ νὰ προστεθῇ ὅτι, ἂν ἡ ἐπιθυμία τῆς εὐδαιμονίας ἦτον ἡ μόνη, ἢ μάλιστα ἡ κανονίζουσα

[197] πρακτικὴ ἀρχὴ εἰς τὸν καλὸν ἄνθρωπον, δυσκόλως ἤθελεν ἐπιτυχαίνειν τὸν σκοπὸν τῆς, γεμίζουσα τὸ πνεῦμά του ἀπὸ ἀνησύχους στοχασμοὺς περὶ τοῦ μέλλοντος καὶ ἀπὸ πολυπλόκουσιν συλλογισμοὺς περὶ τῶν διαφορῶν // ἐκβάσεων τοῦ καλοῦ καὶ κακοῦ. Ἐνῶ ἐκεῖνος, τοῦ ὁποίου ἡ κανονίζουσα πρακτικὴ ἀρχὴ εἶναι τὸ αἴσθημα τοῦ χρέους, φέρεται εἰς τὰς ὑποθέσεις τοῦ βίου μὲ θάρρος, μὲ σταθερότητα, μὲ τρόπον ἀξιωματικόν, καὶ εὐρίσκει τὸν ἑαυτὸν του ἀνταμειβόμενον μὲ ἐκείνην τὴν εὐδαιμονίαν, ἡ ὁποία τόσον συχνὰ φεύγει τὴν ζήτησιν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι βάλλουσι εἰς ἐνέργειαν πᾶσαν δύνανται τοῦ πνεύματος, διὰ νὰ τὴν φθάνωσι.

Τμῆμα Δ'

Περὶ τῶν γενομένων διαφορῶν θεωριῶν περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἠθικῆς ἀποδοχῆς

445. Ἐπαρατηρήθη πρότερον (§ 245) ὅτι περὶ ἀρετῆς διάφοροι θεωροῦσι, αἱ ὁποῖαι ἐπεκράτησαν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, ἔλαβαν κυρίως τὴν γέννησιν των, ἐκ τοῦ ὅτι ἐπεχειρήθησαν οἱ φιλόσοφοι νὰ ὑπαγάγωσι ὅλους τοὺς κλάδους τοῦ χρέους μας εἰς μίαν πρακτικὴν ἀρχήν, ὡς τὴν λογικὴν φιλαυτίαν, τὴν εὐνοίαν, τὴν δικαιοσύνην ἢ τὴν εἰς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ ὑποταγήν.

446. Ὅτι καμία ἀπὸ τὰς θεωρίας ταύτας δὲν συμφωνεῖ μὲ τὸ πρᾶγμα, ἐμπορεῖ τις νὰ τὸ συμπεράνη ἀπὸ τοὺς ἤδη προεκτεθέντας λόγους. Ἡ ἁρμονία μ' ὅλον τοῦτο, ἡ ὁποία ὑπάρχει μεταξὺ τῶν διαφορῶν μας καλῶν διαθέσεων καὶ γενικῆ αὐτῶν συνδρομῆς, εἰς τὸ νὰ μᾶς προσδιορίζωσι ν' ἀκολουθῶμεν τὸν αὐτὸν δρόμον τῆς ζωῆς, δίδει εἰς ὅλας, ὅταν καλῶς προβληθῶσι, βαθμὸν τινα ἐπευφημήσεως.

447. Τὸ συστηματικὸν πνεῦμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἔλαβαν τὴν γέννησιν των, ἂν καὶ ἄφθονος πηγὴ ἀπάτης, δὲν ἐστάθη ὁμως ἀνωφελές, διότι ἐδιήγειρε τὴν προσοχὴν ἀνδρῶν μεγαλοφυῶν εἰς τὴν πλεον ἀξιόλογον σπουδὴν, τὴν περὶ τοῦ τέλους καὶ διορισμοῦ τῆς

ἀνθρωπίνης ζωῆς. Ἡ εὐκολία συγχρόνως, μὲ τὴν ὁποίαν τόσον μεγάλη ποικιλία συνεπειῶν ἐμποροῦν νὰ ἐξάγονται, ὅλαι ἀπὸ διακεκριμένας ἀρχάς, προσφέρει ἀπόδειξιν τῆς ἐνότητος ἐκείνης καὶ σταθερότητος τοῦ σκοποῦ, ὅστις εἶναι ὄχι ὀλιγώτερον φανερὸς εἰς τὸν ἠθικόν, παρὰ εἰς τὸν φυσικὸν κόσμον.//

[198]

Τμῆμα Ε΄

Περὶ τοῦ γενικοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἀρετῆς

448. Τὰ διάφορα χρέη, τὰ ὅποια ἤδη ἐθεωρήθησαν, ὅλα συμφωνοῦν συναλλήλως εἰς ταύτην τὴν κοινὴν ποιότητα, τοῦ ὅτι ἔχουν δυνάμιν ὑποχρεωτικὴν ἐπάνω εἰς ὄντα λογικὰ καὶ βουλευτικά, καὶ εἶναι ὅλα ἐπιτεταγμένα ἀπὸ τὴν αὐτὴν κυρωτικὴν ἀρχήν, τὴν τῆς συνειδήσεως. Ὅθεν τὰ χρέη ταῦτα δὲν εἶναι παρὰ διάφορα ἄρθρα τοῦ αὐτοῦ νόμου, ὅστις κυρίως παραστένεται μὲ τὴν λέξιν Ἄρετή.

449. Ἡ αὐτὴ λέξις, ὡς δέλει δειχθῆν ἰδιαιτέρως εἰς τὸ ἀκόλουθον τμῆμα, λαμβάνεται καὶ διὰ νὰ σημαίῃ ἠθικὴν ὑπεροχὴν χαρακτηριστικῆς. Ὅταν λαμβάνεται οὕτω, φαίνεται ὅτι σημαίῃ κυρίως σταθερὰν ἕξιν τοῦ πνεύματος, πρὸς διαστολὴν καλῶν διαθέσεων, αἱ ὅποια ἐνεργοῦν κατὰ περίστασιν.

Εἴπαμεν πρότερον (§ 161) ὅτι οἱ χαρακτῆρες τῶν ἀνθρώπων λαμβάνουν τὰς ὀνομασίας Φιλάργυρος, Τρυφηλός, Φιλόδοξος κ.τ.λ. ἀπὸ τὴν ἰδιαιτέραν ἐνεργητικὴν ἀρχήν, ἣ ὅποια δεσπόζει εἰς τὴν διαγωγὴν. Ὁ ἄνθρωπος λοιπόν, τοῦ ὁποίου ἡ κανονίζουσα ἢ ἡ συνήθης ἐνεργητικὴ ἀρχὴ εἶναι τὸ αἶσθημα τοῦ χρέους ἢ τοῦ Δικαίου ἢ ἐπιμέλεια, ἐμπορεῖ κυρίως νὰ λέγεται Ἐνάρετος. Συμφώνως μὲ τὴν θεωρίαν ταύτην οἱ παλαιοὶ Πυθαγόρειοι ὠρίζαν τὴν ἀρετὴν ὅτι εἶναι «ἕξις τοῦ δέοντος»· ὀρισμὸς τῆς ἀρετῆς ὁ πλέον ἀρχαῖος ἀπ' ὅσους γνωρίζομεν, καὶ ἴσως ὁ πλέον ἀναντίρρητος ἀπ' ὅσους ἐμποροῦν νὰ εὐρεθῶσιν εἰς κανένα φιλοσοφικὸν σύστημα.

450. Αί παρατηρήσεις αὗται μᾶς ὀδηγοῦν εἰς ἐξήγησιν ἐκείνου τοῦ κατὰ πρώτην ὄψιν φαινομένου παραδόξου εἰς τὰς ἠθικὰς διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀρετή, ὅπου εἶναι ἄρνησις ἑαυτοῦ (αὐτάρνησις)²³. Ὅτι μὲν ἡ ἀξία τινῶν πράξεων αὐξάνει διὰ τῆς αὐταρνήσεως, μὲ τὴν ὁποίαν εἶναι συντροφευμέναι, κἀνεὶς δὲν ἐμπορεῖ νὰ ἐναντιωθῇ, ἀλλ' ἡ αὐτάρνησις αὕτη [199] γίνεται // μόνον, ἐνῶ μανθάνωμεν τὴν πρακτικὴν τῶν χρεῶν μας (διότι ἡ πρακτικὴ τῆς ἠθικῆς, ὡς καὶ πᾶν ἄλλο πρᾶγμα, εὐκολύνεται μὲ τὴν ἐπανάληψιν). Καὶ ἐντεῦθεν, ἂν ἡ λέξις ἀρετὴ λαμβάνεται, διὰ νὰ παραστένη ἐκείνην τὴν ἕξιν τοῦ πνεύματος, τῆς ὁποίας ἡ στερέωσις εἶναι τὸ μέγα ἀντικείμενον τοῦ καλοῦ ἀνθρώπου, ἔπεται ὅτι, ὅσῳ μᾶλλον πλησιάζει τις εἰς τοῦτο, τόσον οἱ ἀγῶνες τῆς αὐταρνήσεως πρέπει νὰ σμικρύνωνται, καὶ ὅτι παύει πᾶσα περίστασις αὐτῶν, ἂν ὁ ἄνθρωπος οὗτος φθάσῃ ἐντελῶς εἰς τὸν σκοπούμενον ὄρον.

Τμῆμα Στ'

Περὶ ἀμφιβολίας τινὸς εἰς τὰς λέξεις²⁴ δίκαιον καὶ ἄδικον, ἀρετὴ καὶ κακία

451. Τὰ ἐπίθετα δίκαιος καὶ ἄδικος, ἐνάρετος καὶ κακός, δίδονται ποτε μὲν εἰς τὰς ἐξωτερικὰς πράξεις, ποτὲ δὲ εἰς τοὺς σκοποὺς τοῦ πράττοντος. Τοιαύτη ἀμφιβολία ἐμπορεῖ νὰ παρατη-

23. Οὐκ ἔστιν ἐν τοῖς πρακτικοῖς τέλος τὸ θεωρησῆαι ἕκαστα καὶ γῶναι, ἀλλὰ μᾶλλον τὸ πράττειν αὐτά. Οὐδὲ δὴ περὶ ἀρετῆς ἱκανὸν τὸ εἰδέναι, ἀλλ' ἔχειν καὶ χρῆσθαι πειρατέον (Ἀριστ., *Ἠθ.*, βιβλ. ι', κέφ. ι'). Ἐὰν γὰρ ἀρετὰ στάθμαν ἔχει τὸ δέον καὶ ἔστι τῷ δέοντος ἕξις ἐν τοῖς πρακτικοῖς [Ἀρχύτας Πυθαγόρειος ἐκ τοῦ *περὶ παιδεύσεως* ἠθικῆς παρὰ Στοβ(αίφ), *περὶ ἀρετῆς*, σελ. 23]. Ἐὰν δ' ἀρετὰ ἕξις τις ἔντι τῷ δέοντος [Θεαγ(οῦς) Πυθαγόρειος, (*ἐκ τοῦ περὶ ἀρετῆς*), παρὰ Στοβ(αίφ), σελ. 18].

24. Αἱ λέξεις δίκαιον καὶ ἄδικον λαμβάνονται ἐνταῦθα γενικῶς, ἀντὶ τοῦ Ὄρθου καὶ Ἠμαρτημένου.

ρηθῆ καὶ εἰς τῶν ἄλλων γλωσσῶν τὰς ἀνταποκρινομένας λέξεις. 452. Ἡ ἀπὸ Ἠθικολόγους τινὰς γενομένη διάκρισις, μεταξὺ ἀπολύτου καὶ σχετικῆς εὐθύτητος, εἰσῆχθη πρὸς ἀποφυγὴν τῆς συγχύσεως τῶν ἰδεῶν, τὴν ὁποῖαν ἡ ἀμφιβολία αὕτη τείνει, εἰς τὸ νὰ γεννᾶ, καὶ εἶναι διάκρισις τοσαύτης ῥοπῆς, ὥστε εἰς σύστημα ἠθικὸν εἶναι ἀξία ἰδιαιτέρας διασαφήσεως.

453. Μία τις πρᾶξις ἐμπορεῖ νὰ λέγεται ὅτι εἶναι ἀπολύτως δικαία, ὅταν ἀρμόζη κατὰ πάντα μὲ τὰς περιστάσεις, εἰς τὰς ὁποίας ὁ πράττων εὐρίσκεται, ἢ, μὲ ἄλλας λέξεις, ὅταν εἶναι τοιαύτη μὲ ἐντελῶς καλοὺς σκοποὺς, καὶ ὁ πράξας ὠδηγήθη εἰς αὐτὴν μὲ νοῦν φωτισμένον καὶ καλῶς εἰδοποιημένον.

454. Ἐμπορεῖ δὲ ἡ πρᾶξις νὰ λέγεται ὅτι εἶναι σχετικῶς δικαία, ὅταν οἱ σκοποὶ τοῦ πράττοντος εἶναι εἰλικρινῶς καλοί, εἴτε συμφώνως ἐφέρθη μὲ τὰς περιστάσεις εἴτε ὄχι. //

[200] 455. Κατὰ τοὺς ὀρισμοὺς τούτους, μία τις πρᾶξις ἐμπορεῖ κατ' ἄλλο μὲν νὰ εἶναι δικαία, κατ' ἄλλο δὲ ἄδικος. Ἀμφιβολία εἰς τὴν ὁποῖαν, ὅσον φανερὰ καὶ ἂν εἶναι, μ' ὅλον τοῦτο δὲν ἔδειξαν πάντοτε προσοχὴν οἱ συγγραφεῖς τῶν ἠθικῶν.

456. Ἡ σχετικὴ εὐθύτης τῆς πράξεως προσδιορίζει τὴν ἠθικὴν ἀξίαν τοῦ πράττοντος. Ἡ ἀπόλυτος δὲ εὐθύτης προσδιορίζει τὴν ὠφέλειάν της, ὡς πρὸς τὰ κοσμικὰ διάφορα αὐτοῦ καὶ τὰ συμφέροντα τῆς συγκοινωνίας, καὶ μόνον τότε ἡ ὠφέλεια ἐμπορεῖ νὰ λέγεται ὅτι εἶναι ποιότης τῆς ἀρετῆς, ὅταν ἡ σχετικὴ καὶ ἀπόλυτος εὐθύτης συνέρχονται.

457. Δυνατὸν αἰσθημα χρέους θέλει τῳόντι μᾶς κάμειν νὰ μεταχειριζόμεθα, ὅσα προτερήματα ἔχομεν καὶ ὅσας εἰδοποιήσεις ἐμποροῦμεν νὰ λάβωμεν, διὰ νὰ πράττωμεν συμφώνως μὲ τοὺς κανόνες τῆς ἀπολύτου εὐθύτητος, καὶ ἂν λείψωμεν ἀπὸ τοῦτο, ἡ ἀμέλειά μας εἶναι ὑπεύθυνος. Πλὴν εἰς πᾶσαν ἰδιαιτέραν περίστασιν τὸ χρέος μας στέκει εἰς τὸ νὰ πράττωμεν, ὅ,τι μᾶς φαίνεται δίκαιον εἰς τὴν ὥραν ἐκείνην. Καὶ ἂν, ἐνῶ ἀκολουθῶμεν τὸν κανόνα τοῦτον, ἠθέλαμεν πέσειν εἰς κάμμίαν μέμφιν, ἡ ἀπαξία

μας δὲν προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι ἐπράξαμεν ἀκολουθοῦντες κρίσιν ἡμαρτημένην, ἀλλ' ἐκ τοῦ ὅτι δὲν ἐμεταχειρισθῆκαμεν τὰ δυνατὰ εἰς ἡμᾶς μέσα, διὰ τὸ νὰ διορθώσωμεν τὴν ἀπάτην, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ κρίσις μας ὑπέκειτο²⁵.

458. Ἀπὸ τὰς ἀρχὰς ταύτας ἔπεται, ὅτι αἱ πράξεις καὶ δίκαιαι ἂν εἶναι κατὰ τὴν ὕλην, δὲν εἶναι ὅμως ἐπάξιοι ὡς πρὸς τὸν πρᾶττοντα, ἂν δὲν τὰς κάμνη ἀπὸ αἴσθημα χρέους. Τὸ αἴσθημα τοῦτο ἀναγκαιῶς συντροφεύει πᾶσαν πρᾶξιν, ἥτις εἶναι ἀντικείμενον ἠθικῆς ἀποδοχῆς. //

[201]

Τμῆμα Ζ'

Περὶ τοῦ ἔργου καὶ τῆς χρήσεως τοῦ λογικοῦ
εἰς τὴν πρᾶξιν τῆς ἠθικῆς

459. Ἐπαρατηρήθη (§ 457) ὅτι αἴσθησις δυνατὴ χρέους, ἐνῶ μᾶς κάμνη νὰ περιδάλπωμεν ἐπιμελῶς τὰς καλὰς μας διαθέσεις, θέλει μᾶς διεγείρειν καὶ εἰς τὸ νὰ μεταχειριζόμεθα ὅλα τὰ εἰς ἡμᾶς δυνατὰ μέσα, διὰ τὸ νὰ ὀδηγῶμεν φρονίμως τὴν ἐξωτερικὴν μας διαγωγὴν. Αἱ περιστάσεις, εἰς τὰς ὁποίας μᾶς εἶναι ἀναγκαῖον νὰ μεταχειριζόμεθα οὕτω τὸ λογικόν μας, εἶναι κυρίως αἱ ἀκόλουθοι τρεῖς:

α. Ὅταν ἔχωμεν λόγον νὰ ὑποπτευόμεθα, ὅτι αἱ ἠθικαὶ μας κρίσεις καὶ τὰ αἰσθήματα ἐμποροῦν νὰ εἶναι ἡμαρτημένα καὶ διεφθαρμένα ἀπὸ τὰς προλήψεις τῆς ἀνατροφῆς.

β. Ὅταν φαίνεται ὅτι εἶναι ἐναντιότης μεταξὺ διαφόρων χρεῶν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ γεννᾶται ἀμφιβολία, εἰς ποῖον στέκει ἡ ἀκριβὴς διαγωγή. Εἰς τοῦτο ἐμποροῦν νὰ ἀναφέρονται αἱ περιστάσεις

25. (Χωρὶς παραπομπή, εὐρίσκεται στὴν ὡα τῆς 457 παραγράφου:)

«Ἀρχαὶ τὰς συμπάσας ἀρετᾶς τρεῖς, γνῶσις καὶ δύναμις καὶ προαίρεσις· καὶ ἔντιν ἃ μὲν γνῶσις, οἷον θεωροῦμεν καὶ κρίνομεν τὰ πράγματα, ἃ δὲ δύναμις, οἷον ἀλκάτις τῷ σκάνεος ἢ ὑφιστάμεθα καὶ ἐμμένομεν τοῖς πράγμασιν, ἃ δὲ προαίρεσις, οἷον χεῖρες ψυχᾶς τινες, αἷς ὀρμῶμεν καὶ ἀντιλαζύμεθα τῶν πραγμάτων» [Θεαγ(οῦς) Πυθαγόρ. (ἐκ τοῦ *περὶ ἀρετῆς*), παρὰ Στοβ., σελ. 18].

ἐκεῖναι, εἰς τὰς ὁποίας ἀμφισβητοῦνται τὰ δικαιώματα προσώπων. γ. Ὄταν τὰ τέλη, εἰς τὰ ὁποῖα μᾶς κάμνουν τὰ χρέη μας ν' ἀποβλέπωμεν, πρέπει νὰ ἐκπληρόνωνται μὲ μέσα ἀπαιτοῦντα ἐκλογὴν καὶ σκέψιν.

460. Διὰ τὴν τελευταίαν ἀπὸ τὰς περιστάσεις ταύτας, ἡ σπουδὴ τῆς εὐδαιμονίας, τῆς μερικῆς καὶ κοινῆς, καταστένεται μέρος ἀξιόλογον τῆς ἠθικῆς ἐπιστήμης. Χωρὶς τφόντι τὴν σπουδὴν ταύτην καὶ αἱ καλῆτεροι διαθέσεις τῆς καρδίας, καὶ ὡς πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ ὡς πρὸς τοὺς ἄλλους, ἐμποροῦν κατὰ μέγα μέρος νὰ εἶναι ἀνωφελεῖς.

461. Ἡ ὑπόθεσις τῆς εὐδαιμονίας, καθ' ὅσον ἀποβλέπει τὸ ἄτομον, ἐθεωρήθη ἤδη. Ἡ μεγάλη ἔκτασις καὶ δυσκολία τῶν ζητήσεων ἐκεῖνων, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἀντικείμενόν των νὰ δείξωσι ποῖον εἶναι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον συνιστᾷ τὴν κοινὴν εὐδαιμονίαν, καὶ διὰ τινῶν μέσων ἐμπορεῖ δραστικώτερα νὰ προοδεύῃ, γεννᾷ τὴν ἀνάγκην [202] τοῦ νὰ χωρὶ // ζῶνται αἱ ζητήσεις αὗται ἀπὸ τὰς ἄλλας τῆς ἠθικῆς, καὶ νὰ μορφόνωσι χωριστὰ κλάδον τῆς ἐπιστήμης.

462. Πλὴν δὲν συνδέεται κατὰ τοῦτο μόνον ἡ πολιτικὴ μὲ τοὺς ἄλλους κλάδους τῆς ἠθικῆς Φιλοσοφίας. Αἱ προβλέψεις, τὰς ὁποίας ἡ φύσις ἔκαμε διὰ τὴν νοερὰν καὶ ἠθικὴν πρόοδον τοῦ ἀνθρωπίνου εἴδους, ὑποθέτουν ὅλαι τὴν ὑπαρξιν τῆς πολιτικῆς ἐνώσεως. Καὶ ἡ ἰδιαιτέρα μορφή, τὴν ὁποῖαν ἡ ἔνωσις αὕτη συμβαίνει εἰς τὴν σύστασίν τινος κοινότητος νὰ λαμβάνῃ, προσδιορίζει εἰς τὸν χαρακτῆρα τοῦ λαοῦ πολλὰς ἀπὸ τὰς πλέον δυνατὰς περιστάσεις καὶ ἀπὸ ἐκεῖνας τὰς δόξας καὶ ἔξεις, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἐπιρροὴν εἰς τὴν εὐδαιμονίαν τῆς μερικῆς ζωῆς.

Μέρος Γ'

Περὶ τοῦ ἀνθρώπου θεωρουμένου ὡς μέλους
τοῦ πολιτικοῦ σώματος²⁶

Κεφ.(άλαιον) Α'

Περὶ τῆς ἱστορίας τῆς πολιτικῆς κοινωνίας

Ἄρθρον α'

Περὶ τῶν ἀρχῶν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, καὶ
περὶ τῶν περιστάσεων εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ
ἀνθρωπίνου γένους, αἱ ὁποῖαι θέτουν
τὸ θεμέλιον τῆς πολιτικῆς ἐνώσεως

Ἄρθρον β'

Περὶ τῶν ἀρχῶν καὶ περιστάσεων, αἱ ὁποῖαι θέτουν
τὸ θεμέλιον τῶν προόδων τῆς κοινωνίας

Ἄρθρον γ'

Περὶ τῆς συστάσεως τοῦ γάμου καὶ τῶν συνεπειῶν
αὐτοῦ, πολιτικῶν καὶ ἠθικῶν

<26. L'auteur n'a donné aucun développement à cette dernière division de son ouvrage, et on peut en voir la raison dans sa préface> (Σημ. τοῦ Ἐκδ.)

Ἔαρθρον δ΄

Περὶ τῆς καταστάσεως καὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἀνδρῶν καὶ
 γυναικῶν, τροποποιημένων ἀπὸ τὰς διαφόρους μορφὰς
 τῆς κοινωνίας

Ἔαρθρον ε΄

Περὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἰδιοκτησίας, θεωρουμένης σχετικῶς
 πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην τελιοποίησησιν καὶ εὐδαιμονίαν

Ἔαρθρον στ΄

Περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ προόδου τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν

Ἔαρθρον ζ΄

Περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ προόδου τοῦ ἐμπορίου //

[204]

Ἔαρθρον η΄

Περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς κυβερνήσεως,
 τοῦ βαθμοῦ καὶ τῆς ὑπαλληλίας

Ἔαρθρον θ΄

Περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ προόδου τοῦ τοπικοῦ δικαιώματος

Ἔαρθρον ι΄

Περὶ τῶν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ εἴδους διαφορῶν, προερχομένων
 ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ κλίματος καὶ τῆς θέσεως

Κεφ.(άλαιον) Β΄

Περὶ τῶν γενικῶν ἀρχῶν τῆς νομοθεσίας
καὶ τῆς κυβερνήσεως

Τμῆμα Α΄

Περὶ Πολιτικῆς Οἰκονομίας

ἄρθρον α΄

Περὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Γροτίου καὶ τῶν διαδόχων του,
περὶ πολιτικοῦ δικαιώματος καὶ περὶ τῆς ἐπιβρότης
αὐτῶν εἰς τὴν γέννησιν τῶν νεωτέρων θεωριῶν
τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας

ἄρθρον β΄

Περὶ τῶν ἀντικειμένων τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ
περὶ τῶν ἀξιολογοτέρων γενικῶν συμπερασμάτων,
εἰς τὰ ὅποια ἡ σπουδὴ της ἔφερε

ἄρθρον γ΄

Περὶ τῆς συμφωνίας τῶν ἀρχῶν τῆς δικαιοσύνης καὶ
ὠφελείας εἰς τὰ πολιτικὰ συμπεράσματα,
τὰ ἐκ τῶν ἀρχῶν τούτων ἐξαγόμενα

ἄρθρον δ΄

Περὶ τῆς συνδέσεως, τὴν ὅποιαν ἔχουν αἱ ὀρθαὶ ὄψεις
τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας μετὰ τὴν νοερὰν καὶ
ἠθικὴν τελειοποίησιν τοῦ εἴδους //

[205]

Κεφ.(άλαιον) Β΄

Τμῆμα Β΄

Περὶ τῶν διαφόρων ὑπουργιῶν τῆς κυβερνήσεως καὶ
περὶ τῶν ποικίλων μορφῶν, κατὰ τὰς ὁποίας
συνδέονται εἰς τὰ πολιτεύματα
τῶν διαφόρων ἐπικρατειῶν

Ἄρθρον α΄

Περὶ τῆς νομοθετικῆς, δικαστικῆς καὶ
ἐκτελεστικῆς δυνάμεως

Ἄρθρον β΄

Περὶ τῶν ἀπλῶν μορφῶν τῆς κυβερνήσεως, κατὰ τοὺς
ὁρισμοὺς τῶν θεωρητικῶν πολιτικῶν, καὶ περὶ τῆς
χρήσεως εἰς τὴν ὁποίαν συμβάλλει ἡ θεωρητικὴ
αὕτη πραγματεία τῆς ὑποδέσεως πρὸς
ἐξέτασιν τῶν σημερινῶν πολιτευμάτων

Ἄρθρον γ΄

Περὶ τῶν μικτῶν κυβερνήσεων

Ἄρθρον δ΄

Περὶ τοῦ ἀγγλικοῦ πολιτεύματος

Ἄρθρον ε΄

Περὶ τῆς ἐπιρροῆς, τὴν ὁποίαν αἱ κυβερνητικαὶ μορφαὶ
ἔχουν ἐπάνω εἰς τὸν ἠθικὸν χαρακτῆρα καὶ εἰς τὰ ἤθη

Ἄρθρον στ΄

Περὶ τῶν χρεῶν, τὰ ὅποια γεννῶνται ἀπὸ τὴν πολιτικὴν ἔνωσιν

Ἄρθρον ζ΄

Περὶ τῶν πρὸς ἀλλήλας πολιτικῶν σχέσεων τῶν διαφόρων
ἐπικρατειῶν καὶ περὶ τῶν ἠθικῶν νόμων, καθόσον
ἐφαρμόζονται εἰς τὰ ἔθνη

Τέλος

Κερκύρα 1830, Μαΐου 26 Ε.Ν.
Η.(λίας) Α.(λιπράντης) //

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΗΘΙΚΗΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τμημ(α) Α'

[209] *

1. Ὁ φιλόσοφος ἐξετάζει τὰ φαινόμενα καὶ εἰς τὰ φυσικὰ ὄντα καὶ εἰς τὰ ἠθικά. Παρατηρεῖ τὸ ὄν, εἰς τὸ ὅποιον τοῦ παραστένονται τὰ φαινόμενα ταῦτα, ποίας σχέσεις ἔχει μὲ ἄλλα ὄντα γνωστά, καὶ ποίαν σύνδεσιν ἔχουν ἀναμεταξύ των αἱ σχέσεις αὐται. Ὁ σκοπὸς τῆς σπουδῆς τῶν φαινομένων καὶ τῆς παρατηρήσεως τῶν σχέσεων εἶναι νὰ ἀνακαλύψῃ τὴν αἰτίαν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν προέρχεται τὸ παρὸν φαινόμενον. Ἄφ' οὗ εὕρῃ τὴν αἰτίαν, ἀναθεωρεῖ αὐτὴν εἰς τὰ ἀποτελέσματα τῆς· παρατηρεῖ, ἂν ἀπὸ τὴν αὐτὴν αἰτίαν προέρχονται καὶ ἄλλα ὁμοειδῆ φαινόμενα, τῶν ὁποίων ἕως τότε ἠγνοεῖτο ἡ καθ' αὐτὸ αἰτία. Ἐξετάζει καὶ αὐτὴν ταύτην τὴν αἰτίαν, ἂν πηγάζῃ, ὡς ἀποτέλεσμα, ἀπὸ ἄλλην αἰτίαν, καὶ οὕτω κατανατᾷ νὰ ἀνακαλύψῃ σειρὰν διαδοχικῶν αἰτιῶν καὶ ἀποτελεσμάτων.

Μὲ τὴν παρατήρησιν εὕρισκει ὁ ἄνθρωπος διαδοχὴν τινα καὶ τάξιν εἰς τὰ γινόμενα ἐκάστου εἴδους. Οὕτω ἐγνώρισε τὴν διαδοχὴν τῶν ὥρων τοῦ ἐνιαυτοῦ, τὴν διαδοχὴν τῶν παλιόροϊων τῆς θαλάσσης, τὴν διαδοχὴν τῶν ἡλικιῶν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς κ.τ.λ. Τὰ διάφορα εἶδη τῶν διαδοχῶν τούτων δὲν εἶναι ἄλλο, παρὰ τακτικὰ ἀποτελέσματα σταθερῶν αἰτιῶν. Ὅθεν ὅσαι ἀναφέρονται εἰς τὸν

[210] // ἀνθρώπινόν μας βίον, μᾶς γίνονται κανόνες διαγωγῆς καὶ ἐμποροῦμεν ἀπὸ τὰ περασμένα νὰ κρίνωμεν περὶ τῶν μελλόντων μὲ πιθανότητα μᾶλλον ἢ ἥττον μεγαλητέρα. Αἱ κρίσεις τοῦ φιλοσόφου εἰς τὰ τοιαῦτα διαφέρουν ἀπὸ τὰς κρίσεις τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου, ὅτι ἐκεῖνος ἐξετάζει τὰς αἰτίας, παρατηρεῖ ἀκριβέστερα τὰ φαινόμενα, τὰς μεταξύ των σχέσεις καὶ ἐπομένως αἱ κρίσεις του γίνονται ὀρθότεραι.

---

* Οἱ σελίδες 206, 207, 208 τοῦ χειρογράφου εἶναι λευκές.

2. Ὅλα τὰ φυσικὰ ὄντα ἐνεργοῦν πρὸς ἄλληλα κατὰ τινὰς ὀρισμένους τρόπους καὶ βαθμούς, τοὺς ὁποίους ὁ ἄνθρωπος ἀνακαλύπτει, ὅσον εἶναι δυνατόν, διὰ τῆς πείρας καὶ τῆς παρατηρήσεως, οἱ τρόποι οὗτοι καὶ βαθμοὶ εἶναι οἱ λεγόμενοι φυσικοὶ Νόμοι. Οὕτω, παρ(αδείγματος) χάρ(ιν), ἐὰν σῶμα μὴ ἐλαστικόν, κινούμενον συγκρούσῃ ἄλλο, ἡρεμοῦν ἢ κινούμενον, καὶ τοῦτο κατὰ τὴν αὐτὴν διεύθυνσιν, μεταδίδει εἰς αὐτὸ διὰ τῆς συγκρούσεως μέρος τῆς δυνάμεώς του, καὶ ἔπειτα συγκινοῦνται καὶ τὰ δύο μὲ τὴν αὐτὴν ταχύτητα, ἂν ἡ ποσότης τῆς ὕλης τοῦ δευτέρου δὲν καταστήνῃ τὴν δύναμιν ἀνεπαίσθητον. Ἴδου εἷς νόμος συγκρούσεως ἀπὸ τὴν πείραν καὶ θεωρίαν, ἀνακαλυπτόμενος καὶ βεβαιούμενος. Ἐὰν ἐξ' ἐναντίας δύο σώματα κινῶνται κατ' ἐναντίαν διεύθυνσιν, μετὰ τὴν σύγκρουσιν ἢ μένουσιν εἰς ἡρεμίαν ἢ συγκινοῦνται κατὰ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἰσχυροτέρου μὲ τὸ ὑπερέχον μέρος τῆς δυνάμεως, [211] διαμεριζόμενον κατὰ λόγον τοῦ κε // φαλαίου τῆς ὕλης τῶν δύο σωμάτων. Ἴδου καὶ ἄλλος, δεύτερος νόμος τῆς συγκρούσεως, ἐξίσου ἀπὸ τὴν πείραν καὶ θεωρίαν ἀνακαλυπτόμενος καὶ βεβαιούμενος. Τὰ σώματα θερμαινόμενα αὐξάνονται, εἴτε ἐκτείνονται καθ' ὅλας τῶν τὰς διαστάσεις· ἄλλος νόμος καὶ οὗτος κ.τ.λ.

Οὕτω λοιπὸν εἰς τὸν ὑλικὸν κόσμον διὰ τῆς πείρας καὶ τῆς παρατηρήσεως τῶν φαινομένων ἀνακαλύπτομεν νόμους τινὰς, κατὰ τοὺς ὁποίους, εἰς τὰς αὐτὰς περιστάσεις, δίδονται τὰ αὐτὰ φαινόμενα ἢ ἀποτελέσματα. Ὅμοίως καὶ εἰς πολλὰ φαινόμενα τοῦ πνεύματος, ἀφοῦ διὰ τῆς παρατηρήσεως γνωρίσωμεν τὰς ἀληθινὰς τῶν αἰτίας καὶ τοὺς πνευματικοὺς νόμους, κατὰ τοὺς ὁποίους γίνονται, ἐμποροῦμεν, ὅταν δοθῶσιν αἱ αὐταὶ περιστάσεις, νὰ προσμένωμεν μὲ πεποιθήσιν τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα.

Ἡ γενίκευσις τῶν παρατηρήσεων εἶναι τὸ ἰσχυρότερον μέσον, διὰ τοῦ ὁποίου τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα μεγαλύνει τὴν σφαιρὰν τῶν γνώσεων καὶ θεωριῶν του. Κάθε γενικὴ ἀρχὴ ἀκριβῶς συσταθεῖσα εἶναι ὡς ἕνας γενικὸς τύπος εἰς τὰ Μαθηματικά, ὅστις ἐμπορεῖ νὰ ἐφαρμόζεται εἰς μυριάς ἀτομικὰς περιστάσεις.

Διὰ νὰ γίνεταί ὅμως καλὴ καὶ ὠφέλιμος ἢ εἰς τὰ μερικὰ ἐφαρμοσῶν τῶν γενικῶν ἀρχῶν, χρειάζεται εἰς τὸ προκείμενον εἶδος τῶν πραγμάτων, εἴτε πολιτικὰ εἶναι, εἴτε δικαστικά, εἴτε μηχανικὰ κ.τ.λ.: «μία παρατήρησις λεπτομερῆς, ἐκτεταμένη καὶ ταχεῖα // [212] χρειάζεται μνημονικὸν ἔτοιμον καὶ πιστόν, τὸ ὁποῖον νὰ ἀνακαλῆ ἀκριβῶς καὶ ἐκ τοῦ προχείρου τὰ συναγόμενα τῆς θεωρίας· μεγάλη παρουσία καὶ ἐτοιμότης πνεύματος, τὸ ὁποῖον νὰ μὴ θορυβῶσιν ἐπιφαινόμενα περιστάσεις ἀπρόβλεπτοι. Καὶ πρὸς τούτοις εἰς πράγματά τινα χρειάζονται αἰσθήσεις ἐντελέσταται καὶ ἡ ἀναγκαία ἐπιτηδειότης εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν μηχανικῶν ἐργασιῶν»¹.

Ἡ γενίκευσις τῶν παρατηρήσεων δίδει καὶ τὴν τάξιν εἰς τὰ πράγματα, διότι αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ παραστένονται ὡς τόσα ἄτομα, χωρισμένα ἀπ' ἀλλήλων, χωρὶς νὰ μᾶς δείχνωσιν εὐθύς, ἂν καὶ ποίαν τάξιν καὶ σύνδεσιν ἔχουν ἀναμεταξύ των. Διὰ τῆς παρατηρήσεως ὅμως, ἀνακαλύπτοντες τὰς σχέσεις των, δίδομεν ἀνάλογόν τινα τάξιν εἰς αὐτά, καὶ οὕτω διὰ τῆς τάξεως παύει ἡ ἀτομικὴ σύγχυσις καὶ ἡ τάξις αὕτη καταστένεται τόσον πλέον ἀπλῆ καὶ καθαρά, ὅσον αἱ παρατηρήσεις, λεπτυνόμεναι καὶ καθαριζόμεναι, γίνονται γενικώτεραι.

3. Περὶ τῶν φυσικῶν νόμων θεωρουμένων ὡς πρὸς τὰ ἀποτελέσματά των, λέγει ὁ Κονδορκέτης: «ἡ μνήμη τῶν αἰσθημάτων μας καὶ ἡ δύναμις, τὴν ὁποίαν ἔχομεν νὰ κάμνωμεν σκέψιν ἐπάνω εἰς ταῦτα τὰ περασμένα μας αἰσθήματα, καὶ νὰ τὰ συνδέτωμεν, εἶναι ἡ μόνη ἀρχὴ τῶν γνώσεών μας. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὑπάρχουν νόμοι στα- [213] θεροί, εἰς τοὺς ὁποίους ὑπόκεινται, ὅλα τὰ // παρατηρούμενα φαινόμενα, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἐπαναλαμβάνωνται εἰς ὅλους τοὺς καιρούς, εἰς ὅλας τὰς περιστάσεις, ὅποια εἶναι προσδιωρισμένα ἀπὸ τοὺς νόμους τούτους, εἶναι τὸ μόνον θεμέλιον τῆς βεβαιότητος τούτων τῶν γνώσεων.

1. Στευάρτ, *Φιλοσοφία* τοῦ ἀνθρώπου πνεύματος, τόμ. 1, σελ. 347.

«Ἐχομεν τὴν συνείδησιν ὅτι ἐπαρτηρήσαμεν τὴν σταθερότητα ταύτην, καὶ ἔν αἴσθημα ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὴν βούλησίν μας, μᾶς βιάζει νὰ πιστεύωμεν, ὅτι ἡ σταθερότης αὕτη θέλει ἐξακολουθεῖν νὰ διαμένῃ. Ἡ ἐντεῦθεν συναγομένη πιθανότης, ὅσον μεγάλη καὶ ἂν εἶναι, δὲν εἶναι μία βεβαιότης. Κάμμία σχέσις ἀναγκαία δὲν συνδέει διὰ ἡμᾶς τὸ περασμένον μὲ τὸ μέλλον, οὔτε τὴν σταθερότητα τοῦ ὀραθέντος μὲ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἤθελα ἐξακολουθεῖν νὰ παρατηρῶ, ἂν ἔμενα εἰς ὁμοίας περιστάσεις. Ἡ ἐντύπωσις ὅμως ἡ ὁποία μὲ κάμνει νὰ θεωρῶ ὡς ὑπάρχον, ὡς πραγματικόν, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον μ' ἔδειξε τὸν χαρακτῆρα τοῦτον τῆς σταθερότητος, εἶναι ἀκαταμάχητος»².

5. «Ἡ γνῶσις τῶν φυσικῶν αἰτιῶν αὐξάνει τὴν δυνάμιν μας ἐπάνω εἰς τὴν φύσιν διὰ τῆς χρήσεως τῶν φυσικῶν δυνάμεων. Μεταχειριζόμεθα τὸν ἀέρα, διὰ νὰ τρέφωμεν τὸ πῦρ· μεταχειριζόμεθα τὸ πῦρ, διὰ νὰ κάμωμεν σφυρήλατον τὸν σίδηρον³ κ.τ.λ.» //

[214]

Τμημα Γ'

α. Εἰς τὰς ἀτελείας τῆς Γλώσσης κ.τ.λ.

Ἡ ἀτέλεια τῆς γλώσσης εἶναι τὸ μεγαλύτερον ἐμπόδιον εἰς τὴν πρόοδον τοῦ πνεύματος. «Ὁ λαός, λέγει ὁ Καβανῆς (Cabanis)⁴, τοῦ ὁποίου ἡ γλῶσσα εἶναι καλῶς μορφωμένη, μέλλει ἀναγκαιῶς μὲ τὸν καιρὸν νὰ ἐλευθερωθῇ ἀπὸ τὰς προλήψεις του, νὰ φέρῃ τὴν λαμπάδα⁵ τοῦ λόγου εἰς ὅλας τὰς ὀφελίμους ζητήσεις, νὰ τε-

2. Βίος τοῦ Γουργώτου, μέρος β', σελ. 56.

3. Στενάρτ, Φιλοσοφ(ία) τοῦ ἀνθρωπ(ίνου) πνεύ(ματος), τόμ. 1, σελ. 315-316.

4. Τόμ. 4, σελ. 221 (*Traité du physique et du moral de l'homme*, 1802).

5. Ὁ Πλάτων ἐμεταχειρίσθη τὴν ἔκφρασιν ταύτην ἀπὸ ἔν παιγνίδι ἐλληνικόν, διὰ νὰ παραστήσῃ τὰς διαδοχικὰς γενιάς, αἱ ὁποῖαι, ὁμοῦ μὲ τὴν ζωὴν, δι-
αδίδονται ἀπὸ αἰῶνα εἰς αἰῶνα, καὶ ὡς ἀπὸ χέρι εἰς χέρι, τὰ συμφέροντα καὶ
τὰ χρέη, τὰ ὁποῖα ἐμψυχόνουν τὴν ἐφήμερον ταύτην σκηνήν, «γεννῶντάς <τε>

λειοποίησι τὰς ἐπιστήμας, νὰ μεγαλύνῃ τὰς τέχνας, νὰ δώσῃ βάσεις στερεὰς εἰς τὴν πολιτικὴν τοῦ ἐλευθεριᾶν καὶ νὰ αὐξάνῃ καθ' ἡμέραν τὰς ἀπολαύσεις τοῦ βίου καὶ τὴν εὐδαιμονίαν του. Ὁ λαός, τοῦ ὁποίου ἡ γλῶσσα εἶναι κακῶς μορφωμένη, δὲν φαίνεται ποσῶς ὅτι ἐμπορεῖ νὰ περάσῃ ὄριά τινα εἰς τὰς ἐπιστήμας καὶ τέχνας, μάλιστα ὡς πρὸς τὴν τελειοποίησιν τῆς ἀνθρωπίνης συγκοινωνίας ἀναγκαίως μένει ὀπίσω. Ἐν δέλῃ νὰ προχωρήσῃ, δὲν περιπατεῖ παρὰ ψηλαφητὰ καὶ σχεδὸν ὅπως τύχη κ.τ.λ.»

[215] Ἡ γλῶσσα εἶναι τὸ μέσον, μὲ τὸ ὁποῖον συλλογιζόμεθα καὶ φανερόνομεν συναλλήλως τὰς ιδέας μας. Αἱ λέξεις εἶναι τὰ σημεῖα τῶν ιδεῶν μας καὶ μὲ τὴν χρῆσιν κατανοοῦν αἱ λέξεις αὐταί, νὰ εἶναι // αἱ ιδέαι, νὰ ταυτίζονται μὲ αὐτάς. Ἡ συμπλοκή, εἴτε σύνταξις τῶν λέξεων, παραστένει τὴν συμπλοκὴν, τὴν ὁποίαν τὸ πνεῦμα κάμνει εἰς τὰς ιδέας του, ἤγουν τὰς κρίσεις τοῦ πνεύματος. Ὅταν λοιπὸν αἱ λέξεις δὲν εἶναι ἀκριβῶς προσδιορισμένοι εἰς τὴν σημασίαν των, ἀλλὰ ἄλλος ἐμπορεῖ νὰ ἐκλαμβάνῃ τὴν αὐτὴν λέξιν κατὰ μίαν τινὰ σημασίαν καὶ ἄλλος κατὰ ἄλλην, ὅταν ὁμοίως ἢ σύνταξις τῶν λέξεων δὲν εἶναι τακτικὴ καὶ κανονικὴ, ὥστε νὰ ἐκφράζῃ καθαρὰ καὶ πιστὰ τοῦ πνεύματος τὰς κρίσεις, τότε ἡ γλῶσσα, καὶ ὡς ὄργανον σκέψεως, καὶ ὡς ὄργανον ἐκφράσεως, εἶναι κακὴ διὰ τὴν ἀσάφειάν της, διὰ τὰς πολυειδεῖς ἀπάτας, τῶν ὁποίων γίνεται ἀφορμὴ. Καὶ οὕτω ἐμποδίζεται φυσικὰ ἡ πρόοδος τῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν, ἡ πρόοδος τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Τὰ θαυμαστά ἀποτελέσματα τῆς ὀρθῆς γλώσσης μᾶς τὰ δείχνει καθ' ἡμέραν ἡ Μαθηματικὴ καὶ ἡ Χημικὴ.

καὶ ἐκτρέφοντας παῖδας, καθάπερ λαμπάδα, τὸν βίον παραδίδοντας ἄλλοις ἐξ ἄλλων (Νόμοι). Ἱστορία σύντομος τῶν ἐπιστημῶν, ἀπὸ τὸν Βυχῶνα (Buchon) ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ (*Histoire abrégée des sciences métaphysiques, morales et politiques depuis la renaissance des lettres*, 1-3 vol., Paris 1820-1823).

β. Τὸ ἀληθινὸν ἀντικείμενον τῆς Φιλοσοφίας εἶναι ἢ διὰ τῆς παρατηρήσεως καὶ πείρας ἐκ τῶν φαινομένων ἀνακάλυψις τῶν ἀρχῶν, τῶν αἰτιῶν, ἀπὸ τὰς ὁποίας γεννῶνται, καὶ τῶν νόμων, κατὰ τοὺς ὁποίους γεννῶνται. Ἡ ἄμεσος λοιπὸν ζήτησις τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν νόμων εἶναι πηγὴ ἀπατῶν καὶ μέγα ἐμπόδιον εἰς τὴν πρόοδον τοῦ πνεύματος.

γ. Εἰς τὴν κλίσιν τοῦ ἐναγκαλιζέσθαι γενικὰς ἀρχὰς κ.τ.λ.

[216] Αἱ γενικαὶ ἀρχαὶ ἀπαιτοῦν μεγαλωτάτην ἀκρίβειαν καὶ εἰς τὴν μὲρ-
// φωσίαν τῶν καὶ εἰς τὴν ἐφαρμογὴν. Εἶναι φυσικὰ ἀδύνατον νὰ
μορφώσῃ κανεὶς εἰς τὸ πνεῦμά του ἀληθινὰς γενικὰς ἀρχὰς, χω-
ρὶς πρότερον νὰ σπουδάσῃ μὲ ὅλην τὴν προσοχὴν τὰ κατὰ μέρος
ἀντικείμενα, εἰς τὰ ὁποία αἱ ἀρχαὶ αὗται ἐκτείνονται καὶ ἀπὸ τὰ
ὁποία συνάγονται. Ἐάν λοιπὸν αἱ γενικαὶ ἀρχαὶ δὲν ἐπιστηρίζονται
σταθερὰ ἐπάνω εἰς αὐτὰ τὰ πράγματα, φυσικὰ θέλουν συνεπισύ-
ρειν πολλὰς ἀπάτας, πολλὰ ψευδῆ συμπεράσματα, εἴτε εἰς τὴν
θεωρητικὴν εἴτε εἰς τὴν πρακτικὴν ἐφαρμογὴν, διότι τότε τὰ συ-
μπεράσματα συμμετέχουν τοῦ ψεύδους τῶν γενικῶν ἀρχῶν.

Ἄλλὰ καὶ ὅταν αἱ γενικαὶ ἀρχαὶ εἶναι ἀληθινὰ καὶ σταθεραὶ, ἐ-
πειδὴ εἰς τὴν μὲρφωσίαν τῶν παραβλέπονται πολλαὶ μερικαὶ περιστά-
σεις καὶ λαμβάνονται μόνον τὰ κοινὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικὰ τῶν
ἀντικειμένων, διὰ τοῦτο, ὅταν ἐφαρμόζωμεν αὐτὰς εἰς τὴν πρᾶξιν, ὅ-
που αἱ μερικαὶ περιστάσεις καὶ διαφοραὶ παρῆρσιάζονται, πρέπει νὰ
τὰς τροποποιῶμεν, διὰ νὰ γίνεται ἡ ἐφαρμογὴ ὀρθὴ καὶ νὰ μὴ γίνω-
νται σφαλераὶ κρίσεις. Οὕτω ὁ μηχανικός, ὅταν ἐφαρμόξῃ τὰς γενι-
κὰς μηχανικὰς τοῦ ἀρχὰς εἰς τὰς ὁποίας δὲν ἐμβαίνει οὔτε βάρος
οὔτε τριβή, ἀλλ' εἶναι ὅλαι ἀφηρημέναι ἀλήθειαι, κάμνει τὰς ἀπαι-
τουμένας διορθώσεις εἰς τοὺς γενικοὺς τοῦ ὑπολογισμοὺς κατὰ τὸ
βάρος τῆς ὕλης τῶν μηχανῶν καὶ κατὰ τὴν τριβήν, ἡ ὁποία ἀκολου-
[217] δεῖ εἰς τὴν κίνησιν τῶν. // Οὕτω καὶ ὁ φυσικὸς καὶ ὁ πολιτικὸς καὶ ὁ
κριτὴς κ.τ.λ., καθεὶς συμβουλευόμενος τὰς σχετικὰς εἰς τὸ εἶδος τοῦ
περιστάσεις, τροποποιεῖ εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τὰς γενικὰς τῶν ἀρχὰς.

Πολλοὶ ὅμως ἄνθρωποι ἐναγκαλιζονται, χωρὶς ἐξέτασιν, γενικὰς ἀρχάς, ἢ μὴ δυνάμενοι νὰ κρίνωσι τὴν ἀλήθειαν αὐτῶν ἢ τὸ ψεῦδος, ἢ βαρυνόμενοι νὰ ἔμβωσι εἰς τοιαύτην ἐξέτασιν, ἢ ὑποτασσόμενοι τυφλὰ εἰς τὴν ὑπόληψιν τῶν ληγόντων ἢ γραφόντων, καὶ οὕτω πίπτουν εἰς πολλοὺς παραλογισμοὺς καὶ εἰς τὰς θεωρίας των καὶ εἰς τὰς πράξεις των.

δ. Τὰ γενόμενα εἴτε φαινόμενα τοῦ ὑλικοῦ κόσμου καὶ τὰ φαινόμενα τοῦ πνεύματος, ἔχουν δυσκολίας εἰς τὴν θεωρίαν αὐτῶν, εἰς τὰς μεταξὺ των ἀληθινὰς σχέσεις, εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῶν ἀληθινῶν ἀρχῶν, εἰς τὰς ὁποίας πρέπει νὰ ἀναφέρονται. Εἶναι λοιπὸν καὶ αὕτη ἡ δυσκολία ἐμπόδιον εἰς τὴν πρόοδον, πλὴν τὸ ἐμπόδιον τοῦτον προέρχεται ἀπὸ τὴν φύσιν αὐτὴν τῶν ἀντικειμένων τῆς θεωρίας.

Συνείδησις

Ὁ συγγραφεὺς ἀριθμεῖ τὴν συνείδησιν εἰς τὰς νοητικὰς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ αἰσθανώμεθά τι, ἐνῶ κάμνωμεν νοεράν τινα ἐργασίαν, τὴν στιγμὴν ἐκείνην γνωρίζομεν εἰς τὸν ἑαυτὸν μας τὴν παροῦσαν κατάστασιν τοῦ αἰσθάνεσθαι, τοῦ νοεῖν, εἶμεθα, νὰ εἶπω οὕτω, αὐτοὶ ἑαυτῶν θεαταί. Τοῦτο εἶναι ἡ συνείδησις, θεωρουμένη // ὡς δύναμις νοητικὴ· καὶ φαίνεται οὐσιώδης εἰς ἓν ὄν νοητικόν, διότι νοεῖν χωρὶς συνείδησιν τοῦ νοεῖν, ἤθελεν εἶσθαι μᾶλλον ἐργασία μηχανικὴ.

Ἡ συνείδησις λοιπὸν εἶναι ἡ πλέον μεγάλη ἐνάργεια, διότι εἶναι ἄμεσος καὶ ἀναντιρρήτος γνῶσις τῶν γενομένων εἰς ἡμᾶς. Ὁθεν καὶ ἡ συγκατάθεσις καὶ (ἡ) πίστις τὴν ὁποίαν δίδομεν εἰς τὴν συνείδησιν, εἶναι ἀναμφισβήτητος, ὡς εἶναι καὶ αὕτη ἡ ἐνάργεια τῆς συνειδήσεως. Ἐνάργειαν δὲ λέγοντες ἐννοοῦμεν τὴν βεβαιότητα τὴν τόσον καθαρὰν καὶ φανεράν, ὥστε τὸ πνεῦμα νὰ μὴ ἐμπορῇ νὰ ἀρνηθῇ εἰς αὐτὴν τὴν συγκατάθεσίν του.

Καὶ πᾶσα πίστις, τὴν ὁποίαν ἀπὸ αὐτὴν τὴν λογικὴν ἡμῶν φύσιν

κινούμενοι δίδομεν, τὴν αὐτὴν θάσιν ἔχει μὲ τὴν δεδομένην πίστιν εἰς τὴν συνείδησιν. Ὅταν βλέπωμεν συμφωνίαν μεταξὺ δύο ιδεῶν, ὡς: ὁ Θεὸς εἶναι δίκαιος, τὸ ὅλον εἶναι ἴσον μὲ τὸ κεφάλαιον τῶν μερῶν του, τὸ τελευταῖον θεμέλιον τῆς τοιαύτης πίστεως εἶναι ἡ ἐνάργεια τῆς συνειδήσεως, τοῦ ὅτι νοοῦμεν ἤδη ὅτι ἡ ιδέα τῆς δικαιοσύνης συμφωνεῖ μὲ τὴν ιδέαν τοῦ Θεοῦ. Ὅτι ἡ ιδέα τοῦ ὅλου συμφωνεῖ μὲ τὴν ιδέαν τοῦ κεφαλαίου τῶν μερῶν αὐτοῦ.

Ἄμεσον συνείδησιν τῆς ὑπάρξεώς μας δὲν ἔχομεν, διότι ἡ περὶ ταύτης γνῶσις μας εἶναι κατὰ τὸν χρόνον ὑστέρα τῆς συνειδήσεως τῶν αἰσθημάτων μας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν μᾶς ὑπαγορεύεται ἡ [219] γνῶσις // τῆς ὑπάρξεως· αἰσθάνομαί τι, ἔχω ἄμεσον συνείδησιν τοῦ ὅτι αἰσθάνομαι. Ἐπὶ τὴν συνείδησιν τοῦ αἰσθάνεσθαι ἐξάγεται ἡ γνῶσις τῆς ὑπάρξεώς μας. Ἡ συνείδησις λοιπὸν τοῦ αἰσθάνεσθαι προηγεῖται φυσικὰ τῆς γνώσεως τοῦ ὑπάρχειν.

Ἐνῶ συλλογιζόμεθα, ἐνῶ αἰσθανόμεθα, ἀπὸ τὴν συνείδησιν τούτων γνωρίζομεν ὅτι ὑπάρχομεν, ἤγουν γνωρίζομεν τὸ ἐγώ, τὸ ἄτομόν μας. Ἐνθυμούμενοι δὲ τὰς συνειδήσεις μας, ἔχομεν τὴν βεβαιότητα, εἰς διαφόρους ἐποχάς, τῆς προσωπικῆς μας ταυτότητος.

Ἡ λέξις συνείδησις εἰς τὰ ἠθικὰ σημαίνει ἄλλο, σημαίνει τὴν κρίσιν, τὴν ὁποίαν τὸ πνεῦμά μας κάμνει περὶ τῶν πράξεών μας, ἂν εἶναι σύμφωνοι μὲ τοὺς φυσικοὺς νόμους, μὲ τοὺς θεῖους θεοὺς ἢ μὲ τοὺς ἀνθρωπίνους, ὑποκάτω εἰς τοὺς ὁποίους ζῶμεν.

Σημειώσεις τινὰς περὶ τῆς ἀντιλήψεως ἀπὸ τὸν αὐτὸν συγγραφέα

Αἱ παντοδαπαὶ μαθήσεις καὶ ἀπολαύσεις, τὰς ὁποίας λαμβάνομεν διὰ τῆς ὁράσεως, ἡ συγκοινωνία μάλιστα, τὴν ὁποίαν ἡ αἴσθησις αὐτὴ συστένει μεταξὺ τῆς ψυχῆς ἡμῶν καὶ τῶν πλέον μακρῶν μερῶν τοῦ παντός, κάμνουν φυσικὰ καὶ τὸν ὀλίγον προσεκτικὸν παρατηρητὴν νὰ θεωρῇ τὴν αἴσθησιν ταύτην, ὡς ὑπερέχουσαν ὅλων τῶν ἄλλων αἰσθήσεων.

[220] Ὅθεν αἱ διάφοροι θεωρίαι τῶν αἰσθήσεων ἀναφέρονται πλέον ἀμέσως // εἰς τὴν ὄρασιν. Ἐκ τούτου ὁμοίως καὶ ἡ μεταφυσικὴ γλῶσσα, τὴν ὁποίαν οἱ φιλόσοφοι ἐμεταχειρίσθησαν εἰς τὴν θεωρίαν τῆς ἀντιλήψεως ἐν γένει, δείχνει φανερὰ ἐκ τῆς ἐτυμολογίας ὅτι ἐπάρθη ἀπὸ τὰ φαινόμενα τῆς ὀράσεως. Γλῶσσα, ἡ ὁποία καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ὀριστικὴν αἴσθησιν, ἰδιαιτέρως ἐφαρμοζομένη, ἐμπορεῖ τὸ πολὺ νὰ δίδῃ εὐχαρίστησιν τινα εἰς τὴν φαντασίαν, χωρὶς νὰ προσδέτῃ τίποτε εἰς τὰς γνώσεις μας. Τὸ νὰ λέγωσιν ὅμως τὴν γλῶσσαν ταύτην νὰ ἐφαρμόσωσι καὶ εἰς τὰς ἄλλας, εἶναι παντάπασιν ἄτοπον καὶ ἀδύνατον νὰ ἐξηγήσῃ τίποτε.

Πρῶτον, διὰ νὰ ἐξηγήσωσι τὴν συγκοινωνίαν, ἡ ὁποία ὑπάρχει μεταξὺ τῆς ψυχῆς καὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων, ὑπέδεσαν τὴν ὑπαρξιν μέσου τινός, τὸ ὁποῖον γεννᾷ τὴν ἀντίληψιν. Δηλαδὴ ἐζήτησαν νὰ ἐξηγήσωσι τὰς ἐνεργείας τοῦ πνεύματος διὰ τινος ἀναλογίας, τὴν ὁποίαν ἔπαιρναν ἀπὸ τὴν ὕλην, χωρὶς νὰ αἰσθανθῶσι τὴν ἀτοπίαν τοῦ τρόπου τούτου.

Δεύτερον, ἐμεταχειρίσθησαν ἐκφράσεις μεταφορικὰς ὡς: ἰδέα, εἶδη, μορφαί, σκιαί, φαντάσματα, εἰκόνας, αἱ ὁποῖαι μεταφορικαὶ ἐκφράσεις θεραπεύουν τὴν φαντασίαν, παρῆρησάζουσαι εἰς αὐτὴν μακρυνὰς ἀναλογίας μὲ τὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων.

[221] «Ὁ Ἀριστοτέλης ἐδόξαζε, λέγει ὁ Ρεῖδ, ὅτι ἐπειδὴ αἱ αἰσθήσεις μας δὲν ἐμποροῦν νὰ δεχθῶσιν αὐτὰ τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα, δέχονται τὰ εἶδη αὐτῶν, δηλαδὴ τὰς εἰκόνας ἢ τὰς μορφάς των, χωρὶς τὴν ὕλην, καθὼς ὁ κηρὸς δέχεται τὴν μορφὴν τῆς σφραγίδος, χωρὶς κἀνὲν μέρος τῆς ὕλης τῆς. Αἱ εἰκόνες αὗται ἢ μορφαί ἐντυπούμεναι εἰς τὰς αἰσθήσεις εἶναι τὰ λεγόμενα ἀπὸ αὐτοὺς εἶδη αἰσθητά.

»Τὰ αἰσθητὰ ταῦτα εἶδη εἶναι τὰ ἀντικείμενα τοῦ αἰσθητικοῦ μόνον τῆς ψυχῆς μέρους. Διὰ διαφορῶν δὲ ἐσωτερικῶν δυνάμεων φυλάττονται, καθαρίζονται, πνευματόνονται καὶ οὕτω καταστένονται ἀντικείμενα τῆς μνήμης, τῆς φαντασίας καί, τέλος πάντων,

τῆς καθαρᾶς διανοίας. Ὄταν κατασταθῶσιν ἀντικείμενα τῆς μνήμης καὶ τῆς φαντασίας, λέγονται φαντάσματα· ἀφοῦ καθαρῶσθέντα περισσότερο, καὶ ἐλευθερωθέντα ἀπὸ ὅ,τι ἔχουν μερικόν, γέννωσιν ἀντικείμενα τῆς ἐπιστήμης, τὰ ὀνομάζουν τότε εἶδη νοερά. Οὕτω λοιπὸν τὸ ἄμεσον ἀντικείμενον τῶν αἰσθήσεων, τῆς φαντασίας, τῆς μνήμης, τοῦ λογιστικοῦ, πρέπει νὰ εἶναι τι φάντασμα ἢ εἶδος ὑπάρχον εἰς αὐτὴν τὴν ψυχὴν.

»Οἱ διάδοχοι τοῦ Ἀριστοτέλους ἔκαμαν μεγάλας προσθήκας εἰς τὴν θεωρίαν ταύτην, προσθήκας, τὰς ὁποίας ὁ πατὴρ τῆς θεωρίας ταύτης εἶχεν ὑπονοήσειν καὶ ἀναφέρειν μὲ συντομίαν, καὶ μάλιστα μὲ συστολήν τινα. Ἐμβῆκαν εἰς μεγάλας συζητήσεις περὶ τῶν αἰσθητῶν εἰδῶν, διὰ νὰ προσδιορίσωσι ποία εἶναι ἡ φύσις των, πῶς ἐκπέμπονται ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα, πῶς διαφυλάττονται καὶ καθαρίζονται ἀπὸ τὰς λεγομένας // ἐσωτερικὰς αἰσθήσεις. Καὶ ἐγεννήθησαν μεταξύ των μεγάλαι φιλονικίαι περὶ τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τοῦ ὑπουργήματος τῶν ἐσωτερικῶν τούτων αἰσθήσεων.

»Ἀπὸ τὸν καιρὸν τοῦ Καρτεσίου τὰ φαντάσματα ταῦτα, αἱ εἰκόνας, αἱ μορφαί, ὀνομάσθησαν ἰδέαι· ὁ Οὔμης τὰς ὀνομάζει ἐντυπώσεις. Ὅλοι δὲ οἱ φιλόσοφοι ἀπὸ τὸν καιρὸν τοῦ Πλάτωνος μέχρι τοῦ Οὔμου λέγουν συμφώνως ὅτι δὲν ἀντιλαμβανόμεθα ἀμέσως τὰ ἀντικείμενα, καὶ ὅτι τὸ ἄμεσον ἀντικείμενον τῆς ἀντιλήψεως πρέπει νὰ εἶναι μία τις εἰκὼν, παροῦσα εἰς τὸ πνεῦμα.

»Ὅσον διὰ τὰ ἀντικείμενα τῆς ὀράσεως, λέγει ὁ αὐτὸς Ῥεῖδ, καταλαμβάνω τί θέλουν νὰ εἴπωσιν, ὅταν λέγωσι περὶ τινος εἰκόνας τοῦ σχήματός των, ἢ ὁποία ὑπάρχει εἰς τὸν ἐγκέφαλον. Ἀλλὰ πῶς νὰ συλλάβῃ κανεὶς τὴν εἰκόνα τοῦ χρώματός των, εἰς ἓνα σκοτεινότερον τόπον; Περὶ τῶν ἄλλων δὲ ἀντικειμένων τῶν αἰσθήσεων, ἐξαιρουμένου τοῦ σχήματος καὶ τοῦ χρώματος, δὲν ἐμπορῶ νὰ καταλάβω τί ἐννοοῦν, λέγοντες εἰκόνας τῶν ἀντικειμένων τούτων. Ἄς μὲ εἰπῇ κανεὶς τί εἶναι ἡ εἰκὼν τοῦ ἤχου, τῆς ὀσμῆς, τοῦ χυμοῦ. Ἡ λέξις εἰκὼν, ἐφαρμοζομένη εἰς τὰ διάφορα

ταῦτα ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων, δὲν σημαίνει καθόλου τίποτε».

Οἱ φιλόσοφοι διὰ τὰ ἐξηγήσωσι τὴν σύνδεσιν τὴν μεταξὺ τοῦ ἀντικειμένου καὶ τοῦ αἰσθητηρίου ὄργανου, ἐμεταχειρίσθησαν τὸ φυσικὸν ἀξίωμα, ὅτι κίνησις δὲν γίνεται χωρὶς ὠδήσιν. Ὅθεν καὶ τὰ αἰσθητήρια // ὄργανα, διὰ τὰ κινήθωσι, πρέπει νὰ ἐκπέμπεται τι ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα καὶ νὰ ἔρχεται νὰ προσβάλλῃ εἰς αὐτά.

«Περὶ δὲ τοῦ τρόπου, λέγει ὁ Λόκκιος, κατὰ τὸν ὅποιον τὰ σώματα γεννῶσιν εἰς ἡμᾶς τὰς ιδέας, τοῦτο γίνεται φανερὰ διὰ τῆς ὠδήσεως, διότι διὰ ταύτης μόνης ἐμποροῦμεν νὰ ἐννοήσωμεν, ὅτι ἐν σῶμα ἐμπορεῖ νὰ ἐνεργήσῃ».

Ἐντεῦθεν ἐσυμπέραναν ὅτι ἡ γενομένη ἐντύπωσις εἰς τὸ ὄργανον, πρέπει νὰ μεταδίδεται ἕως εἰς τὴν ψυχὴν. Καθὼς ἐν σῶμα προξενεῖ ἀλλοιώσιν τινα εἰς ἄλλο διὰ τῆς ὠδήσεως, παρομοίως ὑπέθεσαν ὅτι ἐν ἐξωτερικὸν ἀντικείμενον προξενεῖ τὴν ἀντίληψιν (ἥτις εἶναι μία τις ἀλλοίωσις εἰς τὴν κατάστασιν τῆς ψυχῆς): πρῶτον διὰ τινος ὑλικῆς ἐντυπώσεως γενομένης ἐπάνω εἰς τὸ αἰσθητήριον ὄργανον, καὶ δεύτερον, διὰ τινος ἄλλης ὑλικῆς ἐντυπώσεως, μεταδιδομένης ἀπὸ τὸ ὄργανον ἕως εἰς τὴν ψυχὴν διὰ τῶν νεύρων καὶ τοῦ ἐγκεφάλου.

Ὁ Ῥεῖδ στοχάζεται μὲ λόγους ἰσχυροὺς ὅλας ταύτας τὰς θεωρίας, περὶ τῆς ἀντιλήψεως, ὑποθετικὰς καὶ αὐτὰς τὰς ὑποθέσεις ἀτόπους καὶ ἀδυνάτους, δὲν τολμᾷ ὅμως ἀφ' ἑαυτοῦ νὰ ἀντικαταστήσῃ ἄλλην ὑπόθεσιν. Ὁμολογεῖ τὸν τρόπον ἀνεξήγητον, μυστηριώδη, ὅποια εἶναι μυρία φαινόμενα καὶ εἰς τὰ ζῶα καὶ εἰς τὰ φυτὰ καὶ εἰς τὰς χημικὰς λεγομένας συγγενείας καὶ εἰς τὰς κινήσεις τῶν οὐρανίων σωμάτων, ὅπου βλέπομεν παντοῦ ἀποτελέσματα τῶν αἰτιῶν ἢ δυνάμεων, αἱ ὅποια δὲν ἐμποροῦν ν' ἀποδοθῶσιν εἰς τὴν ὕλην. //

[224] Ὁ Ῥεῖδ, λοιπὸν χωρὶς νὰ δέχεται κάμμίαν ὑπόθεσιν καὶ χωρὶς ἀφ' ἑαυτοῦ νὰ προσβάλλῃ κάμμίαν, περιορίζεται εἰς τὴν ἔκθεσιν αὐτοῦ τοῦ γενομένου καὶ τὸ συναγόμενον ἀπὸ τὴν ἔκθεσιν ταύτην εἶναι, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι τοιαύτης φύσεως, ὥστε ἐντυπώσεις τινές,

γενόμενα εἰς τὰ αἰσθητήριά μας ὄργανα, ἀκολουθοῦνται ἀπὸ αἰσθήματα, ἀνταποκρινόμενα εἰς αὐτάς.

Τὰ αἰσθήματα ταῦτα δὲν ὁμοιάζουν μὲ τὰς ποιότητας τῆς ὕλης, ὡς οὐδὲ αἱ λέξεις μὲ τὰ σημαινόμενα πράγματα, ἀκολουθοῦνται ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν, τὴν ὁποίαν ἔχομεν περὶ τῆς ὑπάρξεως καὶ περὶ τῶν ποιότητων τῶν σωμάτων, τὰ ὁποῖα μᾶς ἔκαμαν τὴν ἐντύπωσιν. Ὅλαι αἱ περιστάσεις τοῦ φαινομένου τούτου εἶναι ἀκατάληπτοι καί, καθ' ὅσον ἐμποροῦμεν νὰ κρίνωμεν, ἢ συσταθεῖσα σύνδεσις μεταξὺ τοῦ αἰσθήματος καὶ τῆς ἀντιλήψεως, ὡς καὶ ἡ μεταξὺ τῆς γενομένης εἰς τὸ ὄργανον ἐντυπώσεως καὶ τοῦ αἰσθήματος, ἐμποροῦν νὰ θεωρῶνται καὶ τὰ δύο ἀποτελέσματα τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως τοῦ Δημιουργοῦ, ὅστις τὰ ἐσύστησεν οὕτω. Ἐμπορεῖ λοιπὸν τὰ αἰσθήματά μας νὰ μὴ εἶναι, παρὰ αἱ περιστάσεις, ἀλλ' ὅχι αἱ αἰτίαι τῶν ἀνταποκρινομένων εἰς αὐτὰ ἀντιλήψεων.

Ἡ θεωρία τῶν αἰσθημάτων τούτων, τὰ ὁποῖα εἶναι διδόμενα τῆς ψυχῆς, ἐμπορεῖ νὰ εἶναι διόλου ἀνίκανος νὰ ἐξηγήσῃ τὸν τρόπον, μὲ τὸν ὁποῖον ἀποκτώμεν τὴν γνῶσιν τῆς ὑπάρξεως καὶ τῶν ποιότητων τῶν σωμάτων. Ἀπὸ τὸν τρόπον τοῦτον, κατὰ τὸν ὁποῖον θεωροῦμεν τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, ἔπεται ὅτι τὸ πνεῦμά μας ἔχει τὴν [225] ἀντίληψιν // αὐτῶν τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων, ἀλλ' ὅχι τῶν εἰδῶν ἢ τῶν εἰκόνων.

Ὁ Λόγκκιος, κατὰ τὸ σύστημά του, ἀναφέρει εἰς τὴν αἴσθησιν ὅλας τὰς ιδέας, αἱ ὁποῖαι ὑποτίθενται ὅτι μᾶς ἔρχονται διὰ τῶν ἐξωτερικῶν αἰσθήσεων, ὁποῖαι εἶναι αἱ ιδέαι τῶν χρωμάτων, τῶν ἡχῶν, τῆς διαμονῆς, τῆς ἐκτάσεως, τῆς κινήσεως, καὶ ὅλαι ἐν ἐνὶ λόγῳ αἱ ιδέαι τῶν ποιότητων ἢ τρόπων τῆς ὕλης. Εἰς δὲ τὴν σκέψιν ἀναφέρει τὰς ιδέας τῶν νοερῶν μας ἐργασιῶν, καθὼς τὰς ιδέας τῆς μνήμης, τῆς φαντασίας, τῆς βουλήσεως, τῆς ἡδονῆς, τῆς λύπης. Αἱ δύο αὗται πηγαὶ κατ' αὐτὸν προσφέρουσιν εἰς τὸ πνεῦμα ὅλας τὰς ἀπλᾶς ιδέας μας· ἡ μόνη δύναμις τὴν ὁποίαν τὸ πνεῦμα ἐνεργεῖ ἐπάνω εἰς αὐτάς, στέκει εἰς ἐργασίας τινάς, τὰς

ὅποιας κάμνει διὰ τῆς συνθέσεως, ἀφαιρέσεως, γενικεύσεως κ.τ.λ.

Ὁ Στευάρτ δὲν δέχεται τὸ σύστημα τοῦτο, ἀποδείχνων ὅτι εἶναι ἄτοπον νὰ θεωρῆται τὸ πνεῦμα ὡς μία ἀποθήκη, ἢ ὅποια γεμίζει βαθμηδὸν ἀπὸ ὕλας ἔξωθεν εἰσερχομένης διὰ τῶν αἰσθήσεων, ἢ ὡς μίαν τράπεζαν ἐπάνω εἰς τὴν ὅποιαν ἐγχαράττονται ἀντίτυπα ὅμοια μὲ τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα. Τὸ σύστημα τοῦτο τοῦ Λοκκίου ἔδωκεν ἀφορμὴν ἐπιχειρημάτων εἰς τοὺς Ὑλιστάς. Ὁ Στευάρτ, λέγει ὅτι, καὶ ἂν δεχθῶμεν ὅτι χωρὶς τὰ ὄργανα τῶν αἰσθήσεων, τὸ πνεῦμα ἤθελε μένειν ἀναγκαιῶς στερημένον πάσης γνώσεως, ἐκ τούτου δὲν συνάγεται κἀνὲν ἐπιχείρημα, τὸ ὅποιον νὰ διδῆ παραμικρὰν βοήθειαν εἰς τὸν ὕλισμόν. Ἡ μόνη, λέγει, συνέπεια, τὴν ὅποιαν κἀνεὶς ἤθελεν // ἐμπορέσειν νὰ σύρῃ, εἶναι ὅτι κατὰ τοὺς νόμους τῆς νοητικῆς ἡμῶν φύσεως, αἱ γενόμεναι εἰς τὰς αἰσθήσεις μας ἐντυπώσεις, ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα, εἶναι περιστάσεις, ἀφορμαὶ τινες, εἰς τὰς ὅποιας τὸ πνεῦμα δέχεται τὴν ἀντίληψιν τῶν ποιότητων τοῦ ὑλικοῦ κόσμου καὶ ὅλας τὰς τροποποιήσεις τῆς διανοητικότητος, τῶν ὁποίων εἶναι δεκτικόν. Οὕτω λοιπὸν τὸ περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ἰδεῶν μας σύστημα καταντᾷ εἰς τοῦτο, ἡγουν, ὅτι αἱ πρῶται περιστάσεις εἰς τὰς ὅποιας αἱ διδάφοροι νοητικαὶ μας δυνάμεις βάλλονται εἰς ἐνέργειαν, μᾶς προσφέρονται ἀπὸ τὰς γενομένας ἐντυπώσεις εἰς τὰ ὄργανα τῶν αἰσθήσεων, καὶ ἐπομένως χωρὶς τὰς ἐντυπώσεις ταύτας ἤθελεν εἶσθαι εἰς ἡμᾶς ἀδύνατον νὰ φθάσωμεν εἰς τὸ νὰ γνωρίσωμεν τὰς δυνάμεις μας. Θεωρούμενον οὕτω τὸ περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ἰδεῶν σύστημα, δὲν ἐπιφέρει πλεόν τὰς συνεπείας, αἱ ὅποιαι ἔκαμαν ἄλλους μὲν ἐκ τῶν φιλοσόφων νὰ τὸ πολεμῶσιν, ἄλλους δὲ νὰ τὸ ὑπερασπίζωνται.

Αἰσθημα λέγοντες ἐννοοῦμεν τὴν ἀλλοίωσιν, τὴν ὅποιαν αἰσθανόμεθα εἰς τὸν ἑαυτὸν μας. Δὲν ἔπεται λοιπὸν ἐκ τούτου ὅτι, ἐνῶ αἰσθανόμεθα τὴν ἀλλοίωσιν ταύτην, ἀναγκαιῶς μᾶς γεννᾶται καὶ ἡ γνῶσις τῶν ποιότητων ἢ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ὑλικοῦ κόσμου.

Ἄς ὑποθέσωμεν ἓν ὄν ὅμοιον μὲ τὸν ἄνθρωπον, καθ' ὅλα τὰ

ἄλλα, μὴ ἔχον ὅμως παρὰ τὴν ἀκοὴν καὶ τὴν ὄσφρησιν, γενομένης τινὸς ἐντυπώσεως εἰς τὰς αἰσθήσεις ταύτας, θέλει λάβειν ἐνταυτῷ [227] γνῶσιν // τῆς προελθούσης ἀλλοιώσεως καὶ τῆς ὑπάρξεώς του, καθὸ ὄν αἰσθανόμενον. Ἐφ' οὗ περάση τὸ αἶσθημα, ἔμπορεῖ νὰ ἐνθυμηταί ὅτι τὸ ἐδοκίμασεν; ἔμπορεῖ νὰ φαντάζεται ὅτι τὸ δοκιμάζει ἀκόμη; ἂν δοκιμάση πολλὰ διάφορα αἰσθήματα, ἔμπορεῖ νὰ τὰ συγκρίνη ὡς πρὸς τὴν ἡδονὴν ἢ λύπην; τὴν ὁποίαν λαμβάνει ἐξ αὐτῶν. Καὶ φυσικὰ θέλει ἀκολουθήσειν νὰ ἐπιθυμῇ τὴν ἐπιστροφὴν τῶν εὐαρέστων καὶ νὰ φοβῆται τὴν τῶν δυσαρέστων. Ἐὰν τὰ αἰσθήματα τοῦ ἡχοῦ καὶ τῆς ὁσμῆς διεγερθῶσιν ἐνταυτῷ εἰς τὸ πνεῦμά του, ἔμπορεῖ νὰ δώσῃ τὴν προσοχὴν του εἰς ὅποιον θέλει καὶ νὰ τὴν ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ἐμπορεῖ ἀκόμη νὰ τὴν ἀπομακρύνῃ καὶ ἀπὸ τὰ δύο, διὰ νὰ τὴν προσηλώσῃ εἰς κἀνὸν ἄλλο αἶσθημα, τὸ ὅποιον ἢ μνήμη τοῦ ἀνακαλεῖ. Ἐμπορεῖ οὕτω νὰ γυμνάξῃ τὰς κυριωτέρας δυνάμεις του εἰς τὰ αἰσθήματα, τὰ ὑπάρχοντα εἰς τὸ πνεῦμά του, καὶ τὰ ὁποῖα δὲν συνεπιφέρουν κἀμμίαν γνῶσιν τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων. Εἰς ὅλας δὲ ταύτας τὰς τροποποιήσεις καὶ ἐργασίας τοῦ πνεύματός του, τὸ ἂν τοῦτο ἤθελε συναισθάνεσθαι καὶ ἔχειν τὴν πλεον ἀναντιρρήτον πεποίθησιν, ὅτι ἀνήκουν ὅλαι εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ αἰσθητικὸν καὶ νοητικὸν ὄν, ἡγουν, ὅτι ὅλαι εἶναι τροποποιήσεις καὶ ἐργασίαι ἐδικαί του. Τοιοῦτον λοιπὸν ὄν ἔμποροῦσε νὰ γνωρίζῃ περὶ τοῦ πνεύματος, ὅ,τι γνωρίζομεν καὶ ἡμεῖς, μεταχειριζόμενον δὲ γλῶσσαν ἰδιαίτουσαν εἰς τὸ πνεῦμα, ἀλλ' ὅχι δανεισμένην διὰ τῆς ἀ- [228] ναλογίας ἀπὸ τὰ ὑλικά φαινόμενα, ἤθελε μᾶς // ὑπερτερεῖν εἰς πολλὰ κατὰ τὴν σπουδὴν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος.

20. Ἡ χεὶρ εἶναι χρήσιμος διττῶς· πρῶτον, εἰς τὸ νὰ ἐξετάζωμεν τὰς ιδιότητας τῶν σωμάτων καὶ τοὺς νόμους τοῦ ὑλικοῦ κόσμου. Φανερόν ὅτι διὰ τῆς χειρὸς ἔμποροῦμεν νὰ ἐξετάζωμεν καὶ νὰ μανθάνωμεν τὰς ιδιότητας τῶν σωμάτων, εἰς τὴν ἐλαστικότητα, τὸ σχῆμα, τὴν διαιρετότητα κ.τ.λ. Χωρὶς τὴν χεῖρα, ἔμπορούσαμεν μὲ τὰ ἄλλα μέρη τοῦ σώματος νὰ λαμβάνωμεν ἀντίληψιν τινῶν ἰ-

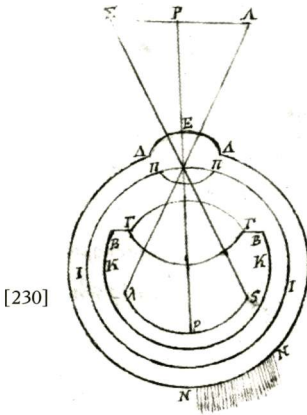
διοτήτων, ὡς τοῦ βάρους, τῆς ἐλαστικότητος, κ.τ.λ. Πάντοτε ὁμῶς ἠθέλαμεν ἔχειν ἀτελεῖς γνώσεις τῶν ἰδιοτήτων τούτων, ὡς πρὸς ἐκείνας τὰς ὁποίας ἀποκτῶμεν διὰ τῆς χειρὸς καὶ πολλὰς ἄλλας δὲν ἠθελεν εἶσθαι δυνατόν, χωρὶς τὸ πολύτιμον τοῦτο μέλος, νὰ μάθωμεν.

Τοὺς νόμους τοῦ ὑλικοῦ κόσμου δὲν ἐμποροῦμεν νὰ τοὺς γνωρίσωμεν, παρὰ διὰ τῆς πείρας καὶ τῆς παρατηρήσεως. Ἄλλὰ χωρὶς τὰς χεῖρας πῶς ἠθελεν εἶσθαι δυνατόν νὰ κάμῃ πειράματα ὁ ἄνθρωπος, εἰς τὰ ὁποία ἀπαιτοῦνται ἐργαλεῖα καὶ μεταχειρήσεις αὐτῶν; Ἡ δὲ παρατήρησις χωρὶς τὴν διὰ τῶν χειρῶν πείραν ἠθελεν εἶσθαι παντάπασι περιωρισμένη καὶ ἀδύνατος νὰ δώσῃ εἰς τὸ πνεῦμα, τὰ ἀπαιτούμενα εἰς τὴν ἀνακάλυψιν καὶ ἐπιβεβαίωσιν τῶν φυσικῶν νόμων.

Ἐκ τῆς ἀξιολογότητος τοῦ ὄργανου τούτου δείχεται ὁ σκοπὸς τοῦ Δημιουργοῦ, ὅτι ἔκαμε τὸν ἄνθρωπον, διὰ νὰ εἶναι ὑπέρτερος ὅλων τῶν ὀρωμέ // νων κτισμάτων. Τοιοῦτον πολῦτιμον ὄργανον ἀνταποκρίνεται μὲ τὴν ὑπεροχὴν τῶν νοητικῶν δυνάμεων τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, εἰς τὰς ὁποίας ὑπηρετεῖ. Οὔτε αἱ νοητικαὶ δυνάμεις ἠθελαν ἐμπορεῖν νὰ δείξωσιν εἰς τὸν ὑλικὸν κόσμον τὴν ὑπεροχὴν των, χωρὶς τὸ ὑλικὸν τοῦτο ὄργανον. Οὔτε αὐτὸ χωρὶς τῶν αὐτῶν νοητικῶν δυνάμεων ἠθελε δείξειν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὀργανικῆς του δυνάμεως, ἂν ἦτο μέλος μὲ ὅποιονδήποτε τρόπον βοῶνς ἢ ἐλέφαντος ἢ ἄλλου τινὸς ζώου.

Ἔορασις

Ἄνθρωπος ὁ ὀφθαλμὸς ἔχει τρία περιτυλίγματα, λεγόμενα ὑμένας ἢ χιτῶνας· ὁ ἐξωτερικὸς χιτῶν ὀνομάζεται κερατοειδής, ἔχει σχῆμα σφαιροειδὲς ΕΔΝΝΔ. Τὸ ΔΕΔ μέρος αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον εἶναι τμήμα σφαιράς μικροτέρας, ἔχει ὅλην τὴν διαφάνειαν ἐνὸς φύλλου λεπτοῦ κέρατος. Ὁ δεῦτερος χιτῶν ΠΙΠΠ, ὀνομάζεται σκληρωτικός. Οὗτος ἔχει μίαν τρυβαν ΠΠ, ἢ ὁποία λέγεται κόρη· ταύτην περιζώνει κυκλοειδὲς μεμβράνα ποικιλόχρους, λεγομένη ἱρις, ἢ ὁποία φυ-

λάττει πάντοτε τὸ κυκλικὸν σχῆμα εἰς τὴν κόρην, εἴτε πλατύνεται, καθὼς συμβαίνει, ὅταν ὁ ὀφθαλμὸς εὐρίσκεται εἰς ὀλίγον φῶς, εἴτε συστέλλεται, καθὼς ὅταν τὸ φῶς εἶναι πολλὰ ζωηρόν, καὶ αἱ δύο δὲ αὐταὶ κινήσεις εἶναι ἀκούσιοι. Ὁ τρίτος χιτῶν ΓΒ καὶ ΒΓ λέγεται χοροειδῆς καὶ ραγοειδῆς, εἶναι ὡς τάπης χνοώδης, περιβρέχεται ἀπὸ ὑγρὸν κατὰμαυρον, // καὶ οὕτω καταστένει τὸν ὀφθαλμὸν ὡς μίαν σκοτεινὴν κάμαραν καὶ ἀπορρόφει τὰς ἀτάκτους, εἰσερχομένας ἀκτῖνας. Εἰς τὸν χοροειδῆ τοῦτον χιτῶνα, κάτωθεν ἀπὸ τὴν κόρην, εἶναι ἐφαρμο-

σμένον ἓν εἶδος φακῆς ΓΓ, ἡ ὁποία λέγεται κρυστάλλινος. Ἡ ἐμπροσθινὴ κυρτότης αὐτῆς εἶναι ὀλίγον τι μικροτέρα, συνέχεται δὲ ἡ φακὴ αὕτη ἀπὸ δύο μικροῦς μῶνας, ΓΒ, ΓΒ, οἱ ὁποῖοι λέγονται δεσμοὶ κινητήρες. Οἱ δεσμοὶ οὗτοι, κατὰ τὴν χρείαν, σύροντες τὸν κρυστάλλινον ἀπὸ τὸ Γ πρὸς τὸ Β, σμικρύνουν τὴν κυρτότητα αὐτοῦ καὶ ἠμποροῦν νὰ τὸν κάμωσιν, ἄλλοτε νὰ προβαίη εἰς τὰ ἔμπρός, ἄλλοτε νὰ σύρεται πρὸς τὰ ὀπίσω. Εἰς τὸ βάθος δὲ τοῦ ὀφθαλμοῦ, πρὸς τὸ ΚΚ εἶναι δίκτυον λευκότατον καὶ λεπτότατον, λεγόμενον ἀμφιβληστροειδῆς (ὕμην), ὅστις ἐκτείνεται ἐπάνω εἰς τὸν χοροειδῆ. Εἰς τὸ διάστημα δὲ τὸ ὁποῖον χωρίζει τὸν κερατοειδῆ ἀπὸ τὸν κρυστάλλινον, εὐρίσκεται ῥευστὴ τις ὕλη διαγεστάτη, μέσα εἰς τὴν ὁποίαν πλέει ἡ ἴρις, καὶ λέγεται τὸ ῥευστὸν τοῦτο ὕδατῶδες. Μεταξὺ δὲ τοῦ κρυστάλλινου καὶ τοῦ βάθους τοῦ ὀφθαλμοῦ εὐρίσκεται μία ἄλλη ὕλη καθαρωτάτη, συστάσεως ὁμῶς πηκτώδους, ἡ ὕλη αὕτη λέγεται ὑελώδης.

Αἱ ἀκτῖνες τοῦ φωτός, ἀναπεμπόμεναι ἀπὸ τὰ φωτιζόμενα σημεῖα τοῦ ἀντικειμένου, ἐνῶν διαπερνοῦν τὰ εἰρημένα ῥευστὰ τοῦ ὀφθαλμοῦ, διαδλωθῶνται οὕτω, ὥστε συμπίπτουσαι ἀκριβῶς εἰς τὸν ἀμφιβλη-

[231] στροειδῆ, γεννῶσι τὸ αἰσθημα τῆς ὀράσεως. Ἐὰν ἡ σύμπτωσις // αὐτῶν γένη, πρὶν ὅλοι φθάσωσιν εἰς τὸν ἀμφιβληστροειδῆ, ἢ πέραν αὐτοῦ, τὸ αἰσθημα τῆς ὀράσεως γίνεται συγκεχυμένον.

Ἄλλὰ διὰ τὰ ἐννοήσωμεν καλήτερα τὴν μόρφωσιν, νὰ εἴπω οὕτω τῶν εἰκόνων τῆς ὀράσεως, πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἕκαστον φωτιστικὸν σημεῖον εἶναι ἡ κορυφή μιᾶς πυραμίδος (ἢ κώνου) φωτός, ἡ ὁποία ἔχει διὰ βάσιν τὴν κόρην. Ἡ διάπλασις τῶν ἀκτίνων, γενομένη εἰς τὴν εἰσοδὸν τοῦ ὀφθαλμοῦ κάμει αὐτὰς νὰ γέννωσι συννοῦσαι, ἐνῶ πρὸ τῆς διαδλάσεως ἦτον ἀπιούσαι, εἰς τρόπον ὥστε μορφόνεται μία ἄλλη πυραμὶς φωτός, ἡ ὁποία ἔχει διὰ βάσιν τὴν κόρην, καὶ τῆς ὁποίας ἡ κορυφή εἶναι εἰς τὸ βάθος τοῦ ὀφθαλμοῦ, ὅπου μὲ τὴν σύμπτωσίν των μορφόνουν, νὰ εἴπω οὕτω, τὴν εἰκόνα τοῦ σημείου, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐπέμφθησαν.

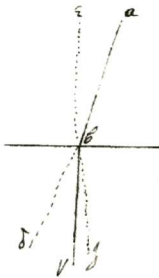
Τοῦτου τεθέντος, πρῶτον, ἐὰν τὸ φωτιστικὸν σημεῖον εὐρίσκειται εἰς ἓν ἀπὸ τὰ σημεία τοῦ ὀπτικοῦ ἄξονος τοῦ ὀφθαλμοῦ, ἡγουν, εἰς ἓν ἀπὸ τὰ σημεία μιᾶς εὐθείας, ἡ ὁποία πίπτουσα κατὰ κάθετον εἰς τὸν ὀφθαλμόν, περνᾷ διὰ τοῦ κέντρου του, παρ(αδείγματος) χάρ(ιν), εἰς τὸ Ρ, ἡ εἰκὼν αὐτοῦ θέλει μορφωθῆν εἰς ἓν ἀπὸ τὰ σημεία τοῦ αὐτοῦ ἄξονος, παρ(αδείγματος) χάρ(ιν), εἰς τὸ ρ, ἡ εἰκὼν τοῦ σημείου Λ θέλει εἶσθαι εἰς τὸ σημεῖον λ τοῦ ἄξονος Λλ, καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ σημείου Σ, εἰς τὸ σημεῖον S. Ὅθεν ἡ εἰκὼν τοῦ ἀντικειμένου ἔχει εἰς τὸν ὀφθαλμὸν θέσιν ἀντίστροφον μὲ τὸ ἀντικείμενον αὐτό.

Δεύτερον, μορφόνονται δύο πυραμίδες φωτὸς ἀντικείμεναι κατὰ τὴν κορυφήν, ἥτις εἶναι εἰς τὸ κέντρον τῆς κόρης, ἀπὸ τὰς ὁποίας [232] // ἡ ἔξω ἔχει διὰ βάσιν ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀντικειμένου, καὶ ἡ ἔσω ἔχει διὰ βάσιν ὅλην τὴν εἰκόνα τοῦ ἀντικειμένου, ἡ ὁποία γεννᾷ τὴν ἰδέαν τοῦ ἀντικειμένου.

Ἀπὸ τὰ προειρημένα ἐμπορεῖ τις νὰ καταλάβῃ τὰ διάφορα ἐλαττώματα τῶν ὀφθαλμῶν, ἂν τὸ ὄργανον εἶναι οὕτω κακῶς μορφωμένον, ὥστε τὸ σχῆμα τοῦ ὀφθαλμοῦ νὰ μὴν ἐμπορῆ νὰ τροποποιῆται κατὰ τὸ ἀπόστημα τῶν ἀντικειμένων, τότε ἡ ὄρασις γίνεται

διακεκριμένη μόνον ἐντός τινων ὀρίων. Οὕτω, ἐὰν ἡ κρυσταλλίνη φακὴ ἢ τὸ ἐμπροσθινὸν μέρος τοῦ κερατοειδοῦς ἔχῃ κυρτότητα μεγαλύτεραν ἀπὸ τὸ πρέπον, αἱ εἰκόνες τῶν μακρυνῶν ἀντικειμένων μορφώνονται πλησίον εἰς τὴν κρυσταλλίνην, καὶ ἐντεῦθεν, πρὶν φθάσωσιν εἰς τὸν ἀμφιβληστροειδῆ χιτῶνα, καὶ διὰ τοῦτο ἡ ὄρασις γίνεται συγκεχυμένη. Διὰ τοῦτο ὅσοι πάσχουν τοιοῦτον ἐλάττωμα, οἱ ὁποῖοι λέγονται μύωπερς, πλησιάζουν περισσότερο τὰ ἀντικείμενα, διὰ νὰ τὰ ἴδωσι διακεκριμένα, διότι τότε αἱ εἰκόνες των μορφώνονται εἰς τὸν ἀμφιβληστροειδῆ ἐπάνω καὶ ὄχι πρὸ αὐτοῦ. Ἐὰν ἐξ' ἐναντίας τὸ ἐμπροσθινὸν μέρος τοῦ κερατοειδοῦς ἢ ἡ κρυσταλλίνη ἔχωσι τὴν κυρτότητα ἐπιπεδομένην παρὰ τὸ πρέπον, τότε τὰ πλησίον ἀντικείμενα εἰκονίζονται πέραν τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς, ὅθεν βλέπονται συγκεχυμένα· οἱ πάσχοντες τὸ ἐλάττωμα τοῦτο λέγονται πρεσβῦται, διότι συμβαίνει συχνότερα εἰς τοὺς γέροντας, [233] εἰς τοὺς ὁποίους διὰ τὴν ὀλιγόστευσιν // τῶν ὑγρῶν ἐπιπεδόνεται ἡ κρυσταλλίνη καὶ τὸ ἐμπροσθινὸν μέρος τοῦ κερατοειδοῦς.

22. Διὰ τοῦ φωτὸς μᾶς γίνονται, ὡς εἶναι γνωστὸν εἰς ὄλους, ὀρατὰ τὰ ἀντικείμενα. Τὸ φῶς κινεῖται κατ' εὐθείας γραμμᾶς, ἐνόσω τὸ μέσον διὰ τοῦ ὁποίου φέρεται εἶναι ὁμογενές. Ὅταν αἱ φωτιστικαὶ γραμμαῖ, εἴτε ἀκτίνες, περνῶσιν ἀπὸ ἐν ἀραιότερον μέσον εἰς ἄλλο πυκνότερον ἀπὸ τὸν ἀέρα, παρ(αδείγματος) χάρι(ν) εἰς τὸ ὕδωρ, δὲν ἐμβαίνουν εἰς πυκνότερον, φυλάττουσαι τὴν αὐτὴν διεύθυνσιν, ἀλλ' ἐκτρέπονται ἀπὸ αὐτὴν καί, ὡς λέγουν, διαθλῶνται. Αὕτη δὲ ἡ νέα διεύθυνσις πλησιάζει εἰς τὴν κάθετον, τὴν ἐννοουμένην κατὰ τὸ σημεῖον τῆς προσπτώσεως. Ἐξ' ἐναντίας, ὅταν ἀπὸ πυκνότερον μέσον περνῶσιν εἰς ἀραιότερον, ἡ νέα διεύθυνσις ἀφίσταται τῆς καθέτου. Ὅταν πάλιν αἱ ἀκτίνες προσπίπτωσιν εἰς ἐπιφάνειαν στερεάν, λείαν καὶ

σκιεράν ἀντανακλῶνται. Οὕτω λοιπὸν Ὀπτική λέγεται κυρίως ἡ ἐπιστήμη τῆς εὐθείας ὁράσεως, τῆς γενομένης δηλ(αδὴ) διὰ τῶν ἀκτίνων, ἐκπεμπομένων ἀπὸ τὸ φωτοβόλον σῶμα καὶ κατ' εὐθείαν ἐρχομένων εἰς τὸν ὀφθαλμόν.

Κατοπτρική λέγεται ἡ ἐπιστήμη τῶν κατόπτρων, ἡγουν τῆς ὁράσεως, ἣτις γίνεται ἐπάνω εἰς λείας καὶ σκιεράς ἐπιφανείας, εἴτε κάτοπτρα, δι' ἀντανακλάσεως.

Διοπτρική δὲ ἡ ἐπιστήμη τῆς ὁράσεως, τῆς γενομένης διὰ τινος ὑλικοῦ μέσου, ὡς διὰ τῶν ὑέλων, εἰς τὸ ὅποιον αἱ φωτιστικαὶ ἀκτίνες διαδλῶνται.

[234] Τὰ τρία ταῦτα μέρη Ὀπτική, Κατοπτρική καὶ Διοπτρική, συστέ-
νον τὴν περιληπτικῶς λεγομένην Ὀπτικὴν, // ἣτις θεωρεῖ κατὰ
ποίους νόμους γίνεται ἡ ὄρασις τῶν ἀντικειμένων, ὡς διὰ τῆς κυρ-
τότητος τοῦ ὀφθαλμοῦ, καὶ τῶν ἐν αὐτῷ διαφορῶν ῥευστῶν διά-
θλασις, αἱ ὀπτικαὶ γωνίαι κ.τ.λ. Αἱ θεωρίαι τῆς Ὀπτικῆς δείχνουν
θαυμαστά τοὺς μηχανικοὺς νόμους, κατὰ τοὺς ὁποίους ἐνεργεῖ τὸ
φῶς εἰς ἓν αἰσθητήριον, τοῦ ὁποίου ὁ ὀργανισμὸς ἀναποκρίνεται
ὑπερθαύμαστα μὲ τοὺς νόμους τούτους, καὶ μαρτυρεῖ τρανότατα
ὅτι ὀργανίσθηκε μὲ σκοπὸν τοιοῦτον.

Ἄλλὰ τίνι τρόπῳ γίνεται ἡ ἀντίληψις τῶν ἀντικειμένων; Ποῖαι
εἰκόνας αὐτῶν μορφόνονται εἰς τὸ βάθος τοῦ ὀφθαλμοῦ, τόπον
σκοτεινότατον, εἰς τὸν ἀμφιβληστροειδῆ ὑμένα, μέρος ἀπαλώτα-
τον; Ποῖαι εἰκόνας τυπόνονται εἰς ἐλάχιστον χρόνον καὶ ἐν ἐλαχί-
στω μέρει τοσοῦτων μεγεθῶν, τοσοῦτων κινήσεων, τοσοῦτων σχη-
μάτων; Ὅλα ταῦτα εἶναι μυστήρια ἀκατάληπτα.

23. Διὰ τῆς ὁράσεως μόνης δὲν διακρίνομεν παρὰ ἐπιφάνειαν, σχῆ-
μα τῆς ἐπιφανείας ταύτης καὶ χρώματα διάφορα καὶ φῶς ἀπαστρά-
πτον. Ἐπειδὴ τῶντι βλέπομεν διὰ τῶν ἀκτίνων τῶν ἀφ' ἐκάστου ση-
μείου τῆς ἀντικειμένης ἐπιφανείας, ἐκπεμπομένων καὶ εἰσερχομένων
εἰς τὸν ὀφθαλμόν, δὲν ἐμποροῦμεν ἄλλο νὰ διακρίνωμεν παρὰ τὸ ἄ-
θροισμα τῶν σημείων τούτων, ἡγουν, τὴν ἐπιφάνειαν καὶ τὰ χρώματα
τὰ ὅποια ἀνακαλύπτονται, διὰ τῆς γενομένης ἀπὸ τὴν ὑλικὴν ἐπιφά-

[235] νειαν διαιρέσεως τῶν ἀκτίνων. Διὰ τῆς ἀφῆς διακρίνομεν, ἂν τὸ ἀντικείμενον εἶναι πλησίον εἰς τὸ σῶμά μας // ἢ μακράν, ἐκτείνοντες ἢ συστέλλοντες τὴν χεῖρά μας. Βαθμηδὸν ἔπειτα φθάνομεν εἰς τὸ νὰ μετρῶμεν μακρύτερα διαστήματα, μεταχειριζόμενοι εἰς τοῦτο μονάδα μετρικὴν τὸ μήκος τοῦ ποδός, τὸ βῆμα, τὴν ἔκτασιν τῶν δύο χειρῶν, καὶ ἐντεῦθεν κατασκευάζομεν ἀπὸ ὕλην τινὰ σταθερωτέρας μετρικὰς μονάδας. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ἐργασία αὕτη τῆς μετρήσεως τῶν ἀποστημάτων εἶναι συντροφευμένη μὲ τὴν ὄρασιν, οὕτω κατανοούμεν ἀνεπαισθήτως καὶ διὰ μόνης τῆς ὀράσεως νὰ διακρίνωμεν τὰ μᾶλλον ἢ ἥττον μεγαλύτερα διαστήματα, τὰς ἀνωμαλίας τῆς ἐπιφανείας κ.τ.λ. καὶ ὅλα ταῦτα μὲ τόσην ταχύτητα, ὥστε δὲν μένουσιν εἰς τὴν μνήμην ἴχνη, νὰ εἶπω οὕτω, τῶν ἐργασιῶν τοῦ πνεύματος.

27. Εἶναι τῷ φόντι μεγαλωτάτης προσοχῆς ἄξιον ἢ προσάρμοσις τοῦ ζωϊκοῦ μας διοργανισμοῦ μὲ τὰς νοητικὰς μας δυνάμεις καὶ μὲ τοὺς νόμους τοῦ ὕλικου κόσμου. Ὁργανισμὸς ὠραῖος, μεγαλοπρεπής, εὐκαμπτος καθ' ὅλα του τὰ μέρη, ἐπιτήδειος εἰς διαφόρους κινήσεις καὶ ἐργασίας. Δυνάμεις νοητικαί, μνήμη, κρίσις, φαντασία, κλίσεις ἰδιαιτέρας, ὅλα θαυμαστὰ καὶ τόσον προσαρμοσμένα, ὥστε ἐμποροῦμεν νὰ λέγωμεν μὲ ὅλην τὴν ἀλήθειαν ὅτι τοιοῦτος σημαντικὸς ὀργανισμὸς ἔπρεπεν εἰς τοιαύτας νοητικὰς δυνάμεις, καὶ τοιαύτας νοητικὰς δυνάμεις ἔπρεπε νὰ ἔχωσιν εἰς ὑπηρεσίαν των τοιαῦτα σωματικὰ ὄργανα. Ἡ θέσις τῶν αἰσθήσεων ἔχει τὸ εὐγενέστερον μέρος τοῦ σώματος καὶ ἐπιτηδειότερον εἰς τὴν διάκρισιν τῶν ἀντικειμένων· δὲν ἐμποροῦσε νὰ δοθῇ καλητέρα σκοπία, ἐπιτηδειότερα τελεγρα // φικὴ θέσις. [236] Ὁ ἰδιαιτέρος ὀργανισμὸς τοῦ ὀφθαλμοῦ, τῶν ὠτίων, κάθε αἰσθητηρίου, εἶναι προσαρμοσμένος μὲ τοὺς νόμους τοῦ φωτός, τοῦ ἤχου κ.τ.λ. Τὸ ἀνάστημα τοῦ σώματος καὶ ἡ δυνάμις του, ἀνάλογος μὲ τὰς χρείας του, μὲ τὰς κινήσεις, μὲ τὴν κατάστασιν τῶν ἐξωτερικῶν σωμάτων. Σῶμα ἐλεφαντῶδες ἤθελεν εἶσθαι εἰς τὸν ἀνθρωπινὸν βάρους, ὄχι μόνον περιττόν, ἀλλὰ καὶ δύσχρηστον εἰς τὰς ὁδοιπορίας του, δύσχρηστον εἰς

τὴν ναυτιλίαν, εἰς τὰς τέχνας, κ.τ.λ. Σῶμα πυγμαῖον, ἤθελεν εἶσθαι ὁμοίως, ὄχι μόνον ταπεινόν, ἀλλὰ καὶ βλαπτικὸν εἰς τὰς αὐτὰς χρείας διὰ τὴν ἄκραν ἀδυναμίαν καὶ τὴν σμικρότητα. Ὅθεν αἱ ὑπερβολαὶ εἰς τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον φαίνονται παρεκτροπαὶ τῆς ἀναλογίας, προερχόμεναι ἀπὸ ἰδιαιτέρας αἰτίας. Πολλοὺς τοιούτους λόγους ἐμπορεῖ κάνεις νὰ ἀνακαλύψῃ διὰ τῆς παρατηρήσεως, ἐκ τῶν ὁποίων δείχεται θαυμασίως, εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἀνταπόκρισις τοῦ σωματικοῦ τοῦ ὄργανισμοῦ μὲ τὰς νοητικὰς δυνάμεις τῆς ψυχῆς του καὶ μὲ τὸν ἐξωτερικὸν ὑλικὸν κόσμον. Πόσον ἀκόμη ὁ θαυμασμός μας ἤθελε μεγαλυθῆ, ἂν ἐγνωρίζαμεν τόσα ἀπόκρυφα μυστήρια αὐτοῦ τούτου τοῦ ὄργανισμοῦ καὶ τῶν νοητικῶν μας δυνάμεων καὶ ἐργασιῶν!

Περὶ ἀντιλήψεως

28. Ἀπόλυτον γνῶσιν τῆς ὕλης δὲν ἐμποροῦμεν νὰ λάβωμεν, διότι τοιαύτη γνῶσις εἶναι ἔξω τῆς σφαίρας τῶν αἰσθήσεών μας. Ὅ,τι ἐξεύρομεν ἤδη, καὶ ὅ,τι ἐμποροῦμεν νὰ μάθωμεν, εἶναι, καὶ [237] // θέλουν εἶσθαι, ποιότητες, εἴτε πρωτεύουσαι εἴτε δευτερεύουσαι, γνωριζόμεναι εἰς ἡμᾶς διὰ τῶν αἰσθήσεων. Ἄν τὰ ὑλικά σώματα ἔχωσι καὶ ἄλλας ποιότητας ἔξω ἀπὸ ἐκείνας, τὰς ὁποίας ἐμποροῦμεν νὰ γνωρίζωμεν διὰ τῶν πέντε αἰσθήσεων, καὶ ποῖαι εἶναι αἱ ποιότητες αὗται, εἶναι ἀδύνατον εἰς τὴν παρούσαν κατάστασιν τῆς φύσεως ἡμῶν νὰ τὸ ἐξεύρωμεν. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ὀρισμὸς δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ἔκφρασις τῶν γνώσεων, τὰς ὁποίας ἔχομεν τοῦ ὀριζομένου πράγματος, δὲν ἐμποροῦμεν λοιπὸν νὰ ὀρίσωμεν τὸ σῶμα, παρὰ διὰ τῆς ἐκφράσεως τῶν ποιοτήτων αὐτοῦ, τὰς ὁποίας ἀντιλαμβανόμεθα διὰ τῶν αἰσθήσεων. Ἄν μὲ ἐρωτήσης, τί εἶναι γενικῶς σῶμα, δὲν ἔχω ἄλλο νὰ εἶπω, παρὰ ὅτι εἶναι οὐσία μὲ ἔκτασιν. Ἄν μὲ ἐρωτήσης τί εἶναι ὁ ἄργυρος, δὲν ἐμπορῶ νὰ δώσω τὸν ὀρισμὸν του, παρὰ ἐκφράζων τὰς γνωστὰς αὐτοῦ ποιότητος, αἱ ὁποῖαι τὸν διακρίνουν ἀπὸ κάθε ἄλλο ἰδιαίτερον σῶμα.

ἽΟτι δηλ(αδή) εἶναι μέταλλον στερεόν, λευκόν, στιλ-
πνότατον, ἐλαστίοτατον, πολλὰ εὐάγωγον, ἔχον εἰ-
δικὴν βαρύτητα 10,4743.

Καθὼς λοιπὸν αἱ περὶ τοῦ σώματος γνώσεις μας εἶναι σχετικά,
οὕτω καὶ αἱ περὶ τοῦ πνεύματος, διότι δὲν γνωρίζομεν τὸ πνεῦμα,
παρὰ διὰ τῶν ἐργασιῶν του, τῶν ὁποίων ἔχομεν συνείδησιν. Ἔχο-
μεν συνείδησιν ὅτι αἰσθανόμεθα, ὅτι μεμνήμεθα, ὅτι κρίνομεν, ὅτι ἐ-
πιθυμοῦμεν, ὅτι ἀποστρεφόμεθα κ.τ.λ., τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι ποιότη-
τες τοῦ σώματος. Ὅθεν τὸ πνεῦμα εἶναι οὐσία διάφορος ἀπὸ τὴν
[238] ὕλην, ἤγουν, ἄυλος, // ἀσώματος, αἰσθητική, μνημονική, κριτική,
βουλητικὴ κ.τ.λ., ἀλλὰ τί εἶναι ἡ οὐσία αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν, τοῦτο δὲν
ἐμποροῦμεν νὰ τὸ ἐξεύρωμεν, καθὼς οὐδὲ τί εἶναι καθ' ἑαυτὴν ἡ
οὐσία τοῦ σώματος. Γνωρίζομεν τὸ σῶμα σχετικῶς ἐκ τῶν ποιότη-
των αὐτοῦ, γνωρίζομεν ὅτι οὔτε τοῦ σώματος αἱ ποιότητες ἀνήκουν
εἰς τὸ σῶμα. Εἶναι λοιπὸν δύο ὄντα παντάπασι καὶ κατ' οὐσίαν δι-
άφορα, ὅθεν ἡ σπουδὴ τοῦ πνεύματος δὲν πρέπει νὰ συγγέεται μὲ
τὴν σπουδὴν τοῦ σώματος. Ἄλλὰ καθὼς διὰ νὰ γνωρίσωμεν τὸ σῶ-
μα, σπουδάξομεν τὰς ποιότητας αὐτοῦ, καὶ ἐκ τῆς γνώσεως αὐτῶν
συναγομεν διαφόρους ὠφελείας, οὕτω καὶ διὰ νὰ λάβωμεν τὴν δυ-
νατὴν γνῶσιν τοῦ πνεύματος, πρέπει νὰ σπουδάξωμεν τὰς ἐργασί-
ας αὐτοῦ, τῆς ὁποίας σπουδῆς ἡ ὠφέλεια εἶναι χωρὶς σύγκρισιν εὐ-
γενεστέρα καὶ ὠφελιμωτέρα, ὡς εἶναι καὶ τὸ πνεῦμα εὐγενέστερον
ἀσυγκρίτῳ λόγῳ καὶ ὠφελιμώτερον τοῦ σώματος.

30. Διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντιλαμβάνεται τὸ πνεῦμα τὰς ποιότητας τῶν
σωμάτων, ἡ βουλητικὴ δύναμις τοῦ πνεύματος βάλλει εἰς κίνησιν τὰ
διάφορα μέλη τοῦ σώματος καὶ ὅλον αὐτὸ τὸ σῶμα. Ἐκ τούτων λοι-
πὸν φαίνεται ὅτι τὸ πνεῦμα καὶ τὸ σῶμα εἶναι στενώτατα συνδεδε-
μένα. Τίνι τρόπῳ ὅμως δύο οὐσίες παντάπασι διάφοροι συνδέο-
[239] νται καὶ ἔχουν τόσῃν ἐπιρροὴν ἢ μία εἰς τὴν ἄλλην; εἶναι καὶ //
τοῦτο ἀπὸ τὰ ἀκατάληπτα μυστήρια τῆς δημιουργίας! Διαφόρους
ὑποθέσεις ἔκαμαν περὶ τῆς συνδέσεως ταύτης οἱ φιλόσοφοι, κάμ-
μία ὅμως δὲν δίδει ἐξήγησιν τοῦ πράγματος. Αἱ κυριώτεραι εἶναι

αί ἀκόλουθοι τρεῖς, τὰς ὁποίας ἐκδέτω συντόμως, διὰ νὰ φανῇ καὶ ἐκ τούτων εἰς τοὺς φιλομαθεῖς, πόσῃ συνοχὴν πρέπει νὰ ἔχη εἰς τὴν χρῆσιν τῶν ὑποθέσεων ὁ ζητητὴς τῆς ἀλήθειας:

Ἐκ τὰς ὑποθέσεις ταύτας ἡ μία εἶναι κοινὴ, καὶ κατὰ ταύτην ἡ ψυχὴ ἔχει ἐπάνω εἰς τὸ σῶμα καὶ τὸ σῶμα ὁμοίως ἐπάνω εἰς τὴν ψυχὴν ἐπιρροὴν φυσικὴν, ὅθεν λέγεται σύστημα φυσικῆς ἐπιρροῆς. Ἡ δευτέρα ὑπόθεσις εἶναι τῶν Καρτεσιανῶν, κατὰ ταύτην οὔτε ἡ ψυχὴ ἐνεργεῖ φυσικῶς εἰς τὸ σῶμα, οὔτε τὸ σῶμα εἰς τὴν ψυχὴν, ἀλλὰ μόνον περιστατικῶς, ὅθεν λέγεται σύστημα περιστατικῶν αἰτιῶν. Ἡ τρίτη ὑπόθεσις εἶναι τοῦ Λεϊβνιτίου, κατὰ ταύτην οὔτε φυσικῶς οὔτε περιστατικῶς ἐνεργεῖ ἡ ψυχὴ εἰς τὸ σῶμα, καὶ τὸ σῶμα εἰς τὴν ψυχὴν, ἀλλ' εἶναι προσυστημένη ἀρμονία μεταξὺ τῶν σωματικῶν κινήσεων καὶ τῶν ἐργασιῶν τοῦ πνεύματος, ὅθεν λέγεται σύστημα ἀρμονίας προϋπαρχούσης.

Κατὰ τὴν πρώτην λοιπὸν ὑπόθεσιν τὸ σῶμα λέγεται ὅτι ἐνεργεῖ φυσικῶς εἰς τὴν ψυχὴν, καθότι ἀπὸ τὸ σῶμα μεταφέρεται εἰς τὴν ψυχὴν πραγματικόν τι, καὶ ἡ ψυχὴ πάλιν λέγεται ὅτι ἐνεργεῖ φυσικῶς εἰς τὸ σῶμα, καθότι μεταφέρει εἰς αὐτὸ πραγματικόν τι. //

[240] Ἐντεῦθεν εἰς τὸ σύστημα τῆς φυσικῆς ἐπιρροῆς, ἡ ψυχὴ κινεῖ τὸ σῶμα ἢ τὰ ὄργανα τοῦ σώματος, καὶ ἀμοιβαίως ὁ ἐγκέφαλος διεγείρει εἰς τὴν ψυχὴν τὰς ἀντιλήψεις τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων, ἐνεργούντων εἰς τὰ αἰσθητήρια ὄργανα, καὶ ἐντεῦθεν δυνάμεις τις ἀπὸ τὸ σῶμα εἰς τὴν ψυχὴν διαβαίνουσα, διευθύνει τὴν δυνάμιν τῆς ψυχῆς καὶ προσδιορίζει ταύτην, εἰς τὸ νὰ αἰσθανθῇ τὴν γενομένην εἰς τὰ αἰσθητήρια ὄργανα ἐντύπωσιν, ἡ δὲ ψυχὴ διευθύνει τὸ νευρικὸν ῥευστὸν εἰς τοὺς μυῶνας, διὰ τῆς ἐνεργείας τῶν ὁποίων ἐκτελεῖται ἡ σωματικὴ κίνησις. Ἄλλὰ διὰ νὰ προξενήσῃ ἡ ψυχὴ εἰς τὸ σῶμα τὴν κίνησιν ταύτην, εἶναι ἀνάγκη νὰ μεταδοθῇ εἰς τὸ σῶμα δυνάμεις τις τῆς ψυχῆς καὶ ἡ δυνάμις αὕτη νὰ γένη κινήτικη. Καὶ πάλιν, ὅταν τὸ σῶμα κάμῃ ἐπιρροὴν εἰς τὴν ψυχὴν, ἡ κινήτικη δυνάμις τοῦ σώματος διαβαίνει εἰς τὴν ψυχὴν καὶ μεταβάλλεται εἰς ἄλλην δυνάμιν, διότι ἡ κινήτικη δυνάμις τῆς ὕλης

ἐμπορεῖ εἰς μόνην τὴν ὕλην νὰ ἀναφέρεται. Οὕτω λοιπὸν δύνάμις τις κινητική, ἡ ὁποία πρότερον ἐνυπῆρχεν εἰς τὴν ὕλην, χάνεται, ὅταν τὸ σῶμα ἐνεργῆ εἰς τὴν ψυχὴν. Ἄλλ' ὅταν ἡ ψυχὴ ἐνεργῆ εἰς τὸ σῶμα, γεννᾶται κινητικὴ τις δύνάμις, ἡ ὁποία πρότερον δὲν ὑπῆρχε, ὥστε εἰς τὸ σύστημα τοῦτο δὲν σώζεται ἡ αὐτὴ ποσότης τῶν κινητικῶν δυνάμεων. //

[241] Καθεὶς βλέπει ἀπὸ ταῦτα πόσον εἶναι αὐτόγνωμον τὸ σύστημα τοῦτο, χωρὶς νὰ δίδῃ κάμμίαν ἀποκρῶσαν ἐξήγησιν, διότι, τέλος πάντων, μένει πάντοτε ἄπορον, πῶς ἡ ψυχὴ ἐνεργεῖ φυσικῶς εἰς τὸ σῶμα καὶ τοῦτο πάλιν εἰς τὴν ψυχὴν.

Αἰτίαι περιστατικαὶ λέγονται ἐκεῖναι, αἱ ὁποῖαι δὲν ἔχουν ἰδικὴν τῶν δυνάμιν τοῦ ἐνεργεῖν, δίδουν ὅμως περίστασιν τοῦ ἐνεργεῖν εἰς τὸ ἔχον δύνάμιν. Αἱ αἰτίαι αὗται ἀντιδιαστέλλονται ἀπὸ τὰς φυσικὰς, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἰδικὴν τῶν δυνάμιν τοῦ ἐνεργεῖν. Οὕτω εἰς τὸ σύστημα τῆς φυσικῆς ἐπιβρόοης, τὸ σῶμα καὶ ἡ ψυχὴ εἶναι φυσικαὶ αἰτίαι. Ἐξεναντίας δὲ εἰς τὸ σύστημα τῶν παραστατικῶν αἰτιῶν, ὁ Θεὸς τροποποιεῖ τὴν ψυχὴν εἰς τόπον τοῦ σώματος καὶ τὸ σῶμα εἰς τόπον τῆς ψυχῆς, διεγείρων ταύτας τὰς ἰδέας, ὄχι ἄλλας, διότι αὗται αἱ κινήσεις εἶναι εἰς τὸ σῶμα, ὄχι ἄλλαι, διεγείρων ὁμοίως ταύτας τὰς κινήσεις εἰς τὸ σῶμα, ὄχι ἄλλας, διότι ἡ ψυχὴ ἔχει ταύτας τὰς ἀντιλήψεις, ὄχι ἄλλας. Ὅθεν εἰς τὸ σύστημα τοῦτο, ἡ ψυχὴ φαίνεται στερημένη ἀπὸ δυνάμιν ἐνεργητικὴν, διὰ τῆς ὁποίας γεννᾶται ἡ κίνησις εἰς τὸ σῶμα, καὶ ὅτι διὰ τῶν βουλημάτων τῆς δίδει μόνον περίστασιν εἰς τὸν Θεὸν νὰ διεγείρῃ ταύτας τὰς κινήσεις. Ὅτι καὶ τὸ σῶμα παρομοίως διὰ τῶν κινήσεών του δίδει περίστασιν εἰς τὸν Θεὸν νὰ διεγείρῃ εἰς τὴν ψυχὴν ταύτας τὰς ἰδέας. Ὅθεν κατὰ τὸ σύστημα τῶν περιστατικῶν αἰτιῶν ὁ Θεὸς ἔχει συστημένους τούτους τοὺς νόμους: //

[242] α. Ὅσακις τοῦ αἰσθητηρίου ὄργανου ἡ κίνησις διαδοθῆ εἰς τὸν ἐγκέφαλον, πρέπει νὰ διεγείρεται εἰς τὴν ψυχὴν ἰδέαν διὰ τὴν γενομένην εἰς τὸ αἰσθητήριον ὄργανον ἀλλοίωσιν, καὶ μὲ τὴν ἀλλοίωσιν ταύτην πρέπει νὰ συνυπάρχῃ εἰς τὴν ψυχὴν ἡ ἰδέα.

β. Ὅσακις εἰς τὴν ψυχὴν εἶναι βούλημα ὁποιασδήποτε κινήσεως, πρέπει νὰ διεγείρεται εἰς τὸ σῶμα κινήσεις διὰ τῆς συστάσεως τῶν ὀργάνων, καὶ ἐπειδὴ τὸ βούλημα τοῦτο ὑπάρχει εἰς τὴν ψυχὴν, πρέπει νὰ συνυπάρχη μὲ τοῦτο καὶ ἡ κίνησις. Καὶ ἐντεῦθεν κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο ὁ Θεὸς τροποποιεῖ οὕτω τὴν ψυχὴν εἰς τόπον τοῦ σώματος μὲ τὸν αὐτὸν τρόπον, καθὼς ἐὰν τὸ σῶμα ἤθελεν ἐνεργεῖν ἀφ' ἑαυτοῦ εἰς τὴν ψυχὴν. Τοῦτο εἶναι τὸ περιφημον σύστημα τῶν περιστατικῶν αἰτιῶν, εἰς τὸ ὁποῖον, ὅχι μόνον εἶναι αὐτογνώμονες ὑποθέσεις, ἀλλὰ ἀνατρέπεται καὶ τὸ ἐλεύθερον τῆς βουλήσεως, ἀφοῦ ἡ ψυχὴ δὲν ἔχη οἴκοθεν κάμμιαν ἐνεργητικὴν δύναμιν, ἀλλ' ὁ Θεὸς διεγείρει εἰς αὐτὴν ὅλας τὰς ἀντιλήψεις καὶ ὀρέξεις καὶ βουλήματα.

Κατὰ δὲ τὸ σύστημα τῆς προϋπαρχούσης ἀρμονίας, ὑποτίθεται εἰς τὴν ψυχὴν σειρά ἀντιλήψεων καὶ βουλημάτων, διεγειρομένων ἀπὸ ἰδικὴν τις δύναμιν, χωρὶς ποσῶς νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ σῶμα. Παρομοίως ὑποτίθεται εἰς τὸ σῶμα σειρά τις κινήσεων, γενομένων δυνάμει τοῦ μηχανικοῦ ὀργανισμοῦ, αἱ ὁποῖαι κρέμονται ἀπὸ τὰς [243] ἐξωτερικὰς ἐντυπώσεις, τὰς γενομένας εἰς τὰ αἰσθητὰ // ρια ὄργανα. Καὶ δὲν κρέματα οὔτε τὸ σῶμα ἀπὸ τὴν ψυχὴν οὔτε ἡ ψυχὴ ἀπὸ τὸ σῶμα, ὥστε καὶ χωρὶς τὸ σῶμα ἡ ψυχὴ ἤθελεν ἔχειν τὰς αὐτὰς ἀντιλήψεις καὶ βουλήματα, τὰ ὁποῖα ἤδη ἔχει. Καὶ εἰς τὸ σῶμα ἤθελεν γίνεσθαι αἱ αὐταὶ κινήσεις, αἱ ὁποῖαι ἤδη γίνονται, καὶ ἂν ἡ ψυχὴ δὲν ὑπῆρχε. Πᾶσα δὲ ἀντίληψις τῆς ψυχῆς συμφωνεῖ μὲ πᾶσαν κίνησιν τοῦ σώματος, ὥστε ἀκολουθεῖ τὸ αὐτό, ὡς ἐὰν τὸ σῶμα ἐνεργοῦσεν εἰς τὴν ψυχὴν καὶ ἡ ψυχὴ εἰς τὸ σῶμα.

Οἱ ὀπαδοὶ ὅμως τούτου τοῦ συστήματος δὲν δέλουν ὅτι ὁ Θεὸς ἐδιάθεσε τὸ σῶμα κατὰ τὴν σειράν τῶν ἀντιλήψεων καὶ ὀρέξεων τῆς ψυχῆς, καὶ τὴν ψυχὴν κατὰ τὴν σειράν τῶν κινήσεων τοῦ σώματος, τὸ ὁποῖον φανερὰ ἤθελεν ἀντιμάχεσθαι μὲ τὸ ἐλεύθερον τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ μόνον λέγουν ὅτι αἱ ὀρέξεις τῆς ψυχῆς γεννῶνται ἀπὸ τὰς ἀντιλήψεις, καὶ ὅτι ὁ Θεὸς ἐσύστησε τὴν ἀρμονίαν μόνον μεταξὺ τῶν σωματικῶν κινήσεων καὶ τῶν ἀντιλήψεων τῆς ψυχῆς, ἀλλ' ὅχι τῶν ὁ-

ρέξεων αὐτῆς, ὥστε ἡ ψυχὴ ἀπὸ τὰς ἀντιλήψεις τῆς ἐξάγει ἐλευθέ-
 ρως τὰ βουλήματά τῆς ἀνεξαρτήτως τοῦ σώματος, ὅποια βουλήμα-
 τα ἤθελε συλλαμβάνειν εἰς τὸν ἑαυτὸν τῆς, καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχε τὸ
 σῶμα. Τοῦτο εἶναι καὶ τὸ περίφημον σύστημα τῆς προὔπαρχούσης
 ἀρμονίας, εἰς τὸ ὅποιον σιμὰ τῶν ἄλλων δυσκολιῶν εἶναι καὶ αὕτη
 ἡ μεγίστη, ὅτι θέλει τὰς κινήσεις τοῦ σώματος ἀναγκαίως. //

- [244] Ἡ Καρτεσιανὴ ὑπόθεσις τῶν περιστατικῶν αἰτιῶν καὶ ἡ Λεϊβνι-
 ττιανὴ ἀρμονία ἀνατρέπει πᾶσαν φιλοσοφικὴν θεβαιότητα τῆς ὑ-
 πάρξεως τῶν σωμάτων, διότι κατὰ τὴν πρώτην ὑπόθεσιν ὁ Θεός,
 ἀλλ' ὄχι τὸ σῶμα, διεγείρει εἰς τὴν ψυχὴν μας τὰ αἰσθήματα. Κατὰ
 δὲ τὴν ὑπόθεσιν τῆς προὔπαρχούσης ἀρμονίας, ἡ ψυχὴ καὶ μηδε-
 νὸς σώματος ὑπάρχοντος, ἤθελεν ἔχειν τὰ αὐτὰ αἰσθήματα, τὰ ὅ-
 ποια ἔχει καὶ τώρα, ὥστε καὶ αἱ δύο ὑποθέσεις δίδουν πλατύτατον
 δρόμον εἰς τὸν ἰδεαῖσμόν, ὅστις ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξιν τῆς ὕλης.

31. Εἰς ὅλας δὲ τὰς γλώσσας τὰ σημαντικὰ τῶν δευτερευουσῶν
 ποιότητων ὀνόματα εἶναι ἀμφίβολα κ.τ.λ.

Ὅταν λέγῃς ὅτι αἰσθάνεσαι θερμότητα, φανερώνεις βέβαια μίαν
 τινὰ κατάστασιν, τὴν ὁποίαν αἰσθάνεσαι εἰς τὸν ἑαυτὸν σου καὶ ὀ-
 νομάζεις θερμότητα. Μὲ τὴν αὐτὴν λέξιν φανερώνεις καὶ μίαν τι-
 νὰ αἰτίαν, ἡ ὁποία προξενεῖ εἰς ἐσὲ τὸ αἶσθημα τοῦτο. Ἡ λέξις
 λοιπὸν θερμότης δὲν ἔχει μίαν σημασίαν διακεκριμένην, ἀλλ'
 ἀμφίβολον. Τὸ αὐτὸ ἐννοεῖται καὶ περὶ τῶν ἄλλων τοιούτων ἀ-
 φηρημένων οὐσιαστικῶν, ὡς γλυκύτης, δριμύτης, πικρίας κ.τ.λ., ὅ-
 σα σημαίνουν δευτερευούσας ποιότητας. Ἡ αὐτὴ ἀμφιβολία εἶναι
 καὶ εἰς τὰ συγκεκριμένα ἐπίθετα, θερμός, γλυκύς, δριμύς,
 πικρός, κ.τ.λ. Αἱ αὐταὶ λέξεις σημαίνουν καὶ τὸ ἔχον θερμότητα
 καὶ τὸ προξενεῖν θερμότητα, κ.τ.λ. Ἡ ἀμφιβολία αὕτη εἶναι μία
 ἀπὸ τὰς ἀτελείας τῶν γλωσσῶν. //

- [245] Ὁ Καρτέσιος ἔδειξε μὲ ὅλην τὴν φιλοσοφικὴν εὐκρίνειαν τὴν
 διαφορὰν τῶν πρωτευουσῶν ποιότητων πρὸς τὰς δευτερευούσας.
 Πραγματευόμενος, περὶ τῆς διαφορᾶς ταύτης, λέγει ὅτι αἱ δευτε-

ρεύουσαι ποιότητες δὲν ὑπάρχουν εἰς τὰ σώματα, ἀλλ' εἶναι αἰσθήματα τοῦ ἀνθρώπου. Τινὲς ἀπὸ τοὺς μεταγενεστέρους του φιλοσόφους τὸν ἐκατηγόρησαν ἀδίκως, ὅτι ἤθελε σοφιστικῶς νὰ παίξῃ ἐπάνω εἰς τὰς λέξεις καὶ νὰ προβάλλῃ παράδοξα, ἐνῶ τῇ ἀληθείᾳ ἦτον ὁ μεγαλύτερος ἐχθρὸς τῶν σοφισμάτων καὶ τῶν Σοφιστῶν, καὶ ἤθελε νὰ διακρίνῃ τὰ πράγματα μὲ ὄλην τὴν λογικὴν αὐστηρότητα⁶.

Τὰ τοιαῦτα ὀνόματα, λεγόμενα ἐπὶ τῶν πραγμάτων, φανερόνουν αἰτίαν ἢ δύναμιν, τοῦ προξενοῦν τοιοῦτον ἢ τοιοῦτον αἶσθημα, λεγόμενα δὲ ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, σημαίνουν αὐτὸ τὸ αἶσθημα. Εἰς τὴν φράσιν, παρ(αδείγματος) χάρ(ιν), τὸ ὄξος ἔχει δριμύτητα, ἡ λέξις δριμύτης φανερόναι τὴν δύναμιν τοῦ ὄξους, εἰς τὸ νὰ προξενῇ τὸ αἶσθημα δριμύτης, καθὼς ὅταν τις λέγῃ ὅτι αἰσθάνεται δριμύτητα.

35. Ἡ Ἰδεαϊκὴ θεωρία, καθὼς εἴπαμε πολλάκις, στέκει εἰς τὸ ὅτι διὰ νὰ λάβῃ τὸ πνεῦμα ἀντίληψίν τινος ἀντικειμένου, πρέπει ἀναγκαίως νὰ εἶναι παροῦσα εἰς αὐτὸ ἡ ἰδέα του, ἡ εἰκὼν του. Ἀλλ' ἐὰν εἶναι ἀναγκαία πρὸς τὸ ἀντιλαμβάνεσθαι ἡ παρουσία τῆς ἰδέας, εἴτε εἰκόνοσ τοῦ ἀντικειμένου, ἐπειδὴ ἡ ἰδέα αὕτη εἶναι διάφορον πρᾶγμα ἀπὸ τὸ ἀντικείμενον, ἐπειδὴ δὲν εἶναι αὐτὸ // τὸ ἀντικείμενον, ἔπεται λοιπὸν ὅτι δὲν γνωρίζομεν, οὐδ' ἐμποροῦμεν νὰ γνωρίσωμεν ἄλλο παρὰ τὴν ἰδέαν καὶ ὅτι τὸ ἀντικείμενόν μας εἶναι ἄγνωστον. Ἐκ τῶν ἰδεῶν λοιπὸν εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποδειχθῇ ἡ ὑπαρξις τῶν σωμάτων. Τοῦτο ἦτον τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Βερκελῆ, ἐπιχείρημα ἰσχυρότατον, ἂν τφόντι ἀντίληψις δὲν γίνεται παρὰ διὰ τῆς παρουσίας τῶν ἰδεῶν εἴτε εἰκόνων.

Τοιαῦται ὅμως ἰδέαι, εἴτε εἰκόνες, δὲν ἐμποροῦν νὰ ἀποδειχθῶσι, καὶ ὅσα εἶπαν περὶ αὐτῶν εἶναι ὑποδέσεις, εἶναι σκοτειναὶ καὶ θεωρίαι ἀπαράδεκτοι ἀπὸ τὸν ὀρθὸν λόγον. Ἀναιρουμένης,

6. Βλέπ., Ἱστορ. τῆς Φιλοσοφ. ὑπὸ τοῦ J.A. Buchon, τόμ. 1, σελ. 200. (*Histoire de la philosophie morale au xviii siècle et notamment la philosophie écossaise*, Paris 1820).

λοιπὸν τῆς Ἰδεαϊκῆς θεωρίας, ὁ περὶ τῆς ὑπάρξεως τῶν σωματίων σκεπτικισμὸς δὲν ἔχει τὸν τόπον του. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἀντιλαμβάνομεθα· δὲν ἐμποροῦμεν ν' ἀρνηθῶμεν ὅτι εἶναι ἔξω ἀπὸ ἡμᾶς αἰτία τινα τῶν ἀντιλήψεων, ὅτι τὰ αἰτία ταῦτα εἶναι σταθερά, καὶ ὅτι ὑπάρχουν πραγματικῶς. Τίνι τρόπῳ διεγείρουν εἰς ἡμᾶς τὰς ἀντιλήψεις τὸ ἀγνοοῦμεν· ἡ ἄγνοια ὅμως τοῦ τρόπου τῆς ἐνεργείας δὲν εἶναι ἐπιχείρημα κατὰ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἐνεργοῦντος.

39. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἀναφερομένους νόμους ὁ πρῶτος φαίνεται ὁ καθ'αὐτὸ κύριος, οἱ δὲ ἄλλοι δύο εἶναι μᾶλλον ἐξακολούθησις ἐκείνου. Διὰ τὸ νὰ λάβωμεν ἀντίληψιν τινος ἀντικειμένου, πρέπει ἀναγκαίως τὸ αἰσθητήριον ὄργανον νὰ εἶναι εἰς ὑγιᾶ κατάστασιν, // [247] νὰ εἶναι ἐλευθέρῃ ἢ συγκοινωνία του μὲ τὸν ἐγκέφαλον, ἤγουν, νὰ μὴ ἐμποδίζεται οὔτε ἀπὸ κἀνὲν δέσιμον σφικτὸν μεταξὺ τοῦ αἰσθητηρίου νεύρου καὶ τοῦ ἐγκεφάλου. Οὔτε ἀπὸ κἀνὲν πάθος, καταστρεπτὸν τῆς συγκοινωνίας ταύτης. Πρέπει καὶ αὐτὸς ὁ ἐγκέφαλος, ἢ τὸ ἀνταποκρινόμενον μέρος αὐτοῦ μὲ τὸ αἰσθητήριον ὄργανον νὰ εἶναι εἰς ὑγιᾶ κατάστασιν, καὶ μὲ ἓνα λόγον, πρέπει ἡ αἴσθησις νὰ εἶναι εἰς τὴν φυσικὴν τῆς κατάστασιν κατ' ὅλην αὐτῆς τὴν ἔκτασιν. Εἰς τοιαύτην λοιπὸν κατάστασιν, ὅταν τὸ ἐξωτερικὸν αἰσθητήριον λάβῃ τινὰ ἐντύπωσιν, εἴτε ἀλλοίωσιν πρέπει φυσικὰ ἢ ἐντύπωσις αὕτη νὰ διαδοθῇ διὰ τῆς ἐξακολουθήσεως τοῦ αἰσθητηρίου νεύρου, ἢ νεύρων, εἰς τὸν ἐγκέφαλον.

Ἐκ τοῦ νόμου τούτου πηγάζουν αἱ ἀκόλουθοι συνέπειαι:

α. Ἐὰν εἰς τὸ αὐτὸ αἰσθητήριον ὄργανον καὶ εἰς τὴν αὐτὴν κατάστασιν εὐρισκόμενον γένῃ ἡ αὐτὴ ἐντύπωσις, πρέπει νὰ γεννηθῇ εἰς τὴν ψυχὴν καὶ ἡ αὐτὴ ἀντίληψις. Διότι ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον λαμβάνομεν τοιάνδε ἢ τοιάνδε ἀντίληψιν, στέκει εἰς τὴν τοιάνδε ἢ τοιάνδε ἐντύπωσιν τοῦ αἰσθητηρίου ὄργανου. Τοῦ αὐτοῦ λοιπὸν αἰσθητηρίου ὄργανου εὐρισκομένου εἰς τὴν αὐτὴν κατάστασιν, καὶ γενομένης τῆς αὐτῆς ἐντυπώσεως, δὲν εἶναι κἀνεὶς λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον ἤθελε γεννηθῆν διάφορος ἀντίληψις.

- [248] β. Ἐὰν ἀπὸ διάφορα αἰσθητὰ ἀντικείμενα συμβῆ νὰ γένη εἰς τὸ αἰσθητήριον ὄργανον ἢ αὐτὴ ἐντύπωσις, τὰ ἀντικείμενα // ταῦτα πρέπει νὰ μᾶς φαίνωνται τὰ αὐτὰ διὰ τὸν ἀνωτέρω λόγον.
- γ. Ἐὰν εἰς τὸ αἰσθητήριον ὄργανον γένη ἐντύπωσις διάφορος, πρέπει καὶ ἡ ἀντίληψις νὰ γίνεται διάφορος.
 Ὅθεν διὰ νὰ ἀνακαλύπτωμεν καὶ νὰ φεύγωμεν τὴν ἀπάτην τῶν αἰσθήσεων, δίδονται διάφοροι κανόνες:
- α. Τὸ αἰσθητήριον ὄργανον πρέπει νὰ θεωρῆται ὅτι εἶναι εἰς τὴν φυσικὴν του καλὴν κατάστασιν, ἐὰν τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον, τὸ ὁποῖον διάκειται πρὸς τὸ αἰσθητήριον κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὁποῖον καὶ ἄλλοτε διέκειτο, φαίνεται ὁμοίως τοιοῦτον, ὁποῖον καὶ ἄλλοτε ἐφάνη.
- β. Ἐὰν ὁμολογουμένου ὄντος εἰς τὸ αἰσθητήριον ὄργανον εἶναι εἰς τὴν φυσικὴν του κατάστασιν, τὸ ἀντικείμενον δὲν φαίνεται τὸ αὐτό, τὸ ὁποῖον καὶ ἄλλοτε ἐφάνη, ἐμποροῦμεν ἀπταιστως νὰ συμπεράνωμεν ὅτι συνέβη κάμμία ἀλλοίωσις εἰς αὐτὸ τὸ ἀντικείμενον, ἢ εἰς τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον γίνεται ἡ ἐντύπωσις.
- γ. Ἄλλ' ἐὰν εἶναι βέβαιον ὅτι τὸ μὲν ἀντικείμενον ὑπάρχει τὸ αὐτὸ καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, ἢ ἀντίληψις ὅμως γίνεται διάφορος, πρέπει δικαίως νὰ συμπεράνωμεν ὅτι τὸ ὄργανον δὲν εὐρίσκεται εἰς τὴν αὐτὴν φυσικὴν του κατάστασιν, ἀλλὰ πάσχει ἀλλοίωσίν τινα.

- [249] 41. Πολλάκις τὸ πνεῦμα ἀντιλαμβάνεται καὶ κρίνει, χωρὶς νὰ μένου εἰς τὴν μνήμην ἴχνη τῶν ἐργασιῶν του. Τοῦτο // δείχεται ἀπὸ πολλὰ φαινόμενα. Ὅταν εἴμεθα δοσμένοι εἰς μελέτην ἢ ἄλλην τινα ἐργασίαν, κτυπᾷ τὸ ὥρολόγι τοῦ οἰκήματος, εἰς τὸ ὁποῖον εὐρισκόμεθα καὶ μ' ὄλον τοῦτο μετὰ μίαν στιγμὴν δὲν ἐμποροῦμεν νὰ εἴπωμεν, ἂν τὸ ἠκούσαμεν ἢ ὄχι. Πρέπει ὅμως εἰς τὴν περίστασιν ταύτην νὰ ἔγινεν ἀντίληψις. Ἄν κάνεις ἀποκοιμηθῇ εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἐξυπνήσῃ εὐθύς, δὲν ἐνθυμεῖται τὰς τελευταίας λέξεις, τὰς ὁποίας ὁ ἱεροκέρυξ ἐπρόφερε, καὶ ἴσως μάλιστα δὲν ἐμπορεῖ

νὰ εἴπη, ἂν ὠμιλοῦσεν ἢ ὄχι. Ἔχομεν ὅμως λόγον νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ὁ ὕπνος δὲν ἀνέβαλε διόλου τὴν δύναμιν τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι, διότι, ἂν ὁ ἱεροκῆρυξ σταθῇ εἰς τὴν ὀμιλίαν του, εὐθὺς οἱ ἀποκοιμηθέντες ἐξυπνοῦν.

Καὶ ἄλλα μύρια παραδείγματα μᾶς δείχνουν ὅτι γίνονται ἀντιλήψεις, χωρὶς νὰ τὰς ἐνθυμούμεθα. Οὕτω εἰς τὴν ταχεῖαν ἀνάγνωσιν, ὁ ἀναγινώσκων λαμβάνει ἀντίληψιν τῶν γραμμάτων, τῶν συλλαβῶν, τῶν λέξεων, καὶ μ' ὅλον τοῦτο δὲν φυλάττεται εἰς τὴν μνήμην του κἀνὲν ἴχνος ὅλης ταύτης τῆς σειρᾶς. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὴν ὄρασιν τοῦ ἀποστήματος τῶν ἀντικειμένων, μετροῦμεν αὐτὸ ὡς ἔγγιστα. Λαμβάνομεν ἀντίληψιν καὶ τῶν μεταξὺ ἡμῶν καὶ τοῦ ὀρωμένου διαφόρων ἄλλων πραγμάτων, καὶ ὅμως ὅλα ταῦτα γίνονται μὲ τόσῃ ταχύτητά, ὥστε δὲν τὰ ἐνθυμούμεθα κ.τ.λ. //

[250] Εἰς τὰς τοιαύτας περιστάσεις ἢ ἔλλειψις τῆς ἐνθυμήσεως φαίνεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀπουσίαν τῆς προσοχῆς, καθὼς πολλάκις συνηθίζομεν καὶ νὰ τὸ λέγωμεν. Οὕτω συμβαίνει πολλάκις εἰς τὰς συνομιλίας, ἀκούοντές τι νὰ τὸ λησμονῶμεν εὐθὺς καὶ νὰ ζητῶμεν πάλιν νὰ τὸ ἀκούσωμεν, λέγοντες ὅτι δὲν ἐπροσέχαμεν. Ἡ προσοχὴ λοιπὸν ἔχει μεγάλην ἐπιφύρα εἰς τὴν μνήμην, «δὲν εἶναι ἀμφιβολία, λέγει ὁ Κοϊντιλιανός, ὅτι ἡ προσοχὴ τοῦ πνεύματος ἔχει μεγάλην ἰσχύον εἰς τοῦτο, καὶ ὡς οἱ ὀφθαλμοί, οὕτω καὶ αὐτή, δὲν στρέφεται ἀπὸ τὴν ὄψιν τῶν ὀρωμένων πραγμάτων⁷, (εἰς τὰ ὅποια ἔχει ἐστραμμένην τὴν προσοχὴ τῆς)».

Πολλοὶ φιλόσοφοι θεωροῦν τὴν προσοχὴν ὡς χωριστὴν δύναμιν τοῦ πνεύματος, ἄλλοι τὴν θεωροῦν ὡς ἐργασία τῆς κρίσεως. Ὁ Λόκιος παρατηρεῖ ὅτι ἡ γενομένη προσοχὴ εἰς τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα, εἶναι ἡ λεγομένη παρατήρησις καὶ ὅτι ἡ προσοχὴ τὴν ὁποῖαν τὸ πνεῦμα ἔχει εἰς τὰς ἐσωτερικὰς ἐργασίας του, εἶναι ἡ σκέψις.

Ὁ συγγραφεὺς μας, ἐξετάζων τὴν φύσιν τῆς προσοχῆς, στοχά-

7. Nec dubium est quin plurimum, in hac parte, valeat mentis intentio, et velut acies sic et haec luminum a perspectu rerum quas intuetur non aversa.

[251] ζεται ὅτι στέκει εἰς τὴν σπουδὴν, εἴτε προσπάθησιν, τὴν ὁποίαν κάμνει τὸ πνεῦμα, διὰ νὰ βαστάξῃ τὴν παρῶρησιαζομένην ἰδέαν ἢ ἀντίληψιν, καὶ νὰ ἀπομακρύνῃ ὅλα τὰ ἄλλα ἀντικείμενα, // τὰ ὁποῖα συγχρόνως παρῶρησιάζονται εἰς τὴν θεωρίαν του. Εἰς τοῦτο ὁμῶς φαίνεται ὅτι συντρέχει κρίσις καὶ βούλησις.

Κατὰ τὴν ἀνωτέρω θεωρίαν, ὅτι δηλαδὴ τὸ πνεῦμα ἐμπορεῖ νὰ ἀντιλαμβάνεται καὶ νὰ κάμνῃ διαφόρους ἐργασίας, χωρὶς νὰ δίδῃ τὴν προσοχὴν του εἰς ἐκάστην αὐτῶν, ἐξηγοῦνται διάφορα ἐξαίσιμα φαινόμενα τῆς ἕξεως.

Ὅταν πρώτην φοράν ἀρχίσωμεν μίαν τινὰ σειρὰν ἐργασιῶν ἢ μηχανικῶν ἢ νοερῶν, δοκιμάζομεν δυσκολίαν καὶ ἀναλόγως μὲ τὴν δυσκολίαν, τὴν ὁποίαν ἀπαντῶμεν, δίδομεν καὶ τὴν προσοχὴν μας. Μὲ τὴν συνέχειαν τῶν ἐπαναλήψεων τῆς αὐτῆς σειρᾶς, ἐλαττώνεται ἡ δυσκολία καὶ ἀναλόγως ἐλαττώνεται καὶ ἡ προσοχή, αὐξάνει δὲ ἐξεναντίας ἡ ταχύτης, μὲ τὴν ὁποίαν τὸ πνεῦμα διατρέχει τὴν σειρὰν ταύτην. Τέλος πάντων, μὲ τὴν συχνὴν ἐπανάληψιν ἡ δυσκολία παύει διόλου καὶ ὁμοῦ μὲ αὐτὴν ἡ προσοχή, ὥστε τὸ πνεῦμα διατρέχει τὴν αὐτὴν σειρὰν μὲ ἄκραν ταχύτητα, χωρὶς νὰ δίδῃ εἰς τὸν δρόμον του κάμμίαν προσοχὴν. Οὕτω λοιπόν, ὅχι μόνον δὲν φαίνεται παράδοξον, ἀν τὸ πνεῦμα κάμῃ πολλὰς ἐργασίας, χωρὶς νὰ μένῃ εἰς τὴν μνήμην ἵχνος αὐτῶν, ἀλλὰ μάλιστα καὶ σύμφωνον μὲ τὴν φύσιν του. Ἡ προσοχὴ εἶναι στάσις καὶ προσήλωσις τοῦ πνεύματος, δὲν μπορούσε λοιπόν εἰς μίαν ἄκραν ταχύτητα νὰ ἔχῃ καὶ προσοχὴν. Τοῦτο ἤθελεν εἶσθαι ἐνὸς βαθμοῦ πνευματικῆς τελειότητος [252] πολλὰ ὑψηλοτέρου, παρὰ τὸν δοθέντα εἰς // τὸν ἄνθρωπον. Μ' ὅλον τοῦτο βλέπομεν εἰς τὸν ἄνθρωπον φαινόμενα, τὰ ὁποῖα μᾶς δείχνουν τὴν ἄκραν ταχύτητα, ὅχι μόνον τῆς κρίσεως, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς προσοχῆς. Ὁ ἰσορροπιστής, παραδείγματος χάριν, ἐνῶ ζυγοστατῇ ἐπάνω εἰς τὸν δάκτυλόν του ῥάβδον τινά, πρέπει νὰ ἔχῃ, ὅχι μόνον τὴν προσοχὴν του εἰς κίνησιν, ἀλλὰ καὶ τὸν ὀφθαλμὸν σταθερὰ προσηλωμένον εἰς τὸ ἀντικείμενον. Εἶναι φανερόν ὅτι τὸ μέρος τοῦ σώματος, ἐπάνω εἰς τὸ ὁποῖον ἐπιστηρίζεται ἡ ῥάβδος,

δὲν εὐρίσκεται ποτε εἰς τελείαν ἡρεμίαν, διότι ἀλλέως ἢ ῥάβδος ἐκβαίνει ἀπὸ τὴν διεύθυνσιν τῆς καθέτου καὶ πίπτει. Πρέπει λοιπὸν ὁ ἰσορροπιστὴς νὰ ἐπαγρυπνῇ ἀπὸ τὴν ἀρχήν, εἰς ὅλας τὰς ἐκτροπὰς τῆς καθέτου καὶ νὰ προλαμβάνῃ πᾶσαν παρεκτροπὴν διὰ τινος ἐναντίας κινήσεως. Οὕτω ἡ ῥάβδος δὲν λαμβάνει καιρὸν νὰ πέσῃ, ἐξακολουθοῦσα τὴν κλίσιν τῆς παρεκτροπῆς, ἀλλὰ μένει αἰσθητῶς κατὰ κάθετον, ὡς ὁ στρόμβος, ὁ ὁποῖος κρατεῖται ὄρθιος διὰ τῆς ταχύτητος τῆς περιφορᾶς, καὶ τοῦτο φαίνεται ἀρκετὰ ἀξιοπαρατήρητον. Ἄλλ' ὁ αὐτὸς ἰσορροπιστὴς νὰ κρατῇ δύο ἢ τρεῖς ῥάβδους εἰς ἰσορροπίαν, στημένας ἐπάνω εἰς διάφορα μέρη τοῦ σώματός του καὶ συγχρόνως νὰ ζυγισταῖται καὶ αὐτὸς ἐπάνω εἰς σχοινὶ ἢ σύρμα, τοῦτο φαίνεται τῶντι ἐξαισίον. Κάνεις ὅμως δὲν ἐμπορεῖ νὰ εἴπῃ ὅτι ὁ ἰσορροπιστὴς δὲν δίδει τὴν προσοχὴν του συγχρόνως εἰς τὰς διαφόρους ταύτας ἰσορροπίας. //

[253] Μὲ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐμπορούσαμεν νὰ ἐξηγήσωμεν καὶ ἄλλα τινὰ φαινόμενα ἀπλῶς νοερά, εἰς τὰ ὅποια δὲν συντρέχουν ὁμοῦ μὲ τὸ πνεῦμα μηχανικαὶ κινήσεις τοῦ σώματος. Εἶναι τῶντι πολλὰ μαθηματικὰ θεωρήματα, τὰ ὅποια οἱ μαθηταὶ ἤθελαν δειχθῆν καὶ χωρὶς ἀποδείξιν, μ' ὅλον τοῦτο δὲν εἶναι ἀξιώματα, διότι ἡ ἐνάργειά των δὲν φαίνεται ἐξίσου εἰς ὅλους, ἀλλ' ἀπαιτεῖται εἰς τὴν κατάληψίν της βαθμὸς τις ὀξύτητος καὶ ταχύτητος πνευματικῆς. Πολλάκις ὁμοίως συμβαίνει νὰ εἴμεθα ἐσωτερικῶς πεπεισμένοι περὶ τῆς ἀληθείας προτάσεώς τινος, χωρὶς νὰ εἴμεθα εἰς κατάστασιν νὰ δεῖξωμεν εἰς τοὺς ἄλλους, ἐπάνω εἰς ποίους λόγους δεμελιόνηται ἡ πεποιθήσις μας.

Εἰς τοιαύτας λοιπὸν περιστάσεις εἶναι πιθανόν, πρὶν δώσωμεν τὴν συγκατάθεσίν μας εἰς τὸ προκειμένον θεώρημα, νὰ γίνεαι εἰς τὸ πνεῦμά μας μία τις ἀποδεικτικὴ ἐργασία, μὲ τόσην ὅμως ταχύτητα, ὥστε νὰ μὴν ἐμπορῶμεν νὰ βαστάξωμεν τὴν σειρὰν τῶν ἰδεῶν, αἱ ὅποια τὴν συνθέτουν καὶ νὰ ἐκδέσωμεν αὐτὰς εἰς τοὺς ἄλλους μὲ τάξιν λογικὴν. Οὕτω εἶναι καὶ πολλὰ ἀλήθεια ἠθικαί, φυσικαί, πολιτικά, εἰς τὰς ὁποίας τὸ πνεῦμα συγκατατίθεται εὐθύς,

χωρίς μολοντούτο να ἠμπορώμεν να ἐκδέσωμεν διὰ τοῦ λόγου τὰ αἷτια, διὰ τὰ ὁποῖα δίδει τὸ πνεῦμα τὴν συγκατάθεσίν του.

[254] Τοιαῦτα φαινόμενα εἶναι συχνά, ἐξαιρέτως εἰς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔλαβαν τὴν ἔξιν να μεταδίδωσιν εἰς τοὺς ἄλλους τὰς ἰδέας των. // "Ὅθεν πᾶσα ἔκφρασις σκοτεινὴ δὲν ἀποδείχνει ἀτελεῖ γνῶσιν τοῦ πράγματος, περὶ οὗ ὁ λόγος, καθὼς νομίζεται κοινῶς. Τοῦτο ἔμπορεῖ να εἶναι ἀληθινὸν εἰς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἤδη γυμνασμένοι, εἰς τὸ να παραστένωσι λογικῶς τὰς ἰδέας των.

Εἰς τὸ να ἀποκτήσωμεν δὲ ἢ να ἀναπτύξωμεν τὸ προτέρημα τοῦ παραστένειν εὐκρινῶς καὶ λογικῶς τὰς ἰδέας μας, δὲν εἶναι κἀνὲν ἄλλο μέσον ἐπιτηδειότερον παρὰ τὴν σπουδὴν τῆς μεταφυσικῆς, ὅχι τῆς ἀρχαίας, ἀλλ' ἐκείνης τῆς ὁποίας τὸ ἀντικείμενον εἶναι αἱ διάφοροι ἐργασίαι τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ἡ σπουδὴ αὕτη, συνηθίζουσα ἡμᾶς εἰς τὸ να παρατηρῶμεν ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον αἰσθανόμεθα, ὅτι γίνεται μέσα εἰς ἡμᾶς, μᾶς μανθάνει να χαλινώνωμεν τὸν δρόμον τῶν σκέψεών μας, να κρατῶμεν τὰς ὑπεισερχομένας ἰδέας καὶ να κάμνωμεν τὰ ἐπιχειρήματα, ὅσα μεταχειρίζομεθα, διὰ να πείσωμεν τοὺς ἄλλους να εἶναι ἀκριβὲς ἀντίγραφον, να εἶπω οὕτω, τῆς σειρᾶς τῶν σκέψεων καὶ τῶν συλλογισμῶν, οἱ ὁποῖοι ἐκατάπεισαν τὸ ἐδικόν μας πνεῦμα, καὶ ἐστάθησαν τὰ θεμέλια, ἐπάνω εἰς τὰ ὁποῖα ἐπιστηρίζεται ἡ γνώμη μας.

Περὶ συλλήψεως

[255] 43. Εἶδαμεν ὅτι εἰς τὰς γενομένας εἰς τὰ αἰσθητήριά μας ἐντυπώσεις, λαμβάνομεν διάφορα αἰσθήματα εἴτε διαφόρους τροποποιήσεις εἰς τὴν αἰσθητικὴν μας κατάστασιν, καὶ ὅτι ἐκ τῶν αἰσθημάτων τούτων διεγείρεται εἰς ἡμᾶς ἡ ἀντίληψις, εἴτε γνῶσις, τῆς ὑπάρξεως // τῶν σωμάτων καὶ τῶν ποιότητων αὐτῶν, καὶ ὅτι ἀπὸ τὰς ποιότητας ταύτας, αἱ λεγόμεναι δευτερεύουσαι δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ αἰτίαι, εἴτε δυνάμεις, προξενούσαι εἰς ἡμᾶς εὐάρεστα ἢ δυσάρεστα αἰσθήματα. Αἱ δὲ λεγόμεναι πρωτεύουσαι ποιότητες εἶ-

ναι χωριστά ἀπὸ τὰ αἰσθήματά μας καὶ ἀνεξάρτητοι ὑπάρξεις, εἶναι ποιότητες ἀχώριστοι ἀπὸ τὴν ὕλην, ὡς ἡ ἔκτασις, τὸ σχῆμα, ἡ ἐλαστικότητα κ.τ.λ.

Ἰδαμεν ἔπειτα ὅτι ἡ προσοχὴ εἶναι μία τις νοερά ἐνέργεια, ἡ δύναμις, διὰ τῆς ὁποίας τὸ πνεῦμα παρατηρεῖ ἢ τὰς ἐσωτερικὰς ἐργασίας του ἢ τὰ ἐξωτερικὰ ὄντα καὶ τὰς γενομένας εἰς τὸ σῶμα ἐντυπώσεις ἐξωτερικῶς ἢ ἐσωτερικῶς· καὶ ὅτι γίνονται πολλαὶ νοεραὶ ἐργασίαι, καθὼς καὶ πολλὰ ἐξωτερικὰ ἐντυπώσεις καὶ μηχανικαὶ κινήσεις τοῦ σώματος, τῶν ὁποίων δὲν μένει κἀνὲν ἴχνος εἰς τὴν μνήμην μας, διὰ τὴν ἀπουσίαν τῆς προσοχῆς, καὶ ὅτι κατὰ τὸν νόμον τοῦτον τοῦ πνεύματος ἐξηγοῦνται πολλὰ παράδοξα φαινόμενα, χωρὶς νὰ ὑποδέτωμεν ἄλλας ἀγνώστους αἰτίας ἢ δυνάμεις.

Ὑστερον ἀπὸ ταῦτα, ὁ συγγραφεὺς μας θεωρεῖ εἰς τὸ πνεῦμα ἄλλην χωριστὴν δύναμιν, τὴν ὁποίαν ὀνομάζει Σύλληψιν (conception). Διὰ τῆς δυνάμεως ταύτης τὸ πνεῦμα συλλαμβάνει καὶ κρατεῖ, νὰ εἶπω οὕτω, τὴν ἰδέαν τῶν περασμένων αἰσθημάτων καὶ τῶν ἀντικειμένων, τῶν ὁποίων ἔλαβεν ἤδη ἀντίληψιν διὰ τῶν αἰσθήσεων. Διὰ τῆς συλλήψεως, παρ(αδείγματος) χάρι(ιν), παρασταίνει ὁ ζωγράφος εἰς τὸν ἑαυτὸν του τὰ χαρακτηριστικὰ τινος προσώπου, τοῦ ὁποίου ἔλαβεν ἤδη ἀντίληψιν.

- [256] Διὰ // φέρει ἡ σύλληψις ἀπὸ τὴν μνήμην, καθότι ἡ μνήμη εἰς τὸ προκείμενον παράδειγμα ἀναγνωρίζει τὰ χαρακτηριστικὰ ταῦτα καὶ βεβαιώνει τὸν ζωγράφον, ὅτι ταῦτα εἶναι, τὰ ὁποῖα ἐστάθησαν εἰς αὐτὸν ἀντικείμενον ἀντιλήψεως. Πρὸς τούτοις εἰς τὴν πρᾶξιν τῆς μνήμης ἐμπεριλαμβάνεται καὶ ἡ ἰδέα τοῦ χρόνου, ἐνῶ ἡ σύλληψις δὲν περιέχει χρονικὴν ἰδέαν, ἀλλὰ μόνον αὐτὸ τὸ ἀντίτυπο τοῦ ἀντικειμένου ἢ τοῦ αἰσθήματος. Διαφέρει καὶ ἀπὸ τὴν φαντασίαν, καθότι ἡ φαντασία δὲν εἶναι ἀπλῆ δύναμις τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ σύνθετος ἀπὸ τὴν ἀφαίρεσιν, ἀπὸ τὴν πνευματικὴν γεῦσιν (gusto) καὶ ἀπὸ τὴν κρίσιν, διὰ τῶν ὁποίων τὸ πνεῦμα ἐμπορεῖ νὰ τροποποιῇ τὰς συλλήψεις του, συνθέτον τὰ μέρη ἐκάστης αὐτῶν καὶ μορφώνον ἐκ τούτων ἓν ὅλον.

Συλλαμβάνομεν δὲ εὐκολώτερα τὰ ἀντικείμενα τῆς ὁράσεως, παρὰ τῶν ἄλλων αἰσθήσεων· ἡ αἰτία τῆς διαφορᾶς ταύτης φαίνεται ἀρκετὰ φανερά. "Ὅταν διὰ τῆς δυνάμεως ταύτης παραστένωμεν εἰς τὸν ἑαυτὸν μας ἦχον ἢ χυμόν, τὸ ἀντικείμενον τῆς συλλήψεώς μας εἶναι μοναδικὸν καὶ ἀπὸ πᾶν ἄλλο χωρισμένον. Ἐξεναντίας δέ, κάθε ὁρατὸν ἀντικείμενον εἶναι συμπεπλεγμένον καὶ εἰς τὸ νὰ συλλάβωμεν αὐτὸ βοηθούμεθα ἀπὸ πολλὰς ἰδέας, συνεξευγμένας, αἱ ὁποῖαι ἀνταποκρίνονται εἰς τὰς ἀντιλήψεις τῶν διαφόρων μερῶν αὐτοῦ, τὰς ὁποίας ἐλάβαμεν ἐνῶ εὐρίσκετο ὑπὸ τὴν ὄψιν μας. //

[257] Ἡ συλληπτικὴ δύναμις ἐμπορεῖ διὰ τῆς γυμνάσεως νὰ λάβῃ καὶ ὡς πρὸς τὰς ἄλλας αἰσθήσεις εὐκολίαν, εἰς τὸ νὰ ἀναγεννᾷ τὰς ἀρχαίας ἐντυπώσεις. Βλέπομεν τῶντι μουσικούς, οἱ ὁποῖοι ἠδύνονται ἀναγινώσκοντες μουσικὴν γραμμένην, χωρὶς νὰ τὴν ψάλλωσι, καὶ ἀνθρώπους γυμνασμένους εἰς τὴν ποιητικὴν ἁρμονίαν νὰ ἀναγινώσκωσι στίχους μὲ εὐχαρίστησιν, χωρὶς ποσῶς νὰ τοὺς προφέρωσιν. Εἰς τὰς δύο ταύτας περιστάσεις δὲν ἐμπορεῖ κανεὶς ν' ἀρνηθῇ ὅτι ἡ εὐχαρίστησις προέρχεται ἀπὸ τὴν δυνατὴν σύλληψιν τῶν ἤχων, τοὺς ὁποίους ὁ μουσικὸς καὶ ὁ ποιητὴς εἶναι συνηθισμένον νὰ ἐνώνωσι μὲ τοὺς γραμμένους χαρακτῆρας.

Ἡ σύλληψις καὶ ἡ φαντασία, ἂν καὶ διαφέρωσιν ὡς χωρισταὶ δυνάμεις, ἡ μὲν οὖσα ἀπλῆ καὶ συνισταμένην εἰς μόνην τὴν παραστασιν τοῦ ἀπόντος ἀντικειμένου καὶ τοῦ γενομένου αἰσθήματος, ἡ δὲ σύνθετος, οὖσα ἐκ πολλῶν ἄλλων δυνάμεων, καὶ καταγινόμενη εἰς τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην σύνθεσιν τῶν συλλαμβανομένων, ἔχουν ὅμως ἀναμεταξύ των στενωτάτην σύνθεσιν, ὥστε εἰς ἐργασίας τινὰς τοῦ πνεύματος, ὅπου συντρέχει καὶ σύλληψις καὶ φαντασία, εἶναι δύσκολον νὰ διακρίνῃ κανεὶς εἰς ποίαν ἀπὸ τὰς δύο ταύτας δυνάμεις ἀναφέρονται.

Οἱ Λογικοὶ στοχάζονται ὅτι ἡ σύλληψις δὲν συντροφεύεται μὲ τὴν πεποιθήσιν τοῦ ὅτι τὸ ἀντικείμενόν της ὑπάρχει πραγματικῶς, καὶ περὶ τῆς φαντασίας ὁ Ῥεῖδ λέγει ὅτι δὲν συνεπιφέρει κάμμιν τοιαύτην πεποίθησιν, ἐνῶ φαίνεται ὅτι δέχεται τοῦτο εἰς τὴν σύλληψιν. //

[258] Ὁ συγγραφεὺς μας ὅμως στοχάζεται ὅτι καὶ ἡ φαντασία γεννᾷ τὴν πεποιθῆσιν ταύτην. Ἄν ἡ φαντασία, λέγει, δὲν ἐσυντροφεύετο μὲ κάμμίαν συναίσθησιν τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀντικειμένου της, ἔπρεπεν ὅσον ἡ φαντασία ἤθελεν εἶσθαι ζωηροτέρα, τόσον ὀλιγώτερον νὰ πιστεύωμεν ὅτι ὑπάρχει τὸ ἀντικείμενον. Διότι, ὅταν μία δύναμις ἐνεργῇ μόνη χωρὶς συνδρομὴν ἄλλης, οἱ νόμοι κατὰ τοὺς ὁποίους ἐνεργεῖ, πρέπει νὰ εἶναι πλέον αἰσθητοὶ καὶ εὐδιάκριτοι, ἀλλὰ τὰ φαινόμενα δείχνουν μάλιστα, ὅτι εἰς τὴν ζωηρὰν φαντασίαν στοχαζόμεθα τὰ ἀντικείμενά της ὡς πραγματικῶς ὑπάρχοντα, καθὼς συμβαίνει εἰς τὸν ὕπνον, καὶ εἰς τοὺς φρενιτικούς.

Ἐξεύρομεν ἀκόμη ὅτι πολλοί, ἂν καὶ δὲν πιστεύωσι τὰς μυθώδεις διηγήσεις τῶν φαντασμάτων καὶ βορβολάκων, δὲν τολμοῦν ὅμως νὰ σταδῶσι μόνοι εἰς τὸ σκότος. Καὶ ἂν συμβῇ νὰ εὐρεθῶσι, δοκιμάζουν ταραχὴν καὶ φόβον ἐκ τῆς φαντασίας, τὸ ὁποῖον μᾶς δείχνει ὅτι εἰς ἐκείνας τὰς στιγμὰς ἡ φαντασία τῶν εἶναι συντροφευμένη μὲ τὴν πεποιθῆσιν, ὅτι εἶναι πραγματικῶς παρόντα τὰ ἀντικείμενα. Γενικῶς ἡ ἐντύπωσις, τὴν ὁποίαν κάμνει εἰς τὸ πνεῦμά μας τὸ φανταστικὸν ἀντικείμενον εἶναι στιγμιαία, καὶ ἡ ἀπάτη, εἰς τὴν ὁποίαν ἐμποροῦσε νὰ μᾶς ῥίψη, διορθόνηται εὐθὺς εἰς τὴν στιγμιαίαν τῆς γέννησιν ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα εἶναι περίξ ἡμῶν καὶ προσβάλλουν εἰς τὰς αἰσθήσεις μας. Διὰ τὴν ταχεῖαν ταύτην διόρθωσιν μᾶς φαίνεται ὅτι ἡ φαντασία δὲν // συντροφεύεται μὲ πεποιθῆσιν ὑπάρξεως, πλὴν ἄλλα φαινόμενα, εἰς τὰ ὁποῖα διαμένει αὕτη ἡ ἀπάτη, μᾶς δείχνουν ὅτι συντροφεύει τὴν φαντασίαν πεποιθήσις ὑπάρξεως. Ἡ πεποιθήσις αὕτη, ἂν καὶ στιγμιαία, ὑπάρχει ὅμως καὶ εἰς τὰς ἄλλας περιστάσεις. Οὕτω ἐξηγεῖται τὸ παράδοξον φαινόμενον τῆς ὀργῆς, τὴν ὁποίαν πολλάκις δοκιμάζομεν ἐναντίον εἰς τὰ ἄψυχα πράγματα καὶ εἰς τὰ ἀνεύθυνα ζῶα· τοιαύτη ὀργὴ λογικῶς δὲν ἐμπορεῖ νὰ δοθῇ. Πρέπει λοιπὸν εἰς ἐκείνας τὰς στιγμὰς νὰ φανταζόμεθα τὰ ἄψυχα ὡς αἰσθητικὰ ὄντα δεκτικὰ τιμωρίας, καὶ τὰ ἀνεύθυνα ζῶα ὡς λογικὰ καὶ ἐκουσίως πταίοντα εἰς ἡμᾶς. Τὰ αὐτὰ φαινόμενα μᾶς δείχνει καὶ ἡ σύλληψις.

[259]

Εἰς τὰς ποιότητας τῶν ὄντων ἀποδίδομεν ὑπαρξιν, διαμένουσιν καὶ ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν, διότι δὲν εἶναι εἰς τὴν ἐξουσίαν μας νὰ ἀποβάλλωμεν ἢ νὰ ἀνακαλῶμεν κατὰ τὴν ἀρέσκειάν μας τὸ ἀντικείμενον τῆς αἰσθήσεως, καθὼς ἐμποροῦμεν νὰ κάμνωμεν τοῦτο εἰς τὸ ἀντικείμενον τῆς φαντασίας. Ὅταν οἱ ὀφθαλμοὶ μας εἶναι ἀνοικτοί, δὲν ἐμποροῦμεν νὰ ἐμποδίσωμεν τὸν ἑαυτὸν μας ἀπὸ τὸ νὰ βλέπῃ τὰ ὑποπίπτοντα εἰς τὴν ὄρασιν. Ἐντεῦθεν μανθάνομεν νὰ ἀποδίδωμεν εἰς τὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων ὑπαρξιν, διαμένουσιν καὶ ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὴν ἀντίληψίν μας.

Εἰς τὸν ὕπνον ἢ βούλησις δὲν ἐνεργεῖ τὴν δυνάμιν τῆς ἐπάνω εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἰδεῶν καὶ στοχασμῶν μας. Διὰ τὴν ἀπουσίαν τῆς [260] // βουλήσεως ἀποδίδομεν εἰς τὰ φανταστικά ἀντικείμενα καθ' ὕπνον διαμονὴν ὑπάρξεως, ὡς εἰς τὰ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα προσβάλλουν ἐπάνω εἰς τὰς αἰσθήσεις μας, ὅταν εἴμεθα ἐξυπνοί. Τὸ αὐτὸ ἀκολουθεῖ καὶ εἰς τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς μανίας, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος δίδει ὅλην του τὴν προσοχὴν εἰς μίαν μόνην ἰδέαν. Εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ μανία φαίνεται ὅτι κρέμαται πολλάκις ἀπὸ τὴν παῦσιν τῆς ἐξουσίας, τὴν ὁποίαν ἡ βούλησις ἔχει εἰς τὸ νὰ κανονίξῃ τὴν διαδοχὴν τῶν στοχασμῶν μας. Ἐκ τούτου τὰ ἀντικείμενα τῆς φαντασίας, μένοντα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν βούλησίν μας, φαίνονται ὅτι ὑπάρχουν πραγματικῶς.

Τμῆμα Ε΄

Περὶ ἀφαιρέσεως

47. Εἰς τὴν φύσιν δὲν εἶναι παρὰ ἄτομα, εἴτε ὄντα χωριστά, ἔχοντα καθὲν τὴν ὑπαρξίν του χωριστὴν καὶ χωριστοὺς τρόπους ὑπάρξεως. Ὅθεν αἱ πρῶται ἀντιλήψεις, τὰς ὁποίας λαμβάνομεν διὰ τῶν αἰσθήσεων καὶ αἱ πρῶται μας γνώσεις, εἶναι ἀτομικαί. Δὲν ἀργεῖ ὅμως τὸ πνεῦμα νὰ μορφώσῃ εἰς τὸν ἑαυτὸν του διαφόρους τάξεις τῶν φυσικῶν ἀτόμων καὶ νὰ δώσῃ εἰς πᾶσαν μίαν χωριστὸν ὄνομα. Τὰ ὀνόματα ταῦτα εἶναι τὰ λεγόμενα προσηγορικά, ὡς ἄνθρωπος,

ἵππος καὶ ὅλα τὰ ἄλλα, μὲ τὰ ὁποῖα ὀνομάζομεν τὰ ἄτομα πάσης χωριστῆς τάξεως.

[261] Ἄλλ' ὅταν τὸ πνεῦμα μορφόνη καὶ συστήνη διαφόρους τάξεις // τῶν ὄντων, ὀδηγεῖται εἰς τὴν μόρφωσιν ταύτην ἀπὸ τὰς ὁμοιότητος, τὰς ὁποίας παρατηρεῖ μεταξὺ εἰς αὐτὰ τὰ ὄντα. Οὕτω, παρ(αδείγματος) χάρ(ιν), βλέπουν εἰς διάφορα φυσικὰ ἄτομα κοινὴν τὴν ἰδιότητα τοῦ ζῆν, τοῦ αἰσθάνεσθαι, τοῦ κινεῖσθαι, ἐσύστησαν ἐξ αὐτῶν μίαν τάξιν, τὴν ὁποίαν ὠνόμασε ζῶα. Βλέπουν ἄλλα ἄτομα φυόμενα ἐκ τῆς γῆς, αὐξανόμενα, ἀνθοῦντα, καρποφοροῦντα, διὰ τὰς κοινὰς ταύτας ὁμοιότητος, ἐσύστησε καὶ ἐκ τούτων ἄλλην τάξιν, τὴν ὁποίαν ὠνόμασε φυτὰ καὶ περὶ τῶν ἄλλων ὁμοίως.

Ἄλλ' εἰς τὴν φύσιν οὐδὲ δύο ἄτομα δὲν εὐρίσκονται ἀπαραλλάκτως τὰ αὐτά, σιμὰ εἰς τὰς ὁμοιότητος ἔχουν καὶ διαφοράς. Εἰς τὴν μόρφωσιν λοιπὸν τῶν εἰρημένων τάξεων, τὸ πνεῦμα ἀναλύει διὰ τῆς παρατηρήσεως τὰ ἄτομα καὶ παραβλέπον τὰς διαφοράς, λαμβάνει τὰς χαρακτηριστικὰς ὁμοιότητος βάσιν τῶν τάξεων, τὰς ὁποίας συστήνει, ὥστε ἔχει τὸ πνεῦμα δυνάμιν τινα, διὰ τῆς ὁποίας χωρίζει τὰς ποιότητος τῶν ὄντων, αἱ ὁποῖαι διὰ τῶν αἰσθήσεων παραστένονται εἰς αὐτό, συντεθειμέναι εἴτε ἐνωμέναι ὁμοῦ εἰς τὰ ἄτομα. Τὴν δυνάμιν ταύτην ὀνομάζει ὁ συγγραφεὺς μας ἀφαίρεσιν, καὶ τὴν θεωρεῖ ὡς χωριστὴν ἀπὸ τὰς ἄλλας δυνάμεις καὶ ἀπλῆν.

[262] Ἄλλοι ὅμως φιλόσοφοι τὴν θεωροῦν ὡς ἐργασίαν τοῦ πνεύματος, εἰς τὴν ὁποίαν ἐξαιρέτως συντρέχει ἡ κρίσις. Ἄλλ' ὅπως καὶ ἂν ἔχη τῆς δυνάμεως ταύτης ἡ ὠφέλεια εἰς τὰς γνώσεις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος εἶναι ἄπειρος. Χωρὶς αὐτὴν δὲν // ἐμποροῦσε νὰ συστήσῃ κάμμίαν ἐπιστήμην, καὶ αὐτὴ ἡ ἀνθρωπίνῃ ζωῇ δὲν ἤθελε διαφέρειν ἀπὸ τὴν ζωὴν τῶν κτηνῶν, ἡ ὁποία περιορίζεται εἰς τὰ ἀτομικὰ αἰσθήματα. Ὅλοι βέβαια οἱ κανόνες τῆς ἀνθρωπίνης διαγωγῆς εἶναι γενικαὶ γνώσεις μορφωμέναι διὰ τῆς ἀφαιρέσεως. Εἰς τὴν φαντασίαν, τὴν ὁποίαν εἶπαμεν ὅτι εἶναι ἐργασία πολλῶν ὁμοῦ νοητικῶν δυνάμεων, συντρέχει καὶ ἡ ἀφαίρεσις, διότι ὡς ὁ ποιητὴς καὶ ὁ ζωγράφος καὶ ὁ ἀγαματοποιὸς κ.τ.λ., κάμνοντες

διὰ τοῦ πνεύματός των ἀφαιρέσεις εἰς ὅσα ἡ φύσις παρῤῥησιάζει εἰς αὐτοὺς σύνθετα, δημιουργοῦν νέα ὄντα.

Παρατηρεῖται ὅτι πολλάκις ἐμποροῦμεν νὰ συλλογιζόμεθα ἐπάνω εἰς ποιότητά τινα ἢ ιδιότητα, χωρισμένην διὰ τῆς ἀφαιρέσεως ἀπὸ τὸ ὑποκείμενόν της, μ' ὅλον ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ συλλάβωμεν τὴν ποιότητα ταύτην καθαρὰν καὶ μεμονωμένην, καθὼς τὴν ἔκτασιν, καὶ τὸ σχῆμα, χωρὶς νὰ ἐνόησωμεν ὁμοῦ καὶ τὴν ιδέαν τοῦ χρώματος. Ὅθεν ὁ συγγραφεὺς μας στοχάζεται ὅτι δὲν συμφέρει εἰς τὴν ἔκθεσιν τῶν γεωμετρικῶν ἀρχῶν νὰ ἐνδιατρίβωσι πολλὰ οἱ διδάσκαλοι εἰς τοὺς ὀρισμούς, οἱ ὁποῖοι εἶναι οἱ τοῦ Εὐκλείδου, περὶ σημείου, γραμμῆς, ἐπιφανείας, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν ὀρισμὸν των δὲν ἐμποροῦν νὰ εἶναι ἀντικείμενα συλλήψεως. Τὸ πνεῦμα ἀφοῦ ἐμβῆ εἰς τοὺς γεωμετρικοὺς συλλογισμούς, δὲν ἀργεῖ νὰ παρατηρήσῃ ὅτι, ἂν εἰς τὰ διαγραφόμενα σχήματα αἱ γραμμαὶ // ἔχωσι δύο καταμετρήσεις, αἱ ἀποδείξεις ὅμως δὲν ἀναφέρονται παρὰ εἰς μίαν μόνην.

Καθὼς οἱ πλείοτεροι φιλόσοφοι ὑπέθεσαν ὅτι εἰκόνες τινὲς τῶν ἀντικειμένων διαδίδονται εἰς τὴν ψυχὴν διὰ τῶν αἰσθήσεων, καὶ διὰ μέσου τῶν εἰκόνων τούτων ἀντιλαμβανόμεθα καὶ μανθάνομεν τὰς ποιότητας, διὰ τῶν ὁποίων τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα φανερόνται εἰς ἡμᾶς. Οὕτω καὶ εἰς τὰς ἄλλας ἐργασίας τοῦ πνεύματος οἱ αὐτοὶ φιλόσοφοι ὑπέθεσαν ὅτι εἶναι τινες ἰδέαι εἰς τὸ πνεῦμα, διακεκριμένα καὶ χωριστὰ ἀπὸ αὐτό, καὶ ὅτι τὰς ἰδέας ταύτας πρέπει νὰ θεωρῶμεν ὡς τὰ ἀληθινὰ ἀντικείμενα τῶν σκέψεών μας. Ὅταν, παραδείγματος χάριν, ἀνακαλῶ εἰς τὸν ἑαυτόν μου τὴν μορφήν τινος φίλου, ὑποδέτουν ὅτι τὸ ἀντικείμενον τοῦ στοχασμοῦ μου εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ φίλου, τὴν ὁποίαν ἔλαβα διὰ τῶν αἰσθήσεων καὶ ἐβάσταξα διὰ τῆς μνήμης. Ὅταν διὰ τινος ποιητικῆς ἐπινοίας κάμνω φανταστικὴν τινα σύνθεσιν, ὑποδέτουν ὁμοίως ὅτι τὰ μέρη, τὰ ὁποῖα συνδέτω, ὑπῆρχαν εἰς τὸ πνεῦμά μου καὶ ἐπρόσφεραν εἰς τὴν φαντασίαν μου τὴν ὕλην τῆς συνθέσεως. Ὁ Ἰρείδ πρῶτον ἔκαμε νὰ παρατηρήσωσιν ὅτι αἱ ὑποθέσεις αὗται εἶναι ὅλαι ἀνί-

σχυροὶ καὶ ἀσήμαντοὶ καὶ δὲν χρησιμεύουν εἰς ἄλλο, παρὰ εἰς τὸ νὰ ἀλλοιόνωσιν εἰς τὴν ὄψιν μας τὴν πραγματικὴν ἱστορίαν τῶν νοερῶν φαινομένων. «Ἄγνοοῦμεν, λέγει, καὶ ἠθέλαμεν νὰ ἐξεύρωμεν [264] τίνι τρόπῳ ἀντιλαμβανόμεθα τὰ μακρυνὰ ἀντικεῖ // μενα, τίνι τρόπῳ ἀνακαλοῦμεν εἰς τὸ πνεῦμά μας πράγματα περασμένα, τίνι τρόπῳ φανταζόμεθα πράγματα, τὰ ὅποια δὲν ἔχουν κάμμίαν πραγματικὴν ὕπαρξιν. Ἰδέαι ὑποτιθέμεναι ὅτι εὐρίσκονται εἰς τὸ πνεῦμα, φαίνονται ὅτι ἐξηγοῦν ὅλας ταύτας τὰς ἐργασίας. Διὰ μέσου τῶν ἰδεῶν τούτων ὅλαι αὗται αἱ ἐργασίαι κατανοοῦν εἰς μίαν μόνην, εἰς ἓν εἶδος ἀφῆς, εἴτε ἀμέσου ἀντιλήψεως, γενομένης ἀπὸ πράγματα παρόντα καὶ εὐρισκόμενα εἰς ἀφήν μὲ τὸ ἀντιληπτικὸν ὄν. Καὶ ἡ ἀφή μᾶς εἶναι τόσον συνηθισμένη, ὥστε μᾶς φαίνεται ὅτι δὲν χρειάζεται κάμμίαν ἐξήγησιν καὶ ὅτι δι' αὐτῆς ἐμποροῦν νὰ ἐξηγηθῶσιν ὅλα τὰ ἄλλα.

»Ἄλλ' ἡ ἀφή αὕτη εἶναι ἐξίσου δύσκολος νὰ ἐννοηθῇ, καθὼς καὶ ὅλα τὰ ὅποια θέλουν νὰ ἐξηγήσωσι διὰ μέσου αὐτῆς. Δύο πράγματα ἐμποροῦν νὰ εἶναι εἰς ἀφήν, χωρὶς διὰ τοῦτο νὰ προσέλθῃ κανὲν αἰσθημα ἀφῆς εἴτε ἀμέσου ἀντιλήψεως. Πρέπει λοιπὸν νὰ εἶναι εἰς τὸ ἀντιληπτικὸν ὄν μία τις ἰδιάζουσα εἰς αὐτὸ δύναμις τοῦ αἰσθάνεσθαι. Τίνι ὅμως τρόπῳ ἡ δύναμις αὕτη ὑπάρχει, καὶ τίνι τρόπῳ ἐνεργεῖ; Τοῦτο μᾶς εἶναι διόλου ἀκατάληπτον. Δὲν ἐμποροῦμεν νὰ γνωρίσωμεν καλῆτερα, ἢ ἡ δύναμις αὕτη περιορίζεται εἰς τὰ πράγματα καὶ εἰς ἀφήν μὲ ἡμᾶς εὐρισκόμενα. Κανείς ἄνθρωπος βέβαια δὲν ἐμπορεῖ ν' ἀποδείξῃ ὅτι τὸ ὄν, τὸ ὅποιον μᾶς ἔδωκε τὴν δύναμιν τοῦ [265] // ἀντιλαμβάνεσθαι τὰ παρόντα, δὲν ἐδυνήθη νὰ μᾶς δώσῃ τὴν δύναμιν τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι καὶ τὰ μακρὰν εὐρισκόμενα, τοῦ ἀνακαλεῖν τὰ παρελθόντα, καὶ τοῦ συλλαμβάνειν ὅσα ποτὲ δὲν ὑπῆρξαν».

Κατὰ τὴν ὑπόθεσιν λοιπὸν τῶν φιλοσόφων ἐκείνων, ὅτι εἰς πᾶσαν σκέψιν πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἀντικείμενον πραγματικῶς ὑπάρχον καὶ διακεκριμένον ἀπὸ τὸ ὄν τὸ σκεπτόμενον, ἤτο φυσικὸν ἀκόλουθον νὰ ζητήσωσι, ποῖον εἶναι τὸ ἄμεσον ἀντικείμενον τῆς προσοχῆς, ὅταν καταγινώμεθα εἰς θεωρίαν τινὰ γενικὴν· ἢ, μὲ ἄλλας

λέξεις, ποία εἶναι ἡ φύσις τῆς ιδέας, ἡ ὁποία ἀνταποκρίνεται εἰς μίαν λέξιν γενικῆν; Κάθε πρᾶγμα, τοῦ ὁποίου ἔλαβα τὴν ἀντίληψιν, ἦτον ἀτομικόν. Ἡ ἰδέα λοιπόν, τὴν ὁποίαν σημαίνει μία γενικὴ λέξις (ἂν ὑπάρχωσι τοιαῦται ιδέαι), δὲν ἐμπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ἀντίτυπὸν τινος πρωτοτύπου, τὸ ὁποῖον ἤδη ἐπαρατήρησα.

Οἱ μαθηταὶ τοῦ Πλάτωνος, καὶ ἀρχαιότεροι οἱ τοῦ Πυθαγόρου, δίδασκαν ὅτι αἱ γενικαὶ αὐταὶ ιδέαι δὲν εἶναι τῶντι ἀντίτυπα τῶν ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα ἀντιλαμβανόμεθα διὰ τῶν αἰσθήσεων, ὅτι μ' ὅλα ταῦτα ἔχουν ὑπαρξιν ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὴν τοῦ πνεύματος. Ὅλα τὰ ἄτομα, ἔλεγαν, τὰ ὁποῖα συνδέουσι ἐν γένος, ἔχουν τι κοινόν, διὰ τοῦτο ἀνήκουσι εἰς τὸ γένος τοῦτο καὶ ἐμποροῦν νὰ συμπεριλαμβάνωνται ὑπὸ τὸ αὐτὸ ὄνομα. Τοῦτο λοιπόν τὸ // πρᾶγμα τὸ κοινὸν συστένει τὴν οὐσίαν ἐκάστου αὐτῶν καὶ ἡ ὁποία αὕτη εἶναι τὸ ἀντικείμενον τοῦ νοός, ὁσάκις καταγίνεται εἰς αὐτό, ὁσάκις κάμνομεν συλλογισμούς, ἀναφερομένους εἰς αὐτό. Ἐφρονοῦσαν ὅτι ἡ κοινὴ αὕτη οὐσία, ἂν καὶ ἀχώριστος ἀπὸ ὅλα τὰ ἄτομα τοῦ γένους, εἶναι ὅμως καθ' ἑαυτὴν μία καὶ ἀδιαίρετος.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἔλεγε ὅτι ὅλα τὰ ἄτομα εἶναι σύνθετα ἀπὸ ὕλην καὶ μορφήν ἢ σχῆμα, καὶ ὅτι ἡ κοινὴ μορφή, τὴν ὁποίαν ἔχουν διάφορα ἄτομα, συστένει τὸ γένος. Ἡ πρωτίστη ὅμως διαφορὰ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ Πλάτωνος ἦτον ὅτι ὁ μὲν Πλάτων ἐθεωροῦσε τὴν ἰδέαν ἢ τὴν μορφήν ἐκάστου γένους πραγμάτων, αἰῶνων, ὡς τύπον, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐμορφώθησαν τὰ ἄτομα ἐκάστου γένους. Ὁ δὲ Ἀριστοτέλης ἔλεγεν ὅτι ὕλη ἢ μορφή νὰ ὑπάρχη χωρὶς σχῆμα, ὄχι ὅμως σχῆμα χωρὶς ὕλην. Οἱ δὲ Στωϊκοὶ ἐθεωροῦσαν τὰ γένη καὶ τὰ εἶδη ὡς ἀπλᾶς συλλήψεις τοῦ πνεύματος.

Εἰς τὸ ἐνδέκατον αἰῶνα ὁ Ῥοσκελίνος ὑπεστήριξεν ἢ, κατ' ἄλλους, ἀνανέωσε τὴν δόξαν τοῦ Ζήνωνος, καὶ ἡ νέα αὕτη θεωρία διεδόθη εἰς τὴν Εὐρώπην.

Κατὰ τούτους λοιπόν τοὺς φιλοσόφους εἰς τὴν φύσιν δὲν ὑπάρχει τίποτε, τὸ ὁποῖον νὰ ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς γενικὰς λέξεις, ὅτι τὰ ἀντικείμενα τῆς προσοχῆς μας, εἰς ὅλας μας τὰς γενι-

κὰς θεωρίας, δὲν εἶναι ἰδέαι, ἀλλὰ λέξεις. Οὕτω ἔγιναν δύο αἵρέσεις // καὶ ἡ μὲν ὀνομάσθη αἵρεσις τῶν Ὀνοματιστῶν (Nominaux), ἡ δέ, ἀκολουθοῦσα τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἀριστοτέλους, αἵρεσις τῶν Πραγματιστῶν (Realistes).

Εἰς δὲ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα ἡ αἵρεσις τῶν Ὀνοματιστῶν φαίνεται ὅτι εἶχεν ἐκλείπειν διόλου. Ὁ Ὀκκαμ, Ἕλληνας, μαθητὴς τοῦ Δοῦνς Σκώτου, ἀνανέωσε τὴν φιλοσοφικὴν ταύτην αἵρεσιν καὶ τὴν ὑπερασπίσθη μὲ μεγάλην ἐπιτηδειότητα καὶ ἔκβασιν. Τὸ σύστημα τοῦτο ἐδέχθη ἔπειτα ὁ Ὀββέσιος, ὁ Βερκλεῆς, ὁ Οὐμης, κ.τ.λ., τοῦ συστήματος τούτου εἶναι καὶ ὁ συγγραφεὺς μας.

Παρατηρεῖ ὅτι περὶ τῶν ἀτόμων τοῦ αὐτοῦ γένους, εἶναι δύο τάξεις ἀληθειῶν: ἡ μία περιλαμβάνει τὰς μερικὰς ἀληθείας, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς ἕκαστον ἄτομον χωριστά, καὶ αἱ ὁποῖαι γεννῶνται ἀπὸ τὴν παρατήρησιν τῶν οἰκείων καὶ διακεκριμένων ποιότητων τοῦ προκειμένου ἀτόμου. Ἡ ἄλλη τάξις περιλαμβάνει τὰς γενικὰς ἀληθείας, αἱ ὁποῖαι ἐξάγονται ἀπὸ τὴν θεωρίαν τῶν κοινῶν ποιότητων, τῶν ἀναφερομένων ἐξίσου εἰς ὅλα τὰ ἄτομα τοῦ γένους.

Αἱ γενικαὶ αὐταὶ ἀλήθειαι ἐμποροῦν εὐκόλως νὰ ἐκφράζωνται μὲ λέξεις γενικὰς, λαμβανομένας εἰς σύνθεσιν προτάσεων, αἱ ὁποῖαι περιλαμβάνουν τόσας μερικὰς ἀληθείας, ὅσα ἄτομα περιλαμβάνονται εἰς τὴν ἔκτασιν τῆς γενικῆς λέξεως. Εἶναι δὲ φανερόν ὅτι τὸ πνεῦμα ἐμπορεῖ νὰ φθάσῃ εἰς τὰς γενικὰς // ταύτας ἀληθείας κατὰ δύο τρόπους: ἢ ἀφίνοντες κατὰ μέρος τὰ πράγματα, ἐμποροῦμεν νὰ δώσωμεν τὴν προσοχὴν μας εἰς ἓν μόνον ἄτομον, προσέχοντας νὰ μὴ ἀνακατόνωμεν εἰς τοὺς συλλογισμούς μας, παρὰ μόνας ἐκεῖνας τὰς ποιότητας τοῦ ἀτόμου, αἱ ὁποῖαι εἶναι κοιναὶ εἰς τὸ γένος του. Καὶ μὲ τὸν ἓνα καὶ μὲ τὸν ἄλλον τρόπον φθάνομεν ἀναγκαίως εἰς συμπεράσματα γενικά. Εἰς τὸ ἄτομον, ἐπειδὴ ἡ προσοχή μας δίδεται μόνον εἰς τὰς ποιότητας, κατὰ τὰς ὁποίας τὸ ἄτομον τοῦτο ὁμοιάζει μὲ ὅλα τὰ ἄτομα τοῦ γένους, ὅ,τι ἀποδείξωμεν ὅτι εἶναι ἀληθὲς διὰ τὸ προκειμένον ἄτομον, θέλει εἶσθαι ἀληθὲς καὶ διὰ ὅλα τὰ ἄτομα, τὰ ἔχοντα τὴν θεωρηθεῖσαν κοινὴν ποιότητα. Εἰς

τὴν ἄλλην περίστασιν, ἐπειδὴ τὸ ὑποκείμενον τῶν συλλογισμῶν μας ἐκφράζεται διὰ γενικῆς λέξεως, ἡ ὁποία ἐφαρμόζεται ἐξίσου εἰς ὅλα τὰ ἄτομα τοῦ γένους, τὸ συμπέρασμα, τὸ ὁποῖον ἐξάγομεν ἐντεῦθεν, πρέπει νὰ ἔχη τὴν αὐτὴν ἔκτασιν καὶ νὰ ἐφαρμόζεται εἰς ἕκαστον τῶν ἀτόμων τῶν περιλαμβανομένων εἰς τὴν ἔκτασίν του. Ὁ τρόπος εἰς τὸν ὁποῖον μεταχειριζόμεθα τὸ ἄτομον, ἀναλογεῖ μὲ τὸν τρόπον τοῦ γεωμέτρου, ὅστις εἰς τοὺς πλέον γενικοὺς συλλογισμοὺς του διευδύνει τὴν προσοχὴν του εἰς ἓν μερικὸν σχῆμα.

[269] Ὁ ἄλλος τρόπος ὁμοιάζει μὲ τὸν τοῦ ἀλγεβριστοῦ, ὅστις κάμνει ὅλας του τὰς // ἐργασίας διὰ συμβόλων. Καὶ γενικῶς, ἀφοῦ μίαν φορὰν προσδιορισθῆ ἀκριβῶς ἡ σημασία τῶν λέξεων, ἐμποροῦμεν διὰ τῶν λέξεων τούτων νὰ κάμνωμεν τοὺς συλλογισμοὺς μας, χωρὶς νὰ δίδωμεν τὴν προσοχὴν μας, ἐνῶ κάμνωμεν τὰς νοεράς ταύτας ἐργασίας εἰς τὰ σημαινόμενα πράγματα.

Δὲν πρέπει ὅμως νὰ παρατρέξωμεν ὅτι εἶναι χρεῖα νὰ σαφηνίζωμεν τὰς γενικὰς ἀληθείας διὰ παραδειγμάτων. Τὸ προτέρημα τῆς παραδειγματικῆς διασαφήσεως, ὄχι μόνον εἶναι ἀναγκαῖον διὰ νὰ διορθώσωμεν καὶ νὰ περιορίζωμεν τὰ γενικὰ συμπεράσματα, ἀλλ' ἀκόμη καὶ διὰ νὰ ἐφαρμόζωμεν, ὅταν ἡ χρεῖα τὸ ἀπαιτῆ, τὰς ἀποκτηθεῖσας γνώσεις μας εἰς χρεῖας πρακτικάς.

Ἡ γλῶσσα ὡς ὄργανον τῶν σκέψεων τοῦ πνεύματός μας καὶ τῆς πρὸς τοὺς ἄλλους μεταδόσεως αὐτῶν, γίνεται πολλάκις πηγὴ ἀπάτης εἰς τοὺς στοχασμοὺς μας. Στοχάζομαι, λέγει ὁ Οὐμης, ὅτι πᾶς ἄνθρωπος ἐξετάζων τὴν κατάστασιν τοῦ πνεύματός του, ἐνῶ συλλογίζεται, θέλει συνομολογήσειν μὲ ἐμὲ ὅτι δὲν προσάπτομεν πάντοτε τελείαν ιδέαν καὶ διακεκριμένην εἰς πᾶσαν λέξιν, τὴν ὁποῖαν μεταχειριζόμεθα.

[270] Ὁμιλοῦντες, περὶ διοικήσεως, περὶ δρησεκείας, περὶ πραγματείας εἰρήνης, περὶ κατακτήσεως, σπανίως ἀναπτύσσομεν εἰς τὸ πνευμά μας ὅλας τὰς ἀπλᾶς ιδέας, αἱ ὁποῖαι περιέχονται εἰς ταύτας // τὰς συνθέτους ιδέας. Παρατηρεῖται ὅμως, ὅτι μ' ὄλην ταύτην τὴν ἀτέλειαν τῶν ἐννοιῶν μας, ἐμποροῦμεν, ὁμιλοῦντες περὶ τῶν πραγμάτων

τούτων, νὰ φεύγωμεν τὸ νὰ λέγωμεν ἀτοπίας. Καταλαμβάνομεν τὴν ἀντίφασιν τῶν ἰδεῶν σχεδὸν ἐξίσου καλῶς, ὡς νὰ εἶχαμεν πλήρη ἔννοιαν αὐτῶν. Ἐὰς ὑποδέσωμεν, παραδείγματος χάριν, ὅτι γενομένης ὁμιλίας περὶ πολέμου, ἀντὶ νὰ εἴπῃ κανεὶς, «ὁ ἀσθενέστερος καταφεύγει πάντοτε εἰς πραγματείαν εἰρήνης» λέγει: «ὁ ἀσθενέστερος καταφεύγει πάντοτε εἰς κατάκτησιν». «Εὐθύς ἡ συνήθεια, τὴν ὁποίαν ἐλάβαμεν νὰ βλέπωμεν εἰς τὰς ἰδέας μας σχέσεις τινάς, ἐνεργεῖ ἐπάνω εἰς τὸν ἦχον τῶν λέξεων καὶ μᾶς κάμνει πάραυτα νὰ γνωρίζωμεν τὴν ἀτοπίαν τῆς προσφερομένης προτάσεως». Τὰς παρατηρήσεις ταύτας τοῦ Οὐμη, ἀναπτύσσων ὁ Καμβέλλιος λέγει: «εἰς τὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα μᾶς εἶναι ἤδη συνηθισμένα, ἐμποροῦμεν νὰ συλλογιζώμεθα διὰ τῶν λέξεων, χωρὶς νὰ προστρέχωμεν πάντοτε εἰς τὴν σημασίαν των. Ὅλοι σχεδὸν αἱ ἐφαρμοσθεὶς αὐτῶν, τὰς ὁποίας ἐμπορεῖ τις νὰ κάμῃ (ἢ, ταὐτὸν εἰπεῖν, ὅλοι σχεδὸν αἱ σχέσεις τῶν σημείων τούτων) μᾶς ἔγιναν συνηθεῖς. Ὅθεν εὐθύς ὅταν κάμῃ κανεὶς ἐφαρμοσθῆναι τῶν λέξεων τούτων νέαν καὶ ἀσυνήθιστον, τὸ καταλαμβάνομεν. Ἡ διάγνωσις αὕτη γεννᾷ τὴν ἀμφιβολίαν καὶ ἡ ἀμφιβολία μᾶς θιάζει νὰ προστρέχωμεν πάραυτα εἰς τὰς ἰδέας, τῶν ὁποίων

[271]

// αἱ λέξεις αὗται εἶναι τὰ σημεία. Ἡ πρόστρεξις αὕτη, ὡς ἂν τὸ πνεῦμα ἀπαντᾷ δυσκολίαν, εἶναι φυσικωτάτη καὶ εὐκόλος εἰς πράγματα πολλὰ γνωστά, καὶ τὸ ἄμεσον ἀποτέλεσμα τῆς ἐξετάσεως ταύτης ἢ προστρέξεως εἶναι νὰ ἀνακαλύψωμεν τὴν ἔννοιαν ἢ τὸ σφάλμα τῆς ἐννοίας τοῦ λεχθέντος. Εἰς ὑποθέσεις ὅμως ἀσυνήθιστους ἢ εἰς ὑποθέσεις παριστανόμενας μὲ τρόπον νέον διὰ ἡμᾶς ἢ αἱ ὁποῖα μᾶς εἶναι σκοτεινὰ καὶ περιπεπλεγμένα, εἶναι εὐκόλον νὰ ἀπατηθῶμεν».

Κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦτον αἱ ἀκόλουθοι τρεῖς εἶναι αἱ περιστάσεις, εἰς τὰς ὁποίας εἴμεθα μᾶλλον ὑποκείμενοι νὰ ἀπατώμεθα:

α. Ὅταν αἱ ἐκφράσεις εἶναι ἐπιφορτισμέναι εἰς μεταφοράς.

β. Ὅταν κανεὶς μεταχειρίζεται πολλὰ συχνὰ λέξεις, αἱ ὁποῖαι σημαίνουν ἀντικείμενα πολυσύνδετα καὶ μὲ τὰ ὁποῖα τὸ πνεῦμα μας δὲν εἶναι συνηθισμένον, ὁποῖα εἶναι αἱ λέξεις: διοικήσις,

δρησκεία, κράτος, πολίτευμα, αστυνομία, ἐξουσία, ἐμπόριον, νομοθεσία, δικαιοδοσία, ἀναλογία, συμμετρία, εὐφράδεια.

γ. Ὅταν αἱ λέξεις εἶναι πολλὰ ἀφηρημένα καὶ ἔχωσιν ἐπομένως σημασίαν πολλὰ ἐκτεταμένην.

Εἰς ταῦτα προσδέτεται ὁ συγγραφεὺς μας καὶ ἄλλην κοινὴν ἀπάτην τῆς γλώσσης, ὅταν δὲν μᾶς εἶναι ἐντελῶς συνήθης. Μία τις φράσις ἢ ἀξίωμα, τὸ ὁποῖον εἰς τοιαύτην γλῶσσαν μᾶς φαίνεται κατὰ πρώτην προσβολὴν ὑψηλόν, λεπτόν, μεταφραζόμενον εἰς // [272] τὴν συνήθη γλῶσσαν, δὲν μᾶς παραστένει πλέον παρὰ ἔννοιαν κοινὴν καὶ τετριμμένην. Ἐδῶ ἐμπορεῖ τις νὰ ἀναφέρῃ καὶ τὴν κρίσιν τοῦ Ἰσοκράτους, διότι καὶ ἡ ποιητικὴ γλῶσσα, εἰς τὴν ὁποίαν κυρίως ἀναφέρεται ἡ κρίσις του, θεωρεῖται ὡς γλῶσσα ἀσυνήθιστος: «ἦν γάρ τις τῶν ποιημάτων τῶν εὐδοκιμούντων τὰ μὲν ὀνόματα καὶ τὰς διανοίας καταλίπη, τὸ δὲ μέτρον διαλύσῃ, φανήσεται πολὺ καταδεέστερα τῆς δόξης ἢς νῦν ἔχομεν περὶ αὐτῶν»⁸.

Καὶ ἡ τάξις τῶν λέξεων ἐμπορεῖ νὰ ἐπιφέρῃ ἀπάτην. Εἰς τὰς γλώσσας, αἱ ὁποῖαι συγχωροῦν μεγάλην ποικιλίαν εἰς τὴν πλοκὴν τοῦ λόγου, εὐκόλα ἐμπορεῖ νὰ κρυφθῇ ἡ ἀπάτη καὶ δύσκολα νὰ γνωρισθῇ. Ὅθεν αἱ τοιαῦται γλῶσσαι, ἂν καὶ ἔχωσιν ἄλλα προτερήματα διὰ τὴν ποίησιν καὶ ῥητορικὴν, δὲν εἶναι ὅμως τόσον ἐπιτήδειον ὄργανον διὰ τὴν Φιλοσοφίαν.

Σύζευξις ἰδεῶν

54. Ἡ ἐπιρροή, τὴν ὁποίαν ἔχουν τὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα νὰ διεγείρωσιν εἰς τὸ πνευμά μας τὰς συνεξευγμένας ἰδέας καὶ αἰσθήματα, φαίνεται ὅτι κρέμαται, κατὰ μέγα μέρος, ἀπὸ τὴν διαμονὴν τῆς ἐναργείας των.

Ἅν μία τις σειρὰ ἰδεῶν διεγερθῇ ἀπὸ ἰδέαν τινὰ ἢ σύλληψιν, [273] ἡ πρώτη αὕτη ἰδέα, ἡ γεννήσασα τὰς ἄλλας, ἐξαλείφεται // ἄρκετὰ

8. Εὐαγόρας), σελ. 190.

ἐργήγορα. Συστένεται σειρά ἄλλων ἰδεῶν, καὶ αὐταὶ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴν πρώτην μᾶλλον καὶ μᾶλλον καὶ ὀλιγοστεύουν αἱ πρὸς ἐκείνων σχέσεις των. Τὸ ἐναντίον ὅμως συμβαίνει, ἂν τὸ ἀντικείμενον δὲν μᾶς εἶναι ἀδιάφορον, τότε ἡ αἰτία, ἡ διεγείρουσα τὴν σειράν τῶν ἰδεῶν, μένει στερεὰ καὶ ἐνεργεῖ ἐπάνω μας κατ' ἐξακολούθησιν. Ὅλοι οἱ στοχασμοί, ὅλα τὰ αἰσθήματα, ὅσα ἔχουν μὲ ἐκείνην σχέσιν τινά, παρῶρησιάζονται εἰς τὸ πνεῦμα σωρηδὸν μὲ ταχυτάτην διαδοχὴν. Ἰσχυροποιοῦν ἀμοιβαίως τὰ ἀποτελέσματα των καὶ ὅλα συμφωνοῦν εἰς τὸ νὰ μᾶς κάμωσι τὴν αὐτὴν γενικὴν ἐντύπωσιν. Ὅταν μία τις ἰδέα γεννᾶται κατὰ σύζευξιν, προξενεῖ ἐντύπωσιν ἀσθενεστέραν, ἢ τοῦλάχιστον πλεον βαθμικὴν, παρὰ ἐὰν ἐπαρῶρησιάζετο εἰς τὸ πνεῦμα ἀμέσως καὶ κατ' εὐθειαν. Διὰ τοῦτο, ὅταν εἴμεθα βιασμένοι νὰ κοινοποιήσωμεν νέον τι λυπηρόν, ἢ εὐαίσθησίᾳ μᾶς ὑποχρεόνει νὰ μὴ τὸ φανερώσωμεν μὲ κυρίας λέξεις, ἀλλὰ νὰ παραστήσωμεν ἰδέαν τινὰ διάφορον, δυναμένην νὰ κάμη τὸν ἀκούοντα νὰ ἐννοήσῃ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον φοβούμεθα νὰ εἴπωμεν κατ' εὐθειαν. Τοῦτο κάμνει καὶ τὴν διαφορὰν τῆς λεπτῆς κολακείας ἀπὸ τὴν σκαιὰν (χοντρήν, θάρβαρον). Ὁ κατ' εὐθειαν ἔπαινος εἶναι φορτικός, εὐαρεστεῖ δέ, ὅταν γίνεται δι' ἐλαφρῶν συζεύξεων.

Αἱ βάσεις τῆς συζεύξεως τῶν ἰδεῶν εἶναι ὄχι μόνον αἱ σχέσεις [274] τὰς // ὁποίας ἔχουν μεταξύ των τὰ πράγματα, ἀλλὰ καὶ αἱ λέξεις ὁποῖαι, αἱ ἀρχόμεναι ἀπὸ τὰ αὐτὰ γράμματα. Ἄλλαι σχέσεις παρῶρησιάζονται εἰς τὸ πνεῦμα εὐκόλως, καὶ ἄλλαι, διὰ νὰ ἀνακαλυφθῶσι, ἀπαιτοῦν προσοχὴν καὶ ἔρευναν.

Εἰς τὰ φιλοσοφικὰ ἢ σύζευξις τῶν ἰδεῶν δὲν συγχωρεῖται ν' ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ προκείμενον, εἰς τὴν ποιητικὴν ὅμως αἱ παρεκβάσεις δίδουν πολλάκις μεγάλην εὐχαρίστησιν. Ἡ εὐκολία, μὲ τὴν ὁποίαν αἱ ἰδέαι συζεύγνυνται εἰς τὸ πνεῦμα, εἶναι πολλὰ διάφορος εἰς διάφορα ἄτομα.

Ἐνῶ μᾶς γεννᾶται διὰ τῆς συζεύξεως μία τις σειρά ἰδεῶν, ἐνίστε διακόπτεται καὶ οἱ στοχασμοί μας λαμβάνουν ἄλλον δρόμον, ἢ ἀπὸ ἰδέας, τὰς ὁποίας ἄλλοι μᾶς διεγείρουν, ἢ ἀπὸ τὰ περίρις ἡμῶν ἀντι-

κείμενα. Κατὰ τοῦτο, τὸ πνεῦμά μας ὑποτάσσεται οὕτω εἰς τοὺς νόμους τῆς φύσεώς του, ὥστε δὲν ἐμποροῦμεν διὰ τῆς βουλήσεως κατ' εὐθείαν νὰ διεγείρωμεν εἰς τὸν ἑαυτὸν μας μίαν τινὰ ἰδέαν ἀποῦσαν, καὶ ὅλη ἡ σειρὰ τῶν ἰδεῶν μας κρέμαται ἀπὸ αἰτίας, αἱ ὁποῖαι ἐνεργοῦν εἰς ἡμᾶς μὲ τρόπον ἀνεξήγητον. Εὐκόλως θέλομεν ὁμολογήσειν τοῦτο, ἂν παρατηρήσωμεν ὅτι τὸ νὰ διεγείρωμεν ἓνα τινὰ στοχασμόν, ὅτι εὐρίσκεται ἤδη εἰς τὸ πνεῦμα. Ἐπάνω ὅμως εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἰδεῶν μας ἡ βούλησις ἔχει ἐπιβρόην καὶ ἡ ἐπιβρόη αὕτη εἶναι διαφόρων βαθμῶν εἰς τοὺς διαφόρους ἀνθρώπους. //

[275]

Παραδείγματα συζεύξεως ἰδεῶν

α. Ἐξ' ὁμοιότητος. Μὲ τὴν ποιητικὴν φαντασίαν του βλέπει μακρόθεν ὁ Ὅμηρος τὴν στιλπνότητα τῶν ὄπλων τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ παρῆρσιάζεται ἡ ἰδέα τῆς λαμπρότητος τοῦ πυρός, ὅταν καίεται ἐκτεταμένον δάσος ἀγρίων δένδρων ἐπάνω εἰς κἀνὲν ὄρος.

Ἦύτε πῦρ ἀΐδηλον ἐπιφλέγει ἄσπετον ὕλην,
οὔρεος ἐν κορυφῆς, ἕκαθεν δέ τε φαίνεται αὐγῆ,
ὡς τῶν ἐρχομένων ἀπὸ χαλκοῦ θεσπέσιοιο,
αἶγλη παμφανόωσα δι' αἰθέρος οὐρανὸν ἴκεν.

(*Ιλιάς* Β', 455-458)

Βλέπε καὶ τὰ ἀκόλουθα τούτων.

β. Ἐξ ἀναλογίας. Ὁ Σωκράτης δείχνων εἰς τὸν Χαιρεκράτην, ὅστις δὲν ἐσυμφωνοῦσε μὲ τὸν ἀδελφόν του Χαιρεφῶντα, τὴν ἀτοπίαν τῆς ἀδελφικῆς ἀσυμφωνίας, τὸν λέγει ἐξ' ἀναλογίας: «νῦν μὲν γὰρ οὕτω(ς), διάκεισθον, ὥσπερ (εἰ) τῷ χεῖρι, ἅς ὁ Θεὸς ἐπὶ τῷ συλλαμβάνειν ἀλλήλοιιν ἐποίησεν, ἀφεμένω τούτου τράποιντο πρὸς τὸ διακωλύειν ἀλλήλω· ἢ εἰ τῷ πόδε θεία μοῖρα πεπονημένω πρὸς τὸ συνεργεῖν ἀλλήλοιιν, ἀμελήσαντε τούτου ἐμποδίζοιεν ἀλλήλω⁹».

9. Ξενοφ(ῶντος), *Ἀπομνημονεύματα*, Β', III, 18.

γ. Ἐξ' ἐναντιότητος. «Οὐκοῦν, ἔφη, νόμιμος μὲν ἂν εἴη ὁ κατὰ ταῦτα (τὰ νόμιμα) πολιτευόμενος, ἄνομος δὲ ὁ ταῦτα παραβαίων; Πάνυ μὲν οὖν, ἔφη. Οὐκοῦν καὶ δίκαια μὲν ἂν // πράττοι, ὁ τούτοις πειθόμενος, ἄδικα δ' ὁ τούτοις ἀπειθῶν; Πάνυ μὲν οὖν. Οὐκοῦν ὁ μὲν τὰ δίκαια πράττων, δίκαιος· ὁ δὲ τὰ ἄδικα, ἄδικος (;) Πῶς γὰρ οὐ; Ὁ μὲν ἄρα νόμιμος δίκαιός ἐστιν, ὁ δὲ ἄνομος ἄδικος»¹⁰.

- [276] δ. Ἐκ τοῦ τόπου. Ὁ Κικέρων διηγούμενος τὴν εἰς τὰς Ἀθήνας διατριβὴν του, μὲ τὸν φίλον του Πίσωνα, λέγει: «Ἀπεφασίσαμεν νὰ ἐκλέξωμεν τὴν Ἀκαδημίαν, διὰ νὰ κάμωμεν τὸν περίπατόν μας πρὸς τὸ ἑσπέρας, κυρίως διότι τὴν ὥραν ἐκείνην δὲν ἐσύχναζε κόσμος πολὺς. Ἐπήγαμεν λοιπὸν εἰς τοῦ Πίσωνος τὴν διωρισμένην ὥραν, ἐκάμαμεν ἔξι στάδια, ἀπὸ τὴν Δίπυλον, συνομιλοῦντες περὶ διαφόρων πραγμάτων. Φθάσαντες, εἰς τοὺς τόπους ἐκείνους τοὺς δικαίως ὀνομαστούς, οἵτινες λέγονται Ἀκαδημία, εὐρήκαμεν τὴν ποδομένην ἐκεῖ ἡσύχίαν. Τότε ὁ Πίσων λέγει: ἡ φύσις τάχα ἢ κάμμία ἀπάτη τῆς φαντασίας κινεῖ τόσον τὴν ψυχὴν μας, ὅταν βλέπωμεν τοὺς τόπους τούτους, εἰς τοὺς ὁποίους ἐξεύρομεν ὅτι ἐκατοίκησαν ἄνδρες ἔνδοξοι καὶ μᾶς κάμνει νὰ δοκιμάζωμεν τότε ἐντυπώσεις ζωηροτέρας, παρὰ τὴν ὁποίαν ἤθελε μᾶς γεννήσειν ἡ διήγησις ἢ ἡ ἀνάγνωσις τῶν ὠραίων πράξεων αὐτῶν; Οὕτω τὴν στιγμὴν ταύτην αἰσθάνομαι τὸν ἑαυτὸν μου ἀπὸ τὴν θέαν τῶν τόπων τούτων κινούμενον. Ἡ εἰκὼν τοῦ Πλάτωνος παριστάνεται εἰς τὸ πνεῦμά μου. Ἐδῶ ἐσυνήδιζε νὰ διαλέγεται //
- [277] καὶ ἐξεύρομεν ὅτι πρῶτος αὐτὸς ἄρχισε ταύτην τὴν συνήθειαν. Οἱ κῆποι οὗτοι, τοὺς ὁποίους βλέπομεν πλησίον μας, ὄχι μόνον τὸν ἀνακαλοῦν εἰς τὴν μνήμην μου, ἀλλὰ φαίνονται καὶ ὅτι τὸν παραστένουν εἰς τὰ βλέμματά μου. Ἐκεῖ, ὁμοίως ἦτον ὁ Σπεύσιππος, ἐδῶ ὁ Ξενοκράτης, ἐκεῖ ὁ μαθητὴς του, Πολέμων. Ἴδου ὁ τόπος, εἰς τὸν ὁποῖον οὗτος ἐσυνήδιζε νὰ κάθεται ... τοιαύτην ἐπιρροὴν ἔχουν οἱ τόποι εἰς τὰς ἐνθυμήσεις μας, ὥστε εἰς αὐτὴν

10. Ὁ αὐτὸς Ξενοφ(ών), Δ', IV, 13.

ἐπάνω δεμελιόνεται ὅλον τὸ σύστημα τῆς τεχνητῆς μνήμης»¹¹.

Τμῆμα Ζ'

Μνήμη

61. Εἰς τὴν μνήμην θεωρεῖται χωρητικότης καὶ ἐτοιμότης· χωρητικότης εἶναι ἡ ἰδιότης τοῦ νὰ κρατῇ τὰς ἀντιλήψεις καὶ γενικῶς τὰ γενόμενα τῶν ἐργασιῶν τοῦ πνεύματος· ἐτοιμότης δέ, τὸ νὰ ἀνακαλῇ αὐτὰ ταχέως καὶ ἐκ τοῦ προχείρου, ὅταν τὸ πνεῦμα τὰ χρειάζεται. Ἡ μνήμη ἄλλοτε ἀνακαλεῖ εἰς τὸ πνεῦμα αὐθορμήτως τὰ πράγματα, καὶ ἄλλοτε διεγειρόμενα ἀπὸ τὴν βούλησιν.

Δὲν πρέπει, καθὼς εἴπαμεν καὶ ἄλλοτε, νὰ συγγέωμεν τὴν μνήμην, μὲ τὴν σύλληψιν. Ὅταν, παραδείγματος χάριν, στοχάζωμαι κἀνὲν συμβάν, εἰς τὸ ὁποῖον ἐμπεριλαμβάνεται ἀντικείμενον τῶν αἰσθήσεων, ἡ πρᾶξις, διὰ τῆς ὁποίας τὸ ἀνακαλῶ εἰς τὸ πνεῦμά μου, συνδέεται μὲ πρᾶξιν τῆς συλλήψεως. Οὕτω, ὅταν στοχάζωμαι [278] // δραματικὴν τινὰ παράστασιν, τὴν ὁποίαν εἶδα πρὸ ὀλίγου, διεγείρω εἰς τὸν ἑαυτόν μου τὴν σύλληψιν τῶν σκηنيκῶν, οἱ ὅποιοι ἔπαιξαν τὰ διάφορα πρόσωπα. Ἡ πρᾶξις ὅμως τῆς μνήμης, διὰ τῆς ὁποίας ἀνακαλῶ εἰς τὸν ἑαυτόν μου κἀνὲν συμβάν, συντροφεύεται ἀπὸ τὴν πεποίθησιν τῆς περασμένης του ὑπάρξεως. Πρέπει λοιπὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ ἐνθύμισίς τινος περασμένου πράγματος, δὲν εἶναι ἀπλή πρᾶξις, ἀλλ' ὅτι τὸ πνεῦμα μορφώνει πρῶτον τὴν σύλληψιν αὐτοῦ καὶ κρίνει ἔπειτα διὰ τῶν περιστάσεων περὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ χρόνου, εἰς τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ ἀναφέρεται.

Ἡ μνήμη κρέμαται ἀπὸ δύο ἄλλας δυνάμεις, κατὰ τὸν συγγραφέα μας, τὴν προσοχὴν καὶ τὴν σύζευξιν τῶν ἰδεῶν. Εἶναι κοινῶς γνωστὸν ὅτι ἡ διαμονὴ τινος ἐντυπώσεως, γενομένης εἰς τὴν μνήμην μας ἀπὸ ὁποιοῦνδήποτε πρᾶγμα, εἶναι ἀνάλογος μὲ τὴν προσοχὴν, τὴν ὁποίαν ἐξαρχῆς ἐδώκαμεν εἰς αὐτό. Ἡ δὲ προσοχὴ εἶναι φυσι-

11. *De finibus*, βιβλ. ε'.

καὶ μάλλον ἢ ἦττον μεγαλητέρα κατὰ τὴν μάλλον ἢ ἦττον στενωτέραν σχέσιν τῶν πραγμάτων μετὰ ἡμᾶς. Ὅθεν ἐνθυμούμεθα εὐκολώτερα τὰ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα διήγειρον εἰς ἡμᾶς κἀνὲν πάθος, διότι ἐνόσφω διαμένει τὸ πάθος, κρατεῖ τὸ ἀντικείμενον ὑπὸ τὴν ὄψιν τοῦ πνεύματος καὶ προσηλώνει τὴν προσοχὴν του εἰς αὐτὸ μετὰ τρόπον σταθερὸν καὶ ἀποκλειστικόν, παντὸς ἄλλου ἀντικειμένου. //

- [279] Ἡ μνήμη ἔχει μετὰ τὴν σύζευξιν τῶν ἰδεῶν τοιαύτην σχέσιν, ὥστε φιλόσοφοί τινες ἐστοχάσθησαν ὅτι ὅλα τὰ φαινόμενα τῆς μνήμης ἐμποροῦσαν νὰ θεωρῶνται ὡς πρᾶξις συζεύξεως, πλὴν ἡ γνώμη αὕτη δὲν ἔμπορει νὰ ὑποστηριχθῇ. Ἡ σύζευξις τῶν ἰδεῶν συστένει μετὰ αὐτῶν δεσμούς, διὰ τῶν ὁποίων παραστένονται εἰς τὸ πνεῦμα μετὰ τάξιν τινά. Εἰς ταύτην ὅμως τὴν σύζευξιν ὑποτίθεται ἡ ὑπαρξις τῶν συζευγνομένων ἰδεῶν, ἢ, μετὰ ἄλλας λέξεις, ἡ δύναμις τῆς συζεύξεως ὑποδέτεται τὴν δύναμιν τοῦ κρατεῖν τὰς γνώσεις, τὰς ὁποίας ἀποκτῶμεν. Ὑποδέτεται ἀκόμη καὶ τὴν δύναμιν τοῦ ἀναγνωρίζειν τὰς ἰδέας, αἱ ὁποῖαι ἀπὸ καιρὸν εἰς καιρὸν παρῆρσιάζονται εἰς τὸ πνεῦμά μας, καὶ ἡ τελευταία αὕτη δύναμις δὲν περιλαμβάνεται εἰς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ὀνομάζομεν σύζευξιν ἰδεῶν. Ἐμποροῦμεν τῶντι νὰ συλλάβωμεν εἰς τὸν ἑαυτὸν μας διαδοχὴν στοχασμοῦ, χωρὶς νὰ συμπεριλαμβάνεται εἰς ταύτην ἡ ἰδέα τοῦ χρόνου, καθὼς μάλιστα εἰς τοὺς γέροντας ἀκολουθεῖ συχνά.

Παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέως περὶ βοηθημάτων τῆς μνήμης

- α. Εἰς πᾶσαν ἐπιστήμην αἱ ἰδέαι, εἰς τὰς ὁποίας περιστρέφεται, ἐνόνονται μετὰ τῶν διὰ τινος ἰδιαιτέρας ἀρχῆς συζεύξεως. Εἰς ἄλλην μὲν, παραδειγματος χάρι(ν), ἐπικρατοῦν αἱ συζεύξεις, αἱ θεμελιούμεναι ἐπάνω εἰς τὴν σχέσιν τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος. Εἰς ἄλλην // δὲ αἱ συζεύξεις, αἱ ἐξαρτώμεναι ἀπὸ ἀναγκαίας σχέσεις, αἱ ὁποῖαι ἰδεάζονται εἰς τὰς μαθηματικὰς ἀληθείας, καὶ εἰς ἄλλην, αἱ θεμελιούμεναι εἰς τὴν συνέχειαν τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τό-

που. Ἡ παρατήρησις αὕτη μᾶς ἀνακαλύπτει μίαν αἰτίαν βαθμικῆς ἀυξήσεως, τὴν ὁποίαν λαμβάνει ἡ μνήμη, ὅταν γυμνάζεται εἰς ἀντικείμενα σπουδῆς, τὰ ὁποῖα καθ' ἡμέραν καταστένονται εἰς ἡμᾶς πλέον συνήθη. Διότι ὁποῖα καὶ ἂν εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς συζεύξεως, ἡ ἐπικρατοῦσα εἰς τὰς ἰδέας, αἱ ὁποῖαι εἶναι τὸ συνηθισμένον ἀντικείμενον τῆς ἐνασχολήσεώς μας, πρέπει ἡ ἀρχὴ αὕτη νὰ ἰσχυροποιῆται διὰ τῆς προσκολλησεώς μας εἰς ἓν εἶδος σπουδῆς, εἰς τὸ ὁποῖον μεταχειριζόμεθα πάντοτε τὴν ἀρχὴν ταύτην.

β. Ὅσον μία τις ἐπιστήμη μᾶς γίνεται συνήθης, τόσον ἡ προσοχή μας μανθάνει νὰ προσηλόνεται εἰς τὰ ἀντικείμενά της. Αἱ ἤδη ἀποκτηθεῖσαι ἀληθεῖαι γεννοῦν τῶντι πόθον διὰ τῆς νέας ἀληθείας ἢ διὰ τὰ νέα γενόμενα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς ἐκείνας τὰς πρώτας ἀληθείας καὶ χρησιμεύουν εἰς συμπλήρωσιν τοῦ συστήματος τῆς μαθήσεως. Ἡ συνήθης ἀπροσεξία γεννᾶται συχνότατα ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν τῆς περιεργείας. Ἄν λοιπὸν θέλει κανεὶς νὰ θεραπεύσῃ τὸ κακόν, δὲν πρέπει νὰ θιάζῃ τὴν προσοχὴν εἰς πᾶσαν ἰδιαιτέραν περιρίσασιν, ἀλλὰ μᾶλλον νὰ μάθῃ βαθμηδὸν καὶ ἀνεπαισθήτως νὰ βλέπῃ τὸ ἀντικείμενον, ἢ τὴν ἰδέαν τὴν ὁποίαν θέλει νὰ ἐνδυμῆται, κατὰ τὸ μέρος τὸ ὁποῖον τοῦ κινεῖ τὴν περιέργειαν. //

[281] γ. Ὅταν προβάλλωμεν εἰς τὸν ἑαυτὸν μας κἀνὲν ζήτημα φιλολογικόν, δὲν ἐμποροῦμεν εὐθὺς νὰ κάμωμεν προσφυῇ διάκρισιν μεταξὺ τῶν ἰδεῶν, αἱ ὁποῖαι μᾶς παρῶρησιάζονται περὶ τῆς ὠφελείας αὐτῶν ἢ ἀξιολογότητος. Ἄν θέλωμεν λοιπὸν νὰ τὰς βαστάξωμεν ὅλας, ἀποτυχαίνομεν τοῦ ἀληθινοῦ μέσου, εἰς τὸ νὰ ἀποκτήσωμεν τὰς δυνατὰς καὶ ἀναλόγους μὲ τὴν ἀδυναμίαν μας γνώσεις. Βαδμηδὸν ὅμως, ἐκτεινομένης τῆς μαθήσεώς μας, κάμνομεν ἐκλογὴν πλέον περιορισμένην καὶ πλέον κριτικὴν, καὶ οὕτω ἡ γνῶσις τῶν ὠφελίμων καὶ συνδεδεμένων μεταξὺ τῶν ἀληθειῶν προχωρεῖ ἀυξανομένη μὲ ταχύτητα, διότι ἡ προσοχή μας καθ' ἡμέραν ὀλιγότερον διασπᾶται ἀπὸ τὰς ἀσυναρτήτους καὶ ἀσημάντους προτάσεις.

δ. Ὅλα τὰ ἀντικείμενα τῶν γνώσεών μας ἔχουν σχέσεις μὲ ἄλλα πολλὰ καὶ ἐμποροῦν νὰ παρῶρησιάζονται εἰς τὸ πνευμά μας πότε

διὰ ταύτης καὶ πότε δι' ἄλλης συζευκτικῆς ἀρχῆς. Καθ' ὅσον λοιπὸν πολυπλασιάζομεν τὰς σχέσεις τῶν ἰδεῶν μας συναλλήλως των, καθὼς ἀκολουθεῖ νὰ γίνεται τοῦτο ἐκ τῆς μαθήσεώς μας, καὶ μάλιστα ἐκ τῆς συνηθείας τῶν φιλοσοφικῶν σπουδῶν, δι' αὐτοῦ τούτου πολυπλασιάζομεν τὰς περιστάσεις τοῦ νὰ ἐνθυμούμεθα τὰς ἰδέας ταύτας καὶ νὰ στερεώνωμεν αὐτὰς εἰς τὴν μνήμην μας.

[282] Τοῦτο μᾶς ἐξηγεῖ τὴν εὐκολίαν, μὲ τὴν ὁποίαν ἐμποροῦμεν νὰ // κρατῶμεν νέον τι γινόμενον ἢ νέαν τινὰ ἰδέαν. Ἡ εὐκολία αὕτη κρέμαται ἀπὸ τὰς σχέσεις, αἱ ὁποῖαι ἐνόνουν τὸ γινόμενον τοῦτο, ἢ τὴν ἰδέαν ταύτην, μὲ τὰ ἀντικείμενα τῶν προαποκτημένων γνώσεών μας. Ἐντεῦθεν ὁμοίως βλέπομεν ὅτι πᾶσα ἀπόκτησις τοῦ εἶδους τούτου, ὄχι μόνον δὲν ἐπιφορτίζει τὴν μνήμην μας, ἀλλὰ μάλιστα καὶ στερεώνει βαθυτέρα εἰς τὸ πνεῦμά μας τὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα ἐξεύραμεν ἤδη καὶ μὲ τὰ ὁποῖα ἡ ἀπόκτησις αὕτη ἔχει τινὰ σχέσιν καὶ σύνδεσιν.

Ὅθεν ἡ αὔξησις τῶν γνώσεών μας, ἡ γενομένη ἀπὸ τὴν ἀπόκτησίν τινων ἰδεῶν ἢ τινων νέων γενομένων, δὲν πρέπει νὰ μετρηται κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἰδεῶν τούτων ἢ τῶν γενομένων, θεωρουμένων ἀτομικῶς, ἀλλὰ κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν σχέσεων, αἱ ὁποῖαι τὰ συνδέουν συναλλήλως των, καὶ χωριστὰ καθὲν μὲ τὰς ἤδη εὑρισκομένας ἰδέας εἰς τὸ πνεῦμά μας, διότι, καθὼς λέγει κάλλιστα ὁ Μακλωρῖνος, «μία τις νέα γνῶσις ὀλιγώτερον στέκει εἰς τὸ νὰ γνωρίσωμεν νέον τι ἀντικείμενον, παρὰ εἰς τὸ νὰ συγκρίνωμεν αὐτὸ μὲ τὰ ἤδη γνωστά, εἰς τὸ νὰ παρατηρήσωμεν τὰς σχέσεις, αἱ ὁποῖαι τὸ ἐνόνουν μὲ ταῦτα, εἰς τὸ νὰ διακρίνωμεν κατὰ τί συγκοινωνεῖ μὲ ἐκεῖνα καὶ κατὰ τί διαφέρει». Ἡ γνῶσις μας ἐκτείνεται λοιπὸν πολὺ μακρύτερα ἀπὸ τὸ κεφάλαιον τῶν ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα τὴν συνδέουν, θεωρουμένων [283] καθ' ἑαυτὰ ἀτομικῶς. Καὶ ὅταν νέον τι ἀντικείμενον // παρῆρσιάζεται εἰς ἡμᾶς, ἡ γενομένη προσθήκη εἰς τὰς γνώσεις μας εἶναι τόσον μεγαλητέρα, ὅσον αἱ γνώσεις αὗται εἶναι πλέον ἐκτεταμένα, εἰς τρόπον ὥστε αὐξάνονται, ὄχι ἀπλῶς κατὰ λόγον τοῦ ἀριθμοῦ τῶν νέων ἀντικειμένων, ἀλλὰ κατὰ ἀναλογίαν πολὺ μεγαλητέραν τούτου.

ε. Τέλος πάντων, ἡ φυσικὴ δύναμις τῆς μνήμης αὐξάνεται εἰς τὸ φιλοσοφικὸν πνεῦμα, διὰ τῆς ἕξεως τὴν ὁποῖαν ἔλαβεν νὰ διατάτῃ τὰς ἰδέας του.

Τμῆμα Η΄

Φαντασία

66. Ἡ διαφορὰ τῆς συλλήψεως ἀπὸ τὴν φαντασίαν στέκει εἰς τοῦτο, καθὼς εἶπαμεν: ἡ μὲν σύλληψις, ἢ συλληπτικὴ δύναμις τοῦ πνεύματος, μᾶς παρῥησιάζει ἀκριβῆς καὶ πιστὸν τὸ ἀντίτυπον, τῶν ὧσων αἰσθανθήκαμεν ἤδη ἢ ἐλάβαμεν ἀντίληψιν αὐτῶν. Ἡ δὲ φαντασία κάνει ἐκλογὴν τῶν ποιότητων καὶ περιστάσεων, τὰς ὁποίας ἀποχωρίζει ἀπὸ πολλὰ ἀντικείμενα, καὶ συνδέει καὶ διαδέτει μὲ τρόπον, ὥστε νὰ κάμῃ ἓν ἰδικὸν τῆς δημιουργήμα.

Ἡ φαντασία δὲν περιορίζεται εἰς τὰ ἀντικείμενα μιᾶς τινος αἰσθήσεως, καθὼς πολλοὶ τὴν ἐπεριώρισαν εἰς τὰ τῆς ὁράσεως, ἀλλ’ ἐκτείνεται εἰς ὅλων τῶν αἰσθήσεων τὰ ἀντικείμενα, μεταβαίνει καὶ εἰς τὸν νοερὸν κόσμον. Ὅλα τὰ ἀντικείμενα τῶν γνώσεών μας [284] προσ // φέρουν εἰς αὐτὴν ὕλην, τὴν ὁποῖαν ἐξεύρει ἐπιτηδεῖως νὰ μεταχειρίζεται, τροποποιουσα κατὰ μυρίους τρόπους τὰς συνδέσεις τῆς.

Ἐπιρροὴ τῆς φαντασίας εἰς τὸν χαρακτῆρα καὶ
εἰς τὴν εὐτυχίαν

Τὰ ζῶα, καθὼς φαίνεται, ἐνασχολοῦνται ὀλοκλήρως εἰς τὰ παρόντα ἀντικείμενα, καὶ ὅσοι ἄνθρωποι εἶναι προσηλωμένοι εἰς τὰς αἰσθήσεις, πλησιάζουν κατὰ τοῦτο εἰς τὴν κατάστασιν τῶν ζῴων. Ἐν ἀπὸ τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα τῆς ἐλευθέρου ἀνατροφῆς εἶναι νὰ μᾶς συνηθίσῃ ν’ ἀποσπῶμεν τὴν προσοχὴν μας ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα καὶ νὰ τὴν διευθύνωμεν εἰς ἄλλα, τὰ ὁποῖα καταστένονται εἰς ἡμᾶς πηγὴ καθαρῶν ἡδονῶν, καὶ μάλιστα ν’ ἀκολου-

θῶμεν ἐκεῖνας τὰς πολυειδεῖς νοεράς συνθέσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἡ φαντασία μας ἀρέσκεται. Πλὴν ἡ δύναμις αὕτη δὲν εἶναι ἴσου βαθμοῦ εἰς διαφόρους ἀνθρώπους, ἀκόμη καὶ μεταξὺ ἐκείνων τῶν ὁποίων τὸ πνεῦμα ἔλαβεν ἐλευθέριον ἀνατροφὴν. Καὶ ἡ μεγάλη κατὰ τοῦτο ποικιλία τῶν πνευμάτων, εἴτε ἀπὸ τὴν πρώτην αὐτῶν σύστασιν κρέματα εἴτε ἀπὸ τὴν πρώτην ἀνατροφὴν, εἶναι ἡ ἀρχὴ παραδόξων τινῶν διαφορῶν χαρακτῆρος.

[285] Ἡ λεγομένη συνήθως εὐαισθησία κρέματα κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ τὴν δύναμιν τῆς φαντασίας. Παράστησε εἰς δύο ἀνθρώπους // τὴν αὐτὴν εἰκόνα συμφορᾶς τινος ἢ δυστυχίας ἀνθρώπου τινός, παραδ(εῖγματος) χάρι(ν), τὸν ὁποῖον ἀνέλπιστοι περιστάσεις ἔφεραν ἀπὸ εὐπορίαν εἰς πτωχείαν. Ἀπὸ τοὺς δύο τούτους, ὁ μὲν εἶς δὲν αἰσθάνεται ἴσως παρὰ ὅ,τι βλέπει, δὲν δοκιμάζει εἰς τὴν ψυχὴν του παρὰ ἐκεῖνο, τοῦ ὁποίου ἔχει τὴν ἀντίληψιν διὰ τῶν αἰσθήσεων. Ὁ δὲ ἄλλος ἀκολουθεῖ μὲ τὴν φαντασίαν ἐκεῖνον τὸν δυστυχητὴ εἰς τὴν λυπηράν του κατοικίαν. Συμμετέχει καθ' ὅλα ἀπὸ τὴν θλίψιν καὶ ἀγωνίαν τῆς δυστυχούς οἰκογενείας καὶ τοῦ πατρὸς αὐτῆς. Τοὺς ἀκούει εἰς τὰς θλιβεράς συνομιλίαις των νὰ ἀναφέρωσι ματαιάς καὶ ἀπατηλὰς ἐλπίδας, τοὺς φίλους των τοὺς ὁποίους ἔχασαν, τὰ σχέδια των τὰ ὁποῖα διεκόπησαν, τὴν ἐλευθέριον ἀνατροφὴν, ἡ ὁποία ἐμποδίσθη καὶ ἔμεινεν ἀτελής. Συλλογίζεται τοὺς διαφόρους τρόπους, μὲ τοὺς ὁποίους ἡ ὑπερηφανία καὶ ἡ ἐντροπὴ τοὺς κάμνουν νὰ κρύπτωσιν ἀπὸ τὸν κόσμον τὴν δυστυχίαν των. Καθ' ὅσον προχωρεῖ εἰς τὴν εἰκόνα ταύτην, ἡ αἰσθητικότης διεγείρεται, δὲν τὸν κινεῖ τὸ ὀρώμενον, ἀλλὰ τὸ ἀπὸ τὴν φαντασίαν παραστενόμενον. Ἴσως θέλει εἰπεῖν κανεὶς, ὅτι ἡ αἰσθητικότης βάλλει τὴν φαντασίαν εἰς κίνησιν. Ναί, εἶναι ἀληθινόν, δὲν εἶναι ὅμως ὀλιγώτερον ἀληθινόν, ὅτι ἀπὸ τὴν φαντασίαν αὐξάνεται καὶ διαμένει ἡ αἰσθητικότης του.

[286] Τοῦτο ἐμπορεῖ νὰ μᾶς ἐξηγήσῃ κατὰ μέρος τὸ μέγα ἀποτέλεσμα, τὸ ὁποῖον προξενεῖ εἰς τινὰς ἢ παράστασις τῶν σκηνηκῶν συμφορῶν, // μ' ὅλον ὅτι οἱ ἄνθρωποι οὗτοι δὲν δείχνουν τόσην αἰσθητικότητα εἰς τὰς ἀληθινὰς συμφορὰς. Εἰς τὴν μυθιστορίαν ἢ

τραγωδίαν, ἢ εἰκὼν εἶναι συνήθως τελειωμένη, δὲν λείπει κἀνὲν οὐσιῶδες μέρος. Εἰς τὰ συγγράμματα ταῦτα μᾶς δείχνουν, ὄχι μόνον τὰς περιστάσεις, αἱ ὁποῖαι προξενοῦν τὴν θλίψιν καὶ ἀγωνίαν τῶν προσώπων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐντύπωσιν τὴν ὁποίαν αἱ περιστάσεις αὗται κάμνουν εἰς τὰ πρόσωπα καὶ τὰ αἰσθήματα, τὰ ὁποῖα καθὲν δοκιμάζει εἰς τὴν κατάστασίν του. Ἐξεναντίας δέ, εἰς τὰς πραγματικὰς συμφορὰς τῆς ζωῆς ἔμπορεῖ τις νὰ εἴπῃ, ὅτι γενικῶς δὲν βλέπομεν τῆς τραγωδίας παρὰ ὀλίγας σκηνὰς κεκομμένας. Ὅθεν τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἀσθενέστερον, ἔξω ἐὰν ἡ φαντασία διαγράψῃ ἀφ' ἑαυτῆς τοὺς χαρακτῆρας καὶ ἀναπληρώσῃ τὰ ἀγνοούμενα συμβεβηκότα.

Ἡ φαινομένη ψυχρότης καὶ τὸ εἶδος ἐκεῖνο τοῦ ἐγωῖσμοῦ, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖται εἰς πολλοὺς ἀνθρώπους, εἶναι ἀρκετὰ πιθανὸν ὅτι κατὰ μέγα μέρος προέρχεται ἀπὸ ἔλλειψιν προσοχῆς καὶ φαντασίας. Ὅταν ἡμεῖς δοκιμάζωμεν κάμμίαν συμφορὰν, ἢ πάσχη κανεὶς ἀπὸ τοὺς οἰκείους μας, κάμμία ἀπὸ τὰς δύο ταύτας δυνάμεις δὲν μᾶς εἶναι ἀναγκαία, διὰ νὰ κρίνωμεν περὶ τῆς καταστάσεώς μας. Ὅθεν δὲν λείπομεν ἀπὸ τοῦ νὰ δοκιμάζωμεν τὰς γενομένας ἀπὸ τὴν κατάστασιν ταύτην ἐντυπώσεις. Διὰ νὰ καταλάβῃ ὁμοῦς κανεὶς καὶ ἐντελῶς νὰ παραστήσῃ εἰς τὸν ἑαυτὸν του τὴν κατάσταση τοῦ ἄλλου, // διὰ νὰ συλλάβῃ καθαρὰ τὴν ἰδέαν τῶν τόσον πολυειδῶν συμφορῶν, τὰς ὁποίας πάσχει ἡ ἀνθρωπότης, πρέπει νὰ ἔχῃ καὶ τὰς δύο δυνάμεις εἰς βαθμὸν μεγαλώτατον. Μὲ τοῦτο δὲν ἀρνοῦμαι ὅτι κατὰ νόμον τῆς ἀνθρωπίνης ἡμῶν φύσεως, κλίνομεν εἰς τὸ νὰ προτιμῶμεν τὸ ἰδικόν μας συμφέρον παρὰ τὸ τοῦ ἄλλου, ὅταν εἶναι ἐναντία. Ἄλλὰ, λέγω, ὅτι, ὅταν ἡ προτίμησις αὐτῆ ἐκβαίῃ ἀπὸ τὰ ὅρια, ὅταν καταστένεται ἄδικος καὶ μεμπτή, πρέπει νὰ τὴν ἀποδίδωμεν κατὰ μέρος εἰς τὴν ῥηθεῖσαν αἰτίαν. Ἰσχυροτάτη ἀπόδειξις τῆς ἀληθείας ταύτης εἶναι ἡ συντριβὴ τῆς καρδίας, τὴν ὁποίαν δοκιμάζουν καὶ οἱ πλέον σκληροὶ ἀνθρωποι, ὅταν ἡ προσοχὴ των προσηλωθῇ καὶ ἡ φαντασία των διεγερθῇ, ἀπὸ λεπτομερῆ τινα διήγησιν ῥητορικῶς καὶ παθητικῶς γενομένην.

Λυπηρά ἐπακόλουθα τῆς ἀτάκτου φαντασίας

Ἡ θέλησις τῆς φύσεως εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολίαν, τὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα νὰ κάμνωσιν ἐπάνω μας ἐντύπωσιν δυνατωτέραν παρὰ αἱ ἀπλαῖ ἐργασίαι τοῦ πνεύματος. Καὶ τοῦτο γίνεται τῶνόντι, ὅταν εἰς τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ζωῆς, αἱ διάφοροι δυνάμεις γυμνασθῶσι καλῶς. Ἐμπορεῖ ὅμως ν' ἀκολουθήσῃ, ὥστε νὰ συνηθίσῃ κανεὶς ἐξαρχῆς νὰ συγκεντρόνῃ τὴν ψυχὴν του εἰς τὰς ἀσυγκοινωνήτους σκέψεις του καὶ ἀπὸ τὴν συνήθειαν ταύτην νὰ ἀνατραπῇ ἢ φυσικὴ τάξις καὶ νὰ λάβῃ ἢ φαντασία ὑπερβολικὴν ἐπιρροήν. Ἀπομακρυσμένοι ἀπὸ τὴν συγκοινωνίαν τῶν ἀνθρώπων, συνηθισμένοι [288] νὰ // ἐνδιατρίβωμεν εἰς τοὺς ἰδικοὺς μας στοχασμοὺς, νὰ ἐνασχολῶμεν τὸ πνευμά μας εἰς ζητήματα ἀπλῶς νοερά καὶ τὰ ὅποια, χωρὶς νὰ μᾶς ἐκθέτωσιν εἰς τοὺς κινδύνους τοῦ κόσμου, ἀρκοῦν νὰ κρατῶσιν εἰς γύμνασιν τὰς δυνάμεις μας. Ἐμποροῦμεν οὕτω νὰ καταντήσωμεν εἰς βαθμόν, ὥστε ν' ἀδιαφορῶμεν περὶ τῶν γενομένων ἔξω ἀπὸ ἡμᾶς καὶ νὰ εὐχαριστοῦμεθα μόνον εἰς τὴν ἐσωτερικὴν μας μελέτην. Τότε χάνει τὸ πνεῦμα βαθμηδὸν τὴν δυνάμιν του νὰ ἡγεμονεύῃ εἰς τοὺς στοχασμοὺς του καὶ νὰ διευθύνῃ τὴν διαδοχὴν των κατὰ τὴν ἀρέσκειάν του, τὴν ὁποίαν δύνάμιν ἢ καλὴ ἀνατροφή δὲν λείπει ἀπὸ τοῦ νὰ δίδῃ καὶ νὰ διασώζῃ. Ἄλλ' ὅταν ἡ δύναμις αὕτη ἐξασθενήσῃ, τὸ κακὸν αὐξάνει καὶ καταντᾷ εἰς βαθμόν, ὥστε ἢ φαντασία νὰ δεσπόζῃ ἐπάνω μας καὶ νὰ μᾶς ταράττῃ μὲ τὰ παράξενά της φαντάσματα, ὡς νὰ εἶχαν κάμμίαν πραγματικότητα.

Τοιοῦτον ἐλάττωμα φαντασίας, ἀφοῦ φθάσῃ, ἕως ἕνα τινὰ βαθμόν, εἶναι πιθανῶς ἀθεράπευτον. Πρὶν στερεωθῆ, εἶναι δυνατόν διὰ τῆς ἐπιμελείας νὰ μεταβάλλῃ διάθεσιν καὶ τὸ καλλίτερον μέσον πρὸς τοῦτο εἶναι νὰ δίδεται ὁ ἄνθρωπος βαθμηδὸν εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ὑποθέσεις καὶ εἰς τὰς ἀδώας ἡδονάς. Ἡ ἂν αἰσθανώμεθα εἰς τὸν ἑαυτὸν μας δύνάμιν εἰς τοῦτο νὰ ἐμβαίνωμεν εὐδὺς εἰς τὸ μέσον τῶν πραγμάτων καὶ νὰ παρῶρησιαζώμεθα εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ κόσμου, ὥστε βιαζόμενοι ἀπὸ τὴν θέσιν μας νὰ συμμαδέξωμεν τῶν

[289] ἀνθρωπίνων // πραγμάτων νὰ ἀλλάξωμεν τὰς συνηθείας μας, καὶ οὕτω διὰ τῆς ἐπιρροῆς τῶν γενομένων, ἔξω ἀπὸ ἡμᾶς, νὰ μάθη ἡ φαντασία μας νὰ εὐχαριστῆται εἰς ὅρια δίκαια. Πόση ὅμως προσοχὴ χρειάζεται καὶ εἰς τὴν μεταβολὴν ταύτην! Ὅταν κάνεις, ἔχων θερμὴν φαντασίαν, ἐμβαίνει εἰς τὰς ὑποθέσεις, κινδυνεύει νὰ ἀπατηθῇ ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμόν του. Εἰς τὴν διαγωγὴν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἐκεῖνο τὸ ὅποῖον λέγουν καλὴν αἴσθησιν (*bon sens*) στέκει εἰς μίαν τινὰ διάθεσιν τοῦ πνεύματος, ἡ ὁποία ἀφίνει τὸν ἄνθρωπον πάντοτε νὰ βλέπῃ ὅλας τὰς διαφόρους καταστάσεις τῆς θέσεως, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκεται, εἰς τρόπον ὥστε πᾶσα μία περίστασις παρατηρουμένη, νὰ κάμνῃ ἐπάνω του τὸ ἀνῆκον ἀποτέλεσμα, χωρὶς κάμμία συνήθεια τοῦ πνεύματος νὰ ἀλλοιόνη τὸ παρατηρούμενον καὶ νὰ κάμνῃ τὸν ἄνθρωπον νὰ δοκιμάξῃ κἀνὲν ὑπέρμετρον αἴσθημα. Εἰς ἄνθρωπον ὅμως, τοῦ ὁποίου ἡ φαντασία εἶναι ἀκανόνιστος, αἱ ἐξωτερικαὶ περιστάσεις δὲν κάμνουν παρὰ νὰ διεγείρωσιν ἰδικούς του στοχασμούς καὶ αἰσθήματα. Ὅθεν συμβαίνει, ὥστε συμβαίνει, φερόμενος κατὰ τὸν ἑαυτὸν του ὀρθότατα, νὰ δείχνῃ εἰς τοὺς ἄλλους ὅλα τὰ φαινόμενα τῆς παραφροσύνης.

76. Ἴδου τί λέγει περὶ κρίσεως ὁ Γάλλος ἰδεολόγος, ὁ Κονδιλλάκης· ἐστοχάσθη ὅτι: «αἱ κρίσεις μας ὅλαι εἶναι εἶδη ἀλγεβρικῶν ἐξιώσεων, καὶ οἱ συλλογισμοὶ μας, σειραὶ ἐξιώσεων, καὶ ὅτι αἱ δύο [290] συγκρινόμεναι ἰδέαι εἰς μίαν τινὰ πρότασιν // καὶ εἰς μίαν τινὰ κρίσιν ὀρθήν, εἶναι αἱ αὐταὶ (*identique*)». Ἐβιάσθη μὲν νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι ἡ ταυτότης αὕτη δὲν εἶναι παρὰ μερικὴ, μ' ὅλον τοῦτο ἐδιδίχασθη ὅτι ἐμπορεῖ τῇ ἀληθείᾳ νὰ λέγεται, ὅτι τὸ ἄγνωστον καὶ τὸ γνωστὸν εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα.

Πρέπει νὰ τὸ ὁμολογήσω ἐλευθέρως, φρονῶ ὅτι ὅλα ταῦτα εἶναι ἐσφαλμένα. Ὁ τρόπος οὗτος τοῦ ἐκφράζεσθαι δὲν παραστένει τὴν ἀληθινὴν ἐργασίαν τοῦ πνεύματός μας· ὅταν κρίνῃ δὲν εἶναι τρόπος ἀκριβῆς, φέρει ἀναγκαίως εἰς συμπέρασμα παράλογον, διότι ἐπιστηρίζεται εἰς βάσιν ἀνατρεπτικὴν τῶν ἰδεῶν, καὶ ἰδοὺ πῶς:

Ἡ δύναμις τοῦ κρίνειν δὲν γεννᾶται ἀπὸ τὴν δύναμιν τοῦ ποιεῖν ἐξισώσεις, ἀλλ' ἐξεναντίας ἔχομεν τὴν δύναμιν νὰ κάμνωμεν ἐξισώσεις, διότι ἔχομεν τὴν δύναμιν νὰ κρίνωμεν, ἤγουν, νὰ καταλαμβάνωμεν τὴν σχέσιν δύο ἀντιλήψεων.

Κάνεις λοιπὸν δὲν ἐμπορεῖ νὰ εἶπῃ ὅτι ἡ κρίσις εἶναι εἶδος ἐξισώσεως, ἐξεναντίας ὅμως ἐμπορεῖ καὶ πρέπει νὰ λέγῃ ὅτι ἡ ἐξίσωσις εἶναι ἰδιαίτερον εἶδος κρίσεως, τὸ ὁποῖον στέκει εἰς τὸ νὰ ἀντιλαμβάνομεθα, ὅτι εἰς τὴν ἰδέαν τὴν ὁποίαν ἔχομεν ποσότητός τινος, ἐμπεριλαμβάνεται ἡ ἰδέα τοῦ ὅτι ἡ ποσότης αὕτη εἶναι ἴση μὲ μίαν ἄλλην ποσότητα, ἐκφραζομένην διαφόρως. Εἶναι κρίσις, τῆς ὁποίας τὸ κατηγορούμενον εἶναι πάντοτε ἡ ἰδέα, εἶναι ἴσον. //

- [291] Λαμβάνοντες, τὸ πρᾶγμα κατὰ ταύτην τὴν ἔννοιαν, ἡ ὁποία εἶναι ἡ ἀληθής, βλέπομεν διὰ τί ἐμπορεῖ τις νὰ ὀνομάσῃ τὸ εἶδος τοῦτο τῆς κρίσεως ἐξισώσεις, καὶ διὰ τί ἐμπορεῖ νὰ λέγῃ ὅτι οἱ δύο τῶν ὄροι εἶναι ἴσοι. Ἡ αἰτία εἶναι ὅτι εἰς αὐτὰς δὲν πρόκειται παρὰ νὰ θεωρῶμεν ἰδέας ποσότητος, καὶ νὰ συγκρίνωμεν ὅτι ἡ μία εἶναι ἴση μὲ τὴν ἄλλην, διότι, ὅταν λέγω ὅτι τὸ $x = a^2$, εἶναι ἴσον μὲ τὸ τετράγωνον τοῦ 12, εἶναι ἴσον μὲ τὸν 12 πολλαπλασιασθέντα δι' ἑαυτοῦ, εἶναι ἴσον μὲ τὸν 144, δὲν θεωρῶ ποτὲ εἰς τὸ x παρὰ τὴν ποσότητα, τὴν ὁποίαν παριστάνει καὶ ἄλλο δὲν λέγω παρὰ ὅτι ἡ ποσότης αὕτη εἶναι ἴση μὲ μίαν ἄλλην. Ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ἕν ἰδιαίτερον εἶδος τῶν κρίσεών μας, καὶ ὅ,τι εἶναι ἀληθὲς περὶ τοῦ εἴδους δὲν εἶναι καὶ περὶ τοῦ γένους. Τοῦτο εἶναι τόσον βέβαιον, ὥστε χωρὶς νὰ ἐκβῶ ἀπὸ τὰς ἰδέας τῆς ποσότητος, ὅταν λέγω μόνον ὅτι τὸ x εἶναι διπλάσιον τοῦ β , δὲν ἐμπορεῖ νὰ ὀνομάσῃ κάνεις τὴν κρίσιν ταύτην ἐξίσωσιν, ἂν καὶ καταντᾷ ἐξίσωσις, ὅταν εἶπω ὅτι τὸ x εἶναι ἴσον μὲ δύο β . Κατὰ λόγον πολὺ ἰσχυρότερον, ὅταν λέγω τὸ δένδρον τοῦτο εἶναι ὠραῖον, εἶναι ἀβλαβές, εἶναι δυνατόν, βέβαια εἶναι βίᾳ τῆς σημασίας ὄλων τῶν λέξεων, ἀνατροπὴ ὄλων τῶν φράσεων, ὑπεράσπισις, τφόντι πράγματος ψευδοῦς, νὰ λέγω ὅτι κάμνω ἐδῶ ἐξίσωσιν, καὶ ὅτι λέ-

[292] γω ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ δένδρου τούτου εἶναι ἴση μὲ τὴν ἰδέαν τῆς ὠραιότητος, // τῆς ἀβλαβείας, τῆς δυνάμεως. Εἰς τὰς κρίσεις ταύτας βλέπω καὶ λέγω μόνον ὅτι ἡ ἰδιαιτέρα καὶ ἀτομικὴ ἰδέα, τὴν ὁποίαν ἔχω τοῦ δένδρου τούτου, περικλείει τὰς γενικὰς ἰδέας, τοῦ νὰ εἶναι ὠραῖον, ἀβλαβές, δυνατόν, καὶ ὅτι αἱ γενικαὶ αὗται ἰδέαι περιλαμβάνονται μὲ συστολὴν τῆς ἐκτάσεώς των, δηλαδὴ μὲ τρόπον μερικόν κατὰ τὸν ὁποῖον ἀνήκουν εἰς τὸ δένδρον τοῦτο, καὶ ὄχι κατὰ τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον ἀνήκουν εἰς τὸν ἄνθρωπον, εἰς τὸν ἵππον ἢ μόνον εἰς δένδρον ἄλλου εἴδους.

Ἄκόμη, καὶ ἂν ἤθελε συγχωρήσειν κἀνεὶς ὅτι αἱ κρίσεις μας ἐμποροῦν νὰ ὀνομάζωνται ἐξιιώσεις, οὐδὲ τότε δὲν ἔπεται ὅτι οἱ δύο τῶν ὄροι εἶναι οἱ αὐτοί. Τοῦτο ἀκριβῶς ἐξεταζόμενον εἶναι ψευδὲς καὶ περὶ τῶν κυρίως λεγομένων ἐξιώσεων. Τὸ x δὲν εἶναι τὸ αὐτὸ μὲ τὸ a^2 , μὲ τὸ τετράγωνον τοῦ 12, μὲ τὸ 12 πολλαπλασιασθὲν δι' ἑαυτοῦ, μὲ τὸν 144, εἶναι ἴσον μὲ ὅλον τοῦτο, διαφέρει ὅμως κατὰ τὴν ἔκφρασιν, κατὰ τὴν γέννησιν τῆς ἰδέας, κατὰ τὰς ἰδιότητάς του, κατὰ τὰς χρήσεις, τὰς ὁποίας ἐμπορεῖ τις νὰ κάμῃ ... δύο ὄντα, ἢ δύο ἰδέαι δὲν εἶναι αἱ αὐταί, παρὰ ὅταν εἶναι ἐντελῶς ἴσαι καὶ ὅμοιαι καθ' ὅλας τὰς σχέσεις.

Τμῆμα Ι'

[293] 81. Αἱ νοητικαὶ δυνάμεις οὐσιωδῶς εἶναι εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους αἱ αὐταί, ἂν καὶ κατὰ βαθμοὺς διαφόρους, τῶν ὁποίων αἱ φανεραὶ καὶ κυριώτεραι αἰτίαι εἶναι ἡ ὀργανικὴ κατάστασις τοῦ σώματος, // ἥτις ἔχει μεγάλην ἐπιρροὴν εἰς τὰς νοητικὰς δυνάμεις, καὶ τὸ κλίμα, εἰς τὸ ὁποῖον γεννᾶται καὶ τρέφεται. Χωριστὰ ὅμως ἀπὸ τὴν διαφορὰν τῶν βαθμῶν τούτων, τὰ διάφορα ἐπαγγέλματα καὶ αἱ διάφοροι βιοτικαὶ καταστάσεις, εἰς τὰς ὁποίας οἱ ἄνθρωποι δίδονται, γεννοῦν ἀπέριωτος ἰδιαιτέρας μορφὰς νοητικῶν χαρακτήρων. Καὶ τφόντι, ἂν συλλογισθῶμεν τὸ πλῆθος τῶν βιωτικῶν τούτων καταστάσεων, καὶ τὰς πολυειδεῖς συμπλοκάς αὐτῶν, τὰ ὁποῖα

ὅλα γυμνάζουν τὰς δυνάμεις τοῦ πνεύματος, κατὰ διαφόρους τρόπους καὶ συστήματα, πρέπει φυσικὰ νὰ γεννῶνται ἐκ τούτων ἄπειροι διαφοραὶ χαρακτήρων εἰς τὰς νοητικὰς δυνάμεις, καὶ ἂν δὲν εἶχαν κάμμίαν ἀρχικὴν διαφοράν. Ὅσοι δίδονται εἰς τὴν σπουδὴν τῶν ἐπιστημῶν, τὸ πνευμά των λαμβάνει λεπτότητα καὶ ὀξύτητα πολλὰ διάφορον, παρὰ ἐκείνων οἱ ὅποιοι καταγίνονται εἰς τὰ ἀτομικὰ πράγματα. Καὶ πάλιν ἀπὸ τοὺς δεδομένους εἰς τὰς ἐπιστήμας ἕκαστος, κατὰ τὸ εἶδος τῆς ἐπιστήμης, εἰς τὸ ὅποιον ἐξαιρέτως καταγίνεται, μορφώνει εἰς τὸν ἑαυτὸν του χωριστὰς τινὰς ἕξεις ἢ δυνάμεις, καὶ ταύτας λεπτύνει καὶ ἰσχυροποιεῖ, ἀφίνων ἄλλας δυνάμεις τοῦ πνεύματός του νὰ μένωσιν ἀγύμναστοι καὶ ἀκολούθως ἀτελεῖς καὶ περιορισμένοι εἰς τὰς ἐργασίας των. Ὅθεν ἤθελεν εἶσθαι μέγα ὄφελος, ἂν ἀπὸ βαθεῖαν σκέψιν καὶ παρατήρησιν ἐσυστένοντο ἀκριβῶς κανόνες, κατὰ τοὺς ὁποίους νὰ βάλλωνται εἰς γύμνασιν ὅλαι αἱ νοητικαὶ δυνάμεις οὕτω πως, ὥστε //

[294] νὰ γίνεται σύμμετρος ἡ ἀνάπτυξις ὅλων, καὶ οὕτω νὰ τελειοποιῆται ἡ ποιητικὴ μας φύσις καθ' ὅλα τῆς τὰ μέρη, ἀλλ' ὄχι νὰ πάσχωμεν ὅμοια μὲ ἐκείνους τοὺς ἀθλητὰς, οἱ ὅποιοι ἰσχυροποιῦντες διὰ τῆς ἀθλήσεως ἓν μέρος τοῦ σώματος, ἔπασχαν εἰς τὰ ἄλλα μεγάλην ἀδυναμίαν.

84. Ἡ σπουδὴ τῶν φαινομένων τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, καὶ αἱ συναγόμεναι ἀπὸ αὐτὴν ἀλήθειαι, περὶ τῆς φύσεως τῶν δυνάμεών του, περὶ τῆς βαθμικῆς τελειοποιήσεως αὐτῶν καὶ περὶ τῶν ἐλλείψεων εἴτε ἐνδειῶν, αἱ ὅποια ἀντίκεινται εἰς τὰς τελειότητας, ὡς ἡ βραδύτης εἰς τὴν ταχύτητα, ἡ ἀμβλύτης εἰς τὴν ὀξύτητα, κ.τ.λ., οὔσαι καθ' ἑαυτὰς ἀντικείμενον ἄξιον τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας, ἤθελαν εἶσθαι καὶ πολλὰ ὠφέλιμοι εἰς τὰ διάφορα ἐπαγγέλματα τοῦ πρακτικοῦ βίου.

Αἱ ἐνεργητικαὶ ἀρχαί, τὰς ὁποίας ἤδη ἐπαριθμήσαμεν καὶ τὰς πλειοτέρας ἐξ' αὐτῶν ἐθεωρήσαμεν, εἶναι αἱ ὀρέξεις, αἱ ἐπιθυμίαι, αἱ παθήσεις, ἡ φιλαυτία καὶ ἡ ἠδικὴ δύναμις.

Αἱ ὀρέξεις, καθὼς εἶδαμεν, εἶναι τρεῖς: πείνα, δίψα καὶ ἔρως.

Αὗται ἔχουν τὴν πηγὴν τῶν εἰς αὐτὸ τὸ σῶμα καὶ εἶναι κοινὰ εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ εἰς τὰ ζῷα. Ἐνεργοῦν ἐκ διαλειμμάτων, εἴτε περιοδικῶς. Συντροφεύονται πάντοτε, κατὰ τὴν μεγαλητέραν ἢ μικροτέραν τάσιν τῆς ὀρέξεως. //

[295] Τέλος δὲ πάσης ὀρέξεως εἶναι ἡ ἐκπλήρωσις τῆς χρείας. Ὅθεν κάμμία ὄρεξις δὲν ἐμπορεῖ κυρίως νὰ λέγεται ἰδιοτελής, διότι ἡ ἰδιοτελεία εἶναι προσοχὴ εἰς μόνον τὸ ἴδιον συμφέρον, μὲ ἀδιαφορίαν ἢ καταφρόνησιν τοῦ συμφέροντος τῶν ἄλλων.

Αἱ ἐπιθυμίαι εἶναι, καθὼς ὁμοίως ἴδαμεν, ἡ φιλομάθεια, ἡ φιλοκοινωνία, ἡ ἐπιθυμία τῆς ὑπολήψεως ἢ ἡ ἀρχὴ τῆς φιλοτιμίας, ἡ ἐπιθυμία τῆς δυνάμεως ἢ ἡ ἀρχὴ τῆς φιλοδοξίας, καὶ ἡ ἐπιθυμία τῆς ὑπεροχῆς ἢ ἡ ἀρχὴ τῆς ἀμίλλης.

Αἱ ἐπιθυμίαι δὲν ἔχουν τὴν πηγὴν τῶν εἰς τὸ σῶμα, ἀλλ' εἰς τὸ πνεῦμα, δὲν εἶναι χρεῖαι σωματικά, ἀλλὰ ψυχικά. Δὲν ενεργοῦν περιοδικῶς, καθὼς αἱ ὀρέξεις, ἀλλ' ἡ ἐνέργειά των ἐξακολουθεῖ μεταβάλλουσα ἀντικείμενα. Συντροφεύει καὶ ταύτας ἀνήσυχον αἴσθημα, μᾶλλον ἢ ἥττον δυνατόν, κατὰ τὴν μεγαλητέραν ἢ μικροτέραν τάσιν τῆς ἐπιθυμίας. Τινὲς ἐξ' αὐτῶν, ὡς τὸ κοινωνικὸν καὶ φιλάμιλλον, εἶναι κοινὰ καὶ εἰς τὰ ζῷα. Κάμμία ἀπὸ τὰς ἐπιθυμίας, δεωρουμένη εἰς τὴν φυσικὴν τῆς ἐνέργειαν, δὲν εἶναι ἰδιοτελής, ἀλλὰ καθὼς αἱ ὀρέξεις, οὕτω καὶ αἱ ἐπιθυμίαι, ἀποτείνονται ἐκάστη εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς χρείας τῆς.

Αἱ παθήσεις διαφέρουν ἀπὸ τὰς ὀρέξεις καὶ ἐπιθυμίας, καθότι τὸ ἄμεσον ἀντικείμενον ἐκείνων εἶναι ἡ ἐκπλήρωσις τῆς χρείας, τῶν δὲ παθήσεων τὸ ἄμεσον ἀντικείμενον εἶναι νὰ προξενῶσιν //

[296] εἰς τοὺς ἄλλους λύπην ἢ χαράν, ὠφέλειαν ἢ βλάβην, ὅθεν διαίρουσιν εἰς εὐμενεῖς καὶ δυσμενεῖς παθήσεις.

Τὴν γύμνασιν τῶν εὐμενῶν παθήσεων συντροφεύει πάντοτε αἴσθημα εὐάρεστον, μᾶλλον ἢ ἥττον δυνατόν, κατὰ τὰ πρόσωπα εἰς τὰ ὁποῖα ἀποτείνονται, καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον μεγαλητερον ἀγαθόν, τὸ ὁποῖον προξενοῦν. Ἡ ἡδονὴ των δὲν περιορίζεται εἰς τὰς ἐναρέτους μόνον πράξεις, ἀλλ' ἐμβαίνει καὶ εἰς πολλὰς κακὰς

συγκαταβάσεις καὶ ἀρεσκείας ὑπὸ τὴν ἀπατηλὴν πρόφασιν τῆς φι-
λίας, τῆς φιλοτεκνίας κ.τ.λ.

Αἱ δυσμενεῖς παθήσεις φαίνονται ὅτι ἔχουν τὴν πηγὴν τῶν εἰς
τὸν χόλον, εἰς ἐκεῖνο δηλαδὴ τὸ φυσικὸν αἶσθημα, τὸ ὁποῖον μᾶς
διεγείρει ἐναντίον τινός, ἀπὸ τὸν ὁποῖον μᾶς ἐπαπειλεῖται βλάβη·
συντροφεύονται πάντοτε ἀπὸ αἶσθημα λυπηρόν.

167. Πᾶς ἄνθρωπος θέλει καὶ ἐπιμελεῖται τὴν εὐτυχίαν του, τοῦτο
εἶναι καθαυτὸ ἔργον τῆς φιλαυτίας, θέλει τὴν εὐτυχίαν τῶν ἄλλων
καὶ χαίρει εἰς αὐτήν, τοῦτο εἶναι καθ' αὐτὸ αἶσθημα εὐμενοῦς πα-
θήσεως. Ἡ λέξις ὅμως φιλαυτία δὲν διακρίνει τὸ ἐν ἀπὸ τὸ ἄλλο,
ἀλλὰ φανερόντι ὁμοιότητά τινα τῶν πράξεων αὐτῆς μετὰ τὰς πράξεις
τῶν εὐμενῶν παθήσεων. Ὅθεν κοινῶς οἱ ἄνθρωποι συγγέουν πολ-
λάκις τὴν φιλαυτίαν μετὰ τὰς εὐμενεῖς παθήσεις.

[297] Οὕτω τῆς φιλαυτίας ἡ σημασία, μὴ θεωρουμένη μετὰ ὅλην τὴν ἀνα-
λυ // τικὴν ἀκρίβειαν, δείχνει τινὰ ὁμοιότητα μετὰ τὴν λέξιν ἰδιοτέ-
λεια, καὶ ἡ ὁμοιότης αὕτη ἐστάθη ἀφορμὴ συγχύσεως καὶ παραλο-
γισμῶν εἰς τὰ ἠθικὰ ζητήματα, καὶ ἐστοχάσθησάν τινες ὅτι ἡ ἰδιο-
τέλεια δὲν εἶναι ἄλλο, παρὰ ὑπερβολικὴ φιλαυτία.

Ἄλλὰ διὰ τί δίδομεν εἰς τὸν φιλάργυρον καὶ εἰς τὸν ἡδυπαθῆ
καὶ φιλόσαρκον τὸ ἐπίθετον ἰδιοτελεῆς καὶ ποτὲ δὲν ὀνομάζο-
μεν οὕτω τὸν φιλομαθῆ, τὸν φιλάρετον, ἐνῶ οὗτοι λαμβάνουν ἡ-
δονὰς ἀσυκρίτως ὑψηλοτέρας παρὰ τὸν φιλάργυρον καὶ φιλόσαρ-
κον; Ἄν ἐξετάσωμεν τὴν αἰτίαν, φαίνεται πιθανῶς ὅτι εἶναι αὕτη.
Δὲν ἐξετάζομεν κοινῶς πόθεν πηγάζει τὸ εἶδος τῆς σπουδῆς, τὴν
ὁποῖαν ὁ ἄνθρωπος ἔχει εἰς τι, χρήματα, ἡδονάς, κ.τ.λ., ἀλλὰ τὸ
τέλος, ἡγουν, τὰ ἐκ τῆς σπουδῆς ταύτης ἀποτελέσματα. Ἄν ταῦ-
τα εἶναι ἀδιάφορα ἢ δὲν προξενῶσι κάμμίαν ὠφέλειαν εἰς τοὺς
ἄλλους, ἀλλὰ καὶ ζημίαν, ὡς πρὸς ταῦτα, καὶ ὄχι ὡς πρὸς τὴν αἰ-
τίαν τῆς σπουδῆς, λέγομεν τὸν ἄνθρωπον ἐκεῖνον ἰδιοτελεῆ ἢ ὑπερ-
βολικὰ φίλαυτον, ἐνῶ ἡ φιλαργυρία, ἡ φιλοπάθεια κ.τ.λ., δὲν ἔ-
χουν καθ' αὐτὸ αἰτίαν τὴν φιλαυτίαν, ἀλλ' ἀναφέρονται εἰς ταύτην

ἢ ἐκείνην ἀπὸ τὰς ἐνεργητικὰς ἀρχὰς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως.

[298] Ὅτι ἰδιοτέλεια καὶ φιλαυτία δὲν εἶναι συνώνυμα, φαίνεται ἀκόμη καὶ ἐκ τούτου: ὅταν μέμφονται οἱ ἄνθρωποι τὸν ἄσωτον, τὸν ὁποῖον συνήθως λέγουν φίλαυτον καθ' ὑπερβολὴν εἴτε ἰδιοτελεῖ, // τὸν μέμφονται στοχαζόμενοι ὅτι θυσιάζει τὰ ἀληθινὰ του συμφέροντα εἰς ταπεινὰ πάθη τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἐνῶ ἐμποροῦσε ν' ἀπολαμβάνῃ ἄλλας εὐγενεστέρας ἡδονάς, δηλαδὴ τὸν στοχαζόμεθα ὄχι φίλαυτον, ὄχι φίλον τῆς εὐτυχίας του, ἀλλὰ ἐχθρόν.

Ἐκ τῆς ἀνάλυσιν τοῦ κυρίου Κουσίνου (Cousin)

Ἴδου τὰ γενόμενα, τὰ ὁποῖα διαστέλουν τὴν ἠθικὴν ἀρχὴν ἀπ' ὅλας τὰς ἄλλας ἀρχὰς, κατὰ τὴν θεωρίαν τοῦ κυρίου Δουγάλδ Στευάρτ:

α. Εἰς ὅλας τὰς ἀνθρωπίνους γλώσσας εἶναι δύο λέξεις, ἀνταποκρινόμεναι μὲ τὰς χρέος καὶ συμφέρον, τῶν ὁποίων ἡ σημασία εἶναι παντάπασι διάφορος.

β. Ἡ θέσις τῆς εὐτυχίας καὶ τῆς ἀρετῆς διεγείρουν εἰς ἡμᾶς ἐντυπώσεις, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀδύνατον νὰ συγγέωνται.

γ. Ἐάν καὶ τὸ χρέος καὶ τὸ συμφέρον, ὀρθῶς ἐννοούμενα, συμφωνῶσι γενικῶς, ἂν καὶ ἡ ἀρετή, τέλος πάντων, εἶναι, ἀκόμη καὶ ἐδῶ εἰς τὴν γῆν, ἡ ἀληθὴς φρόνησις, τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι μία ἀλήθεια, ἢ ὁποῖα νὰ γνωρίζεται εὐθύς ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλ' εἶναι καρπὸς μακρᾶς πείρας καὶ βραδυτάτης σκέψεως. Δὲν ἐμποροῦμεν λοιπὸν νὰ προσάψωμεν εἰς τὴν βραδεῖαν ταύτην καὶ ἀρκετὰ σπάνιον γνῶσιν τῆς ὠφελείας τῆς ἀρετῆς, τὸ αἴσθημα τοῦ χρέους, τὸ ὁποῖον εἶναι κοινὸν εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, καὶ γεννᾶται εἰς [299] τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ αὐτὴν τὴν πρώτην περίοδον // τῆς ὑπάρξεώς του, εἰς αὐτὴν τὴν νηπιότητα τοῦ λογικοῦ, πρὶν ὁ ἄνθρωπος γένῃ ἱκανὸς νὰ ὑψόνεται εἰς τὴν γενικὴν ἔννοιαν τῆς εὐτυχίας.

Ἐδιίσχυρίσθησαν πολλοὶ ὅτι οἱ νόμοι τῆς ἠθικῆς εἶναι ποίημα τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν πολιτικῶν, οἱ ὁποῖοι τοὺς ἐδιάδοσαν πρῶ-

ἴμα εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος, καὶ ὅτι οἱ νόμοι οὗτοι δὲν φαίνονται φυσικοὶ παρὰ διὰ τὴν ἀνατροφὴν, ἢ ὁποῖα τοὺς ῥιζώνει ἐξαρχῆς εἰς ὅλας τὰς καρδίας. Εἰς μαρτυρίαν τῆς διδασκαλίας ταύτης προβάλλουν τὴν φαινομένην μεταξὺ τῶν λαῶν διαφορὰν τῶν ἠθικῶν δοξῶν καὶ τὴν τῶν ἠθικῶν κρίσεων τῶν εἰς περιστάσεις ὁμοίας γενομένων. Πλὴν πρῶτον ἡ δύναμις τῆς ἀνατροφῆς, τὴν ὁποίαν τόσον μεγαλύνουν, ἔχει τὰ ὅριά της. Αὕτη δὲν ἐνεργεῖ, οὐδ' ἐμπορεῖ νὰ ἐνεργήσῃ, παρὰ δυνάμει τῶν φυσικῶν ἀρχῶν, τῶν ὁποίων προϋποθέτει τὴν ὑπαρξιν. Ἔπειτα, τίνι τρόπῳ ἡ ἀνατροφή γεννᾷ τὴν διαφορὰν μεταξὺ τῶν ἀνθρωπίνων χαρακτήρων; Βέβαια, διὰ τῆς συζεύξεως τῶν ἰδεῶν. Ἄλλ' ἡ σύζευξις τῶν ἰδεῶν προϋποθέτει καὶ αὐτὴν τὴν ὑπαρξιν τῶν πρωτογόνων αἰσθημάτων, μὲ τὰ ὁποῖα αἱ ἐξωτερικαὶ περιστάσεις πρέπει ἀναγκαίως νὰ συντίθενται, διὰ νὰ ἐνεργῶσιν ἐπάνω εἰς τὸν ἄνθρωπον, καὶ νὰ ἐγχαράττωσιν εἰς αὐτὸν μορφὰς συμπτωματικάς. Ἡ ἀνατροφή διαφοροτροπεῖ τὰς ἐφαρμοσείας ἐνὸς ἀξιώματος, δὲν ἐμπορεῖ ὅμως νὰ δώσῃ τὴν ὑπαρξιν εἰς αὐτὸ τὸ ἀξίωμα. Τὰ δὲ ἱστορικὰ γενόμενα, τὰ ὁποῖα ἀνα-

[300]

φέρουν, διὰ νὰ δείξωσιν ὅτι τὰ // ἠθικά μας αἰσθήματα εἶναι ἐπίσασκα, ἐξεταζόμενα εὐρίσκονται ψευδῆ ἢ φέρουν μάλιστα εἰς συμπεράσματα διόλου ἐναντία μὲ ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα στοχάζονται ὅτι ἐξάγουν ἀπὸ ταῦτα. Περὶ δὲ τῆς διαφορᾶς τῶν ἠθικῶν μας κρίσεων, χωρὶς νὰ ἀνατρέπωνται αἱ ἠθικαὶ διακρίσεις, ἐμπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ. Ὁ κύριος Δουγάλδ Στευάρτ ἀναφέρει τὴν διαφορὰν ταύτην εἰς τρεῖς γενικὰς αἰτίαις:

α. Εἰς τὸν διάφορον πολιτισμόν.

β. Εἰς τὴν διαφορὰν τῶν περὶ ἄλλων ὑποθέσεων δοξῶν.

γ. Εἰς τὴν διαφορὰν τῆς ἠθικῆς συντελείας, τὴν ὁποίαν δείχνει ἡ αὐτὴ πρᾶξις, θεωρουμένη κατὰ διαφόρους σκοπούς.

Τέλος πάντων, ἡ διδασκαλία, ἢ ὁποῖα ταυτίζει τὸ χρέος μὲ τὸ συμφέρον, φέρει ἀμέσως καὶ ἀφεύκτως εἰς ταύτην τὴν συνέπειαν, ὅτι δηλαδὴ τὸ αἴτιον τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων εἶναι τὸ αὐτὸ μὲ τὸ λεγόμενον, κακία καὶ ἀρετή, καλὸν καὶ κακόν, ἀξία

καὶ ἀπαξία. Ὅλα ταῦτα (κατὰ τὴν διδασκαλίαν ταύτην) πηγάζουν ἀπὸ τὴν αὐτὴν ἀρχὴν. Εἶναι ὁμῶς πρᾶγμα ἀναντιρρόητον, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, θεωρουμένη κατὰ τοιοῦτον σύστημα, διεγείρει εἰς ἡμᾶς βαθεῖαν μελαγχολίαν. Ἡ λυπηρὰ αὕτη ἐντύπωσις πῶς ἄλλως ἐμπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ, παρὰ διὰ φυσικοῦ τινος αἰσθήματος τοῦ ἡθικοῦ καλοῦ; Ἄν εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἀρετὴ καὶ κακία δὲν διαφέρουν, διὰ τί εἶναι χαρακτῆρες, τοὺς ὁποίους τιμῶμεν καὶ ἄλλοι τοὺς ὁποίους καταφρονοῦμεν; Διὰ τί ἡ ὑπερηφανία καὶ ἡ ἰδιοτέλεια μᾶς φαίνονται αἷτια διαγω // γῆς ὀλιγώτερον τίμια, παρὰ τὸν πατριωτισμὸν, παρὰ τὴν φιλίαν καὶ παρὰ τὴν ἀφιλοκερδῆ προσκόλλησιν εἰς ἐκεῖνο τὸ ὅποιον στοχαζόμεθα χρέος μας; Διὰ τί τὸ ἀνθρώπινον γένος μᾶς ἀρέσκει μᾶλλον κατὰ ἓν σύστημα, θεωρούμενον παρὰ κατὰ ἄλλο; Τὸ συνηθισμένον τέχνασμα ἡθικολόγων τινῶν εἶναι νὰ συγγέωσι τὸ πραγματικὸν μὲ τὸ δικαίωμα, καὶ ἀντὶ φιλοσοφικῆς ἀναλύσεως τῶν ἡθικῶν μας ἀρχῶν νὰ κάμνωσι πάντοτε σατυρισμοὺς τῆς κακίας καὶ ἀνοησίας. Ἄλλὰ καὶ ἐάν τις δεχθῇ τὴν ἀλήθειαν τῆς σατυρικῆς εἰκόνας των, ἡ λύπη καὶ δυσἀρέσκεια, τὴν ὁποίαν ἀφίνει εἰς τὴν ψυχὴν, δείχνει ἀρκετὰ ὅτι εἴμεθα γεννημένοι, διὰ νὰ ἀγαπῶμεν καὶ νὰ θαυμάζωμεν τὸ ἡθικὸν ὠραῖον, καὶ ὅτι ἡ ἀγάπη αὕτη καὶ ὁ θαυμασμὸς εἶναι ἀρχικὸς νόμος τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως.

Ἔκθεσις τῶν περὶ δικαίου καὶ ἀδίκου θεωριῶν (Cousin)

182. Ὁ Ὄμβέσιος ἐδεμελίονε τὴν φύσιν τῆς δικαιοσύνης εἰς τοὺς νόμους καὶ εἰς τὰς συνηθείας ἐκάστου τόπου. Ὁ Κουδουόρθ, ὁστις τὴν ἀναίρεσε μὲ ἰσχυρότατα ἐπιχειρήματα καὶ ἀπεκατέστησε τὴν δικαιοσύνην εἰς τὴν ἀπόλυτον ἀνεξαρτησίαν της ἀπὸ πᾶσαν ἐξωτερικὴν περίστασιν, ἀνέφερε τὴν ἀρχὴν αὐτῆς εἰς τὸν λόγον, ὅστις κατ' αὐτὸν τὴν ἀνακαλύπτει εἰς αὐτὴν τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων. Ἡ γενικὴ θεωρία τοῦ Λοκκίου ἔκαμνε νὰ θέτωσι τὴν ἀρχὴν τῶν ἡθικῶν διακρίσεων εἰς τὰς ιδέας τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀδί-

κου, καὶ ἂν αὐταὶ δὲν εἶναι ἰδέαι ἀπλαῖ καὶ ἀρχικαί, ἀλλὰ σύνθε-
 [302] τοὶ καὶ ἀπὸ ἄλλας ἐξαγόμεναι, ὡς θέλει ὁ Λόκκιος, // τότε πρέ-
 πει νὰ εἶναι ἀνάπτυξις, μᾶλλον ἢ ἦττον, ἀπομακρυσμένη μιᾶς
 ἄλλης ἀρχῆς, τὴν ὁποίαν πρόκειται νὰ προσδιορίσωμεν. Ἐφοῦ τὸ
 περὶ ἀνθρωπίνου νοὸς δοκίμιον εἰσήξεν εἰς τὴν Φιλοσοφίαν ἀγνώ-
 ριστον ἕως τότε λεκτικὴν ἀκρίβειαν, ἐπαρακινήθησαν ν' ἀποβάλω-
 σι τὴν γνώμην τοῦ Κουδουόρθ, διότι ἦτο περιτυλιγμένη εἰς λέξεις
 ἀορίστους καὶ ἀσαφεῖς. Ἐπὶ τὸ ἄλλο δὲ πάλιν μέρος ἀπερίριπταν
 τὰς συνεπειὰς τῆς θεωρίας τοῦ Λοκκίου, ἡ ὁποία κατέστρεφε τὴν
 πραγματικότητα καὶ τὸ ἀμετάβλητον τῶν ἠθικῶν διακρίσεων. Διὰ
 νὰ συμβιβάσῃ λοιπὸν τὸν Κουδουόρθ καὶ Λόκκιον, φιλοσοφοί
 τινες, ὁ Οὐολάστων καὶ ἄλλοι, ἔδρασαν τὴν ἀρετὴν εἰς διαγωγὴν
 σύμφωνον μὲ τὴν ἀλήθειαν ἢ μὲ τὴν σχέσιν τῶν πραγμάτων. Ἡ θε-
 ωρία αὕτη τῆς συμφωνίας ἀνακαλεῖ τὴν τοῦ Λοκκίου περὶ τῆς κρί-
 σεως, ἡ ὁποία δὲν εἶναι κατ' αὐτὸν παρὰ σύγκρισις, ἀντίληψις
 συμφωνίας ἢ διαφωνίας, μεταξὺ δύο ἰδεῶν. Ἄλλ' ἡ ἰδέα ἣτις συ-
 νάγεται ἀπὸ τὴν σύγκρισιν δύο ἰδεῶν, δὲν ἐμπορεῖ νὰ εἶναι ἰδέα
 ἀπλή. Οὕτω ἡ ἰδέα τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ δὲν εἶναι πλέον ἰ-
 δέα ἀπλή, ἀρχικὴ, πρώτη, καὶ τοῦτο συμφωνεῖ μὲ τὴν θεωρίαν τοῦ
 Λοκκίου. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἰδέα αὕτη εἶναι ἡ ἔκφρασις τοῦ λόγου
 εἴτε τῆς σχέσεως, τὴν ὁποίαν σχέσιν ἀντιλαμβάνεται ὁ ἄνθρωπος
 διὰ τοῦ λόγου, κατὰ τὰς νεωτέρας θεωρίας, καὶ ἐπομένως ἐπειδὴ
 αὕτη ἡ ἰδέα εἶναι ἀληθὴς περὶ πάσης ἀληθείας, διότι ἡ ἀλήθεια
 δὲν εἶναι καὶ δὲν ἐμπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ ἀντίληψις σχέσεων, ἔπε-
 [303] ται ὅτι ἡ ἀλήθεια τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν εἶναι σωσμένη, καὶ ὅτι τὸ
 πνεῦμα τῆς ἠθικῆς τοῦ Κουδουόρθ συμ // βιβιάζεται οὕτω μὲ τὸ
 πνεῦμα τῆς ψυχολογίας τοῦ Λοκκίου.

Ὁ Οὐίτκεσὼν ἔδειξε κάλλιστα ὅτι ἡ ἰδέα, ἣτις συνάγεται ἀπὸ
 τὴν ἀντίληψιν σχέσεώς τινος μεταξὺ δύο ἰδεῶν, ἐμπορεῖ νὰ ἀνα-
 λυθῇ εἰς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην ἐκ τούτων, ὅτι ὁ τρόπος, ὅστις ἀ-
 νακαλύπτει αὐτήν, ἦγουν, ὅστις ἀντιλαμβάνεται τὴν σχέσιν, εἶναι
 τρόπος ὕστερος, διακρίνων καὶ διαττάων τὰς πρώτας ἰδέας, τὰς

ὅποιας προσφέρουν αἱ ἐσωτερικαὶ καὶ ἐξωτερικαὶ αἰσθήσεις. Ἐκεῖ λοιπόν, καὶ εἰς τὰς ἐσωτερικὰς αἰσθήσεις, κατὰ τὸν Οὐτκεσῶνα, πρέπει νὰ ζητῶμεν τὰς πρώτας ἐννοίας τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, καθὼς τὰς τοῦ ὠραίου· ἐντεῦθεν γεννᾶται ἡ θεωρία τῆς ἠθικῆς αἰσθήσεως. Ἄλλ' ἐπειδὴ αἱ ἐξωτερικαὶ ἢ ἐσωτερικαὶ αἰσθήσεις δὲν δίδουν καὶ δὲν ἐμποροῦν νὰ δίδωσι τίποτε ἀπόλυτον, αἱ ἐννοιαὶ τοῦ καλοῦ καὶ κακοῦ, κατὰ τὴν θεωρίαν τοῦ Οὐτκεσῶνος, δὲν εἶναι ὡς πρὸς τὰς αἰσθήσεις των, παρὰ ὅ,τι εἶναι ὁ χυμὸς ὡς πρὸς τὰς αἰσθήσεις του. Καὶ οὕτω αἱ ἠθικαὶ διακρίσεις ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἐσωτερικὴν μας αἰσθητικότητα καὶ διὰ τοῦτο ὑποκείμεναι εἰς ὅλας τὰς διαφορὰς αὐτῆς καὶ ἀστασίας, καταστένονται αὐτογνώμονες, διάφοροι εἰς τοὺς διαφόρους ἀνθρώπους, καὶ εἰς τὸν αὐτὸν ἀκόμη ἄνθρωπον.

Διὰ νὰ ἀποφύγη τὰς συνεπείας ταύτας, αἱ ὁποῖαι ἐξάγονται ἀπὸ τὴν θεωρίαν τοῦ Οὐτκεσῶνος, ὁ Πρίκης ἀνανέωσε τὴν διδασκαλίαν τοῦ Κουδουόρθ, καὶ ἐπρόβαλε τὸν Λόγον ὡς μίαν χωριστὴν δύναμιν τῆς ψυχῆς, ἀπὸ τὴν ὁποίαν γεννῶνται ἰδέαι ἀπλαῖ. Ἡ θεωρία αὕτη εἶναι πολὺ διάφορος ἀπὸ τὴν τοῦ Λοκκίου, ὅστις ἀποβάλλει τὰς ἠθικὰς ἰδέας ἀπὸ τὴν σύγκρισιν, καὶ ἐκείνην τὴν σύγκρισιν τὴν ὁποίαν ἐνίοτε ὀνομάζουσι // διανυτικὴν ἢ συλλογισμόν, ἦτις, ὡς κάλλιστα τὸ ἀπέδειξεν ὁ Δρ. Οὐτκεσῶν, σύρει μὲν συνεπείας, δὲν δίδει ὅμως ἀρχάς. Ὁ λόγος τοῦ Πρίκης δὲν ἐργάζεται ἐπάνω εἰς ἀρχὰς ξένας, ἀλλ' αὐτὸς διεγείρει εἰς τὴν ψυχὴν ἰδέας ἀπλαῖ, αἱ ὁποῖαι γίνονται ἀρχαὶ τοῦ συλλογισμοῦ. Δὲν ἐνεργεῖ κατὰ συνέπειαν, ἀλλ' ἀρχικῶς, καὶ τὰ γενόμενά του εἶναι σχέσεις ἀμετάβλητοι καὶ αἰῶδιοι.

Ὁ κύριος Δουγάλδ Στευάρτ δὲν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν γνώμην ταύτην, δὲν βλέπει νὰ γεννᾶται κἀνένα ἄτοπον ἀπὸ τὸ νὰ ὀνομάζωμεν Λόγον ἐν γένει τὴν νοητικὴν ἡμῶν φύσιν, καὶ νὰ ἀναφέρωμεν ἀμέσως εἰς τὰς ἀπλαῖς ταύτας καὶ ἀρχικὰς ἐννοίας, αἱ ὁποῖαι δὲν προέρχονται οὔτε ἀπὸ τὴν ἐνέργειαν τῶν αἰσθήσεων, οὔτε ἀπὸ παραγωγὰς συλλογιστικὰς, ἀλλ' ἀναπτύσσονται ἀφ' ἑαυ-

τῶν εἰς τὴν γύμνασιν τῶν νοητικῶν μας δυνάμεων. Εἰς τὸν Λόγον, οὕτω θεωρούμενον, ἐμπορεῖ νὰ ἀναφέρεται καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος καὶ πολλαὶ ἄλλαι, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶναι γέννημα οὔτε τοῦ συλλογισμοῦ, οὔτε τῆς γυμνάσεως τῶν αἰσθήσεων.

Τί εἶναι ἐποπτικὴ γνῶσις

199. (Ἐκ τοῦ Λοκκίου, βιβλ(ιον) Δ', κεφ(άλαιον) Β', § 1):

Ἐπειδὴ ὅλη ἡ γνῶσις, τὴν ὁποίαν ἐμποροῦμεν νὰ λάβωμεν, στέκει, ὡς εἶπα, εἰς τὴν θέαν, τὴν ὁποίαν τὸ πνεῦμα ἔχει τῶν ιδεῶν του (τὸ ὁποῖον συνιστᾷ τὸ πλεόν ζωηρὸν φῶς καὶ τὴν πλεόν μεγάλην βεβαιότητα, τῆς ὁποίας νὰ εἶμεθα δεκτικοὶ διὰ τῶν νοητικῶν καὶ αἰσθητικῶν μας δυνάμεων, καὶ κατὰ τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον ἐμποροῦμεν νὰ γνωρίζωμεν τὰ πράγματα), δὲν θέλει εἶσθαι ἔξω τοῦ [305] προκειμένου νὰ σταδῶμεν ὀλίγον εἰς τὸ // νὰ θεωρήσωμεν τοὺς διαφόρους βαθμοὺς τῆς ἐναργείας, μὲ τοὺς ὁποίους ἡ γνῶσις αὕτη εἶναι συντροφευμένη. Μὲ φαίνεται ὅτι ἡ διαφορὰ, ἥτις εὐρίσκεται εἰς τὴν καθαρότητα τῶν γνώσεών μας, στέκει εἰς τὸν διάφορον τρόπον, μὲ τὸν ὁποῖον τὸ πνεῦμά μας βλέπει τὴν συμφωνίαν ἢ διαφωνίαν τῶν ιδεῶν του. Διότι, ἂν παρατηρήσωμεν τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον σκεπτόμεθα, θέλομεν ἰδεῖν ὅτι τὸ πνεῦμά μας, ἄλλοτε μὲν βλέπει τὴν συμφωνίαν ἢ διαφωνίαν δύο ιδεῶν, ἀμέσως θεωρούμενων καθ' ἑαυτάς, χωρὶς νὰ μεσολαβῇ κάμμία ἄλλη, τὸ ὁποῖον ἐμποροῦμεν νὰ ὀνομάσωμεν γνῶσιν ἐποπτικὴν. Διότι εἰς τὴν περιστασιν ταύτην τὸ πνεῦμα δὲν λαμβάνει κανένα κόπον, διὰ νὰ δείξῃ ἢ νὰ ἐξετάσῃ τὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ τὴν βλέπει, ὡς ὁ ὀφθαλμὸς βλέπει τὸ φῶς, μόνον διότι εἶναι στρεμμένος πρὸς αὐτό. Οὕτω βλέπει τὸ πνεῦμα ὅτι τὸ λευκὸν δὲν εἶναι μαῦρον, ὅτι ὁ κύκλος δὲν εἶναι τρίγωνον, ὅτι ὁ 3 εἶναι μεγαλύτερος τοῦ 2, καὶ ἴσος μὲ δύο καὶ ἓν. Εὐθύς, ὅταν ἴδῃ τὸ πνεῦμα τὰς ιδέας ταύτας ὁμοῦ, καταλαμβάνει τὰς τοιαύτας ἀληθείας μὲ μίαν ἀπλῆν ἐποψίαν, χωρὶς τὴν μεσολάβησιν κάμμιᾶς ἄλλης ιδέας. Καὶ τὸ φῶς τοῦτο τῆς γνώ-

σεως εἶναι τὸ πλεόν καθαρὸν καὶ τὸ πλεόν βέβαιον, τοῦ ὁποίου νὰ εἶναι ἐπιδεκτικὴ ἡ ἀνθρώπινος ἀδυναμία. Ἐνεργεῖ μὲ τρόπον ἀναντιρρόητον, ὡς ἡ λάμψις τῆς ὥραιας ἡμέρας, οὕτω καὶ αὐτὸ βλέπεται ἀμέσως καὶ τρόπον τινὰ βιαστικῶς, εὐθὺς ὅταν τὸ πνεῦμα στραφῆ πρὸς αὐτὸ καὶ χωρὶς νὰ συγχωρῆ εἰς αὐτὸ νὰ διστάξῃ νὰ ἀμφιβάλλῃ ἢ νὰ ἔμβῃ εἰς κάμμιαν ἐξέτασιν, εὐθὺς τὸ διαπερνᾷ μὲ τὸ φῶς του.

[306] Εἰς τὴν ἐποψίαν ταύτην θεμελιόνηται ὅλη ἡ βεβαιότης καὶ ὅλη ἡ ἐνάργεια // τῶν γνώσεών μας, καὶ καθὼς αἰσθάνεται εἰς τὸν ἑαυτόν του, ὅτι ἡ βεβαιότης αὕτη εἶναι τόσον μεγάλη, ὥστε δὲν ἐμπορεῖ νὰ φαντασθῆ, οὔτε ἐπομένως νὰ ζητήσῃ ἄλλην μεγαλητέραν, διότι κἀνεὶς δὲν ἐμπορεῖ νὰ στοχασθῆ τὸν ἑαυτόν του ἰκανὸν μεγαλητέρας βεβαιότητος, ἀπὸ τὸ νὰ γνωρίζῃ ὅτι ἡ ἰδέα, τὴν ὁποίαν ἔχει εἰς τὸ πνεῦμά του, εἶναι τοιαύτη, ὁποίαν τὴν βλέπει, καὶ ὅτι δύο ἰδέαι, μεταξὺ τῶν ὁποίων βλέπει διαφοράν, εἶναι διάφοροι καὶ ὄχι ἀκριβῶς αἱ αὐταί. Ὅποιος ζητεῖ μεγαλητέραν βεβαιότητα παρὰ ταύτην, δὲν ἤξεύρει τί ζητεῖ, καὶ δείχνει μόνον ὅτι ἔχει ὄρεξιν νὰ εἶναι σκεπτικὸς, χωρὶς νὰ ἐμπορῆ νὰ φθάσῃ εἰς τέλος. Ἡ βεβαιότης κρέμαται τόσον δυνατὰ ἀπὸ ταύτην τὴν ἐποψίαν, ὥστε εἰς τὸν ἀκόλουθον βαθμὸν τῆς γνώσεως, τὴν ὁποίαν ὀνομάζω ἀποδεικτικὴν, ἡ ἐποψία αὕτη εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαία, διὰ ὅλας τὰς συνδέσεις τῶν μεταξὺ ἰδεῶν, εἰς τρόπον ὥστε, χωρὶς αὐτὴν δὲν ἤθελεν εἶσθαι δυνατὸν νὰ φθάσωμεν εἰς κάμμιαν γνῶσιν ἢ βεβαιότητα.

§2. Τί εἶναι ἡ ἀποδεικτικὴ γνῶσις

Ὁ ἄλλος οὗτος βαθμὸς τῆς γνώσεώς μας εἶναι, ὅταν ἀνακαλύπτωμεν τὴν συμφωνίαν ἢ διαφωνίαν τινῶν ἰδεῶν, ὄχι ὅμως μὲ τρόπον ἄμεσον. Ἄν καὶ παντοῦ, ὅπου τὸ πνεῦμα βλέπει τὴν συμφωνίαν ἢ διαφωνίαν τινῶν ἀπὸ τὰς ἰδέας του, εἶναι γνῶσις βεβαία, δὲν ἀκολουθεῖ ὅμως πάντοτε νὰ βλέπῃ τὸ πνεῦμα τὴν συμφωνίαν ἢ δια-

φωνίαν τὴν μεταξὺ αὐτῶν, οὐδ' ὅταν εἶναι δυνατὴ νὰ ἀνακαλυφθῇ, εἰς τὴν ὁποίαν περιστασιν μένει εἰς ἄγνοιαν, ἢ τοῦλάχιστον δὲν [307] προχωρεῖ περαιτέρω ἀπὸ συμπε // ρασμὸν τινα πιθανόν. Ἡ αἰτία δέ, διὰ τὴν ὁποίαν τὸ πνεῦμα δὲν ἐμπορεῖ πάντοτε νὰ βλέπῃ εὐ-
 θὺς τὴν συμφωνίαν ἢ διαφωνίαν δύο ἰδεῶν, εἶναι ὅτι δὲν ἐμπορεῖ νὰ ἐνώσῃ τὰς ιδέας ταύτας, τῶν ὁποίων ζητεῖ τὴν συμφωνίαν ἢ δια-
 φωνίαν, μὲ τρόπον ὥστε νὰ τὴν καταστήσῃ φανεράν. Εἰς τὴν πε-
 ρίστασιν ταύτην, εἰς τὴν ὁποίαν τὸ πνεῦμα δὲν ἐμπορεῖ νὰ ἐνώσῃ
 ὁμοῦ τὰς ιδέας του, διὰ νὰ καταλάβῃ τὴν συμφωνίαν αὐτῶν ἢ δι-
 αφωνίαν, συγκρίνον αὐτὰς ἀμέσως, καὶ ἐφαρμόζον, νὰ εἶπω οὕτω,
 τὴν μίαν εἰς τὴν ἄλλην, βιάζεται νὰ μεταχειρισθῇ τὴν μεσολάβησιν
 ἄλλων ἰδεῶν (μῆξ ἢ πολλῶν κατὰ τὴν χρεῖαν), διὰ νὰ ἀνακαλύψῃ
 τὴν ζητούμενην συμφωνίαν ἢ διαφωνίαν, τοῦτο εἶναι ὁ λεγόμενος
 συλλογισμὸς. Οὕτω, εἰς τὸ μέγεθος, θέλον τὸ πνεῦμα νὰ γνω-
 ρίσῃ τὴν συμφωνίαν ἢ διαφωνίαν, ἥτις εὐρίσκεται μεταξὺ τῶν τρι-
 ῶν γωνιῶν τοῦ τριγώνου καὶ τῶν δύο ὀρθῶν, δὲν ἐμπορεῖ νὰ τὸ κά-
 μῃ μὲ ἄμεσον θεωρίαν (μὲ ἐποψίαν), καὶ συγκρίνον αὐτὰς ὁμοῦ, ἐ-
 πειδὴ αἱ τρεῖς γωνίαι τοῦ τριγώνου δὲν ἐμποροῦσαν νὰ ληφθῶσιν
 ὁμοῦ καὶ νὰ συγκριθῶσι μὲ μίαν ἢ δύο ἄλλας γωνίας. Ὅθεν τὸ
 πνεῦμα δὲν ἔχει εἰς τοῦτο γνῶσιν ἄμεσον ἢ ἐποπτικὴν. Διὰ τοῦτο
 βιάζεται νὰ μεταχειρισθῇ ἄλλας τινὰς γωνίας, μὲ τὰς ὁποίας αἱ
 τρεῖς γωνίαι τοῦ τριγώνου εἶναι ἴσαι, καὶ εὐρίσκον ὅτι ἐκεῖναι εἶναι
 ἴσαι μὲ δύο ὀρθάς, γνωρίζει ἐκ τούτου ὅτι αἱ τρεῖς γωνίαι τοῦ τρι-
 γώνου εἶναι ἴσαι μὲ δύο ὀρθάς.

Αἱ μεσολαβοῦσαι αὐτὰι ιδέαι, διὰ νὰ δείξωσι τὴν συμφωνίαν
 τῶν δύο ἄλλων, λέγονται δείξεις (preuves), καὶ ἀφοῦ μὲ τὸ μέσον
 τῶν δειξεων τούτων φθάσῃ τις νὰ ἴδῃ καθαρὰ καὶ διακεκριμένα τὴν [308]
 συμφωνίαν // ἢ διαφωνίαν τῶν ἐξεταζομένων ἰδεῶν, τοῦτο λέγεται
 τότε ἀπόδειξις, ἐπειδὴ τότε ἡ συμφωνία αὕτη ἢ διαφωνία ἀποδεί-
 χεται εἰς τὸν νοῦν, μὲ τρόπον ὥστε τὸ πνεῦμα βλέπει, ὅτι τὸ πρᾶ-
 γμα οὕτως ἔχει, καὶ ὄχι ἄλλως πως.

Ἄναδewήρησις περιληπτικὴ εἰς τὸ β' ἄρθρον,
 τμ(ἤμα) στ', περὶ τῆς ἠθικῆς δυνάμεως

Ἄφοῦ ὁ συγγραφεὺς μας ἔδειξε ὅτι ἐνυπάρχει γενικῶς εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν αἴσθημα χρέους, διάφορον ἀπὸ τὴν λογικὴν φιλαυτίαν, μὲ τὴν ὁποίαν τινὲς φιλόσοφοι τὸ συγγέουν, ἔρχεται νὰ ἐξετάσῃ ἰδιαιτέρως τὰς περὶ δικαίου καὶ ἀδίκου ἐννοίας μας, πόθεν μᾶς γεννῶνται.

Ἄπὸ τοὺς ἄλλους φιλοσόφους, οἱ μὲν θέλουν ὅτι εἶναι εἰς τὸν ἀνθρωπὸν ἰδιαιτέρα τὴς δυνάμις, διὰ τῆς ὁποίας ἀντιλαμβάνεται τὰς ἠθικὰς ταύτας ποιότητος τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, τὸ δίκαιον, λέγω, καὶ ἄδικον, καθὼς διὰ τῶν ἐξωτερικῶν αἰσθήσεων ἀντιλαμβάνεται τὰς ποιότητος τῶν ὑλικῶν σωμάτων. Οἱ δὲ ἀναφέρουν τὴν γέννησιν τῶν ἐννοιῶν τούτων εἰς τὴν αὐτὴν νοητικὴν δυνάμιν, διὰ τῆς ὁποίας ἀνακαλύπτει ὁ ἀνθρωπὸς τὴν ἀλήθειαν εἰς τὰς ἀφρημένους ἐπιστήμας. Ἄλλοι, τέλος πάντων, θεωροῦν τὰς ἐννοίας ταύτας ὡς συνδέτους ἀπὸ ἄλλας ἀπλᾶς καὶ γενικὰς ἰδέας.

Ὁ συγγραφεὺς μας, χωρὶς νὰ ἐναγκαλίζεται κάμμίαν ἀπὸ τὰς δόξας ταύτας, ζητεῖ νὰ ἐξάγῃ τὴν ἀλήθειαν ἀπὸ τὴν ἀνάλυσιν αὐτὴν τοῦ πράγματος. Παρατηρεῖ λοιπὸν ὅτι, ἐνῶ βλέπωμεν τὰς ἠθικὰς πράξεις τῶν ἄλλων ἀνθρώπων ἢ τὰς ἰδικὰς μας, διακρίνομεν εἰς αὐτὰς τρία διάφορα // πράγματα, καὶ ἔχομεν συνείδησιν χωριστὴν ἐκάστου τούτων, ἥγουν:

- α. Λαμβάνομεν ἀντίληψιν τῆς πράξεως, ὅτι εἶναι δικαία ἢ ἄδικος.
- β. Αἰσθανόμεθα ἠδονὴν ἢ λύπην, διαφόρων βαθμῶν, κατὰ τὴν ὀξύτητα ἢ ἀμβλύτητα τῆς ἠθικῆς μας αἰσθητικότητος.
- γ. Αἰσθανόμεθα ὅτι ὁ πράξας εἶναι ἄξιος τιμῆς, ἀμοιβῆς ἢ τῶν ἐναντίων.

Μετὰ τὴν παρατήρησιν τῶν τριῶν τούτων ψυχικῶν φαινομένων, τὰ ὁποῖα γνωρίζομεν ἐξ' αὐτῆς τῆς συνειδήσεως, ἐξετάζει ἕκαστον ἰδιαιτέρως. Καὶ πρῶτον ἀναφέρει τὰς διαφόρους φιλοσοφικὰς δόξας περὶ τῆς ἀντιλήψεως τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου. Ἄπὸ τὰς δόξας

ταύτας φαίνονται ὅτι δέχεται τὴν τοῦ Πρίκη, ὅστις ἤθελεν ὅτι αἱ περὶ δικαίου καὶ ἀδίκου ιδέαι εἶναι ἀπλαῖ. "Ὅτι ὁ λόγος εἴτε ἡ δύναμις, ἡ διακρίνουσα τὴν ἀλήθειαν, μορφώνει καὶ νέας ιδέας, ἀπλαῖς, ἀλλ' ὅχι πάντοτε συνδέτους, ὡς ἤθελεν ὁ Λόκιος καὶ οἱ ὀπαδοὶ αὐτοῦ.

Ἄμφισβητεῖται ὅμως ἡ σημασία τῆς λέξεως Λόγος (raison). Ἄλλοτε σημαίνει ὅλας τὰς δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι συγκροτοῦν τὴν λογικὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸν ὑψόνουν ὑπεράνω τῶν ἄλλων ζώων. Ἄλλοτε σημαίνει μερικωτέρας τὴν δύναμιν ἐκείνην τοῦ πνεύματος, διὰ τῆς ὁποίας συγκρίνει τὰς ιδέας, καὶ κάμνει συλλογισμούς. Λαμβανομένης τῆς λέξεως κατὰ τὴν πρώτην σημασίαν, δὲν φαίνεται εἰς τὸν συγγραφέα μας μεγάλη ἀκαταλληλία τὸ νὰ ἀποδίδωμεν εἰς τὸν Λόγον τὴν ἀρχὴν τῶν ἀπλῶν ἐκείνων ἐννοιῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν διεγείρονται εἰς τὸ πνεῦμα ἀπὸ τὴν ἄμεσον ἐνέργειαν τῶν αἰσθήσεων, ἀλλὰ γεννῶνται ἀπὸ τὴν γύμνασιν τῶν νοητικῶν μας δυνάμεων ἐπάνω εἰς τὰ διάφορά των ἀντικείμενα. //

- [310] Ὁ Καμβέλλιος λέγει ὅτι, ὅσαι ὑποθέσεις καὶ ἂν ἐπινοήθησαν, κάμμια δὲν μᾶς ἔδειξεν ὅτι διὰ μόνης τῆς συλλογιστικῆς εἴτε διανυτικῆς δυνάμεως ἐμπορούσαμεν ποτε νὰ συλλάβωμεν ιδέαν τοῦ ωραίου καὶ τοῦ καλοῦ, ἂν δὲν εἴχαμεν δι' ἄλλης δυνάμεως τοῦ πνεύματος ἔννοιαν τοῦ ωραίου καὶ τοῦ καλοῦ. Ἡ ὀρθὴ αὕτη παρατήρησις ἐμπορεῖ νὰ λέγεται καὶ περὶ ἐκείνων τῶν συστημάτων, τὰ ὁποῖα ἀποδίδουν εἰς τὸν Λόγον (ἂν ἐννοῶσι λόγον τὴν διανυτικὴν δύναμιν) τὴν ἀρχὴν τῶν ἠθικῶν μας ιδεῶν, ἡγουν, ὅτι δὲν ἐμπορεῖ νὰ δειχθῇ ὅτι διὰ μόνης τῆς διανυτικῆς δυνάμεως ἐμπορούσαμεν νὰ λάβωμεν ιδέαν τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου, κ.τ.λ., ἂν δι' ἄλλης δυνάμεως τοῦ πνεύματος δὲν εἴχαμεν τὴν ἔννοιαν τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου κ.τ.λ.

Τμήμα Στ'

Περὶ τῆς ἠθικῆς δυνάμεως

Ἔαρθρον γ'

Περὶ τῆς ἠθικῆς ὑποχρέωσης §214

Κύκλος λέγεται εἰς τὴν Λογικὴν εἰδὸς τι σοφίσματος, τὸ ὁποῖον γίνεται, ὅταν τὸ πρῶτον πράγμα ἀποδείχνηται διὰ τοῦ δευτέρου καὶ τὸ δεύτερον διὰ τοῦ πρώτου, ὡς ἐάν τις λέγη: «ἡ γραμμὴ αὐτὴ εἶναι ἢ πλέον σύντομος, ἀπ' ὅσας ἔμποροῦν νὰ συρθῶσι μεταξὺ τῶν δύο δοθέντων σημείων, διότι εἶναι εὐθεῖα». Καὶ ἂν ἐρωτηθῆ, διατι εἶναι εὐθεῖα; ἀποκριθῆ: «διότι εἶναι ἢ πλέον σύντομος». Τοιοῦτος εἶναι καὶ ἐάν τις λέγη: «ἔχομεν αἴσθημα ἠθικῆς ὑποχρέωσης, διότι εἶναι ἠθικὸν καθῆκον νὰ συμμορφωνώμεθα μὲ τὴν βούλησιν τοῦ Θεοῦ», καὶ ἐρωτηθεῖς, διὰ τί εἶναι // καθῆκον, κ.τ.λ. ἀποκριθῆ: «διότι ἔχομεν αἴσθημα ἠθικῆς ὑποχρέωσης».

Διὰ νὰ εἶναι εἰς τὸν ἄνθρωπον ἠθικὴ ὑποχρέωσις, πρέπει νὰ ὑπάρχη τι, τὸ ὁποῖον ἐπιβάλλει εἰς αὐτὸν τὴν ὑποχρέωσιν. Εἰς τοῦτό τινες λέγουσιν ὅτι τὸ ἐπιβάλλον εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν ὑποχρέωσιν εἶναι ἢ πίστις τοῦ ὅτι ἡ ἀρετὴ προστάζεται εἰς αὐτὸν ἀπὸ τὸν Θεόν. Ἐμπορεῖ τις ὅμως νὰ ἐρωτήσῃ: «τίνι τρόπῳ ἢ πίστις ἐπιβάλλει τὴν ὑποχρέωσιν;» Εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην ἔμπορεῖ τις νὰ ἀποκριθῆ: «ἔν ἀπὸ τὰ δύο ταῦτα» ἢ ὅτι: «πιστεύοντες ὅτι ἡ ἀρετὴ προστάζεται ἀπὸ τὸν Θεόν, γνωρίζομεν ἠθικὸν καθῆκον τὸ νὰ συμμορφωνώμεν τὴν βούλησίν μας μὲ τὴν βούλησιν τοῦ προστάττοντος Ποιητοῦ καὶ Κυβερνήτου τοῦ παντός». Ἡ ὅτι: «ἔχοντες τοιαύτην πίστιν, κινούμεθα ἀπὸ λογικὴν φιλαυτίαν, εἰς τὸ νὰ καταστήσωμεν μὲ ὅλα τὰ μέσα τὸν ἑαυτὸν μας ἀρεστὸν εἰς τὸν Παντοδύναμον Κύριον τῆς εὐδαιμονίας καὶ δυστυχίας». Ἄλλ' ἢ πρώτη ἀπόκρισις δὲν δίδει λόγον εἰς τὴν ἐρώτησιν, καθὼς εἶδαμεν ἀνωτέρω. Ἡ ἐρώτησις εἶναι: «κατὰ τίνα λόγον ἐπιβάλλεται εἰς τὸν ἄνθρωπον ἠθικὴ ὑπο-

χρέωσις ἐκ τοῦ ὅτι πιστεύει ὅτι ἡ ἀρετὴ προστάζεται ἀπὸ τὸν Θεόν;» Ἡ ἀπόκρισις εἶναι: «διότι ἡθικὸν καθῆκον εἶναι νὰ συμμορφώμεν τὴν βούλησίν μας μὲ τὴν βούλησιν τοῦ Θεοῦ προστάττοντος». Ἄλλ' ἐὰν πάλιν ἐρωτηθῆ: «διατί εἶναι ἡθικὸν καθῆκον;» Ἡ ἀπόκρισις θέλει εἶσθαι: «διότι ἔχομεν αἴσθημα ἡθικῆς ὑποχρέωσης». Ἄλλ' ὁ κυκλικὸς οὗτος τρόπος τοῦ ἀποκρίνεσθαι δὲν δίδει λύσιν τοῦ ζητήματος, ὅτι εἶναι ἡθικὸν καθῆκον, χρέος νὰ συμμορφώμεν τὴν θέλησίν μας μὲ τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ, διότι ἡ θέλησις τοῦ Θεοῦ εἶναι ἄπταιστος, ὡς θέλησις Πανσόφου καὶ τελείου ὄντος, εἶναι ἀγαθοποιά, // ὡς θέλησις Παναγάθου ὄντος, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν ἄπειρον σοφίαν καὶ ἀγαθότητα ἀντιμάχεται τὸ νὰ ἀπατηθῆ ἢ νὰ ἀπατήσῃ, καὶ τὸ νὰ θέλῃ κακόν, τοῦτο εἶναι ἀλήθεια ἀναντιρρόητος.

[312]

Ἐδῶ ὅμως, εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ἡθικότητος τοῦ ἀνθρώπου, ζητεῖται: πόθεν ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἡθικὴν ὑποχρέωσιν; Ἰδαμεν ὅτι ἔχει αἴσθημα χρέους ἐξ' αὐτῆς τῆς ἀνθρωπίνης του φύσεως. Ἰδαμεν ἰδιαιτέρως ὅτι εἰς πᾶσαν ἡθικὴν πράξιν, εἴτε ξένην εἴτε ἰδικήν του, ἔχει συνείδησιν τριῶν ψυχικῶν του καταστάσεων, αἰσθάνεται τὸ δίκαιον ἢ ἄδικον τῆς πράξεως, αἰσθάνεται ἡδονὴν διὰ τὸ δίκαιον καὶ λύπην διὰ τὸ ἄδικον, αἰσθάνεται τὴν ἀξίαν τοῦ πράττοντος τὸ δίκαιον, καὶ τὴν ἀπαξίαν τοῦ πράττοντος τὸ ἄδικον. Λοιπὸν τὸ ἐπιβάλλον εἰς τοιοῦτον ὄν τὴν ἡθικὴν ὑποχρέωσιν εἶναι αὐτὴ ἡ περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας συνείδησις του. Σήκωσε ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον τὴν συνείδησιν ταύτην, δὲν μένει πλέον εἰς αὐτὸν ἡθικὴ ὑποχρέωσις. Ἄν βιασθῆ νὰ κάμῃ τὸ καλὸν ἢ νὰ ἀποφύγῃ τὸ κακὸν ἀπὸ φόβον, ἀπὸ ἐλπίδα, ἀπὸ ἀνάγκην, τοῦτο δὲν εἶναι ἡθικὴ ὑποχρέωσις, δὲν εἶναι ἡθικοῦ ὄντος θέλησις πρὸς τὸ καλόν, διότι εἶναι καλὸν ἢ ἀποστροφή ἀπὸ τὸ κακόν, διότι εἶναι κακόν.

Ἡ δευτέρα ἀπόκρισις, ἂν καὶ φαίνεται λογικωτέρα, ἴδαμεν ὅμως ὅτι δίδει ἀφορμὴν εἰς συνεπειὰς ἀτόπους. Ἡ ἡθικὴ λοιπὸν ὑποχρέωσις πηγάζει καθαυτὸ ἀπὸ αὐτὴν τὴν λογικὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου. Οὗτος εἶναι ὁ δεῖος φυσικὸς νόμος, τοῦ ὁποίου συμπλήρωμα καὶ τελειότης εἶναι ὁ δεῖος νόμος καὶ ἡ ἐξ' ἀποκαλύψεως πίστις. //

- [313] 234. Ἡ γεῦσις, ἡ αἰσθησις αὐτή, τὸ χάρισμα τοῦτο τοῦ νὰ διακρίνωμεν τὰ φαγητὰ μας, ἔφερεν εἰς ὅλας τὰς γνωρισμένας γλώσσας τὴν μεταφοράν, ἡ ὁποία παραστένει μὲ τὴν λέξιν γεῦσιν. Τὸ αἰσθημα τῶν ἐλαττωμάτων καὶ ὠραιότητων εἰς ὅλας τὰς τέχνας, εἶναι δὲ τοῦτο διάκρισις ταχεῖα, ὡς ἡ τῆς γλώσσης καὶ τοῦ οὐρανόσκου· καί, ὡς ἐκείνη, προλαμβάνουσα τὴν σκέψιν, εἶναι, ὡς ἐκείνη, αἰσθητικὴ καὶ φιλήδονος πρὸς τὸ καλόν. Ἀποβάλλει, ὡς ἐκείνη, τὸ ἀχρεῖον μὲ ἀνακάτωσιν· εἶναι πολλάκις, ὡς ἐκείνη, ἀβέβαιος καὶ πλανωμένη καὶ ἀγνοοῦσα ἀκόμη, ἂν τὸ προσφερόμενον εἰς αὐτὴν πρέπει νὰ τὴν ἀρέσῃ καὶ ἔχει χρεῖαν ἐνίοτε, ὡς ἐκείνη, συνηθείας διὰ νὰ μορφωθῇ.

Δὲν ἀρκεῖ διὰ τὴν γεῦσιν, τὸ νὰ βλέπη τις, τὸ νὰ γνωρίξῃ τὴν ὠραιότητα ποιήματός τινος, ἀλλ' εἶναι χρεῖα νὰ τὴν αἰσθάνεται καὶ νὰ θέλγεται ἀπὸ αὐτήν. Δὲν ἀρκεῖ μὲ τρόπον συγκεχυμένον νὰ τὴν αἰσθανθῇ καὶ νὰ θελχθῇ, ἀλλὰ πρέπει νὰ διακρίνῃ ὅλας τῆς τὰς λεπτότητας, τίποτε δὲν πρέπει νὰ διαφύγῃ τὴν ταχύτητα τῆς διακρίσεως. Ἡ νοητικὴ αὐτὴ γεῦσις ὁμοιάζει ἀκόμη εἰς τοῦτο μὲ τὴν γεῦσιν τὴν αἰσθητικὴν: Καθὼς δὲ εἰς τὸ φυσικὸν ἢ κακὴ γεῦσις στέκει εἰς τὸ νὰ μὴν ἠδύνεται τις, παρὰ εἰς ἀρτύσματα πολλὰ δηκτικὰ καὶ πολλὰ ἐπιτηδευμένα, οὕτω καὶ ἡ κακὴ γνῶσις εἰς τὰς τέχνας εἶναι τὸ νὰ μὴν ἠδύνεται παρὰ εἰς τοὺς ἐπιτηδευμένους στολισμοὺς καὶ νὰ μὴν αἰσθάνεται τὴν ὠραίαν φύσιν.

Ἡ διεφθαρμένη γεῦσις εἰς τὰ φαγητὰ εἶναι τὸ νὰ ἐκλέγῃ τις τὰ εἰς τοὺς ἄλλους πρόξενα ἀηθείας, τοῦτο εἶναι εἶδος ἀρρώστιας. Ἡ διεφθαρμένη γεῦσις εἰς τὰς τέχνας εἶναι νὰ ἀρέσκεται εἰς πράγματα, προξενοῦντα ἀποστροφὴν εἰς τὰ καλῶς μορφωμένα πνεύματα, νὰ προτιμᾷ τὸ γελοιῶδες ἀντὶ τοῦ εὐγενοῦς, τὸ ἐπιτηδευμένον ἀντὶ τοῦ ἀπλοῦ καὶ φυσικοῦ ὠραίου. Τοῦτο εἶναι εἶδος ἀρρώστιας πνεύματος. [Ἐκ τοῦ *Λεξικοῦ τῆς Γαλλικ(ῆς)*

- [314] *γλ(ῶσσης)*]. Ταῦτα ἐμποροῦμεν νὰ ἐφαρμόσωμεν // καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν γεῦσιν, ἡ ὁποία διακρίνει τὴν ὠραιότητα καὶ ἀμορφίαν τῶν ἠθικῶν πράξεων.

241. Ἐδῶ ἀναφέρω τινὰς λόγους τῶν ἀναγκοδόξων, μεταφρασμένους ἀπὸ τὴν *Σύντομον Ἱστορίαν τῆς Φιλοσοφίας*, συγγραφεῖσα ἀπὸ τὸν Στευάρτ καὶ μεταφρασθεῖσαν εἰς τὸ γαλλικὸν ἀπὸ τὸν Βυχῶνα (Buchon), ἐπιφέρων εἰς τοὺς λόγους τούτους στοχασμούς τινας.

Κάρολος Βοννέτος, μαθητὴς τοῦ Λεϊβνιτίου, ὅστις ἐγνωρίσθη τριάκοντα χρόνους μετὰ τὸν θάνατον τοῦ διδασκάλου του, ἔλεγε: «Μία καὶ ἡ αὐτὴ ἄλυσος περιλαμβάνει τὸ φυσικὸν καὶ ἠθικόν, δέ-νει τὸ περασμένον μὲ τὸ παρόν, τὸ παρόν μὲ τὸ μέλλον, τὸ μέλλον μὲ τὴν αἰωνιότητα. Ἡ Σοφία, ἣτις διέταξε τὴν ἄλυσον ταύτην, ἠθέλησε βέβαια ἕκαστον τῶν συντιθέντων αὐτὴν κρίκων. Ὁ Κατιλίνας εἶναι εἷς τῶν κρίκων τούτων, καὶ εἶναι κυρίως σιδηροῦς. Ὁ Μάρκος Αὐρήλιος εἶναι ἄλλος κρίκος, καὶ οὗτος εἶναι χρυσοῦς. Καὶ ὁ εἷς δὲ καὶ ὁ ἄλλος εἶναι ἀναγκαῖα μέρη ἐνὸς ὄλου, τὸ ὁποῖον δὲν ἐμποροῦσε νὰ μὴν εἶναι. Ὁ Θεὸς λοιπὸν ἤθελεν ὀργισθῆν διὰ τὸν κρίκον τὸν σιδηροῦν; ὅποια ἀτοπία! Ὁ Θεὸς ἐκτιμᾷ τὸν κρίκον τοῦτον ὅτι ἀξίζει, τὸν βλέπει εἰς τὴν αἰτίαν του, καὶ ἀποδέχεται τὴν αἰτίαν ταύτην, διότι εἶναι καλή. Ὁ Θεὸς βλέπει τὰ ἠθικὰ τέρατα, ὡς βλέπει τὰ φυσικά. Εὐτυχὴς ὁ κρίκος ὁ χρυσοῦς! Πλέον εὐτυχὴς ἀκόμη, ἂν γνωρίζη ὅτι δὲν εἶναι παρὰ εὐτυχής! Ἐφθασε τὸν ὑψηλότερον βαθμὸν τῆς ἠθικῆς τελειότητος καὶ δὲν ὑπερηφανεύεται εἰς τοῦτο, διότι ἐξεύρει ὅτι εἶναι τὸ ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα τοῦ τόπου, τὸ ὁποῖον ἔμελλε νὰ ἔχη εἰς τὴν ἄλυσον. Ἴδου μὲ συντομίαν τὸ σύστημα τῶν ἀναγκοδόξων». //

[315]

Στοχασμοὶ

Εἰς τὴν ἄλυσον τῶν φυσικῶν φαινομένων εἶναι αἰτίαι καὶ ἀποτελέσματα, καὶ πᾶσα αἰτία ἀναγκαίως παράγει ἢ τέχνη εἰς τὸ νὰ παράξη τὸ ἀποτέλεσμά της, ἀλλ' εἰς τὸ ἠθικὸν δὲν εἶναι τοιαῦται αἰτίαι, ἀναγκαίως παρακτικαὶ τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ ἠθικοῦ ἀποτελέσματος. Εἰς τὸ φυσικὸν εἶναι ὕλη, ἣτις ὑπόκειται εἰς ἀναγκαίους νόμους, καθὼς μᾶς τὸ δείχνει ἡ πείρα καὶ ἡ παρατήρησις.

Εἰς τὸ ἠθικόν, τὰ ἐνεργοῦντα εἶναι ὄντα λογικά, βουλευτικά, οἰκο-
θεν προσδιοριζόμενα εἰς ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν πράξιν, ὅχι κατὰ ὤ-
θησιν ἀναγκαίαν, ἀλλὰ κατὰ βούλησιν ἐκλεκτικὴν, ὅχι ἀναγκαστήν.

Καὶ ποία σοφία εἶναι ἐκείνου τοῦ τεχνίτου, ὅστις ἤθελεν συν-
δέσειν ἄλυσον ἀπὸ κρίκουσ χρυσοῦς, σιδηροῦς, μολυβδίνους
κ.τ.λ.; Ποία σοφία ἐκείνου τοῦ προνοητοῦ, ὅστις εἰς τὴν κυβέρνη-
σιν τοῦ ἠθικοῦ κόσμου ἤθελε κατασκευάσειν τοιαῦτα ἐλατήρια; ἔ-
να Κατιλίαν, ἀδελφοκτόνον, φθορέα, ὄλεθρον τῆς πατρίδος του;
ἔνα Τιθέριον, ἔνα Νέρωνα κ.τ.λ.; Ποία ἀγαθότης νὰ βλέπη τὰ ἠ-
θικὰ τέρατα, ὡς τὰ φυσικά; Ποία δικαιοσύνη νὰ ἀποδέχεται τὸν
Κατιλίαν, ὡς τὸν Μάρκον Αὐρήλιον;

Ἄλλὰ τί ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα τοῦ τόπου εἶναι, ὅταν ὁ δίκαι-
ος, συλλογιζόμενος, κρίνων, παραβλέπων τὰ ἴδιά του διάφορα, τὰ
τῶν συγγενῶν, τὰ τῶν φίλων, ἐκλέγει καὶ προτιμᾷ νὰ κάμη τὴν δι-
καιοσύνην; Ἡ μηλέα, ἡ συκὴ κ.τ.λ. καθὲν ἀπὸ ταῦτα χρωστεῖ τὸ
εἶδος τῶν καρπῶν του εἰς τὴν τάξιν, τὴν ὁποίαν ἔλαβεν εἰς τὴν ἄ-
λυσον τῶν δένδρων. Ἄλλ' ὁ Θεμιστοκλῆς ὁ πρόφην ἄσωτος, πῶς ἔ-
γινεν ὕστερον σώφρων; Πῶς ὁ μολύβδινος κρίκος ἔγινε κρίκος
χρυσοῦς;

[316] 248. Ἡ ὑπαρξις τοῦ Θεοῦ ἀποδεικνύεται μὲ δύο τρόπους, ἐκ τῶν
προτέρων, ὡς λέγουν, καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων. Ὁ πρῶτος τρόπος δε-
μελιόνεται εἰς μεταφρ // σικὰς τινὰς προτάσεις, ὁποῖαι εἶναι αἱ ἀ-
κόλουθοι:

1. Ὃν ἀναγκαῖον λέγεται ἐκεῖνο, τοῦ ὁποῖου ἡ ὑπαρξις εἶναι ἀπο-
λύτως ἀναγκαία, ἤγουν, τὸ ὁποῖον ἔχει εἰς τὴν οὐσίαν αὐτοῦ τὸν
ἀποχρῶντα λόγον τῆς ὑπάρξεώς του. Ὃν δὲ ἐνδεχόμενον εἶναι τὸ
μὴ ἀναγκαῖον, ἤγουν, τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει εἰς τὴν οὐσίαν αὐτοῦ τὸν
ἀποχρῶντα λόγον τῆς ὑπάρξεώς του, ἀλλ' εἰς ἄλλο ὄν διάφορον.
Ὃθεν πᾶν ὄν εἶναι ἀναγκαῖον ἢ ἐνδεχόμενον, καὶ τὸ μὲν ἀναγκαῖ-
ον, ἐπειδὴ ἔχει εἰς ἑαυτὸ τὸν ἀποχρῶντα λόγον τῆς ὑπάρξεώς του,
ὑπάρχει δυνάμει ἑαυτοῦ, εἴτε χρεῖαν δυνάμεως ἄλλου ὄντος πρὸς

τὸ ὑπάρχειν. Πᾶν λοιπὸν ὄν εἶναι ἢ ἐξ' ἑαυτοῦ ἢ ἐξ' ἄλλου.

2. Ἐκ τοῦ ὀρισμοῦ τούτου συνάγεται ὅτι τὸ αὐθύπαρκτον ἂν δὲν ἔχει οὔτε ἀρχὴν οὔτε τέλος ὑπάρξεως, διότι τὸ αὐθύπαρκτον ὄν ἔχει εἰς τὴν οὐσίαν αὐτοῦ τὸν ἀποχρῶντα λόγον τῆς ὑπάρξεώς του, ὅθεν ἡ ἀνυπαρξία ἀντιμάχεται μὲ τὴν οὐσίαν τοῦ αὐθύπαρκτου ὄντος.

3. Τὸ αὐθύπαρκτον ὄν δὲν εἶναι σύνθετον, ἀλλὰ ἀπλοῦν, διότι ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ δὲν ἔχει οὔτε ἀρχὴν ὑπάρξεως οὔτε τέλος, ἀλλὰ τὸ σύνθετον ὄν ἐμπορεῖ νὰ γεννᾶται, νὰ φθείρεται, νὰ ἔχη ἀρχὴν ὑπάρξεως καὶ τέλος ὑπάρξεως. Τὸ αὐθύπαρκτον ὄν δὲν ἐμπορεῖ λοιπὸν νὰ εἶναι, νὰ ἔχη μέρη, ἤγουν, εἶναι ἀπλοῦν.

4. Ὁ ὄρατος οὗτος κόσμος δὲν εἶναι αὐθύπαρκτος, ἀλλ' ἑτεροῦπαρκτος καὶ διὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀναγκαῖος, ἀλλ' ἐνδεχόμενος, διότι εἶναι σύνθετος, τὸ δὲ σύνθετον ὄν δὲν ἐμπορεῖ νὰ εἶναι αὐθύπαρκτον, τὸ δὲ μὴ αὐθύπαρκτον εἶναι ἐνδεχόμενον. Ὁ κόσμος λοιπὸν οὗτος εἶναι ἐνδεχόμενος, ἔχει λοιπὸν χρειαν δυνάμεως ἄλλου ὄντος πρὸς τὸ ὑπάρχειν. //

[317] 5. Ἐὰν ὁ ἀποχρῶν λόγος τῆς ὑπάρξεως τοῦ κόσμου τούτου ἐμπορῆ νὰ εὐρεθῆ εἰς ὄν ἀφ' ἑαυτοῦ ὑπάρχον, πολλὰ ὄντα αὐθύπαρκα δὲν ἐμποροῦν νὰ εἶναι δεκτά. Διότι ζητοῦμεν λόγον ἀποχρῶντα τῆς ὑπάρξεως τοῦ κόσμου εἰς ἄλλο ὄν ἀφ' ἑαυτοῦ ὑπάρχον. Ὅθεν, ἐὰν ἐννοῶμεν ὄν αὐθύπαρκτον ἐκεῖνο, διὰ τὸ ὅποιον ὁ κόσμος οὗτος ὑπάρχει, τὸ ἐν τοῦτο ὄν ἀρκεῖ διὰ νὰ ὑπάρχη ὁ κόσμος, ὅθεν ἄλλο δὲν ἐμπορεῖ νὰ εἶναι παραδεκτόν.

6. Ὑπάρχει ὄν ἀναγκαῖον, εἴτε αὐθύπαρκτον, διότι ὑπάρχει τι ὄν, ἢ ψυχὴ μας, τὸ σῶμά μας κ.τ.λ.. Ἄλλ' ἐπειδὴ πᾶν τὸ ὑπάρχον ὑπάρχει ἢ ἀφ' ἑαυτοῦ ἢ ἐξ' ἄλλου, καὶ ἐπειδὴ τὸ ὑπάρχον ἐξ' ἄλλου πρέπει νὰ ἔχη τὸν ἀποχρῶντα λόγον τῆς ὑπάρξεώς του εἰς ἄλλο αὐθύπαρκτον, ὑπάρχει λοιπὸν αὐθύπαρκτον ὄν, ἀλλὰ τὸ αὐθύπαρκτον ὄν εἶναι ἀναγκαῖον. Ὑπάρχει λοιπὸν ὄν ἀναγκαῖον. Θεὸν λέγοντες ἐννοοῦμεν ὄν αὐθύπαρκτον, ἀλλ' ὑπάρχει ὄν αὐθύπαρκτον, λοιπὸν ὑπάρχει Θεός. Ἡ μείζων πρότασις εἶναι ὀρισμὸς λέξεως καὶ δὲν ὑπάγεται εἰς ἀντιλογίαν. Ἡ ἐλάσσων ἀποδείχεται, διότι ὁ κόσμος

οὗτος εἶναι ἑτεροῦπαρκτος, ἀλλὰ τὸ ἑτεροῦπαρκτον ὄν δὲν ἔχει ἀποχρῶντα λόγον τῆς ὑπάρξεώς του, παρὰ εἰς ὄν αὐθύπαρκτον. Λοιπὸν ὑπάρχει ὄν αὐθύπαρκτον, λοιπὸν ὑπάρχει Θεός. Ἐπάρχει!

Νόμοι. Οἱ φυσικοὶ νόμοι εἶναι κανόνες, τρόποι σταθεροί, κατὰ τοὺς ὁποίους τὰ σώματα ἐνεργοῦν πρὸς ἄλληλα. Οἱ κανόνες οὗτοι πηγάζουν ἀπὸ τὴν φύσιν αὐτῆν τῶν σωμάτων, οὕτω ἐδημιουργήθησαν ἀπὸ τὸν Ποιητὴν τῶν ἀπάντων. Ὁ ἄνθρωπος ἀνακαλύπτει τοὺς νόμους τούτους μὲ τὴν πείραν καὶ μὲ τὴν παρατήρησιν. Ἡ πείρα καὶ ἡ παρατήρησις μᾶς κάμνουν νὰ γνωρίζωμεν εἰς τὸν ὑλικὸν τοῦτον κόσμον φαινόμενα, τὰ ὁποῖα ἀκολουθοῦν τὸ ἓν τὸ ἄλλο μὲ τοιαύτην [318] // σταθερὰν τάξιν, ὥστε καθὼς τὸ ἓν δοθῆ, ἔπεται καὶ τὸ ἄλλο. Τὸ ἐπόμενον τοῦτο λέγομεν ἀποτέλεσμα, τὸ ἄλλο ἠγούμενον λέγομεν αἰτίαν, καὶ ὅταν εὔρωμεν τὴν αἰτίαν ταύτην, τότε τὸ φαινόμενον εἶναι διὰ ἡμᾶς ἐξηγημένον.

Εἰς ὅσας αἰτίας καὶ ἀποτελέσματα ἐγνώρισεν ὁ ἄνθρωπος, βλέπων πάντοτε σταθερὰν τὴν ἔνωσιν ταύτην, συμπεραίνει δικαίως ὅτι πᾶν φαινόμενον πρέπει νὰ ἔχη τὴν αἰτίαν του, καὶ ἂν δὲν τὴν ἐξεύρη ζητεῖ νὰ τὴν ἀνακαλύψῃ. Ἡ μέθοδος, τὴν ὁποίαν εἰς τὴν περιστασιν ταύτην μεταχειρίζεται, λέγεται ἀναλυτικὴ, διότι ἀναλύει τὸ φαινόμενον, ἀναλύει τὸ πρᾶγμα, τὸ ὑποβάλλει εἰς πείραν, ἂν εἶναι δεκτικὸν πείρας τὸ ἐξετάζει καθ' ὅλους τοὺς δυνατοὺς τρόπους, τὸ θεωρεῖ ὡς πρὸς ἄλλας γνωστὰς αἰτίας, καὶ μὲ τοιαύτην ἀναλυτικὴν ἐξέτασιν ἐμπορεῖ νὰ εὔρῃ τὴν ζητουμένην αἰτίαν του. Ἡ παρατήρησις μᾶς δείχνει ὅτι τὸ ὕδωρ ὑψόνεται εἰς τὴν ὑδραντλίαν, ἰδοὺ φαινόμενον, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἔχη τὴν αἰτίαν του. Τινὲς διὰ νὰ ἐξηγήσωσι τὸ φαινόμενον τοῦτο, ἔλεγον ὅτι ἡ φύσις φρίττει τὸ κενόν. Τοιαύτη ὅμως ἐξήγησις δὲν ἔλεγε τίποτε, δὲν ἔδειχνε παρὰ τὸ κενὸν τοῦ πνεύματος εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ἀληθινῶν αἰτιῶν. Ὁ Τορρίκέλλης¹² ἀνεκάλυψε τὴν ἀληθινὴν αἰτίαν, τὸ βάρος τοῦ αἵρος.

12. Ἰωάννης Εὐαγγελιστὴς Τορρίκέλλης, ἐγεννήθη εἰς τὴν Φαυεντίαν (Faenza) τὸ 1608, ἀπέθανεν ἡλικίας χρόνων 39.

Τὰ μέταλλα ἐκτιθέμενα εἰς τὸ πῦρ, μὲ ἀφήν τοῦ ἀέρος, ἀλλοι-
 όνονται, αὐξάνουν κατὰ τὸ βάρος. Ἴδου ἄλλο φαινόμενον, τοῦ ὁ-
 ποίου οἱ νεώτεροι χημικοὶ ἀνεκάλυψαν τὴν ἀληθινὴν αἰτίαν, ἣτις
 εἶναι ἡ σύνθεσις τοῦ ὄξυγόνου μὲ τὴν μεταλλικὴν ὕλην κ.τ.λ.

[319] Τὴν τάξιν τῆς διαδοχῆς τῶν γενομένων μᾶς τὴν δίδει ἡ παρατή-
 ρησις, χωρὶς τοιαύτην τάξιν προεγνωσμένην δὲν ἐμπορεῖ νὰ γένη
 κάμμία φιλοσοφικὴ // ζήτησις, διότι πᾶσα ζήτησις πρέπει νὰ ἔχη
 ἀρχὴν τινα, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ὀρμᾶται καὶ ἀντικείμενον, εἰς τὸ ὁποῖ-
 ον καταγίνεται. Οὕτω καὶ ἡ πρακτικὴ γνῶσις, κατὰ τὴν ὁποῖαν ὁ-
 δηγούμεθα εἰς τὰς πράξεις καὶ ἐπιχειρήσεις τοῦ βίου μας, ἐπιστη-
 ρίζεται εἰς τάξιν τινα τῶν φυσικῶν καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων, τὴν
 ὁποῖαν ἡ παρατήρησις καὶ ἡ πείρα μᾶς ἐδίδαξαν, καὶ ἀπὸ τὴν πα-
 ρατήρησιν ταύτην τῶν περασμένων προβλέπομεν, μᾶλλον ἢ ἦττον,
 βεβαίως ἢ πιθανῶς τὸ μέλλον.

Φαινόμενα τοῦ πνεύματος λέγοντες ἐννοοῦμεν τὰς διαφόρους
 αὐτοῦ καταστάσεις, τὰ διάφορα παθήματα, καθὼς, παρ(αδείγμα-
 τος) χάρι(ιν), βλέπομεν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ὅτι τὸ μέγαλον μνημο-
 νικὸν στερεῖται κρίσεως. Βλέπομεν εἰς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν τοῦ
 ἀνθρώπου ὅτι τὸ πνεῦμα μανθάνει εὐκόλα καὶ λησμονεῖ ἐξίσου εὐ-
 κόλα. Ἡ μεγάλη ἐνέργεια τοῦ νοῦς ἀδυνατεῖ τὴν μνήμην, ὁμοίως
 καὶ ἡ ἔλλειψις τῆς προσοχῆς κ.τ.λ.

256. Χωρὶς νὰ ἀναφέρω τὰς ἐννοίας τῆς ἐκτάσεως καὶ τοῦ σχήμα-
 τος, αἱ ὁποῖαι ἀναγκαίως συντροφεύουν καὶ αἱ δύο τινὰς ἀπὸ τὰς
 ἐξωτερικὰς ἀντιλήψεις μας, καὶ δὲν ἔχουν βέβαια κάμμιαν ὁμοιό-
 τητα μὲ τὰς ἐννοίας ἐκεῖνας, τῶν ὁποίων ἔχομεν στενὴν συνειδησιν,
 εἶναι πολλότατα ἄλλαι, οὕτω συνδεδεμέναι, μὲ τὰς διαφόρους νο-
 ητικὰς μας δυνάμεις, ὥστε ἐμποροῦμεν δικαίως νὰ θεωρῶμεν τὴν
 γύμνασιν τῆς δυνάμεως, ὡς προηγουμένην ἄφευκτον συνθήκην, διὰ
 νὰ δυναθῶμεν νὰ δώσωμεν λόγον τῆς πρώτης πηγῆς, ἀπὸ τὴν ὁποῖ-
 αν τὰς λαμβάνομεν. Οὕτω, πνεῦμα στερημένον ἀπὸ τὴν δύναμιν
 τῆς μνήμης δὲν ἤθελε βέβαια ἐμπορέσειν ποτὲ νὰ μορφώσῃ εἰς ἐ-

αυτὸ τὰς ἰδέας τοῦ χρόνου, τῆς κινήσεως ἢ τῆς προσωπικῆς ταυ-
τότητος. Ἰδέας, αἱ ὁποῖαι, καθὼς ὅλοι ὁμολογοῦν, εἶναι ἀπὸ τὰς
πλέον συνηθισμένας, καὶ τὰς ὁποίας δὲν ἐμπορεῖ κάμμία λογικῆ
λεπτότης νὰ τὰς ἀναφέρῃ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν αἴσθησιν (εἴτε σκέ-
ψιν, reflexion). Ὅμοίως χωρὶς τὴν δύναμιν τῆς ἀφαιρέσεως δὲν ἠ-
θέλαμεν ἐμπορέσειν ποτὲ νὰ μορφώσωμεν τὴν ἰδέαν τῶν ἀριθμῶν,
[320] οὔτε τῶν γραμμῶν, τῶν // ἐπιφανειῶν καὶ τῶν στερεῶν, ὅποια θεω-
ροῦνται ἀπὸ τοὺς Μαθηματικούς. Ἐξίσου ἀδύνατον μᾶς ἦθελεν
εἶσθαι νὰ καταλάβωμεν τὴν ἔννοιαν τῶν λέξεων κλάσεις ἢ εἶδη,
οὐδὲ κἀνὲν ἀπὸ τὰ μέρη τοῦ λόγου, μόνα τὰ κύρια ὀνόματα ἦθε-
λαν εἶσθαι καταληπτά. Χωρὶς τὴν δύναμιν τοῦ συλλογίζεσθαι εἶναι
φανερὸν ὅτι κἀνεὶς ἐρμηνευτῆς δὲν ἦθελε μᾶς ἐξηγήσειν τὴν ἔννοι-
αν τῶν λέξεων, ἀλήθεια, βεβαιότης, πιθανότης, θεώ-
ρημα, προηγούμεναι, συμπέρασμα, οὔτε ἄλλης τινὸς ἀ-
πὸ ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι ἐκφράζουσι τὰ διάφορα εἶδη τῶν λόγων εἴτε
σχέσεων, αἱ ὁποῖαι εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῶν γνώσεών μας. Εἰς τοι-
αύτας περιστάσεις ἄλλο δὲν ἐμπορεῖ νὰ εἴπῃ τις παρὰ ὅτι ἡ γύ-
μνασις ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς δυνάμεως μᾶς δίδει τὴν περίστασιν,
εἰς τὴν ὁποίαν κατὰ τοὺς νόμους τῆς φύσεως ἡμῶν ἀπλαῖ τινες ἔν-
νοιαι παραστένονται εἰς τὸ πνεῦμά μας, καὶ διὰ νὰ ἀναβῶμεν εἰς
τὴν πηγὴν ἰδιαιτέρας τινὰς ἐννοίας, ἄλλο δὲν ἐμποροῦμεν νὰ κά-
μωμεν, παρὰ νὰ δεῖξωμεν τὴν φύσιν τῆς περιστάσεως, εἰς τὴν ὁποί-
αν ἐπαρῆρσιάσθη πρώτην φορὰν εἰς τὸ πνεῦμά μας.

Ἄν αἱ παρατηρήσεις αὗται εἶναι ὀρθαί, ἀνατρέπουσι μίαν βάσι-
μον ἀρχὴν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Λοκκίου· ἀρχὴν, θεωρουμένην ἀπὸ
τοὺς διαδόχους του, ὡς ἀποδεδειγμένην ἀλήθειαν καὶ τὴν ὁποίαν
ὁ Οὔμης ἄλλο δὲν ἔκαμε, παρὰ ὀλίγον νὰ μεταμορφώσῃ, διὰ νὰ
τὴν μεταχειρισθῇ βάσιν ὅλων τῶν θεωριῶν τοῦ σκεπτισμοῦ του.
[(A. J. Buchon), *Histoire abrégée de la philosophie*, II partie,
p(ages) 290-292].

272. α. Τὰ ζῶα ἔχουσι αὐθόρμησιν εἰς τὸ βύζασμα. Εὐδὺς μετὰ τὴν

γέννησίν των ἢ ὁσμὴ τοῦ γάλακτος, τῆς πρώτης ταύτης ἀναγκαίας τροφῆς, τὰ σύρει αὐτομάτως. Ἄλλὰ πῶς ἐμποροῦσαν εἰς τὴν ἀδυναμίαν των νὰ ἐκβάλλωσι τὸ γάλα διὰ πίεσεως ἀπὸ τὸν μαστὸν τῆς μητρὸς; Τὸ ἀδύνατον εἰς αὐτὰ ἐκπληροῦται μὲ ἄκραν εὐκολίαν, ἀπὸ τὴν προσάρμοσιν τῶν φυσικῶν νόμων εἰς τὴν χρείαν των. Ὅλα τὰ ῥευστὰ πιεζόμενα ἀπὸ τὸν ἀτμοσφαιρικὸν ἀέρα ἐμβαί-
 *^[322] νουν εἰς τοὺς // συγκοινωνοῦντας μὲ αὐτὰ κενοὺς τόπους. Οὕτω τὸ ὕδωρ τῶν φρεάτων ἀναβαίνει εἰς τὸν κενὸν σωλῆνα τῆς ὑδραντλί-
 ας, οὕτω τὰ ζῶα διαστέλλοντα τοὺς πνεύμονάς των καὶ ἀποτελοῦ-
 ντα κἀνὲν μέχρι τινὸς βαθμοῦ εἰς τὰ ἀεροδόχα ἀγγεῖα τῶν πνευ-
 μόνων, δίδουν εἴσοδον εἰς τὸν ἀτμοσφαιρικὸν ἀέρα. Οὕτω καὶ τὰ
 δηλάζοντα ζῶα, βάλλοντα τὸ στόμα των εἰς συγκοινωνίαν μὲ τὸν
 μαστὸν τῆς μητρὸς διὰ τῆς δηλῆς, δίδουν ἀκοπίαστον εἴσοδον εἰς
 τὸ γάλα, πιεζομένου τοῦ μαστοῦ ἀπὸ τὸν ἀτμοσφαιρικὸν ἀέρα.

Διὰ νὰ γένη ἀντίληψις τῶν ὑποπιπτόντων εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς ἀντικειμένων, εἶναι ἀνάγκη νὰ εἰσέλθωσιν ἀκτῖνες φωτὸς καὶ νὰ λάβωσι τοιαύτην διάθλασιν, ὥστε νὰ μορφώωσι γωνίαν ἐπάνω εἰς τὸν ἀμφιβληστροειδῆ χιτῶνα. Διὰ νὰ γίνεται τοιαύτη διάθλασις ἔ-
 πρεπε τὸ ὄργανον τῆς ὀράσεως νὰ ἔχη ἀνάλογον μηχανισμόν, καὶ
 τοιοῦτον ἔχει τφόντι αὐτὸ σχῆμα κυρτόν, ὑγρὰ πυκνότερα τοῦ ἀ-
 ἔρος, φακὸν ἀμφίκυρτον ἢ σφαιροειδῆ, κατὰ τὴν φύσιν τῶν ζώων.
 Ἄλλ' ὁ ἀμφιβληστροειδῆς χιτῶν εἶναι νεῦρον ἀπαλώτατον, αἰσθη-
 τικώτατον, καὶ ἐντεῦθεν ὑποκείμενον εἰς τὸ νὰ θλάπτεται εὐκό-
 λως ἀπὸ προσβολὴν ὅποσοῦν δυνατήν. Ἐπρεπε λοιπὸν τὸ ἀνα-
 γκαῖον εἰς τὴν ὄρασιν φῶς νὰ εἶναι λεπτότατον, ἀβαρές, καὶ τοι-
 οῦτον εἶναι τφόντι.

Ὅλα τὰ σώματα τὰ ἐπὶ τῆς γῆς τείνουν πρὸς τὸ κέντρον τους καὶ
 ἢ σελήνη τείνει πρὸς τὴν γῆν. Γῆ δὲ καὶ σελήνη τείνουν πρὸς τὸν
 ἥλιον, ὅστις εἶναι τὸ κοινὸν κέντρον ὄλων τῶν πλανητῶν καὶ κομη-
 τῶν τοῦ ἡλιακοῦ τούτου συστήματος. Καὶ ἕκαστον σῶμα, ἰδιαιτέ-

* Ἡ σελίδα 321 τοῦ χειρογράφου περιέμεινε ἀχρησιμοποίητη.

- πως θεωρούμενον ὡς ὅλον, ἔχει τὸ ἴδιόν του κέντρον, εἰς τὸ ὁποῖον τείνουν ὅλα του τὰ μέρη καὶ οὕτω συνέχονται. Κατὰ τὸν κοινὸν τοῦτον νόμον τῆς φύσεως καὶ τὰ σώματα τῶν ζῴων ἔλκονται ἀπὸ τὴν γῆν καὶ τὰ μέρη των ἔλκονται ὑπ' ἀλλήλων καὶ συνέχονται εἰς ἓν ὅλον. Τὰ ζῶα λοιπὸν διὰ τὰ κινῶνται, ἔπρεπε νὰ ἔχωσιν ἰδιαιτέραν τινὰ δύναμιν, ἰκανὴν νὰ νικᾷ τὸν ἔλκυσμὸν τῆς γῆς εἰς πᾶσαν κίνησιν καὶ τοπικὴν μετάβασιν. Ἔχουν τῶντι τὴν θαυμαστὴν
- [323] καὶ μυστη // ριῶδη ταύτην δύναμιν εἰς τὰ νεῦρα καὶ εἰς τοὺς μυῶνας. Ἔπρεπεν ἀκόμη τὸ μέγεθος τοῦ σώματός των νὰ εἶναι ἀνάλογον μὲ τὸ κεφάλαιον τῆς δυνάμεως τῶν νεύρων καὶ τῶν μυῶνων, διὰ τὰ κινῶνται εὐκόλως καὶ νὰ σηκόνωσι καὶ ἄλλα βάρη κατὰ τὰς χρείας των. Τὴν ἀναλογίαν ταύτην ἔχουν τῶντι ὅλα τὰ ζῶα εἰς τὴν φυσικὴν των κατάστασιν. Τὸ μέγεθος ὁμοίως τῶν φυτῶν καὶ ἡ δύναμις εἶναι προσαρμοσμένα μὲ τοὺς γενικοὺς νόμους τῆς βαρύτητος· οἱ κορμοὶ των, οἱ κλάδοι των, οἱ καρποὶ των, ἔλκονται ἀπὸ τὴν γῆν, καὶ τὰ μέρη των συνέχονται δι' ἀμοιβαίων ἔλκυσμῶν. Τὰ μεγάλα δένδρα ἔχουν καὶ δύναμιν μεγαλητέραν συνεκτικότητος, διὰ τὰ μὴν ἀντέχωσι πρὸς τὸν ἔλκυσμὸν τῆς γῆς, ὅστις τείνει πάντοτε νὰ τὰ σύρῃ πρὸς τὰ κάτω.
- β. Τὰ ζῶα τῶν διαφόρων κλιμάτων παρατηρεῖται ὅτι ἔχουν καὶ ὀργανισμὸν καὶ αὐθορμήσεις ἰδιαιτέρας, κατὰ τὸ κλίμα τῆς γῆς, τοῦ ὁποίου ἐδιωρίσθησαν νὰ εἶναι κάτοικοι. Μόνου τοῦ ἀνθρώπου τὸ σῶμα ἐμπορεῖ γενικῶς νὰ οἰκειόνηται μὲ ὅλα τὰ κλίματα, καὶ τοῦτο ἀκόμη σιμὰ πολλῶν ἄλλων δεῖχνει τὴν ὑπεροχὴν καὶ ἔκτασιν τοῦ σκοποῦ, διὰ τῶν ὁποίων ἐγεννήθη.
- γ. Ὁ ἀτμοσφαιρικὸς ἀήρ συνίσταται ἀπὸ δύο εἶδη ἀέρων: τὸν ὀξυγόνον, λεγόμενον καὶ τὸν ἄζωτον, περιέχει καὶ μικράν τινὰ ποσότητα ἀνθρακικοῦ ὀξέος. Ὁ πρῶτος εἶναι ἀναγκαῖος εἰς τὴν ζωὴν τῶν ζῴων καὶ εἰς τὰ φυτά· ὁ δεῦτερος εἶναι ὀλέθριος, καθὼς καὶ τὸ ἀνθρακικὸν ὀξύ, συμβάλλουν ὅμως εἰς ἄλλας μεγάλας χρείας τῆς φύσεως. Τὸ ἄζωτον μετριάζει καὶ τοῦ ὀξυγόνου τὴν ὑπερβολικὴν δύναμιν εἰς τὴν ζωὴν καὶ εἰς τὴν καῦσιν τῶν σωμάτων. Τὰ ζῶα

εἰσπνέοντα ἄερα ἀκαταπαύστως, ἀναλίσκουν τὸ ὀξυγόνον, τὸ ὁποῖον συντίθεται μὲ τὸ μέρος τοῦ ἄνθρακος, ὅστις εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ συστατικά στοιχεῖα τοῦ αἵματος, καὶ ἐκπνέουν ἀνθρακικὸν ὀξύ και τὸ ἄζωτον. Πρὸς τούτοις τὸ ἀνθρακῶδες μέρος τῶν καιομένων ζωϊκῶν καὶ φυτικῶν ὕλων μεταβάλλεται εἰς ἀνθρακικὸν ὀξύ. Ἡ ἀτμοσφαῖρα λοιπὸν ἐκινδύνευε νὰ φθαρῇ, καὶ νὰ κατασταθῇ ὀλέθριος [324] καὶ εἰς τὰ // ζῶα καὶ εἰς τὰ φυτά, ἂν δὲν ἐγένετο πρόβλεψις κἀνενὸς μέσου, διὰ τοῦ ὁποίου νὰ κρατῆται πάντοτε εἰς μίαν σταθερὰν σύγκρασιν· τὸ μέσον τοῦτο ἐπενοήθη ἀπλούστατον, ὑπερθαύμαστον. Τὰ φυτά, τὰ δένδρα ἀπορρόφουν διὰ τῶν φύλλων τὸ ἀνθρακικὸν ὀξύ και καθὼς προσβάλλη εἰς αὐτὰ ὁ ἥλιος, ἐκπέμπουν τόσον ὄγκον ὀξυγόνου, ὅσον ὄγκον ἀνθρακικοῦ ὀξέος ἀπορρόφουν τὴν νύκτα. Καὶ τὸ ἀνθρακῶδες μέρος μένει και συνιστᾷ τὸ κυριώτερον μέρος τοῦ φυτικοῦ των σώματος. Οὕτω λοιπὸν γίνεται ἀλληλοδιάδοχος ἀπορρόφησις και ἀνάλυσις τοῦ ἀνθρακικοῦ ὀξέος, και μὲ τὸ μέσον τοῦτο ἐκπληροῦνται δύο μεγάλοι σκοποί, αὔξησις τῶν φυτῶν, και καθάρσις τοῦ ἀτμοσφαιρικοῦ ἀέρος.

273. Εἰς τὰ ἀνωτέρω εἶδαμεν γενικὰ δείγματα ἐνότητος αἰτίας, ἀπὸ τὴν προσάρμοσιν τῶν σωμάτων και αὐθορμήσεων τῶν ζῶων μὲ τοὺς νόμους τοῦ ὕλικου κόσμου. Ἡ αὐτὴ αἰτία τῶν ζῶων και τῶν κατοικουμένων ἀπὸ αὐτὰ κλιμάτων, ἢ αὐτὴ αἰτία τῶν ζῶων και τῶν εἰς ταῦτα προσφερόντων ἀρμόζουσαν τροφήν και θεραπείαν φυτῶν. Ἡ αὐτὴ αἰτία τῶν ζῶων, τῶν φυτῶν, τῶν ἀερίων σωμάτων και τοῦ ἡλιακοῦ φωτὸς κ.τ.λ. Εἰς ὅλα ταῦτα βλέπομεν σταθερὰν προσάρμοσιν, και σύνδεσιν τῆς ἀψύχου ὕλης μὲ τὰ ἔμψυχα σώματα, τῶν γενικῶν νόμων μὲ τὰ διάφορα φυσικὰ ὄντα. "Ἄν θεωρήσωμεν ἰδιαίτερος τὰς σχέσεις τῆς φύσεως τῶν ἀνθρώπων μὲ τὰς περιστάσεις τῆς ἐξωτερικῆς του θέσεως, εὐρίσκομεν νέα δείγματα ἐνότητος αἰτίας. Τὸ ἀνάστημα, αἱ δυνάμεις, αἱ φυσικαὶ χρεῖαι τοῦ ἀνθρώπου ἀναπαοκρίνονται μὲ τὰς περιστάσεις τῆς ἐξωτερικῆς του θέσεως εἰς τὸν κόσμον. Μέγεθος γιγαντιαῖον ἢ πυγμαῖον ἤθελεν

εἶσθαι ἀνεπιτήδειον εἰς γεωργικὴν, εἰς ναυτικὴν, καὶ εἰς πᾶσαν ἄλλην τέχνην. Ἄνάστημα πυγμαῖον ἤθελεν εἶσθαι ἀνεπιτήδειον καὶ πρὸς ὑπεράσπισίν του ἐναντίον τῶν ἄλλων ζώων. Ὁ φυσικός του ὀργανισμὸς μαρτυρεῖ ὅτι εἶναι χορτοφάγον καὶ κρεοφάγον ζῶον, εὐρίσκει εἰς ὅλα τὰ κλίματα γενικῶς καὶ φυτὰ καὶ ζῶα ἀνάλογα μὲ τὰς χρεῖας του. //

[325] Ἡ προσάρμοσις τῶν ἀντιληπτικῶν καὶ νοητικῶν του δυνάμεων μὲ τὸν ὀργανισμὸν καὶ μὲ τοὺς νόμους τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, εἶναι ἀκόμῃ ἀξιολογοτέρων θεωριῶν ἀντικείμενον. Ἡ κατασκευὴ τοῦ ὀφθαλμοῦ, καθὼς εἶδαμεν, εἶναι προσηρμοσμένη μὲ τοὺς νόμους τῆς διαθλάσεως τοῦ φωτός· τοῦ ἀκουστικοῦ ὀργάνου, μὲ τοὺς νόμους τῆς ἀκουστικῆς προσβολῆς τοῦ ἀέρος κ.τ.λ.

Αἱ νοητικαὶ του δυνάμεις, διὰ τὰ ἀναπτυχθῶσιν, ἐχρειάζοντο τὰ εὐρωσιν εἰς τὴν φύσιν ἀνάλογα μέσα· καὶ τοιαῦτα μέσα εἶναι τὰ μέταλλα, ὁ σίδηρος, ὁ χαλκὸς κ.τ.λ. ἄχρηστα εἰς πᾶν ἄλλο ζῶον, ἄχρηστα εἰς τὰ φυτὰ, εἰς δὲ τὸν ἄνθρωπον ὕλη πολυτίμος εἰς εὐρωσιν μυρίων τεχνῶν καὶ εἰς ἀνακάλυψιν ἀπεριορίστων γνώσεων. Β.(ἀμβας).

Ὅτι κάθε πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον ἀρχίζει νὰ ὑπάρχη, πρέπει νὰ ἔχῃ αἰτίαν τινά, εἶναι ἔποπτος ἀλήθεια, καθὼς τὸ ὁμολογεῖ. Ἄλλὰ καὶ ἐάν τις ὑποτεθῇ ὅτι δὲν ἐννοεῖ εὐθὺς τὴν ἀλήθειαν ταύτην, δέλει ὀδηγηθῆν εἰς τὸ νὰ τὴν ἐννοήσῃ ἢ θέλει βιασθῆν, εἰς τὸ νὰ τὴν δεχθῇ διὰ τινος ἀπλουστάτου συλλογισμοῦ. Ὅ,τι πρᾶγμα λαμβάνει ἀρχὴν ὑπάρξεως, πρέπει ἢ ἀφ' ἑαυτοῦ νὰ τὴν λαμβάνῃ ἢ παρ' ἄλλου· ἀφ' ἑαυτοῦ δὲν ἐμπορεῖ, διότι ἔπρεπε νὰ ὑπάρχη, πρὶν ὑπάρξῃ, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀδύνατον· μένει λοιπὸν ὅτι λαμβάνει αὐτὴν παρ' ἄλλου ὄντος.

Τοιαύτη ἔποπτος ἀλήθεια εἶναι καὶ ὅτι, ὅπου εἶναι σύνθεσις μέσων συντρεχόντων εἰς ἰδιαίτερόν τι τέλος, ἐκεῖ πρέπει νὰ εἶναι τι ὄν νοητικόν, τὸ ὁποῖον προβάλλει εἰς ἑαυτὰ τὸ τέλος ἐκεῖνο καὶ ἐπινοεῖ καὶ συνδέτει τὰ εἰς τὸ τέλος τοῦτο συντείνοντα μέσα, μηδὲν

βέβαια δὲν ἔμπορεῖ νὰ εἶναι. Πάλιν ὄν χωρὶς νοητικότητα δὲν ἔμπορεῖ οὔτε τέλος νὰ προβάλλῃ εἰς ἑαυτὸ οὔτε μέσα συντείνοντα πρὸς τὸ τέλος νὰ ἐπινοήσῃ καὶ νὰ συνθέσῃ. Ἄλλ' εἰς τοῦτον τὸν ὑλικὸν κόσμον βλέπομεν σύνθεσιν μέσων, συντρεχόντων εἰς ἰδιαίτερὰ τέλη, πρέπει λοιπὸν νὰ εἶναι μία τις νοητικὴ αἰτία τούτων.

[326] Ὅτι δὲ ἡ ὕλη, ἐκ τῆς ὁποίας ὁ ὑλικὸς οὗτος κόσμος συνίσταται, δὲν εἶναι αὐτὸ // θύπαρκτος, ἀλλ' ἔλαβεν ἀρχὴν ὑπάρξεως παρ' ἄλλου ὄντος, δείκνυται καὶ ἐκ τῶν ἀκολουθῶν λόγων:

Ἔγλην λέγοντες ἐννοοῦμεν βέβαια τὰ στοιχεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ σώματα συνίστανται, ἀλλὰ ἐὰν ἕκαστον τῶν στοιχείων τούτων εἶναι αὐθύπαρκτον, καὶ ἐπομένως ἔχῃ αὐτὸ εἰς ἑαυτὸ τὸν λόγον τῆς ὑπάρξεώς του, πρέπει ὁμοίως νὰ ἔχῃ εἰς ἑαυτὸ καὶ τὸν λόγον τοῦ τρόπου, κατὰ τὸν ὅποιον ὑπάρχει, διότι, ἂν ἡ ὑπαρξίς του δὲν γνωρίζῃ ἄλλην αἰτίαν, πρέπει νὰ ἔχῃ ἀνεξάρτητον καὶ τὸν τρόπον τῆς ὑπάρξεώς του. Ἐκαστον λοιπὸν στοιχεῖον θέλει εἶσθαι ἀνεξάρτητον ἀπὸ κάθε ἄλλο καὶ κατὰ τὴν ὑπαρξιν καὶ κατὰ τὸν τρόπον τῆς ὑπάρξεως. Ποτὲ λοιπὸν δὲν θέλει ἔμπορεῖν τὸ ἓν νὰ μεταβάλλῃ τοῦ ἄλλου τὸν τρόπον τοῦτον τῆς ὑπάρξεως, δι' αὐτὸ τοῦτο, διότι τὸν ἔχει ἀνεξάρτητον ὡς καὶ τὴν ὑπαρξιν αὐτήν. Κάμμίαν λοιπὸν τροποποίησιν δὲν ἤθελεν ἔμπορεῖν νὰ λάβῃ κἀνὲν στοιχεῖον ἀπὸ ἄλλο, οὔτε νὰ δώσῃ εἰς ἄλλο, κἀμμίαν ἀλλοιώσιν, κἀμμίαν μεταβολήν, ἀλλ' ἕκαστον ἤθελεν ὑπάρχειν πάντοτε οὕτω, ὡς νὰ μὴν ὑπῆρχεν ἄλλο. Ἡ πείρα ὅμως μᾶς βεβαιώνει ὅλον τὸ ἐναντίον, πᾶσα στιγμὴν λαμβάνει τὸ σῶμα τροποποιήσεις ἀπὸ ἄλλα ὄντα, καὶ ἐκεῖνα πάλιν ἀπὸ ἡμᾶς, καὶ ὄλων τῶν σωμάτων τὰ στοιχεῖα πάσχουν ὑπ' ἀλλήλων διαφόρους ἀλλοιώσεις εἰς τὸν τρόπον τῆς ὑπάρξεώς των. Λοιπὸν ἡ ὕλη πρέπει νὰ μὴν εἶναι αὐθύπαρκτος, ἀλλὰ νὰ ἔλαβεν ἀρχὴν ὑπάρξεως καὶ τρόπους τοῦ ὑπάρχειν ἀπὸ ἄλλο ὄν, καὶ ἐπομένως τὸ ὄν ἐκεῖνο δὲν πρέπει νὰ εἶναι ὕλη οὔτε ἐξηρητημένον ἀπὸ ἄλλο ὅποιονδῆποτε ὄν.

Ἰδαμεν, πρὸς τούτοις, ὅτι ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων ἔμποροῦμεν νὰ γνωρίσωμεν σκοπὸν, καὶ ὅτι εἰς τὸ πᾶν ἔχομεν μυρία δείγματα

σκοποῦ, μαρτυρουμένου ἀπὸ τὰ διάφορα μέσα, τὰ συντρέχοντα εἰς τέλη ἰδιαίτερα. Ὅθεν μ' ὅλην τὴν αὐστηρότητα τῆς λογικότητος συνάγεται ὅτι εἶναι τις νοητικὴ δύναμις.

[327] Ἰδαμεν ὁμοίως ὅτι ὅσαι παρατηρήσεις καὶ ἀνακαλύψεις ἔγιναν μέχρι τοῦδε, ὅλαι βεβαιόνουν ὅτι ὁ ὑλικὸς οὗτος κόσμος εἶναι μία μηχανή, τῆς ὁποίας // τὰ μέρη εἶναι συνδεδεμένα, τῆς ὁποίας ἡ κίνησις γίνεται σταθερῶς κατὰ τοὺς αὐτοὺς νόμους. Ὅθεν συνάγομεν, ἐξίσου βασιμῶς, ὅτι ἡ νοητικὴ ἐκείνη δύναμις εἶναι μία καὶ ἡ αὐτή, εἷς Δημιουργὸς τῶν πάντων, εἷς Θεός.

Δόξαι τῶν παλαιῶν περὶ τῆς ἐνσωματώσεως τῶν ψυχῶν

Οἶμαι τοίνυν καὶ τὰ τέλη διάφορα ὄντα καὶ τοὺς τρόπους τῆς καθόδου τῶν ψυχῶν ποιεῖν διαφέροντας. Ἡ μὲν γὰρ ἐπὶ σωτηρία καὶ καθάρσει καὶ τελειότητι τῶν τῆ δὲ κατιοῦσα, ἄχραντον ποιεῖται καὶ τὴν κάθοδον. Ἡ δὲ διὰ γυμνασίαν καὶ ἐπανόρθωσιν τῶν οἰκείων ἠδῶν ἐπιστρεφομένη περὶ τὰ σώματα, οὐκ ἀπαθής ἐστὶ παντελῶς, οὐδὲ ἀφεῖται ἀπόλυτος καθ' αὐτήν. Ἡ δὲ ἐπὶ δίκη καὶ κρίσει δεῦρο κατερχομένη, συρομένη πῶς ἔοικε καὶ συνελαυνομένη. [Ἰάμβλιχος), παρὰ Στοβ(αίω), 910.]

Μανιχαῖοι

Μάνης, ὁ περιβόητος αἵρεσιάρχης τῆς τρίτης ἑκατονταετηρίδος, ἦτο καταρχὰς δούλος (σκλάβος), ὀνομαζόμενος Κουρβίκος. Ἐξηγοράσθη ἀπὸ πλουσίαν τινὰ χήραν, Περσίδα, ἡ ὁποία τὸν υἱοδέτησεν ἔπειτα, καὶ τὸν ἔβαλε νὰ σπουδάσῃ τὰς τότε διδασκομένας ἐπιστήμας εἰς τὴν Περσίαν. Ἡ γυνὴ αὕτη εἶχε κληρονομήσειν τὰ βιβλία τοῦ αἵρεσιάρχου Τερεβίνθου. Ἀπὸ τὰ βιβλία ταῦτα καὶ ἀπὸ τὴν Θεολογίαν τῶν Περσῶν ἔσυρεν ὁ Κουρβίκος τὸ σύστημά του καὶ τὰς πλάνας του, ἐπωνομάσθη δὲ Μάνης, διὰ νὰ λησμονηθῇ ἡ πρώτη του κατάστασις. Ἐλεγε τὸν ἑαυτὸν του ἀποστολον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἐδίδασκε δύο ἀρχάς, ἤγουν, δύο

θεούς, τὴν μὲν ἀγαθοποιάν, τὴν δὲ κακοποιάν. Ἐδίδασκεν ὁμοίως τὴν μετεμψύχωσιν, ἤρνεϊτο δὲ τὴν ἀνάστασιν τῶν σωμάτων. Ἐκ τοῦ αἰρεσιάρχου τούτου ὠνομάσθησαν οἱ ὄπαδοί του Μανιχαῖοι. Ἄπο τὴν παρατήρησιν τῶν διαφορῶν μερῶν τοῦ κόσμου, ἀπο τὴν σύνδεσιν αὐτῶν, ἡ ὁποία συνιστᾷ ἓν ὅλον, κινούμενον καὶ συντηρούμενον μὲ νό // μους σταθερούς, ἀπο τὴν ἀνακάλυψιν τῶν διαφορῶν μέσων, ἀποτεινομένων εἰς τέλη ἰδιαίτερα, ὀδηγούμεθα, ὡς εἴπαμεν, εἰς τὸ νὰ γνωρίσωμεν μίαν πρώτην νοητικὴν αἰτίαν ὄλων τούτων. Οἱ αὐτοὶ ἀναντίρρητοι λόγοι, οἱ ὁποῖοι μᾶς ἀποδείχνουν τὴν ὑπαρξιν τῆς πρώτης ταύτης καὶ ἀνεξαρτήτου αἰτίας, οἱ αὐτοὶ μᾶς θεβαιόνουν ὅτι εἶναι ὃν Παντοδύναμον, Πάνσοφον καὶ πάσης τελειότητος περιεκτικόν.

Ἐκεῖνα δὲ ἐκ τῶν θείων ἰδιωμάτων, τὰ ὁποῖα ὑπὲρ πάντα τὰ ἄλλα ὑποχρεόνουν εἰς λατρείαν τοῦ Θεοῦ ὄντα λογικὰ καὶ ἐλεύθερα εἰς τὰς πράξεις των, εἶναι ἡ ἀγαθότης καὶ ἡ δικαιοσύνη. Τὰ δύο ταῦτα ἠθικὰ ἰδιώματα γνωρίζομεν καὶ ὁμολογοῦμεν ὅτι ὑπάρχουν εἰς τὸν Θεόν, παρατηροῦντες τὴν λογικὴν ἡμῶν φύσιν. Αἰσθανόμεθα τφόντι καὶ ὁμολογοῦμεν τὴν ἀγαθοποιίαν ἀρετὴν εὐγενεστέραν καὶ ὑπερτέραν ὄλων τῶν ἄλλων ἠθικῶν ἀρετῶν τῆς ἀνθρωπίνης ἡμῶν φύσεως. Βλέποντας, αὐτὴν εἰς τοὺς ἄλλους, καὶ ἂν ἡμεῖς δὲν εἴμεθα τὸ ἀντικείμενον τῆς ἀγαθοποιΐας των, αἰσθανόμεθα χαρὰν εἰς τὸν ἑαυτὸν μας καὶ αὐθόρμησιν εἰς τὸ νὰ τοὺς ἐπαινῶμεν καὶ νὰ τοὺς σεβώμεθα. Καὶ ὅταν ἡμεῖς ἐργαζώμεθα τὴν ἀγαθοποιίαν, λαμβάνομεν ἐξαιρετόν τινα ἡδονὴν καὶ αἰσθανόμεθα τὴν ὑπαρξιν μας εἰς βαθμόν τινα ὕψους καὶ μεγαλειότητος. Ἐντεῦθεν λοιπὸν συμπεραίνομεν, μὲ ὄλην τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἡ ἀρετὴ τῆς ἀγαθότητος ἐνυπάρχει εἰς τὸν Θεὸν ἀπείρωσ τελειότερα, ὡς πρὸς τὴν ἀν-

---

Τὸ κατωτέρω ἀπόσπασμα εὐρίσκεται στὸ κάτω μέρος τῆς σελίδας 327 τοῦ χφ. στῆ θέσῃ τῆς ὑποσημείωσης: «Ἄρετὴν δ' ἀδέσποτον, ἦν τιμῶν καὶ ἀτιμάζων, πλέον καὶ ἔλαττον αὐτῆς ἔξει. Αἰτία ἐλομένου, Θεὸς ἀναίτιος». [Πλάτ(ωνος), Πολιτ(ικά), βιβλ(ιον) 1].

θρωπίνην καὶ εἶναι τὸ ὑπέρτατον ἰδίωμα τῆς θεότητος, καθὼς εἶναι καὶ εἰς τὸν ἄνθρωπον τὸ ὑπέρτερον ἰδίωμα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Δύναμις βέβαια καὶ σοφία χωρὶς ἀγαθότητα ἢ ἠδελεν εἶσθαι κακοποῖα ἢ ἠδελεν μένειν ἀγνώριστα. Ἡ περὶ τῆς Θεΐας ἀγαθότητος πεποιθήσις ἡμῶν, ἐπιστηριζομένη εἰς τὴν ἀντίληψιν τῆς ἀνθρωπίνης ἀγαθότητος, δὲν εἶναι βέβαια ἀνίσχυρον ἐπιχείρημα, πλὴν ἄς ἐξετάσωμεν, ἂν ἔχωμεν καὶ ἀποδείξεις ἰδιαιτέρας τῆς ἀγαθότητος ταύτης, καὶ εἰς τοῦτο ἄς κάωμεν τὸν δυνατὸν ὑπολογισμόν, ἀπ' ὅσα μᾶς εἶναι γνωστά. //

[329]

Ὑπολογισμὸς τῶν κακῶν

Εἰς δύο τάξεις ἐμποροῦμεν νὰ συμπεριλάβωμεν ὅλα τὰ κακά, εἰς φυσικὰ καὶ εἰς ἠθικὰ. Τὰ ἠθικὰ δὲν ἐμποροῦν βέβαια ν' ἀποδίδωνται εἰς τὸν Θεόν, διότι προέρχονται ἀπὸ τὴν κατάχρησιν τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως. Πᾶν κακὸν γενόμενον, μὲ γνῶσιν καὶ βούλησιν ἢ μὲ ἀμφιβολίαν καὶ βούλησιν, ἀνατίθεται εἰς αὐτὸν τὸν πράττοντα, διότι ἠδύνατο νὰ τὸ ἀποφύγῃ. Ἄν εἰς ταῦτα εἶπη τις, διατὶ λοιπὸν νὰ κάμῃ ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον ἐλεύθερον; Πρῶτον, τὸ ζήτημα τοῦτο δὲν μὲ φαίνεται τόσον λογικόν. Εἶναι τὸ αὐτό, ὡς ἔαν ἔλεγε, διὰ τί ὁ Θεὸς νὰ μὴ κάμῃ τὸν ἄνθρωπον ὡς μίαν μηχανήν, ἢ ὅποια νὰ κινῆται κατὰ νόμους ἀναγκαίους καὶ νὰ παράγῃ ἀναγκαῖα ἀποτελέσματα καλὰ; Τότε δὲν ἠδελεν εἶσθαι πλέον ἄνθρωπος, δὲν ἠδελεν εἶσθαι ἀρετὴ, ὡς οὐδὲ κακία. Ἄλλ' ἡμεῖς θεωροῦμεν ἐδῶ τὸν ἄνθρωπον ὅποῖος εἶναι, καὶ ἐξετάζομεν εἰς ποῖον πρέπει νὰ ἀποδίδωνται τὰ ἠθικὰ αὐτοῦ κακά· εἰς τοῦτο οὐδ' αὐτὸς ὁ κάκιστος πάντων δὲν ἠδελεν ἀρνηθῆν ὅτι εἶναι ὁ ἐνεργὸς τοῦ κακοῦ. Ἐπειτα ἂν εἶναι χρεῖα ν' ἀποκριθῶμεν εἰς τοιοῦτον ζήτημα, γνωρίζοντες ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι προικισμένος μὲ τοιαύτας νοητικὰς καὶ ἐνεργητικὰς δυνάμεις, ὥστε διὰ τῆς ὀρθῆς αὐτῶν χρήσεως δύναται νὰ φθάσῃ εἰς ὑψηλὸν βαθμὸν τελειοποιήσεως, καὶ νὰ ἀπολαμβάνῃ πᾶσαν τὴν δυνατὴν εἰς τὴν φύσιν αὐτοῦ εὐτυ-

χίαν, ἐμποροῦμεν ἐντεῦθεν, χωρὶς κανένα παραλογισμόν, νὰ εἴπωμεν ὅτι, ἴσως ὁ σκοπὸς τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν κυβέρνησιν τοῦ κόσμου τούτου, δὲν εἶναι ἀπλῶς νὰ μεταδίδη εὐτυχίαν ἄπονον, ἀλλὰ νὰ μορφώσῃ τὰ λογικά του ποιήματα εἰς τὴν ἠθικὴν ὑπεροχὴν, ἢ ὁποία εἶναι πηγὴ ἀληθινῆς εὐτυχίας. Τὰ ἠθικὰ λοιπὸν κακὰ δὲν ἔχουν κἀμμίαν ἐπιχειρηματικὴν δύναμιν ἐναντίον τῆς ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ. Τὰ δὲ συμβαίνοντα φυσικὰ κακὰ ἀπὸ ὁρμᾶς ἀνέμων, ἀπὸ κεραυνούς, κ.τ.λ. δὲν βλέπομεν νὰ συνιστῶσι μέρος οὐσιῶδες τῆς κυβερνήσεως τοῦ παντός. Ὅλοι οἱ μέχρι τοῦδε ἀνακαλυφθέντες νόμοι αὐτοῦ βεβαιοῦνται // ἐξ' αὐτῶν τῶν ἀποτελεσμάτων, ὅτι τείνουν εἰς τὴν διατήρησιν τῆς παγκοσμίου τάξεως καὶ εἰς τὴν εὐτυχίαν τῶν ἔμψυχων ὄντων. Τὰ συμβαίνοντα λοιπὸν φυσικὰ κακὰ, ὡς συμπτωματικά, δὲν δίδουν λόγον ἐναντίον τῆς ἀγαθότητος τοῦ Κυβερνήτου τῶν ἀπάντων.

Ἐκτίσε τὸν ὑπερθαύμαστον τοῦτον κόσμον, ἐδημιούργησεν εἰς αὐτὸν παντὸς εἶδους ζῶα, οἱ νόμοι κατὰ τοὺς ὁποίους κυβερνᾶται ὁ κόσμος συνέχουν καὶ διατηροῦν τὰ εἶδη τῶν ζῴων. Ἄλλ' ἐάν τινα ἄτομα τῶν ζῴων παθητὰ καὶ θνητὰ, δημιουργηθέντα δυστυχῆσιν, ὡς λέγομεν, ἢ πάθωσιν κατὰ περίστασιν κἀνὲν κακόν, ὑποκάτω εἰς τὴν σωτηριώδη διὰ τὸ ὄλον ἐνέργειαν τῶν γενικῶν νόμων, εἶναι τοῦτο ἐπιχείρημα κατὰ τῆς Θείας ἀγαθότητος; Ἐγινε τάχα τὸ ἠλεκτρικὸν ρευστόν, διὰ νὰ θανατόνῃ ζῶα; Ἐγινεν ὁ ἀήρ καὶ τὰ ὕδατα, διὰ νὰ πνίγωσιν ἀνθρώπους; Καὶ ἔπειτα, ἐπειδὴ ὁ λόγος εἶναι μάλιστα διὰ τὸν μεμψίμοιρον ἄνθρωπον, καὶ αὐτὰ τὰ φυσικὰ κακὰ δὲν φαίνονται ἀνωφελῆ εἰς τὸν ἠθικὸν κόσμον, εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἠθικῶν χαρακτήρων τοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὴν τελειοποίησίν του, ἥτις εἶναι ἰδιαιτέρος σκοπὸς τῆς ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ. Ὑπομονή, σταθερότης, ἀνδρία, φιλανθρωπία, ὄλαι αὐταὶ αἱ μεγάλαι ἀρεταὶ ὑποδέτουν σκηνὴν συμφορῶν, ὥστε καὶ αὐτὰ τὰ περιστατικῶς γενόμενα κακὰ, ἐνῶ δὲν εἶναι κἀμμία ἀπόδειξις ἐναντίον τῆς ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ, παρῥησιάζονται μάλιστα καὶ ὡς περιστάσεις ἠθικῆς γυμνάσεως καὶ τελειοποιήσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐμφαίνεται λοιπὸν καὶ εἰς ταῦτα Θεία ἀγαθότης.

Πλὴν καὶ ἀπὸ αὐτὰ τὰ περιστατικὰ φυσικὰ κακὰ, τίς δὲν ὁμολογεῖ ὅτι εἶναι πολλὰ, τὰ ὅποια πρέπει νὰ ἀναφέρονται εἰς τὸν ἄνθρωπον; Ὅσάκις βέβαια ἐναντιούμενοι εἰς τοὺς φυσικοὺς νόμους, πάσχομέν τι κακόν, δὲν ἐμποροῦμεν κατ' οὐδένα δίκαιον λόγον νὰ μεμφώμεθα τοὺς νόμους τούτους ὡς κακοποιούς, τὸ προερχόμενον κακὸν εἶναι τῆς ἰδικῆς μας ἀνοήτου ἀντιστάσεως ἀποτέλεσμα.

[331] Ἄπὸ τὸ κεφάλαιον λοιπὸν τῶν κακῶν ἅς ἀφαιρέσωμεν τὰ ἠθικά, ὡς // ἰδικὰ μας ἅς ἀφαιρέσωμεν καὶ ἐκ τῶν φυσικῶν ὅσα πάσχομεν διὰ τὴν ἀνόητον ἀντίστασίν μας πρὸς τοὺς νόμους τοῦ παντός, διὰ τὰς παραλόγους συνηθείας μας, διὰ τὴν κακὴν ἀνατροφὴν, διὰ τὰς προλήψεις, διὰ τὰς ἀντικοινωνικὰς νομοθεσίας κ.τ.λ. Ἄς θεωρήσωμεν ἔπειτα τὰ ἀγαθὰ, ὅσα ἀπολαμβάνομεν κατὰ τὴν παροῦσαν κατάστασιν τῆς ἀνθρωπίνης ἡμῶν φύσεως, ἀπὸ τοὺς γενικοὺς νόμους τοῦ παντός, ἀπὸ τὴν ὀρθὴν χρῆσιν τῶν ὑλικῶν ὄντων, ἀπὸ τὴν καλὴν γύμνασιν τῶν σωματικῶν καὶ ψυχικῶν μας δυνάμεων, ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν, τῆς ὁποίας αἱ ἀρχαὶ εἶναι σύμφυτοι μὲ ἡμᾶς, ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψιν μυρίων μέσων καὶ πηγῶν ἀσφαλείας, ἀπολαύσεως, κ.τ.λ. καὶ θέλομεν γνωρίσειν πανταχόθεν ἀποδείξεις ἐναργεστάτας τῆς ἀπειροῦ ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ. Β.(άμβας).

Στοχασμοὶ τινες ἀπὸ τὸν Κουσίνον

Συγγέουν πολλὰ τὴν ζωὴν καὶ τὴν ὑπαρξιν. Ἡ ζωὴ εἶναι τῶν δυνάμεών μας ἢ γύμνασις καὶ ἀνάπτυξις, ἢ δὲ ὑπαρξις εἶναι ἢ οὐσία αὐτῆς. Ἡ ζωὴ μου χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν πρώτην πράξιν τῆς συνειδήσεως, καὶ καθὼς ἢ συνείδησις σβεσθῆ εἰς ἐμέ, ἢ ζωὴ παύει, ὡς εἰς τὴν ληθαργίαν, εἰς τὸν ὕπνον, εἰς τὸν θάνατον. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἠξεύρομεν τὴν σήμερον ὅτι ὑπάρχομεν, ἀκόμη καὶ ὅταν δὲν ζῶμεν, ὡς εἰς τὸν ὕπνον, ποῖος μᾶς βεβαιώνει ὅτι δὲν θέλομεν ὑπάρχειν καὶ ἀφοῦ ζήσωμεν; Ναί, ἢ ζωὴ εἶναι εἰς τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὴν ἐξουσίαν τῶν παθῶν του, μιᾶς στιγμῆς παραφροσύ-

νης, εἰς τὴν ἐξουσίαν τῶν τυράννων, ἑνὸς μολυβδίνου σφαιριδίου, ἑνὸς λιθαρίου, ἑνὸς ἐντόμου, λέγει ὁ Πασκάλης. Ἡ ὑπαρξίς εἶναι εἰς τὴν ἐξουσίαν μόνον τοῦ Θεοῦ.

Ἐρωτᾷ τις, ἂν ἀρχίζωμεν τὸν δρόμον τοῦτον τῆς ζωῆς, ἀπὸ τὴν αἰσθησιν ἢ ἀπὸ τὴν σκέψιν· καὶ ἀπὸ τὰ δύο ἀρχίζομεν. Δὲν εὐρίσκομεν τὸ ἐξωτερικὸν μόνον, τοῦτο ἤθελεν εἶσθαι ἀντίφασις, νὰ εὐρίσκω πρᾶγμα ὅχι Ἐγώ, χωρὶς Ἐγώ, τοῦλάχιστον ὡς θεατῆς, εἶναι ἄτοπον. Δὲν εὐρίσκομεν ὁμοίως τὸ Ἐγὼ μόνον, ἀλλὰ τὸ εὐρίσκομεν συνδεδεμένον μὲ ξένον τι, τὸ ὁποῖον τὸ περιορίζει καὶ ἐνταυτῷ τὸ προσδιορίζει. //

[332] Δὲν ὑπάγομεν ἀπὸ τὴν περιφέρειαν εἰς τὸ κέντρον οὔτε ἀπὸ τὸ κέντρον εἰς τὴν περιφέρειαν· ὁ κύκλος μᾶς ἐδόθη ὁλόκληρος μέσα εἰς τὸν ἑαυτὸν μας. Ἡ πείρα καὶ αἱ αἰσθήσεις διδάσκουν τὸν Ὑλισμόν, ἢ ἐξωτερικὴ πείρα καὶ ὁ κόσμος δὲν λαλοῦν περὶ θανάτου καὶ καταστροφῆς, ἢ ψυχὴ μόνη λαλεῖ περὶ ἀθανασίας.

Ὅλαι αἱ ἀποφατικαὶ μας ἔννοιαι εἶναι ὕστεραι καὶ τῆς Λογικῆς. Αἱ πρῶταί μας ἔννοιαι εἶναι θετικαὶ καὶ ἀπόλυτοι, τὸ ναὶ ὑπάρχει πρὸ τοῦ οὐ, τὸ ὑπάρχειν πρῶτον καὶ ὅχι μηδέν, ἀλλ' ἐκ τοῦ ὄντος δὲν ἐξάγεται παρὰ ὄν, καὶ τὸ ἄπειρον εἶναι πρώτη μας ἰδέα.

Εἶναι πάντοτε εἰς τὴν συνείδησιν κάποια γύμνασις τῆς προσωπικῆς ἐνεργητικότητος, γενομένης εἰς ἀντικείμενόν τι μὲ τὴν ἀσαφεῖ ὑπόθεσιν τῆς ὑπάρξεως.

Μὲ φαίνεται ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ πεπερασμένου καὶ τῆς διαδοχῆς εἶναι ἀπόκτησις διὰ τῆς πείρας, καὶ ὅτι ἡ πίστις τοῦ αἰωνίου καὶ ἀπείρου εἶναι φυσικὴ εἰς τὴν ψυχὴν. Ἐρώτησε ἐπιτηδείως κἀνὲν παιδί, καὶ θέλεις ἰδεῖν ὅτι δὲν ἔχει κἀμμίαν ἰδέαν τοῦ θανάτου, καὶ χρειάζονται πολλαὶ πείραι διὰ νὰ συλλάβῃ εἰς τὸ πνεῦμά του τὴν ἰδέαν ταύτην. Γενικῶς, παραπολὺ καταφρονοῦμεν τὴν παιδικὴν ἡλικίαν, οἱ λόγοι τῆς δείχνουν συχνὰ φρόνησιν, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ὁ πλέον δῦσπιστος καὶ ἀνεξάρτητος εἰς τὰ φρονήματα δὲν ἐμπορεῖ νὰ μὴν ὑποπτευθῇ τι θαυμασμοῦ ἄξιον. Ὁ ἐλθὼν εἰς τὸν κόσμον νὰ ἐπιβάλλῃ σιωπὴν εἰς τὴν ψευδῇ σοφίαν τῶν αἰσθήσε-

ων καὶ εἰς τὴν ὑπερφηανίαν τοῦ πνεύματος, συστέλλων ἀκόμη καὶ εἰς τοῦτο τὰς προλήψεις μας, δὲν ἐδίδαξε τοὺς ἀνθρώπους νὰ γίνωνται ὅμοιοι μὲ τὰ παιδία; Ἄς στοχασθῶμεν τοῦτο σπουδαίως. Διατί ὁ ἄνθρωπος ἤθελεν ἔλθειν εἰς τὴν ζωὴν χωρὶς κάμμίαν προῖκα;

Αἱ ἔμφυτοι ἰδέαι εἶναι ἔκφρασις ὅχι ἀκριβῆς· αἱ πίστεις ἢ, καλῆτερα νὰ εἶπω, οἱ ἔμφυτοι νόμοι εἶναι ἀναντιρρόητοι, καὶ μεταξὺ τούτων τῶν νόμων ἢ πίστεων τάττω τὴν τοῦ ἀπείρου καὶ αἰωνίου. Ἄν σπουδάξωμεν τὰς αὐθορμήτους ἐπιθυμίας μας καὶ τὰ γενόμενα εἰς τὰ // βάθη τῆς καρδίας μας, θέλομεν ἰδεῖν ἐκεῖ χρεῖαν καὶ προσδοκίαν ἀτελευτήτου μέλλοντος, ἢ ὅποια θέλει μᾶς φέρειν εἰς ἔκπληξιν. Ματαίως ἐπιπόλαιος φιλοσοφία ἀντιλέγει εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν. Εἰς ἔλλειψιν ἐπιχειρημάτων καὶ συλλογισμῶν δὲν ἔχομεν τὰς πλέον ἐνδομύχους χρεῖας, αἱ ὅποια εἶναι νόμιμα δικαιώματα; Ἄς λέγωμεν μὲ τὸν Ἐμστεστουῖς καὶ Ἰάκωβον ὅτι εἶναι στεναγμὸς τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ μέλλον καὶ ἄπειρον, εἶναι μία ἀπόδειξις ἀνωτέρα καὶ παρὰ τὴν γεωμετρικὴν τοῦ ἀτελευτήτου χρόνου καὶ τοῦ αἰωνίου αὐτῆς Ποιητοῦ.

Ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου ἤθελεν εἶσθαι καταφατικὴ εἰς τὸν ἑαυτόν της, ἂν ὑποθέτετο ὅτι γεννᾶται ἀπὸ τὴν ιδέαν τῆς διαδοχῆς. Πᾶσα διαδοχὴ εἶναι διαμονὴ πεπερασμένη, ὁ δὲ χρόνος εἶναι ἀπέραντος. Πολλαπλασίασε ὅλους τοὺς χρόνους, καὶ δὲν θέλεις συγκροτήσῃν ἀκόμη τὸν χρόνον. Ἡ διαδοχὴ μετρεῖ τὸν χρόνον, δὲν τὸν συστένει.

Τὸ παρῳηκὸς καὶ τὸ μέλλον εἶναι δύο σχέσεις εἰς τὴν αἰωνιότητα, ἧτις εἶναι συνεχὲς καὶ ἐνεστῶς.

Μονόλογος ψυχῆς σκεπτομένης

- α. Πόθεν ἐγὼ καὶ τὰ ὄντα ταῦτα;
- β. Τί εἶμαι;
- γ. Καὶ διατί εἶμαι;

Βλέπω τὸν ἥλιον, τὴν σελήνην καὶ ὅλα τὰ διάφορα ταῦτα σώματα νὰ κινῶνται εἰς τὴν ἀπεριόριστον ταύτην ἔκτασιν, μὲ ὑπερδαύμαστον ἁρμονίαν καὶ τάξιν. Ἡ τάξις αὕτη καὶ ἁρμονία μαρτυρεῖται ἢ αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἱστορίαν ὄλων τῶν αἰῶνων. Ἡ ὕλη δὲν ἐμπορεῖ ἀφ' ἑαυτῆς νὰ δώσῃ εἰς ἑαυτὴν οὔτε κίνησιν, οὔτε ἁρμονικὴν σύνδεσιν, εἰς τοιαῦτα μάλιστα ἀκαταμέτρητα διαστήματα. Πρέπει λοιπὸν τὰ ὄντα ταῦτα νὰ ἔλαβον τὴν ὕπαρξιν καὶ τοὺς νόμους τῆς ὑπάρξεώς των ἀπὸ ἄλλο ὄν, τοῦ ὁποίου ἢ ὕπαρξις νὰ εἶναι ἀνεξάρτητος, ἢ δὲ δύναμις αὐτοῦ καὶ σοφία ἄπειρος.

[334] Εἰς τὴν γῆν ταύτην, ἐπάνω εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκομαι, βλέπω διάφορα εἶδη // ὄντων, τὰ μὲν στερημένα αἰσθητικότητος καὶ νοητικότητος, τὰ δὲ ἐμψυχωμένα καὶ προικισμένα μὲ τὰς δυνάμεις ταύτας. Εἰς τὰ ἄψυχα ὄντα παρατηρῶ νόμους σταθεροὺς εἰς τὰς ἀμοιβαίας των ἐνεργείας καὶ συνθέσεις. Οἱ νόμοι οὗτοι, οἱ ὁποῖοι συγκροτοῦν ἄλλο εἶδος ἁρμονίας καὶ κινήσεως, δὲν πρέπει νὰ εἶναι γέννημα τῆς ἀψύχου ὕλης. Εἰς τὰ ἐμψυχωμένα ὄντα μὲ παραστένονται φαινόμενα ἀσυγκρίτως πλέον θαυμαστά. Εἰς τὰ ὀνόματα ἐκάστου εἶδους τῶν ζώων βλέπω μηχανὴν ἐξαίσιον εἰς τὴν λεπτότητα, εἰς τὴν ποιότητα τῆς ὕλης, εἰς τὴν πλοκὴν, εἰς τὴν ἀνταπόκρισιν τῶν διαφόρων τῆς μερῶν, καὶ εἰς τὸν σκοπὸν πρὸς τὸν ὁποῖον ὅλα τῆς τὰ μέρη ἀποτείνονται. Ἡ ἐξαίσιος αὕτη μηχανὴ μὲ παραστένεται κινουμένη ἀπὸ ἄλλο τι ὄν, τὸ ὁποῖον ἔχει αἴσθησιν, νόησιν, βούλησιν, διότι βλέπω εἰς τὴν μηχανὴν ταύτην διάφορα παθήματα, καὶ πολυτρόπους κινήσεις μὲ σκοπὸν τινα γενομένης, τὰς ὁποίας δὲν ἐμπορῶ νὰ ἀποδώσω εἰς τὴν ὕλην τῆς μηχανῆς, οὔτε εἰς τὴν σύνθεσιν καὶ πλοκὴν τῶν ὑλικῶν τῆς μερῶν. Εἰς ἕκαστον εἶδος ζώου βλέπω ὁμοίως αὐθορμήσεις τινάς, ἰδιαίτερος ἀνταποκρινομένης εἰς τὸν ὀργανισμόν του καὶ εἰς τὰς χρείας τῆς ζωῆς του. Αἱ αὐθορμήσεις αὗται δὲν πρέπει νὰ εἶναι συνέπεια τῆς ὀργανικῆς συνθέσεως, ἀλλὰ δυνάμεις ἰδιαίτεραι, ἀποτεϊνόμεναι ὁμοῦ μὲ τὸν ὀργανισμόν εἰς ἓνα σκοπὸν ἰδιαίτερον.

Ἡ ἄλλη τάξις τῶν διωργανισμένων ὄντων, τὰ ὁποῖα ὀνομάζω φυ-

τά, μὲ παραστένει καὶ αὐτὴ θαυμάσια εἰς τὸ εἶδος των ἀντικείμενα, ἂν καὶ ὀλιγώτερον ἀπλᾶ παρὰ τὰ ζῶα. Βλέπω καὶ εἰς ταῦτα ὀργανισμόν τινα καὶ δυνάμεις θρεπτικὰς τοῦ ἀτόμου των, βλέπω τακτικὴν βλάστησιν, τακτικὴν γέννησιν καρπῶν. Κάνεις λόγος, κἀνὲν φαινόμενον, κἀμία πείρα, δὲν ἔμπορεῖ νὰ δείξη ὅτι τοιοῦτος ὀργανισμός, τοιαύτη τάξις, τοιαῦται δυνάμεις, εἶναι ἀποτελέσματα συνδρομῆς καὶ ἐνώσεως ἀτόμων ὑλικῶν. Πρέπει λοιπὸν νὰ εἶναι μία ὑπερτάτη ἀρχὴ ὅλων τούτων.

[335] Ἐξετάζων, ἂν τὰ διάφορα ταῦτα ὄντα ἔχωσιν ἀναμεταξύ των σχέσεις τινάς, // ἢ ἂν καθὲν ἔμπορῇ νὰ ὑπάρχη καὶ νὰ συντηρηθῆται μεμονωμένον μὲ τὸ ἀτομικόν του σύστημα, ἀνακαλύπτω ὑπερθαύμαστον σύνδεσιν. Ἐνῶ καθὲν ἔχη τὸν ἰδιαίτερόν του ὀργανισμόν καὶ τοὺς ἰδιαίτερούς του ἀτομικοὺς νόμους, βλέπω ὅτι ὅλα συνέχονται ὁμοῦ καὶ συγκροτοῦν εἰς ὅλον ἐξαίσιον εἰς τὴν ἔκτασίν του καὶ πλεόν ἐξαίσιον εἰς τὴν τάξιν του. Τὰ φυτὰ εἶναι συνδεδεμένα μὲ τὴν ἀδιοργάνιστον ὕλην, τὰ ζῶα συνέχονται μὲ τὰ φυτὰ καὶ ταῦτα καὶ ἐκεῖνα συντηροῦνται διὰ τῆς ἐπιφόρης τοῦ ἀέρος, τοῦ ὕδατος, τοῦ φωτός, τοῦ πυρός. Ἡ γῆ, ἡ περιλαμβάνουσα ταῦτα, συνέχεται μὲ τὸν ἥλιον· ἥλιος, γῆ καὶ οἱ ἄλλοι πλανῆται καὶ κομήται, διατρέχοντες εἰς τὴν ἔκτασιν ἀμέτρητα διαστήματα, συνέχονται ὁμοῦ καὶ ὅλα συμμαρτυροῦν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν δημιουργικὴν καὶ κυβερνητικὴν ὑπερτάτην αἰτίαν, ὃν Ὑπέρτατον, Παντοδύναμον, Πάνσοφον, Πανάγαθον.

Ἄν ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸν τοῦτον κόσμον στρέψω εἰς ἑμαυτὸν τὴν παρατήρησίν μου, γνωρίζω ἀπὸ τὰς ἀναντιρρήτους μαρτυρίας τῆς συνειδήσεώς μου, ὅτι εἶναι, ναί, μέρος τοῦ μεγάλου τούτου συστήματος, εἶμαι ὅμως ὃν λογικόν, νοητικόν, διάφορον παντάπασιν ἀπὸ τὴν ὕλην, μὲ τὴν ὁποίαν εὐρίσκομαι εἰς τὴν παροῦσάν μου κατάστασιν συνδεδεμένον, καὶ τὴν ὁποίαν κινῶ. Εἶμαι ὃν προικισμένον μὲ ἰδιαιτέρας ἠθικὰς δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι προσδιορίζουν τὴν λογικὴν μου ζωὴν. Αἰσθάνομαι εἰς τὴν λογικὴν μου φύσιν ὑποχρεωτικὰς τινὰς ἀρχὰς εἰς ἀποδοχὴν τῆς δικαιοσύνης καὶ κατάκρισιν τῆς ἀδικί-

ας. Αισθάνομαι τὴν ὑπαρξίν μου εὐδαίμονα, ὡς ἂν πρᾶττω σύμφωνα μὲ τὴν ἀποδοχὴν τοῦ δικαίου. Αἰσθάνομαι λύπην καὶ ἐσωτερικὸν καταβίβασμὸν τοῦ βαθμοῦ τῆς φύσεώς μου, ὡς ἂν πρᾶττω ἢ διαλογίζομαι ἀσύμφωνα. Αἰσθάνομαι ἀρχὰς τινας, αἱ ὁποῖαι μὲ διεγείρουν εἰς τὸ νὰ συντρέχω πρὸς τὴν εὐτυχίαν τῶν ὁμοειδῶν μου, καὶ ὡς ἂν ἐκβαίνω ἀπὸ τὰς ἀρχὰς ταύτας, ἐκπίπτω ὁμοίως τοῦ βαθμοῦ τῆς λογικῆς μου φύσεως. Εἶμαι λοιπὸν ὄν νοητικὸν καὶ ἠθικόν, τοιαῦτα ὄντα βλέπω ὅτι εἶναι καὶ οἱ λοιποὶ ἄνθρωποι, τοιαῦτα ὄντα [336] πρέπει νὰ εἶναι καὶ ὅσα ἄλλα ἔχουν λογικὴν φύσιν. Αἱ ἠθικαὶ // ποιότητες, αἱ ὁποῖαι εἰς ἐμὲ εἶναι περιορισμέναι καὶ εἰς ἐκτροπὰς ὑποκειμένα, πρέπει ἀναγκαιῶς νὰ εἶναι εἰς τὸ ὑπέρτατον ὄν τέλει-οι εἰς ἅπειρον βαθμὸν, ὡς καὶ ἡ δύναμις καὶ σοφία.

Τὸ Παντοδύναμον ἐκεῖνο καὶ Πάνσοφον ὄν, τὸ ὁποῖον μὲ ἀποδείχνει καὶ μαρτυρεῖ ὅλον τὸ πᾶν, καὶ ἡ ἀναντιρρόητος συνειδήσίς μου, ἔδωκεν εἰς τὰ ἄψυχα κτίσματα τοῦ νόμου, τοὺς ὁποίους λέγω φυσικούς, ἔδωκε καὶ εἰς τὰ λογικά του ποιήματα νόμους, τοὺς ὁποίους ὀνομάζω ἠθικούς.

Ὅν λογικόν, ὄν ἠθικόν, ὄν μὲ ἐμφύτους ἐπιθυμίας ἀπεριορίστου τελειότητος, ἀτελευτήτου ὑπάρξεως, δὲν πρέπει νὰ τελειῶν ὁμοῦ μὲ τὴν μηχανὴν τὴν σωματικὴν, μὲ τὴν ὁποίαν εἶναι τώρα συνδεδεμένον. Τοῦτο δὲν συμφωνεῖ μὲ τὰς ἀληθείας, τὰς ὁποίας τὸ πᾶν καὶ ἡ συνειδήσίς μου μὲ βεβαιόνουν περὶ Θεοῦ. Πρέπει λοιπὸν τοιοῦτον ὄν νὰ ὑπάρχη καὶ μετὰ τὸν λεγόμενον θάνατον τοῦ σώματος, πρέπει νὰ εἶναι εἰς ἐμὲ ἄλλη τις κατάστασις, τελειότερα τῆς παρουσίας, καὶ διὰ τὴν ὁποίαν ἐτέθην εἰς τὴν παροῦσαν σκηνήν.

387. Οἱ Ἀρχαῖοι Νομοδιδάσκαλοι καὶ Ἠθικολόγοι, ἐξετάζοντες τὰ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους χρέη τοῦ ἀνθρώπου, εἴτε τὰ ἀμοιβαῖα, διαιροῦν αὐτὰ εἰς τέλεια καὶ ἀτελῆ. Τέλεια χρέη λέγουν ἐκεῖνα, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐντελῶς καὶ δυνάμει βίας ὑποχρεωμένος, καὶ τοιαῦτα εἶναι ὅσα ἀναφέρονται εἰς τὴν δικαιοσύνην, τὴν ὁποίαν οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ ἐκπληρῶσι πρὸς ἀλλή-

λους ἐξίσου καθὸ ἄνθρωποι. Ἄτελῃ χρέη λέγουν ἐκεῖνα, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ ἄνθρωπος δὲν ὑποχρεόνεται ἐντελῶς καὶ δυνάμει βίας, ἀλλ' ἐξ ἀρετῆς, καὶ τοιαῦτα εἶναι τὰ χρέη τῆς φιλάνθρωπίας καὶ ἀγαθότητος.

[337] Διαιροῦν ἀκόμη τὰ χρέη εἰς ἀπόλυτα καὶ ὑποθετικά. Ἀπόλυτα λέγοντες ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἐμπορεῖ ἄνθρωπος ἀπὸ ἄνθρωπον νὰ ἀπαιτῆ, καὶ χωρὶς κάμμιν ἰδιαιτέραν κυριότητα ἢ συνθήκην, ἀλλὰ μόνον καθὸ ἄνθρωπος. // Ὑποθετικά δέ, ὅσα πηγάζουν ἐκ κυριότητος ἢ συμφωνίας. Ἀναλόγως ἐδιαιροῦσαν καὶ τὰ δικαιώματα εἰς τέλεια καὶ ἀτελῆ. Τέλεια λέγοντες τὰ συσχετικά μὲ τελείαν ὑποχρέωσιν· ἀτελῆ δέ, τὰ συσχετικά μὲ ἀτελῆ ὑποχρέωσιν. Οὕτω, παραδείγματος χάριν, τέλειον δικαίωμα ἔχει ἕκαστος ἄνθρωπος νὰ μὴ βλάπτεται ἀπὸ ἄλλον, καὶ τέλειον χρέος ἐκάστου εἶναι νὰ μὴ βλάπτῃ τὸν πλησίον. Ὅθεν ὁ παραβαίνων τοιοῦτον χρέος, παραβαίνει τέλειον δικαίωμα.

Λέγουν ἀκόμη ὑποχρέωσιν ἐσωτερικὴν καὶ ὑποχρέωσιν ἐξωτερικὴν. Ἡ πρώτη εἶναι, ὅταν τὰ αἷτια τῆς ἠθικῆς πράξεως εὐρίσκονται εἰς αὐτὴν τὴν ἀγαθότητα τῆς πράξεως. Ἡ δὲ ἐξωτερικὴ, ὅταν τὰ αἷτια πηγάζωσιν ἔξωθεν, ὡς ὅταν τις πράττῃ τι, διότι εἶναι ἀπὸ ἄλλον ἀνώτερον προσταγμένον μὲ ποινήν, ἐάν τις πράξῃ τὸ ἐναντίον ἢ δὲν ὑπακούσῃ.

388. «Ἔργα δὲ τῆς φρονήσεώς ἐστὶ τὸ εὖ βουλευέσθαι, τὸ κρῖναι τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ κακὰ καὶ πάντα τὰ ἐν τῷ βίῳ αἰρετὰ καὶ φευκτά, τὸ χρῆσθαι πᾶσι καλῶς τοῖς ὑπάρχουσιν ἀγαθοῖς, τὸ ὀμιλῆσαι ὀρθῶς, τὸ συνιδεῖν τοὺς καιρούς, τὸ ἀγχίνως χρῆσθαι καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ, τὸ ἐμπειρίαν ἔχειν τῶν χρησίμων πάντων. Μνήμη δὲ καὶ ἐμπειρία καὶ ἀγχίνοια καὶ δεξιότης καὶ εὐβουλία, ἤτοι ἀπὸ τῆς φρονήσεως ἕκαστον αὐτῶν ἐστίν, ἢ παρέπεται τῇ φρονήσει. Καὶ τὰ μὲν αὐτῶν οἷον συναίτια τῆς φρονήσεως· καθάπερ ἡ ἐμπειρία καὶ ἡ μνήμη, τὰ δὲ οἷον μέρη, οἷον εὐβουλία τε καὶ ἀγχίνοια.

»Σωφροσύνης δὲ ἐστὶ τὸ μὴ θαυμάζειν τὰς ἀπολαύσεις τῶν σω-

ματικῶν ἡδονῶν, τὸ εἶναι πάσης ἀπολαύσεως αἰσχροῦς ἡδονῆς ἀνόρεκτον καὶ τὸ φοβεῖσθαι τὴν ἀδοξίαν καὶ τὸ τετᾶχθαι περὶ τὸν βίον ὁμοίως ἔν τε μικροῖς καὶ μεγάλοις. Παρέπεται δὲ τῇ σωφροσύνη εὐταξία, κοσμιότης, αἰδώς, εὐλάβεια. Ἄνδρίας δὲ ἐστὶ τὸ δυσέκπληκτον εἶναι ὑπὸ φόβων τῶν περὶ θάνατον, καὶ τὸ εὐδαρσῆ εἶναι ἐν τοῖς δεινοῖς, καὶ εὐτολμον πρὸς τοὺς κινδύνους, καὶ τὸ μᾶλλον αἰρεῖσθαι τεθνάναι καλῶς, ἢ αἰσχροῦς σωθῆναι, καὶ τὸ νίκης αἴτιον εἶναι. Ἔστι δὲ ἀνδρίας καὶ τὸ πονεῖν, καὶ τὸ καρτερεῖν, καὶ πρὸς αἰρεῖσθαι καὶ δύνασθαι ἀνδραγαδίεσθαι. Παρέπεται δὲ [338] τῇ ἀνδρίᾳ καὶ ἡ εὐτολμία, καὶ ἡ εὐψυχία, καὶ τὸ θράσος.¹³ // Ἔτι δὲ ἢ τε φιλοπονία, καὶ ἡ καρτερία <(»). [Ἀριστοτέλης), *Περὶ ἀρετ(ῆς) καὶ κακ(ίας)*, σελ. 374, (Στοβαῖος, Α΄)].

393. Τὸ ἐπιθυμεῖν τὴν εὐδαιμονίαν μου, ἤγουν ἡ φιλαυτία, δὲν ἐμπορεῖ νὰ καταστήσῃ τὴν διαγωγὴν, ἂν ἔχῃ ἐπιβρόχην ἐπάνω τῆς, ἀντικείμενον ἡθικῆς ἀποδοχῆς. Διάγω, καθὼς μὲ ὑπαγορεύει ὁ σκοπὸς τῆς εὐδαιμονίας μου, δὲν θέλει νὰ εἴπῃ διάγω ἐναρέτως, διάγω καθὼς αἰσθάνομαι χρέος μου νὰ διάγω, συμφώνως μὲ τὰς ἡθικὰς μου ἀρχὰς καὶ μὲ τὴν λογικὴν μου φύσιν. Ὁ κατὰ φιλαυτίαν διάγων, καὶ ἂν μεταχειρίζεται τὴν ἀρετὴν μέσον πρὸς εὐδαιμονίαν του, δὲν εἶναι παρὰ ἔμπορος τῆς ἀρετῆς, ἀποβλέπων εἰς κέρδος τὴν τῆς εὐδαιμονίας ἀπόλαυσιν. Τίμιος ναί, ἂν θέλῃς, ἔμπορος καὶ ὠφέλιμος εἰς τὴν συγκοινωνίαν, ἐναρέτος ὅμως ὄχι. Καὶ τὸ νὰ πράττῃ κάνεις τὴν ἀρετὴν, διὰ νὰ ἔχῃ ἀναπαυμένην καὶ ἡσυχον τὴν συνειδήσιν του, οὐδὲ τοῦτο δὲν φυλάττει εἰς τὴν ἀρετὴν καθαρὰν τὴν ἀξίαν τῆς. Πράττω τὸ καλόν, διὰ νὰ ἔχῃ τὴν συνειδήσιν μου ἡσυχον, καὶ τοῦτο εἶναι ἐμπόριον τῆς ἀρετῆς καὶ δείχνει μάλιστα ὅτι ἤθελέ τις πράττων τὸ κακόν, ἂν ἦτο δυνατόν, πράττων αὐτό, νὰ ἔχῃ τὴν συνειδήσιν του ἡσυχον.

13. Καὶ γὰρ οὗτος (ὁ θρασὺς) κατὰ τὸ τοιοῦτος εἶναι οἷος φοβεῖσθαι μὲν ἦτον ἢ δεῖ, θαρβέειν δὲ μᾶλλον ἢ δεῖ [ὁ αὐτ. Ἠθικ(ὰ) Εὐδῆ(μεια), Κεφ(άλαιον) α΄, 273].

Διαγωγή λοιπὸν ὀδηγουμένη ἀπὸ φιλαυτίαν, διαγωγή κανονιζομένη ἀπὸ τὸ φιλήσυχον τῆς συνειδήσεως, δὲν ἔμπορεῖ νὰ εἶναι ἀντικείμενον ἠθικῆς ἀποδοχῆς, δὲν ἔμπορεῖ νὰ θεωρητῆαι ὡς ἐνάρετος διαγωγή. Ἀληθινὴ ἠθικὴ διαγωγή εἶναι, εἴτε ἀληθινὴ ἀρετὴ εἶναι κατὰ τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς καὶ τὴν λογικὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, τὸ νὰ πράττῃ τὸ καλόν, τὸ δίκαιον, κ.τ.λ., διότι τὸ αἰσθάνεται καὶ τὸ κρίνει καλόν, δίκαιον, κ.τ.λ. Ἐάν εἰς τοιαύτην διαγωγήν παρέπεται καὶ συνυπάρχῃ ἡδονὴ τῆς ψυχῆς, ἡσυχία τῆς συνειδήσεως, ταῦτα εἶναι ἀχώριστοι ποιότητες τῆς ἀρετῆς, ὁ σκοπὸς ὅμως τῶν ἀπολαύσεών των δὲν συστένει τὴν ἀξίαν τῆς διαγωγῆς.

[339] Εἰς τὰ ἀνωτέρω ὑποδέτεται ἡ φιλαυτία νὰ εἶναι φωτισμένη, ἐλευθέρα εἰς τοὺς περὶ εὐδαιμονίας συλλογισμούς της, καὶ εἰς τὰς ὑπὲρ τούτου τοῦ κέρδους ἐμπορικὰς ἐπιχειρήσεις της. Ὅμως τοιαύτη φιλαυτία δὲν ἔμπορεῖ νὰ δοθῇ, διότι δὲν ἔμπορεῖ // νὰ χωρισθῇ ἀπὸ τὰς διαφόρους ζωικὰς ὀρέξεις, ἀπὸ τὰς διαφόρους παθήσεις καὶ ἀπὸ ἄλλας αἰσθητικὰς ἀρχὰς, τῶν ὁποίων ἡ εὐχαρίστησις καὶ ἀπόλαυσις ὑπόσχονται εὐδαιμονίαν εἰς τὴν φιλαυτίαν. Ἡ φιλαυτία λοιπὸν εὐρισκομένη ἀκατάπαυστα ὑποκάτω εἰς τὴν ἐπιρροὴν τῶν ὀρέξεων τούτων, καὶ οὕσα εἰς τὰ διάφορα ἄτομα διαφόρου μορφῆς καὶ τάσεως, καὶ πρὸς τούτοις μὴ δυναμένη φυσικὰ νὰ συμβιβασθῇ τόσα εἶδη εὐδαιμονίας, ὅσα εἶναι τὰ ἄτομα τῆς συγκοινωνίας, ἡ φιλαυτία, λέγω, δὲν ἔμπορεῖ νὰ εἶναι ἀσφαλῆς πρακτικὴ ἀρχὴ διαγωγῆς εἰς τὸν ἄνθρωπον οὔτε ἀτομικῶς οὔτε κοινωνικῶς. Ἡ ἐπιθυμία τῆς εὐδαιμονίας εἶναι μ' ὄλον τοῦτο ἀχώριστος ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον. Ὅν λογικὸν καὶ αἰσθητικὸν πρέπει φυσικὰ νὰ εἶναι καὶ ἐπιθυμητικὸν τῆς εὐδαιμονίας του, ἥτις εἶναι κατάστασις, εἰς τὴν ὁποίαν εὐχαριστεῖται καὶ ἡ αἰσθητικότης καὶ ἡ λογικότης, ἡ ἁρμονία αἰσθητικότητος καὶ λογικότητος, ὑποτασσομένης πάντοτε τῆς πρώτης εἰς τὴν δευτέραν. Πρέπει λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος νὰ μεταχειρίζεται μέσα πρὸς εὐδαιμονίαν, μέσα ὅμως νόμιμα, ὑπαγορευόμενα ἀπὸ τὸν λόγον, διότι τὰ ἐναντία τοῦ λόγου φέρουν εἰς τὸ ἐναντίον τῆς εὐδαιμονίας, εἰς τὴν κακοδαιμονίαν, ἀλλὰ μέσα

νόμιμα, μέσα ἔλλογα δὲν εἶναι παρὰ αἱ ἀρεταί. Ἀκολουθῶν λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀρετὴν συστηματικῶς, ἐκπληροῖ τὰ δύο ὑψηλὰ χρέη τῆς φύσεώς του· πρώτιστον μὲν τὴν ἀρετὴν αὐτὴν δι' ἑαυτὴν, δεύτερον δέ, τὴν εἰς ταύτην παρεπομένην εὐδαιμονίαν του. Β.(ἀμβας).

412. Ὁ Οὐμης, συγκρίνων τοὺς σωματικούς πόνους μὲ τοὺς ἠθικούς, ἔλεγεν ὅτι: «καθὼς ἐκεῖνοι δὲν εἶναι ἀνάλογοι μὲ τὸν βαθμὸν τοῦ φυσικοῦ κακοῦ, οὕτως ἡ ἠθικὴ ταραχὴ καὶ θλίψις δὲν εἶναι ἀνάλογος μὲ τὸν βαθμὸν τῆς κακίας».

Μὲ φαίνεται ὅμως ὅτι εἰς τοῦτο πρέπει νὰ κάμωμεν τὴν διαίρεσιν ταύτην, εἰς τὰ σωματικὰ κακὰ τὸ αἶσθημα ἀπλῶς θεωρούμενον, χωρὶς κάμμίαν ἄλλην ἐπιφόρῃν, εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς νευρικῆς ἐρρεδιστικότητος ἢ βλάβης. Ὅθεν ἐμπορεῖ τὸ κακὸν νὰ εἶναι ἄλλοθριον εἰς τὴν ζωὴν, καὶ μ' ὅλον τοῦτο, ὁ πάσχων νὰ μὴν αἰσθάνεται μεγάλον πόνον ἢ οὐδὲ ποσῶς. Εἰς τὰ ἠθικά μας ὅμως κακὰ ἡ ταραχὴ καὶ ἡ θλίψις εἶναι ἀποτέλεσμα καὶ τῆς ἐναντιότητος, τὴν // ὁποῖαν ἡ κακία ἔχει τὴν ἠθικὴν αἰσθητικότητα, καὶ τῆς κρίσεως. Ὅστις λοιπὸν εὐρίσκεται εἰς τὴν λογικὴν καὶ ἠθικὴν του κατάστασιν, πρέπει φυσικὰ νὰ αἰσθάνεται ταραχὴν καὶ λύπην ἀνάλογον μὲ τὸν βαθμὸν τῆς κακίας, τὴν ὁποῖαν ἔπραξεν. Ἡ κακία ἀμέσως ἐρεθίζει τὴν ἠθικὴν αἰσθητικότητα, τὴν ὁποῖαν ἐμποροῦμεν νὰ θεωρῶμεν τρόπον τινὰ ὡς νευρικὸν ἠθικὸν σύστημα, ἐνῶ τὸ σωματικὸν κακὸν ἐμπορεῖ νὰ εἶναι μέγα, καὶ ὅμως νὰ μὴν ἔχη ἐρρεδιστικὴν ἐπιφόρῃν εἰς τὸ ὑλικὸν νευρικὸν σύστημα. Ἡ κακία ἀντιμάχεται καὶ εἰς τὴν λογικότητα, ἥτις μετρεῖ τὸν βαθμὸν τοῦ ἠθικοῦ κακοῦ καὶ ἐκ τῶν μέσων, καὶ ἐκ τοῦ σκοποῦ, καὶ ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων.

Ἡ ἀνωτέρω λοιπὸν σύγκρισις τοῦ Οὐμῆ δὲν φαίνεται κατὰ πάντα ἀνεπίληπτος. Καὶ ὁ ἀκόλουθος συμπερασμός, ὅτι δηλαδὴ, «μία τις ἀρετὴ, εὐρισκομένη εἰς τὸ κακόν, ἐμπορεῖ νὰ τὸν καταστήσῃ πλέον δυστυχεῖ, παρὰ ἐὰν ἦτο παντάπασι κακός», εἶναι, μὲ φαίνεται, διόλου ψευδῆς καὶ ἀνθηδικός. Πρῶτον, ἄνθρωπος πα-

ντάπασι κακός, ἤθελεν εἶσθαι ἄλλο τι ὄν καὶ ὄχι πλέον ἄνθρωπος. Ὑπεῖτα, ἂν ἡ ἀρετὴ ὀλικῶς κάμνη τὸν ἄνθρωπον εὐδαιμόνα, διὰ τί μῶριόν τι τῆς ἀρετῆς δὲν ἤθελε προσφέρειν εἰς αὐτὸν καὶ μῶριόν τι τῆς εὐδαιμονίας; Διὰ τί ἐνῶ ἐνεργῆ τὴν ἀρετὴν ταύτην, δὲν πρέπει νὰ αἰσθάνεται χαρὰν τινα, εὐδαιμονίαν τινά; Καὶ ἂν δὲν αἰσθάνετο κάμμίαν ἡδονήν, πῶς ἤθελεν ἐργάζεσθαι τὴν ἀρετὴν ἐκείνην; Τὸ νὰ εἶναι τις διόλου ἀσύμφωνος μὲ τὴν ἀνθρωπίνην του φύσιν καὶ τὸ νὰ συμφωνῆ μὲ αὐτὴν καθ' ἓν, κατὰ δὲ τὰ ἄλλα νὰ ἀντιμάχεται, δὲν εἶναι τὸ αὐτό, ὡς οὐδὲ τὸ νὰ εἶναι εἰς πόλεμον μὲ ὄλους, καὶ τὸ νὰ εἰρηνεύῃ μὲ ἓνα, πολεμῶν μὲ ὄλους τοὺς ἄλλους.

Εἶναι καὶ παντάπασιν ἐναντίον τῆς ἠθικῆς ὁ συμπερασμὸς τοῦ Οὔμη, ἂν ἤθελε τὸν δεχθῆν κάνεις, διότι τότε ὁ διὰ τῆς μιᾶς ἐκείνης ἀρετῆς ὠφέλιμος εἰς τὴν κοινωνίαν, ἤθελε κατασταθῆν διόλου βλαπτικός, γενόμενος διόλου κακός, ἂν ἦτο δυνατὸν νὰ μένη μίαν στιγμὴν μέλος τοιοῦτον τοῦ κοινωνικοῦ σώματος. Β.(ἀμβας).//

[341]

Ἀνακεφαλαίωσις
τοῦ μαθήματος τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφ(ίας)
ὑπὸ Ν. Βάμβα

Εἰς τὴν ἀξιόλογον ταύτην γενικὴν πραγματείαν τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας, ὁ συγγραφεὺς προεκθέτει μὲ συντομίαν, ποῖον εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῆς Φιλοσοφίας ἐν γένει, καὶ ποία ἡ μέθοδος τοῦ φιλοσοφεῖν. Τὸ ἀντικείμενον εἶναι νὰ εὕρῃ τοὺς γενικοὺς νόμους, τὰς γενικὰς ἀρχὰς τῶν φαινομένων, ὁποίου εἴδους καὶ ἂν εἶναι, εἴτε φυσικὰ εἴτε ἠθικά. Ἡ μέθοδος δὲ ἡ ἀσφαλεστέρα πρὸς τὴν εὐρεσιν ταύτην εἶναι ἡ Ἐπαγωγικὴ, ἐκείνη δηλαδὴ διὰ τῆς ὁποίας τὸ πνεῦμα ἐξετάζει τὰ ὑποπίπτοντα εἰς τὰς αἰσθήσεις φαινόμενα εἴδους τινός, τὰ παρατηρεῖ καθ' ἑαυτὰ εἰς τὰς ιδιότητάς των, τὰ θεωρεῖ εἰς τὰς σχέσεις των, ὡς πρὸς ἄλλα ὄντα, καὶ οὕτω ἀπὸ γνωστὰ διδόμενα ἀναβαίνει εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῶν ζητούμενων γενικῶν νόμων καὶ ἀρχῶν, μὲ τὰς ὁποίας ἐξηγοῦνται καὶ συνδέονται ὡς εἰς κοινὸν κέντρον.

Μετὰ ταῦτα ἀναφέρει ὁ συγγραφεὺς τὰς διαφόρους αἰτίας, αἱ ὁποῖαι ἐπροξένησαν μεγάλην βραδύτητα εἰς τὴν πρόοδον ἐν γένει τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων, καὶ ἰδιαιτέρως τῆς Φιλοσοφίας τοῦ ἀνθρωπίνου Πνεύματος καὶ τῶν συνεχόμενων μὲ ταύτην ἐπιστημῶν, ὡς εἶναι ἡ Ἠθικὴ, ἡ Πολιτικὴ, κ.τ.λ. Αἱ αἰτίαι αὗται ἐστάθησαν: Ἡ ἀτέλεια τῶν γλωσσῶν, ἡ κακὴ μέθοδος τῶν φιλοσόφων, ἡ κλίσις τοῦ νὰ ἐγκολπώνονται γενικὰς ἀρχὰς, πρὶν ἐξετάσωσι τὰ κατὰ μέρος, τῆς ὁποίας ἐξετάσεως πρέπει νὰ εἶναι συμπεράσματα αἱ γενικαὶ ἀρχαί. Ἡ φυσικὴ προσέτι δυσκολία τοῦ νὰ δοθῇ θεβαία καὶ ἐπιστημονικὴ ἐξήγησις εἰς τὰ πράγματα, ὅσα μάλιστα ἀναφέρονται εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἡ ἀνάλωσις τοῦ πλειοτέρου μέρους τῆς ζωῆς εἰς φιλολογικὰς ζητήσεις, τὸ προληπτικὸν καὶ δουλικόν, νὰ εἴπω οὕτω, σέβας εἰς τὰς δόξας τῶν ἐπισήμων ἀνδρῶν διὰ τὴν φιλοσοφίαν των, ἡ πρὸς τὰ παράδοξα καὶ ἀσυνήθιστα φυσικὴν, τρόπον τινά, κλίσις τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τε-

[342] λευταῖον, ὁ ἀπεριόριστος // σκεπτισμός, εἰς τὸν ὁποῖον ἐξετράπησαν καὶ ἐκτρέπονται πολλοὶ ζητητὰ τῆς ἀληθείας.

Ὁ συγγραφεὺς ἐμβαίνει ἔπειτα εἰς τὴν πραγματείαν του, διαιρῶν τὴν ἠθικὴν θεωρίαν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τρία μέρη: Εἰς τὸ πρῶτον, ἀναφέρει τὰς νοητικὰς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὸ δεύτερον, τὰς ἐνεργητικὰς καὶ ἠθικὰς δυνάμεις αὐτοῦ. Εἰς τὸ τρίτον, θεωρῶν τὸν ἄνθρωπον ὡς μέλος τοῦ πολιτικοῦ σώματος, ἀναφέρει ἀπλῶς τὰ ἄρθρα τῶν ζητήσεων, τὰς ὁποίας ὁ ἠθικὸς φιλόσοφος πρέπει νὰ κάμῃ εἰς τὴν πολιτικὴν ταύτην θέσιν τοῦ ἀνθρώπου.

Αἱ νοητικαὶ δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, κατὰ τὴν θεωρίαν τοῦ συγγραφέως μας, εἶναι: Συνείδησις, Ἀντίληψις, Προσοχή, Σύλληψις, Ἀφαίρεσις, Σύζευξις ἰδεῶν, Μνήμη, Φαντασία, Κρίσις καὶ Συλλογισμός. Εἰς ταύτας προσθέτει καὶ ἄλλας τινὰς μερικωτέρας δυνάμεις ἢ χωρητικότητας, τὰς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος ἐμπορεῖ νὰ μορφώσῃ εἰς ἑαυτὸν ἀπὸ τὰς προειρημένας γενικὰς, καταγενομένου εἰς τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ εἶδος τῆς σπουδῆς.

Ὡς πρῶτιστα βοηθήματα εἰς τὴν πρόοδον τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἀναφέρει τὸν προφορικὸν λόγον, καὶ τὴν ἔμφυτον εἰς τὸν ἄνθρωπον μίμησιν. Ἐδῶ τελειώνει τὸ πρῶτον μέρος τῆς πραγματείας του.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος ἐξετάζει τὰς ἐνεργητικὰς καὶ ἠθικὰς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, μὲ τὰς ὁποίας ὀδηγούμενος ὑπὸ τῶν νοητικῶν ἀναφαίνεται ἐπάνω εἰς τὴν θείαν ταύτην σκηνὴν τῆς ἐπιγείου του ὑπάρξεως, ὃν αὐτεξουσίως ἐνεργοῦν ἢ πρὸς ἀπώλειαν ἢ πρὸς σωτηρίαν. Αἱ ἐνεργητικαὶ αὗται ἀρχαὶ εἶναι αἱ ὀρέξεις, αἱ ἐπιθυμίαι, αἱ παθήσεις, καὶ ἡ ἠθικὴ δύναμις.

Αἱ ὀρέξεις ἀποτείνονται κυρίως εἰς τὴν φυσικὴν τήρησιν τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ εἴδους. Πλὴν τῶν ἀπλῶν τούτων καὶ φυσικῶν ὀρέξεων εἶναι καὶ ἄλλαι παντοδαπαὶ τῆς συνηθείας καὶ τῆς φαντασίας τοῦ ἀνθρώπου γεννήματα, ὅθεν λέγονται ἐπίκτητοι. //

[343] Αἱ ἐπιθυμίαι, διάφοροι παντάπασιν ἀπὸ τὰς ὀρέξεις καὶ εἰς τὸ εἶδος τῶν καὶ εἰς τὸν σκοπὸν τῶν, εἶναι αἱ γενικώτεραι καὶ πλέον ἀ-

ξιοπαρατήρητοι: ἡ ἐπιθυμία τοῦ μανθάνειν, ἡ ἐπιθυμία τῆς συγκοινωνίας, ἡ ἐπιθυμία τῆς ὑπολήψεως, τῆς δυνάμεως, καὶ τῆς ὑπεροχῆς. Ὅλοι ἀποβλέπουν εἰς τὴν τελειοποίησιν τοῦ ἀνθρώπου, ὅταν καλῶς ὀδηγοῦνται ἀπὸ τὸν λόγον κατὰ τοὺς νόμους τῆς ἠθικότητος.

Χωριστὰς ἀπὸ τὰς ἐπιθυμίας ταύτας, αἱ ὁποῖαι ἀποβλέπουν κυρίως αὐτὸ τὸ ἄτομον, εἶναι ἄλλαι τινὲς ἐνεργητικαὶ ἀρχαί, τῶν ὁποίων ὁ καθαυτὸ σκοπὸς εἶναι νὰ συνδέωσι τὸν ἄνθρωπον μὲ τὰ ὁμοειδῆ του ὄντα ἢ νὰ τὸν διεγείρωσι κατὰ τῶν ἐναντίων. Ὅθεν αἱ μὲν λέγονται εὐμενεῖς παθήσεις, ὁποῖαι εἶναι τὸ συγγενικὸν φίλτρον, ἡ εὐγνωμοσύνη, ἡ φιλία, ὁ ἠθικὸς ἔρωσ, ὁ πατριωτισμὸς, ὁ ἔλεος κ.τ.λ. Αἱ δὲ λέγονται δυσμενεῖς, ὁποῖος εἶναι ὁ χόλος, τὸ μῖσος, ἡ ζηλοτυπία καὶ τὰ τοιαῦτα. Ταῦτα ὅμως, πλὴν τοῦ πρώτου, τοῦ ὁποίου ὁ σκοπὸς εἶναι ἡ ὑπεράσπισις τοῦ αὐτοῦ, φαίνονται μᾶλλον παρεκτροπαὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ γεννήματα τῆς ἀπάτης καὶ τῶν κακῶν ἔξεων. Ἡ δὲ φιλαυτία εἶναι καθαυτὸ ἡ ἀρχὴ ἐκείνη, ἣτις διεγείρει τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸ νὰ σκέπτεται καὶ νὰ ἐπιμελῆται τὴν ἀτομικὴν εὐτυχίαν του, χωρὶς τὴν βλάβην τῶν ἄλλων. Ὅθεν διαφέρει οὐσιωδῶς ἀπὸ τὴν λεγομένην ἰδιοτέλειαν, ἣτις εἶναι παρεκτροπαὶ τῆς φιλαυτίας καὶ κατάχρησις τῶν μέσων, τῆς ζητουμένης εὐτυχίας.

Μετὰ ταῦτα ἔρχεται ὁ συγγραφεὺς εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς πέμπτης ἐνεργητικῆς δυνάμεως, ἣτις εἶναι τὸ αἴσθημα τοῦ χρέους, ὅθεν καὶ λέγεται ἠθικὴ δύναμις, τῆς ὁποίας τὸ ἔμφυτον βεβαιόνηται ἀπὸ τὴν συνείδησιν ἐκάστου καὶ ἀπὸ διαφόρους ἄλλους ἐξίσου ἰσχυροὺς λόγους, θεμελιωμένους ἐπάνω εἰς αὐτὰ τὰ πράγματα.

Ἄναλύει ἔπειτα τὴν ἀντίληψιν, τὴν ὁποῖαν ὁ ἄνθρωπος λαμβάνει εἰς πᾶσαν ἠθικὴν πράξιν καλὴν ἢ κακὴν, καὶ δείχνει ὅτι εἰς τὴν ἀντίληψιν ταύτην περιέχονται τρία τινὰ ὡς στοιχεῖα:

[344] α. Ἀντίληψις τῆς δικαίας ἢ ἀδίκου πράξεως, // ὅτι δηλ(αδῆ) ἡ προκειμένη πράξις εἶναι δικαία ἢ ὅτι εἶναι ἄδικος.

β. Τὸ αἴσθημα τῆς ἡδονῆς ἢ λύπης, τὸ προξενούμενον ἀπὸ τὴν δικαίαν ἢ ἄδικον πράξιν.

γ. Ἡ ἀντίληψις τῆς ἀξίας ἢ τῆς ἀπαξίας τοῦ πράττοντος.

Θεωρεῖ, μετὰ ταῦτα, τὴν ἠθικὴν ὑποχρέωσιν ὅτι γεννᾶται ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοιαν τῆς ἀρετῆς. Προσθέτει καὶ ἄλλας τινὰς ἀρχάς, αἱ ὁποῖαι συνεργοῦν εἰς τὰς ἠθικὰς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἔχουν μεγάλην ἐπιρροὴν εἰς τὴν διαγωγὴν του. Αἱ ἀρχαὶ αὐταὶ εἶναι τὸ αἶσθημα τοῦ πρέποντος, τῆς συμπαθείας τοῦ γελοίου καὶ ἡ γεῦσις τοῦ ἠθικοῦ καλοῦ.

Μεταβαίνει ὕστερον εἰς τὸ αὐτεξούσιον τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ὁποῖον τὸν καταστένει ὑπεύθυνον περὶ τοῦ τρόπου τῆς διαγωγῆς του.

Μετὰ τὴν θεωρίαν ὅλων τούτων παραστένει τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν διαφορῶν του χρεῶν· καὶ πρῶτον, συμπεραίνει τὰ εἰς Θεὸν χρέη του ἀπὸ τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ καὶ Θείας του ιδιότητος. Δεύτερον, θεωρῶν τὸν ἄνθρωπον ὡς μέλος τῆς συγκοινωνίας, ἀναφέρει τὰ οὐσιωδέστερα κοινωνικά του χρέη, τὴν δικαιοσύνην, τὴν εἰλικρίνειαν, τὴν εὐθύτητα, καὶ τὴν ἀληθοσύνην, τὰ ὁποῖα ἔχουν τὴν ἀρχὴν των εἰς αὐτὴν τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν. Καὶ τρίτον, θεωρεῖ τὸν ἄνθρωπον σχετικῶς πρὸς ἑαυτόν, καὶ δείχνει ὅτι ἡ ἀληθινὴ εὐδαιμονία του θεμελιώνεται κυρίως εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν χρεῶν του εἰς τὴν ἀρετὴν.

Εἰς τὸ τρίτον καὶ τελευταῖον μέρος δὲν κάμνει κάμμιν ἀνάπτυσιν, ἀλλὰ μόνον ἀναφέρει, ὅσα πρέπει νὰ προστεθῶσιν εἰς τὴν ἠθικὴν Φιλοσοφίαν, ὡς ἔχοντα συνάφειαν μὲ τὴν ἠθικὴν ἀνάπτυσιν τοῦ ἀνθρώπου.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ*

Ἄθῃναι 270	Γρότιος, Hugo de Groot, Grotius 219
Αἰτιαστὲς 188	
Ἀκαδημία 270	Διοπτρική 66, 241
Ἄλγεβρα 73	Δίπυλον 270
Ἀλιπράντης Ἡλίας 221	Δούνς, Johannes Duns Scotus 264
Ἀνατομία 156	
Ἄνατομία Συγκριτική 149	Ἐμστεστουίς, Tiberius Hemsterhuis 315
Ἄρβεῆς, William Harvey 156	Ἐπικούρειοι 199
Ἀριστοῖστὲς 160	Ἐπίκουρος 199, 200
Ἀριστοτέλης 82, 147, 213, 231, 232, 264, 320	Εὐαγόρας 267
Ἀριστοτελικοὶ 57	Εὐκλείδης 81, 261
Ἄρρις, James Harris 201	Εὐρώπη 264
Ἀρχύτας 213	Εὐρώπη Νεωτέρα 84, 194
Βάκων, Fransis Bacon 54, 55, 83, 155	Ζήνων 263
Βάμβας Νεόφυτος 110, 118, 121, 307, 313, 322, 323, 324	Ζωγραφική 61
Βαξτέριος, Baxter 147	Ἠθική 174, 324
Βερκλεῆς, George Berkeley 69, 170, 248, 264	Ἠθικολόγοι 117, 124, 125, 133, 178, 179, 195, 210, 214, 318
Βοννέτος Κάρολος, Charles Bonnet 298	Θεάγης 213, 215
Βούλος, Robert Boyle 154, 156	Θεμιστοκλῆς 299
Βουτλήρος, Ioseph Butler 129	Θεολογία Φυσική 155
Βυtlέρως, Ἰωσήφ Butler 101	Θεὸς 124, 127, 128, 139, 140, 141, 142, 146, 147, 151, 152, 154, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 165, 167, 175, 176, 177, 179, 191, 211, 230, 246, 247, 248, 269, 295, 296, 298, 299, 300, 301, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 318, 327
Βυφφών, George Louis Leclerc conte de Buffon 154	
Βυχῶνας, Jean-Alexandre Buchon 227, 249, 298, 303	
Γουργῶτος 226	

* Στὸ εὔρετῆριον διατηρεῖται ἡ ὀρθογραφία τοῦ κειμένου. Οἱ λέξεις, Φιλοσοφία καὶ Ἠθικὴ Φιλοσοφία δὲν εὔρετῆριάζονται.

- Θίρστος, Thiersch 105
- Ίάκωβος, Friedrich Jacobi 315
- Ίάμβλιχος 309
- Ίησοῦς Χριστός 309
- Ίλιὰς 269
- Ίσοκράτης 267
- Καβανῆς, Pièrre J. G. Cambanis 226
- Καμβέλλιος, John Campbell 266, 294
- Καρτεσιανοὶ 90, 245
- Καρτέσιος, René Descartes 69, 120, 154, 232, 249
- Κατιλίνας 298, 299
- Κατοπτρική 241
- Κικέρων 99, 171, 201, 270
- Κλαμβύλλιος, Joseph Glanvill 122
- Κλάρκης, Samuel Klarke 141
- Κοϊντίλιανὸς 252
- Κονδιλλάκης, Etienne Bonnot de Condillac 279
- Κονδορκέτης, Marquis de Condorcet 225
- Κουδουὸρθ Ραφαήλ, Cudworth 117, 121, 137, 146, 287, 288, 289
- Κουρβίκος 309
- Κουσίνο, Victor Cousin 285, 287, 313
- Λεϊβνίτιος, Wilhelm Gottfried Leibniz 70, 245, 298
- Λογική 73, 79, 156, 295, 314
- Λογικοὶ 258
- Λόκκιος Joph Locke 81, 117, 118, 119, 121, 123, 143, 233, 234, 235, 252, 288, 289, 290, 294, 303
- Μαθηματικά -κή 61, 225, 227
- Μαθηματική 61, 227
- Μακλωρίνος, Maclaurin 274
- Μάνης 309
- Μανιχαῖοι 159, 309, 310
- Μάρκος Αὐρήλιος 298, 299
- Μεταφυσική 56
- Μεταφυσικοὶ 27
- Μουσική 61
- Μωπερτουΐσιος, Pierre - Luis Moreau de Maupertuis 154
- Νέρων 299
- Νεύτων, Isaac Newton 140
- Νομική Φυσική 185
- Νομοσοφία 189
- Νομοσοφία Νομική 189, 190
- Νομοσοφία Φυσική 188
- Ξενοκράτης 271
- Ξενοφών 270
- Όββέσιος, Thomas Hobbes 117, 264, 287
- Όκκάμ, Gulielmus d' Occam 264
- Όμηρος 269
- Όνοματισταὶ 264
- Όπτική 65, 241
- Όγκέρος, Thomas Smart Hughes 105
- Όμης, David Hume 142, 143, 144, 145, 147, 185, 186, 190, 202, 232, 264, 265, 266, 303, 322, 323
- Όυολάστων, William Hyde Wollaston 288
- Όπτικεσών, Francis Hutcheson 102, 119, 120, 191, 197, 288, 289

- Πασκάλης, Blais Pascal 314
 Περιπατικοὶ 155, 199, 201
 Περιπατικὸν Σχολεῖον 155
 Περσία 309
 Πίσων 270
 Πλάτων 160, 226, 232, 263, 270, 310
 Ποιητικὴ 61
 Πολέμων 271
 Πολιτικὴ 324
 Πραγματισταὶ 264
 Πρίκης, Richard Price 120, 121, 289, 294
 Πυθαγόρας 209, 263
 Πυθαγόρειοι 212
 Πυρρῶνισμὸς 58

 Ρεϊδ, Thomas Reid 56, 69, 86, 141, 147, 231, 232, 233, 234, 258, 261
 Ροσκελλίνος, John Roscellin, Roscellinus 263
 Ροχεφουκόλδης, François, VI duc de la Rochefoucauld 116

 Σαφτισβουρῆς, Antony Ashley Cooper Shaftesbury 129, 135
 Σενέκας 200
 Σκεπτικὴ Φιλολογία 133
 Σκεπτικοὶ 147, 160
 Σκεπτικοὶ Νεώτεροι 80
 Σμίθ, Adam Smith 129, 133, 181, 185, 200, 201
 Σοφισταὶ 249
 Σοφιστικὴ 138
 Σπεύσιππος 271
 Στευάρτ, Dulgald Stewart 225, 226, 235, 285, 286, 289, 298

 Στοβαῖος 213, 215, 309, 320,
 Στωϊκοὶ 199, 200, 201, 202, 263
 Σωκράτης 269
 Σωκρατικὸν Σχολεῖον 125

 Τερέβινθος 309
 Τέχνηαι Λεπταὶ 85
 Τέχνηαι Ὀραῖαι 125, 135
 Τιβέριος 299
 Τορρίκέλλης, Εὐαγγελιστῆς Torricelli 301

 Ὑλισταὶ 145, 235

 Φέργουσον, Adam Fergusson 201, 202, 208
 Φιλολογία 83, 85
 Φιλοσοφία
 Φιλοσοφία Φυσικὴ 155, 156
 Φιλοσοφία τοῦ ἀνθρωπίνου Πνεύματος 56, 57, 60, 65, 66, 82, 324
 Φιλοσοφία Νεωτέρα 85, 119
 Φιλοσοφία Ὑγιαίνουσα 71
 Φυσικὴ 174
 Φυσιολόγοι 27

 Χαιρεφῶν 269
 Χαιρεκράτης 269
 Χημεία 151
 Χημικὴ 227

ΠΙΝΑΚΑΣ ΑΚΑΤΑΧΩΡΗΤΩΝ ΝΕΩΝ ΛΕΞΕΩΝ

ἀγροικότης 135	ἰδεαϊκὴ 250
αἰτιαστική 188	καθάρσις 306
ἀληθοσύνη 178, 184	κακόνοια 101
ἀλληθώρημα 132	μεταναστικός 152
ἀναγκόδοξος 137	μηδένωσις 173
ἀνακάτωσις 297	μοναξία 99
ἀντηθικός 322	νομοσοφία 189
ἀριστοῖστές 160	παραδοξόφρων 174
αὐθορημικός 192	πνευματολόγος 71
βαθμικὴ 150, 192	πολλαπλασίασις 76
γεῦσις νοητικὴ 85	προοδικὴ 172
γηρατεῖον 77	προσάρμοσις 151, 152, 164, 242, 307
διαβατικότητα 82	προσπάθησις 111, 161, 253
διαφοροτροποποιῶ 77, 114, 286	σαρκοπάθεια 110
δυσδιαθεσία 204	σοφιστικότης 184
ἐλαστότατος 244	φιλάμιλλον 283
ἐνεργότης 186	φιλαυτομέρεια 183
ἕτεροῦπαρκτος 300, 301	χασμήρυμα 132
εὐχαριστητικός 141, 173, 174	

ΤΟ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ ΗΘΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΤΟΥ ΔΟΥΓΑΛΔ ΣΤΕΒΑΡΔΟΥ (DOUGALD
STEWART) ΣΕ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΝΕΟΦΥΤΟΥ
ΒΑΜΒΑ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΠΑΝΑΓΗ Δ.
ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ
ΣΙΜΩΝΕΤΑΤΟΥ ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΜΗΧΑΝΟΓΡΑ-
ΦΗΣΗΣ ΤΟΥ ΙΝΕ/ΕΙΕ, ΦΩΤΟΓΡΑΦΗΘΗΚΕ ΚΑΙ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ, ΑΠΟ ΤΙΣ ΓΡΑΦΙ-
ΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ «Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΕ», ΤΟΝ
ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2009, ΣΕ 700 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΤΟ ΕΚΑΤΟΣΤΟ ΔΕΚΑΤΟ ΔΗΜΟ-
ΣΙΕΥΜΑ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙ-
ΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ
ΕΡΕΥΝΩΝ, ΣΕΙΡΑ: ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗ-
ΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-III

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Γενική επιμέλεια
ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

- I. Μιχαήλ Τσερβάντες, *Ο επιτήδειος ευγενής δον Κισότης της Μάντσας. Η πρώτη γνωστή ελληνική μετάφραση έργου του Cervantes (τρίτη δεκαετία του 18ου αιώνα;)*, Εισαγωγή: Γ. Κεχαγιόγλου - Α. Ταμπάκη, Κείμενο, Γλωσσάρι και Πίνακας Κύριων Ονομάτων Γ. Κεχαγιόγλου, 2007
- II. *Ferdinand Verbiest and Jesuit Science in 17th century China. An Annotated Edition and Translation of the Constantinople Manuscript (1676)*, eds Noël Golvers and Efthymios Nicolaidis, 2009
- III. Δουγάλδ Στεβάρδου (Dougald Steward), *Ἐγχειρίδιον Ἠθικῆς Φιλοσοφίας. Διδασκαλία στήν Ἴονιο Ἀκαδημία 1829-1830*, Μετάφραση Νεοφύτου

